RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 359

ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA XVI

UREDNIK

akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1971

Tisak, uvez i oprema:

IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Zagreb

VASO BOGDANOV

RAZVOJ NACIONALNOG PITANJA U UGARSKOJ

RAZDOBLJE OD 1790 DO 1848.

Nacionalno pitanje javlja se u ugarskoj polovici Habsburškoga carstva potkraj 18. stoljeća. S prodiranjem kapitalizma i u ovaj dio monarhije, a pod utjecajem reforama prosvijećenog apsolutiste Josipa II i Francuske revolucije dolazi kod pojedinih ugarskih naroda do buđenja nacionalne svijesti i do formiranja modernih nacionalnih pokreta. Do međusobnih sukoba različitih naroda u Ugarskoj dolazilo je i u ranijem razdoblju, ali ti sukobi imali su pretežno vjerski i klasni karakter (borba vladajuće katoličke crkve s ostalim, neravnopravnim pa i progonjenim crkvama, pravoslavnom, protestanskom i dr., – ili borba kmetova jedne, slovačke, rumunjske, hrvatske, srpske, ukrajinske narodnosti s feudalcima druge, madžarske nacionalnosti). Isto tako se i borba, koju od 16. do 18. stoljeća vodi nenjemačko, u prvom redu madžarsko plemstvo protiv apsolutističke vlasti tuđinskoga kralja svodi na sukob partikularistički nastrojenih feudalaca protiv centralizatorskih težnja bečkog, njemačkog dvora. Jedno od glavnih obilježja tih sukoba sastoji se u tome, što su se učesnici u njima opredjeljivali najčešće prema svojoj klasnoj, a ne nacionalnoj pripadnosti: u svim glavnijim bunama kmetovi, koji se nalaze na ustaničkom teritoriju, i madžarski i nemadžarski bore se zajednički, – dok se isto tako na drugoj strani uspostavlja klasno jedinstvo i madžarskih i nemadžarskih feudalaca (»una eademque nobilitas«).[1]

[1] Za vjerske, klasne i feudalno-dinastijske borbe u Ugarskoj od 16 do 19. stoljeća, koje zbog različite nacionalne pripadnosti protivnika poprimaju vid nacionalnog sukoba, vidi: Ignác Acsády, *A magyar jobbágyság története (Historija ugarskoga kmetstva)*. Budimpešta, II izdanje iz god. 1944; Béla Grünwald, *A régi Magyarorszag 1711–1825 (Stara Ugarska 1711–1825)*. Budimpešta, II izdanje iz 1888: Oszkár Jászi, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Formiranje nacional-*

Godina 1790/91. značajna je po tome, što se u ugarskome saboru tada po prvi put sa madžarske strane postavlja zahtjev za uvođenjem madžarskoga jezika kao službenog; na tom istom saboru podnose hrvatski predstavnici svoju Deklaraciju, kojom protestiraju protiv tog madžarskog nastojanja; 1790-e se na Temišvarskom kongresu formiraju nacionalni zahtjevi ugarskih Srba; 1791. Rumunji podnose svoj »Suplex libellus Valachorum«; početkom devedesetih godina dolazi do jačeg manifestiranja nacionalne svijesti i kod Slovaka; u to vrijeme izbijaju u Erdelju i prvi sukobi između njemačkih Sasa i Madžara u pitanju jezika. Godine 1790. otpočinje ona madžarizacija, koja će u toku prve polovice 19. stoljeća dovesti do sve oštrijeg sukoba između madžarskog nacionalnog pokreta na jednoj, i gotovo svih nacionalnih pokreta nemadžarskih naroda Ugarske na drugoj strani.

Za razvoj nacionalnog pitanja i nacionalnih sukoba u Ugarskoj od osobite važnosti su ove specifične okolnosti:

1. Ugarska država nije nastala kao rezultat novovjekog nacionalnog pokreta, nego je formirana u rano feudalno doba, držeći pod svojom vlašću različite narode isključivo na bazi feudalnog, historijskog državnog prava. Takvu mnogonacionalnu feudalnu državu moderni nacionalni pokreti onih njenih naroda, koji su izvan postojećih državnih granica imali svoju braću u neposrednom susjedstvu, morali su smatrati glavnom smetnjom u ostvarivanju svog osnovnog cilja: sjedinjenja sa svojim suplemenicima s onu stranu granice, formiranja vlastitih, slobodnih nacionalnih država. Takvi narodi bili su u Ugarskoj prikarpatski Ukrajinci, Slovaci, Južni Slaveni (Hrvati i Srbi) i Rumunji, – koji su graničili sa svojim sunarodnjacima u Ukrajini, u Češkoj, u Srbiji i u Vlaškoj i Moldaviji. Zbog toga je odnos svih tih naroda u doba buđenja nacionalne svijesti i javljanja modernih, kulturno-političkih nacionalnih pokreta morao biti *centrifugalan*, ispunjen težnjom odvajanja, oslobođenja od postojeće tuđe, ugnjetačke feudalne države, koja ne samo što u nacionalnom pogledu nije bila njihova, nego je samim svojim postojanjem onemogućavala ostvarenje njihove nacionalne slobode i samostalnosti. »Pitanje obrazovanja najvećeg broja nacionalnih država (Francuske, Njemačke, Rumunjske itd.) sastojalo se u tome, da se dijelovi jednog naroda, koji su istoga roda i iste kulture, a koji su teritorijalno bili razdvojeni jedni od drugih, sakupe u jednu političku cjelinu, da se od Pruske, Bavarske, Saske itd. obrazuje njemačko carstvo, od Sardinije, lombardsko-mletačkog kraljevstva, papinske države itd. osnuje talijanska kraljevina, a od Moldavske i Vlaške jedinstvena Rumunjska, to jest, da se, – ako upotrebimo izraz moderne historiografije, – od kul-

nih država i nacionalno pitanje). Budimpešta 1912; Aladár Mód, *400 év küzdelem az önálló Magyarországért (400 godina borbe za samostalnu Ugarsku)* Budimpešta, III izdanje iz godine 1947. – U pomenutim djelima navedena je i ostala glavna literatura.

turne nacije stvori državna nacija. Nasuprot tome, u Ugarskoj je već ostvareno vladavinsko i administrativno jedinstvo, pa čak i integritet državnoga tijela bio ugrožen centrifugalnim pravcem nacionalnog pitanja.«[2]

2. Jedini narod u Ugarskoj, koji je nastojao da pod svaku cijenu održi integritet postojeće feudalne države i koji je prema njoj zauzimao centripetalno stanovište, bili su Madžari. Takvo njihovo držanje proizlazilo je s jedne strane otuda, što jedino oni nisu imali izvan državnih granica svoje sunarodnjake koji bi ih privlačili, a s druge strane, što je u granicama Ugarske – bez obzira na to što je ova tada u vojničkom, vanjsko-političkom, financijsko-ekonomskom i drugom pogledu bila zavisna od Austrije – svu preostalu vlast držala gotovo isključivo madžarska vladajuća feudalna klasa, koja je samim tim već i u feudalnoj mnogonacionalnoj ugarskoj državi – još prije pojave modernih nacionalnih pokreta – stvarno bila i vladajuća nacija.

Madžarsko nastojanje, da se i u doba javljanja modernih, antifeudalnih nacionalnih pokreta očuva postojeća feudalna ugarska država, bilo je nadalje uvjetovano i sastavom stanovništva tadašnje Ugarske, pri čemu su od osobite važnosti brojčani odnosi s obzirom na nacionalnu i na klasnu pripadnost. Potkraj 18. stoljeća, prema madžarskim statističkim podacima[3] iz godine 1787, Ugarska je imala zajedno s Erdeljem ukupno 8,002.817 stanovnika; od tog ukupnog broja po nacionalnoj pripadnosti bilo je Madžara 2,322.000, a nemadžarskog stanovništva 5,681.000, to jest Madžara je bilo svega 29%, dakle ni jedna trećina, a nemadžarskih naroda (Ukrajinaca, Slovaka, Južnih Slavena, Rumunja, Nijemaca i dr.) 71%, dakle preko dvije trećine.[4] Razmjer nacionalne pripadnosti ugarskoga stanovništva bio je isti i početkom 19 stoljeća; po Schwartneru, koji je oduševljeni privrženik madžarstva, još i godine 1809. od ukupno

[2] Miskolczy Gyula, *A horvát kérdés története a rendi állam korában.* Az irományokat kiadta és a bevezetõ tanulmányt irta M. Gy. Budimpešta I 1927, II 1928. *(Historijat hrvatskog pitanja u staleškoj državi.* Dokumenta izdao i uvodnu studiju napisao Miskolczy Gyula). Miskolczyjevo djelo i, naročito, dokumenti, što ih je on sakupio i objavio, od velike su važnosti za proučavanje ne samo hrvatskog nego i općeg nacionalnog pitanja u Ugarskoj od kraja 18 stoljeća do godine 1847, bez obzira na to, što je ovaj autor u izvođenju zaključaka ponekad pristran u odnosu na slavenske narode i što zastupa uglavnom konzervativno stajalište bivše vladajuće klase u Madžarskoj.

[3] Statističke podatke o popisima stanovništva za ovo razdoblje vidi: Acsády Ignác. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (Stanovništvo Ugarske u doba Pragmatičke sankcije),* Budimpešta 1896; Thirring Gusztav,*Magyarország népessége II József korában (Stanovništvo Ugarske u doba Josipa II),* Budimpešta 1938; Martin v. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungarn (Statistika kraljevine Ugarske)* Budim 1809; Ajtay József, *A magyarság fejlödese az utolsó kétszáz év alatt (Razvoj madžarstva za posljednjih dvjesta godina)* Budimpešta 1905; Jászi Oszkár, navedeno djelo. Ostala glavna statistička djela navedena su kod Thirringa i Jászija. – Kritiku madžarske statističke literature vidi kod Jászija, koji smatra da su neka od navedenih djela naročito u zaključcima pristrana u korist Madžara, ali da usprkos tome sadrže obilje značajnih podataka. (Vidi Jászi, nav. djelo, str. 360 i 374).

[4] Isporedi Jászi, navedeno djelo, str. 367 i 377.

10 milijuna stanovnika ima samo 3 milijuna Madžara, a nemadžarskog pučanstva 7 milijuna, tako da i tada Madžari čine nešto manje od jedne trećine, a nemadžarski narodi preko dvije trećine stanovništva.[5]

Za period od 1809. do 1848. ne postoje pouzdani statistički podaci, ali se iz popisa stanovništva, obavljenog 1850, može zaključiti, da su Madžari za trajanja čitavog tog razdoblja ostali manjina, a nemadžarski narodi sačinjavali većinu stanovništva Ugarske. Prema pomenutom popisu Ugarska je *bez Hrvatske i bez Vojne Granice* imala ukupno 11,364.000 stanovnika; od tog broja bilo je Madžara, kojima su pribrojani i svi Židovi, 5,000.000, a nemadžarskih naroda 6,364.000.[6] Ako se ima u vidu, da u Hrvatskoj i u Vojnoj Granici nije bilo Madžara, i da se, nadalje, njihov broj mogao povećati samo prirodnim priraštajem pučanstva (jer se oni ni otkuda nisu mogli doseliti u Ugarsku, pošto ih izvan njenih granica nije bilo), te ako se uzme u obzir, da nije mogla postojati velika razlika između prirodnoga priraštaja madžarskog i nemadžarskog stanovništva, onda je realan razmjer Madžara prema nemadžarskim narodima do 1848. morao ostati: jedna trećina prema dvije trećine, to jest stvaran broj madžarskog stanovništva iznosio bi oko 3,442.000 a nemadžarskog oko 7,921.000.[7]

Sasvim drugi omjer je postojao između madžarskog i nemadžarskog stanovništva s obzirom na klasnu pripadnost. Daleko najveći broj plemstva u Ugarskoj sačinjavali su madžarski feudalci, prema kojima su pripadnici feudalne klase nemadžarskih naroda i po broju i po ekonomskoj snazi predstavljali sasvim neznatnu manjinu. Prikarpatski Ukrajinci upoće nisu imali vlastitoga plemstva; golema većina srpskog stanovništva sastojala se od seljaka, graničarskog puka, građana i nižeg svećenstva, svjetovnih feudalaca jedva je bilo, osim nekoliko, po pravilu odnarođenih, uglavnom pomadžarenih plemića, – a i broj crkvenih feudalaca bio je malen; sličan je bio i klasni sastav slovačkoga, pa i rumunjskoga naroda.

Takav klasni sastav stanovništva osiguravao je u feudalnoj mnogonacionalnoj ugarskoj državi prevlast madžarskoj manjini nad nemadžarskom većinom, jer je u takvoj državi vladajući položaj pripadao nadmoćnoj madžarskoj feudalnoj klasi, dok su se ostali, pretežno pučki narodi nalazili u političkoj obespravljenosti. Ta klasna supremacija privilegiranog madžarskog plemstva nad neplemićkim masama ostalih naroda stvorila je od Madžara vladajuću naciju i davala madžarski karakter ugarskoj državi.

Kada su se potkraj 18. stoljeća počeli javljati novovjeki nacionalni pokreti u Ugarskoj, madžarske buržoazije, koja bi se mogla staviti na čelo madžarskog pokreta, nema. Zbog turskih osvajanja i zbog koloni-

[5] Isporedi na istome mjestu, str. 374.

[6] Isporedi na istome mjestu str. 377.

[7] Od 1787 do 1850 broj ugarskog stanovništva narastao je od 8,002.817 na 11,364.000, prema tome ukupni priraštaj iznosi 3,361.183; ako se taj priraštaj podijeli na jednu trećinu Madžara (kojih je 1787. bilo 2,322.000) i na dvije trećine ne Madžara (kojih je te iste godine bilo 5,681.000) onda je 1850. bilo 3,442.394 madžarskog i 7,921.788 nemadžarskog stanovništva.

jalne zavisnosti Ugarske prema Austriji, koja je od četrdesetih godina 18. stoljeća planski sprečavala razvoj industrije i trgovine u Ugarskoj, madžarska građanska klasa nije se mogla razviti sve do 1848.[8] U nedostatku buržoazije glavni nosilac madžarskog nacionalnog pokreta postalo je srednje plemstvo, koje se od polovice tridesetih godina 19. stoljeća okuplja oko Lajosa Kossutha. Taj plemićki nacionalni pokret postavio je sebi dva osnovna cilja: da izvojuje što veću madžarsku slobodu i samostalnost od Austrije; i da paralelno s tim sačuva i dalje već postojeći dominantni položaj madžarske feudalne klase i kao vladajuće nacije, te da tako i novoj, prema Austriji samostalnoj mnogonacionalnoj ugarskoj državi osigura madžarski karakter. Na pitanju odnosa prema Austriji došlo je do definitivnog rascjepa madžarske feudalne klase, a početkom četrdesetih godina i do formiranja dviju protivničkih političkih stranaka: *reformne* stranke srednjega i *konzervativne* višega plemstva. Konzervativno više, dvorsko plemstvo, koje je brojčano u manjini, drži sve najviše i najunosnije pozicije u državnome aparatu zahvaljujući isključivo apsolutističkoj vladavini bečkoga dvora nad Ugarskom, i zbog toga želi pod svaku cijenu da sačuva postojeći odnos ugarske podčinjenosti prema Austriji, dok reformno srednje plemstvo, koje je, usprkos tome što predstavlja golemu plemićku većinu, isključeno iz svih glavnih položaja, traži ukidanje neograničene zavisnosti od Beča, jer bi kao većina moglo zavladati aparatom feudalne ugarske države samo tako, ako se taj aparat osamostali. U doba prije 1848. opoziciona reformna stranka raspolaže golemom većinom u *donjem* domu, a vladina konzervativna ima apsolutnu većinu u *gornjem* domu ugarskog feudalnog sabora. U pitanju promjene postojećeg društvenog uređenja nema znatnije razlike između konzervativaca i reformista, usprkos tome, što se vođe reformne stranke u donjem saborskom domu služe naprednom frazeologijom, predlažući poboljšanje seljačkoga položaja dobrovoljnim ili obaveznim otkupom kmetova i drugim mjerama. Oni su to činili u potpunoj sigurnosti, da je ovako igranje slobodoumnošću na riječima sasvim bezopasno, jer će svaki prijedlog za stvarnu promjenu kmetskog položaja na štetu feudalaca – odbiti plemićka većina još u donjem domu, i da, ukoliko bi tu ipak prošao, pouzdano ne će biti prihvaćen u gornjem magnatskom domu; a ukoliko bi se dogodilo čudo, da gornji dom i donese takav proseljački zakon, izvan svake sumnje je bilo, da ga kralj nikad ne će potvrditi. Kroz cijeli period od 1790. do 1848. za ostvarenje uistinu naprednih, proseljačkih ideja nije se učinilo ništa, tako da je stanje kmetova u Ugarskoj sve do revolucije ostalo uglavnom nepromijenjeno.[9]

Isto tako nije bilo bitnog razmimoilaženja između dvije plemićke madžarske stranke, reformne i konzervativne, ni u pitanju očuvanja postojeće feudalne prevlasti madžarske manjine nad obespravljenom veći-

[8] O posljedicama kolonijalnog položaja Ugarske vidi Mód, navedeno djelo, str. 46–72. O nepostojanju razvijene madžarske građanske klase do 1848. i o uzrocima koji su spriječili njeno formiranje vidi: Thirring, nav. djelo, str. 82–88; Grünwald, nav. djelo str. 43, 128, 286–290, 303–305; Jászi, nav. djelo str.267–268, 272, 370–371, 382–383. (Kod Jászija je navedena i druga literatura, koja se odnosi na ovu problematiku).

[9] Isporedi Acsády, *Historija kmetstva u Ugarskoj*, nav. djelo, str. 465–526.

nom nemadžarskih, pretežno seljačkih naroda. Za čitavu madžarsku feudalnu klasu, a naročito za nosioce madžarskog nacionalnog pokreta, za Kossuthovo reformno srednje plemstvo, bilo je od početka jasno, da se hegemonija madžarstva i madžarski karakter Ugarske države može spasiti samo održanjem one, već postojeće premoći, koju je feudalni poredak osiguravao najjačoj, madžarskoj feudalnoj klasi. Madžarski feudalci su i u doba javljanja novih, antifeudalnih, demokratskih nacionalnih pokreta, svima silama nastojali da se ta »prevaga aristokratskoga društvenog uređenja iskoristi na to, kako bi se obezbijedio madžarski nacionalni karakter države«.[10] Radi toga su se plemićki nosioci madžarskoga pokreta u ugušivanju nacionalnih pokreta nemadžarskih naroda postavili na stanovište historijskog, feudalnog državnog prava, po kome su u čitavoj Ugarskoj samo Madžari historijska nacija, jer su u prošlosti jedino oni imali vlastitu feudalnu državu, što im i dalje daje pravo da isključivo oni budu narod, a svi ostali nemadžarski narodi Ugarske, zato što u prošlosti nisu posjedovali slobodnu, samostalnu državu, ne mogu ni u sadašnjosti ni u budućnosti biti priznati kao nacija niti imati bilo kakva posebna nacionalna prava. (Izuzetak je donekle činjen s Hrvatima, jer su oni imali polusamostalnu državnost u prošlosti).[11] Madžarska vladajuća klasa htjela je, dakle, mnogonacionalnu Ugarsku da reformira u »modernom, nacionalnom duhu« na taj način, što je princip »Jedna država – jedna nacija« primjenjivala u feudalnom smislu: jedna *jedina*, pod feudalizmom priznata *madžarska* država i jedna *jedina* vladajuća, *madžarska* nacija.[12] Na toj osnovi plemićki vođe madžarskog nacionalnog pokreta na čelu s Kossuthom izgradili su polovicom 19. sto-

[10] Miskolczy, nav. djelo I, str. 170–171. – »Osnovna činjenica je, naime, da su madžarska aristokracija i madžarsko plemstvo zauzimali vladajući položaj u državi i da se njihova vladavina prostirala i na nemadžarske narode. Od te svoje vladajuće pozicije madžarska aristokracija i plemstvo nisu htjeli da odstupe i uvijek su se pokazivali kratkovidima i sitničavima prema opravdanim jezično-kulturnim i političkim zahtjevima nemadžarskih naroda . . .« (Kovács Endre, *Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848–49-ben (Madžarsko-jugoslavenska nastojanja oko pomirenja 1848–49-e).* Budimpešta, 1958, str. 7.

[11] »Madžarski nacionalistički političari nisu se (u odnosu na Habsburge) pozivali samo na to, da su Madžari u prošlosti raspolagali samostalnim državnim životom, pa da prema tome i u sadašnjosti imaju pravo na samostalan državni život, nego (u odnosu na nemadžarske narode) i na to, da su u Ugarskoj *samo* Madžari (i u izvjesnoj mjeri Hrvati) raspolagali samostalnom državnošću, i da prema tome i u sadašnjosti *samo* Madžari (i do izvjesne mjere Hrvati) imaju pravo na samostalan državni život. Polazeći sa tog stanovišta madžarski nacionalisti nisu bili voljni da uzmu k znanju, da u Ugarskoj osim Madžara (i Hrvata) žive i drugi narodi . . .« *(A magyar nép története. Rövid áttekintés,* Irták Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György. *(Historija madžarskog naroda. Kratak pregled. Napisali: –.)* Treće izdanje, Budimpešta 1953. Str. 273–274.

[12] Isporedi Arató Endre, *A nemzeti ellentétek kiéleződése a negyvenes években (Zaoštravanje nacionalnih suprotnosti četrdesetih godina 19 st.),* u knjizi *Magyarország története II/1. Magyarország története a feudalizmustól a kapitalizmusra való átmenet korszakában 1790–1849.* Irta Arató Endre, Mérei Gyula, Spira György, Varga Zoltán. Szerkesztette Mérei Gyula, Spira György. *(Historija Ugarske II/1. Historija Ugarske u doba prijelaza iz feudalizma u kapitalizam 1790–1849.* Napisali: –. Uredili: –.) Sveučilišni udžbenik. Štampano kao rukopis. Budimpešta 1957. Str. 249–250.

ljeća čitavu jednu »feudalno-nacionalističku«[13] ideologiju, koja je bila u sušto j suprotnosti s osnovnim principima modernih demokratskih antifeudalnih nacionalnih pokreta.[14]

I više i srednje plemstvo bilo je na čistu s time, da madžarstvo mnogonacionalne ugarske države stoji i pada s feudalnim privilegijama, i da demokratsko rješenje nacionalnog pitanja u duhu novog vremena i priznavanja svim narodima Ugarske jednakih nacionalnih prava znači u krajnjoj liniji uništenje madžarskog obilježja Ugarske, koja bi se afirmacijom demokratskih prava, na dvije trećine svoga teritorija pretvorila u nemadžarsku, slavensku i rumunjsku državnu formaciju. Tu vezanost madžarske nacionalne stvari za feudalni poredak formulirao je s osobitom jasnoćom i otvorenošću grof István Széchenyi na sjednici gornjeg saborskog doma od 3. X 1844: »Mi se nalazimo u takvim okolnostima, da je sada madžarstvo direktno vezano za plemstvo i za aristokraciju, i priznajmo, da tu svaka demokracija nanosi udarac naciji (madžarskoj)«.[15] Sviješću o takvom stanju stvari bila je određena i antidemokratska, antiliberalna politička praksa u nacionalnom pitanju madžarske opozicione reformne stranke sve do godine 1848. »... i madžarski reformatori četrdesetih godina obustavljali su liberalizam ondje, gdje su mislili, da se on kosi s nacionalnim interesom (madžarskim, na-

[13] O »klasnom nacionalizmu madžarskih feudalaca« vidi Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története. I rész. A nemzetiségi kérdés története a törvények tükrében 1790–1918. (Historija madžarskog nacionalnog pitanja. Dio I. Historija nacionalnog pitanja u ogledalu zakona 1790–1918).* Budimpešta 1946. Str. 10.

[14] ... Kossuth ... priznaje postojanje masa drugoga (nemadžarskog, napom. V.B.) jezika, ali nije sklon da u njima prizna nacionalne pokrete i pravo tih pokreta na autonomiju. Ne prihvaća i ne može ni zamisliti, da u Karpatskom bazenu, unutar okvira madžarske države može postojati osim madžarske i druga nacija, ili u tadašnjem smislu riječi: i druga narodnost. Madžari, oni jesu nacija, jer su to bili i jer se, u modernom smislu, formiraju u naciju – ali kod drugih, manjih nehistorijskih elemenata nacionalistički se zahtjevi mogu javljati samo kao izopačena, nezdrava pojava bez ozbiljne podloge, zato se ti zahtjevi i ne mogu tretirati i primati kao pravi ... Narodnost je – čitamo u Hirlapu (Kossuthov list) – najsvetiji dar neba. Ali imaju li Slaveni prava zahtijevati tako što? Odgovarajući na ovo pitanje, pisac članka jasno izlaže, koja su, po njemu, obilježja »narodnosti«, nacionalnog bića: »Narodnost je historijska činjenica, kojoj nije jedini faktor jezik ... ona pretpostavlja materijalnu i moralnu snagu, bez koje narodnost ne može opstojati, i posjedovanje onog prava, što su ga posvetili vrijeme i historijski događaji«. Takva obilježja, u ovom kraju svijeta, ima samo madžarska nacija »kao ona, u kojoj se usredsređuju posjed, mudrost i vlast, – jest, vlast, jer govorili mi makako lijepe riječi, vlast je napokon ipak jedan najznatniji činilac narodnosti«. Slovaci u Madžarskoj osim jedino jezika nemaju ni jedan elemenat, na osnovu kojeg bi mogli postati narodnost, zato »htjeti u Madžarskoj razviti neku madžarskoj naciji tuđu narodnost, koja nema nikakvih historijskih premisa (preduvjeta), nikakva pozitivizma, – znači isto, što i srušiti historijski poredak«. »Košutovci su dakle obilježja i prijeko potrebne elemente nacije ponajviše vidjeli u već postojećim činjenicama, kao što su i na državnom planu stajali na stajalištu historijskog državnog prava i principa državnosti.« (Kosáry Domokos, *A Pesti Hirlap nacionalizmusa 1841–1844. Nacionalizam Pesti Hirlapa 1841–1844.* »Századok«, 75. godište. broj 7–10. Budimpešta 1943. Str. 383 384. – Navedena mjesta iz *Pesti Hirlapa* uzeta su iz broja 155 za godinu 1842).

[15] Zapisnik sjednice vidi kod Miskolczyja. nav. djelo, I, str. 351.

pom. V. B.) ... Ne priznajući prirodno pravo drugih nacionalnih pokreta i grčevito se držeći protiv njih historijskog prava, Madžari su i sami dali dokaza za to, da su u toj stvari skloni žrtvovati liberalizam ...«[16]

Bit nacionalnog pitanja i glavni izvor sukoba između madžarskog i nemadžarskih nacionalnih pokreta u razdoblju 1790–1848. sastojao se dakle u nejednakom socijalnom i političkom stanju između Madžara na jednoj i nemadžarskih naroda na drugoj strani, pri čemu je od osobite važnosti bio državnopravni položaj Ugarske u sklopu Habsburške monarhije. Ugarska se nalazi pod Austrijom: centralna bečka vlada i dinastija drži u podjarmljenosti sve ugarske narode, i Madžare i ne Madžare. Ali u toj, od Austrije podjarmljenoj feudalnoj Ugarskoj vladajuća klasa, pa samim tim i vladajuća nacija su madžarski feudalci, koji drže u potlačenosti sve nemadžarske narode, Slavene, Rumunje i dr. Svi ti narodi su, dakle, u nacionalno-političkom pogledu dvostruko ugnjeteni: neposredno od madžarske feudalne države, a posredno, preko nje, i od Austrije.[17] Nasuprot tome Madžari se nalaze u sasvim drukčijem, posebnom položaju; oni su prema gore, prema Austriji, ugnjeteni, a prema dolje, prema nemadžarskim narodima i nefeudalnim klasama stanovništva, ugnjetači.

Takvim stvarnim stanjem stvari bio je uvjetovan onaj dvostruki karakter madžarskog nacionalnog pokreta, koji je presudno djelovao na razvoj nacionalnoga pitanja i do 1848, i u samoj revoluciji. Plemićki nosioci toga pokreta se s jedne strane, prema gore, prema Austriji bore za što veću nezavisnost Madžarske, ističući prirodno, narodno pravo Madžara na samostalan, slobodni državni, nacionalni i politički život, pozivajući se pritom na napredne, demokratske principe; a s druge strane ti isti pobornici madžarske slobode, pozivajući se na historijsko, feudalno pravo, ugušivali su nacionalno-političke pokrete Slavena, Rumunja i ostalih nemadžarskih naroda, osporavajući im pravo na slobodan nacionalni razvitak.

Taj dvostruki karakter i to osnovno protuslovlje madžarskog nacionalnog pokreta zamjerali su Madžarima vođe slavenskih i rumunjskih naroda;[18] ta dvostrukost uočena je i u engleskoj[18a] i u francuskoj[18b] literaturi.

Feudalnom stanovništvu madžarskoga plemstva, baziranom na državnom, historijskom pravu, nacionalni pokreti nemadžarskih naroda suprotstavljali su *prirodno* pravo svakoga naroda na samostalan, nesme-

[16] Kosáry, nav. djelo, str. 405–406.

[17] »Ali razvoj nemadžarskih naroda, rasplet njihovih pokreta nije bio sprečavan samo ugnjetavanjem s austrijske strane, nego i sa strane madžarske vladajuće klase.« (Arató, u navedenom djelu, str. 80).

[18] »Tako Ljudevit Štur zamjera Kossuthu, da u svom Hirlapu propovijeda ravnopravnost, a u isto vrijeme sprečava, da Slovaci uče na svom materinjem jeziku, to jest da se on pod maskom slobode bori za ugnjetavanje«. (Kosáry, nav. djelo, str. 405–406).

[18a] C. A. Macartney, *Hungary and her Succesors. 1937, str. 14.* (Isporedi kod Kosáryja, str. 386).

[18b] Paul Henry, *Le problème des nationales.* Pariz, 1937. Str. 106, 145. (Isporedi kod Kosáryja, str. 405–406).

tan kulturno-politički razvitak, zahtijevajući da se ukine postojeća feudalna prevlast madžarske vladajuće nacije i da se svim narodima Ugarske priznaju jednaka, demokratska nacionalna prava. Takva suprotna stanovišta neminovno su dovela između madžarskog i nemadžarskih nacionalnih pokreta do sukoba, koji se odmah na početku zaoštrio na najosjetljivijem, jezičnom pitanju. Nastojeći od 1790. da mnogonacionalnu Ugarsku s latinskim službenim jezikom madžariziraju na centralističkome principu: jedna, madžarska država, s jednom, madžarskom nacijom i jednim, madžarskim jezikom, madžarski feudalci su otpočeli borbu za uvođenje madžarskoga jezika kao službenog na čitavom, pa i nemadžarskom teritoriju Ugarske. Isključivost madžarskoga jezika kao službenog mogla se postići samo tako, ako se u školi, u upravi, u sudstvu i u javnom životu uopće zabrani upotreba svih ostalih jezika, što je sprečavalo nesmetani razvitak nemadžarskih naroda i ugrožavalo i samo njihovo nacionalno egzistiranje. Ako se ima u vidu, da je prvobitni sadržaj nacionalnih pokreta i kod tih naroda bio kult vlastitog nacionalnog jezika, težnja da se on afirmira u književnosti, u školi, u kulturi uopće, onda se lako može shvatiti u kolikoj je mjeri već i sama jezična madžarizacija zatrovala nacionalne odnose između madžarskog i nemadžarskog stanovništva Ugarske. Pritom nisu nemadžarske narode najteže pogađali zaključci i jezični zakoni, doneseni na feudalnom ugarskom saboru, jer su oni stupali na snagu tek pošto ih sankcionira bečki dvor, koji je dugi niz godina stavljao prepreke provođenju nagle, bezobzirne madžarizacije zakonodavnim putem. Daleko je opasnija bila madžarizatorska djelatnost županija, u kojima je čak i u nemadžarskim krajevima isključivu vlast imalo madžarsko plemstvo. Tu je nasilna madžarizacija, provođena bez ikakvoga ograničenja, protegnuta na čitav ekonomski, kulturni, politički, pa i crkveni život nemadžarskih naroda. Na osnovi naređenja županijskih vlasti morao se čak i u cehovima upotrebljavati isključivo madžarski jezik, tako da onaj, tko nije znao madžarski, nije mogao biti ni obrtničkim pomoćnikom. Madžarski je kao isključivi nastavni jezik uvođen i u osnovne škole nemadžarskih naroda, a za učitelje u tim školama postavljani Madžari, dok su slovački, rumunjski i drugi nemadžarski učitelji, koji u veoma kratkom roku nisu naučili madžarski, otpuštani iz službe. I u općinama sa čistim nemadžarskim stanovništvom moralo se uredovati isključivo madžarski, pa su i u takvim selima postavljani za općinske bilježnike samo oni koji znaju madžarski. Nemadžarski narodi su primoravani da i crkvene knjige vode na madžarskome, a onaj, tko nije znao madžarski, nije mogao biti svećenikom. Poduzimanjem različitih nasilnih mjera pripadnici nemadžarskih naroda primoravani su da i u društvenom, pa čak i u porodičnom životu govore madžarski, itd.[19]

Na taj način je uvođenje madžarskog jezika kao službenog namjesto latinskog (što bi u slučaju postojanja homogene madžarske nacionalne države bilo i pozitivno i napredno) u mnogonacionalnoj Ugarskoj državi s nemadžarskom većinom stanovništva značilo jedno od najtežih

[19] Isporedi Arató, u navedenom djelu str. 208–209 i 250–251.

sredstava nacionalnoga tlačenja, jer je nerazdvojivo bilo vezano za negaciju svih ostalih narodnih jezika, koji su zahvaljujući isključivoj vladavini madžarske feudalne klase u županijama bili bezobzirno progonjeni i zabranjivani.

Pod takvim uvjetima je i samo jezično pitanje neminovno moralo izazvati nacionalne sukobe. »Nastojanje za madžarizacijom direktno je zatrovalo odnose, pa je i ono samo bilo jedan od uzroka, da su nacionalni pokreti nemadžarskih naroda poprimali sve većma protumadžarski karakter«.[20] S prerastanjem jezično-kulturnih pokreta i Madžara i ne Madžara u politički, njihov međusobni sukob sve se više proširivao. Madžarsko plemstvo, u želji da od mnogonacionalne Ugarske stvori jedinstvenu, centraliziranu svemadžarsku i samo madžarsku nacionalnu državu, nije moglo trpjeti da bilo koja druga nacija bude ravnopravna s madžarskom, pa je svima raspoloživim sredstvima gušilo sve ostale nacionalne pokreta za slobodu i samostalnost nalazeći se u trajnom političkom sukobu s obespravljenim nemadžarskim narodima sve do izbijanja revolucije 1848, kada je taj sukob poprimio oblike oružanih ustanaka i otvorenih međusobnih ratova.

Od posebnog su interesa madžarsko-austrijski odnosi u razdoblju 1790–1848. Madžarsko plemstvo kao cjelina suprotstavlja se poput zbijene falange onim austrijskim vladarima, prosvijećenim apsolutistima, koji vode antifeudalnu politiku, a sa vladarima, koji su zaštitnici feudalizma stupa u prisni i trajni savez. Tako će cjelokupna feudalna klasa Ugarske povesti zajedničku, odlučnu borbu protiv Josipa II i njegovih reforama, koje su ugrožavale feudalne privilegije plemstva i crkve.[21] Ali će isto tako jedinstveno stati na stranu onih Habsburga, Josipovih nasljednika, koji su, ukinuvši sve reforme, poveli politiku zaštite plemićkih interesa, čuvanja feudalizma, povratka starog, predjosipovskog stanja. »... kraljevska vlast je, poslije Josipa II, kada se odrekla svoje reformatorske uloge, postala najkonzervativnija vlast, i isto tako se protivila narušavanju postojećeg pravnog poretka, kao i samo plemstvo, naročito kada je vidjela, da u borbi, koju vodi protiv revolucionarnih pokreta, nema pouzdanijeg saveznika od privilegiranih klasa«.[22] Na stvaranje takvog saveza između ugarskih feudalaca i austrijske dinastije znatno je utjecao i njihov zajednički strah pred Francuskom revolucijom. »Francuska revolucija podjednako ugrožava vladavinske pozicije austrijske dinastije kao i privilegije plemstva. ... Užas pred idejama Francuske revolucije bacio je plemstvo u naručaj kraljevske vlasti jače, nego ikad prije. Decenijima oni će se potpuno stopiti u jedno, jer su im ciljevi, jer su im interesi isti.«[23]

[20] Ibidem, str. 209.

[21] O držanju ugarskoga plemstva prema Josipu II vidi Marczali Henrik, *Az 1790/91 Orszaggyülés. (Sabor iz godine 1790/91)* I, II. Budimpešta, 1907. I, str. 7, 8, 15, 27–29.

[22] Grünwald, nav. djelo str. 571.

[23] Ibidem, str. 69, 562.

Da bi u moćnoj kraljevskoj vlasti (u kraljevoj vojsci, policiji i čitavom državnom aparatu) dobilo zaštitnika protiv revolucije (francuske) izvana i protiv seljačke opasnosti iznutra, madžarsko je plemstvo sve više prepuštalo kralju svu stvarnu vlast u državi, zadržavajući sebi samo neograničenu feudalnu vladavinu nad seljaštvom; na taj način ono je žrtvovalo nezavisnost Madžarske za ljubav svojih klasnih, staleških interesa. »Kralj i privilegirane klase nagodili su se i podijelili vlast. Staleži su se šutke odrekli političke vlasti i ona je sasvim prešla u kraljeve ruke; kralj prepušta staležima socijalnu vlast nad ugnjetenim klasama naroda«.[24]

Od vremena, kada se je feudalna madžarska klasa rascijepila na dvije protivničke političke stranke, na konzervativnu višeg, dvorskog plemstva, i na reformnu srednjeg plemstva, – konzervativci su i dalje dosljedno vodili proaustrijsku, prodinastijsku politiku održanja postojećeg zavisnog državnopravnog položaja Ugarske prema Austriji, dok se reformisti zalažu za izvojevanje što veće ugarske samostalnosti prema centralnoj apsolutističkoj bečkoj vladi. Ali ni reformna stranka nije za sve to vrijeme išla za potpunim odcjepljenjem Ugarske od Austrije. I ti plemićki nosioci madžarskog nacionalnog pokreta bili su na čistu s time, da se madžarsko plemstvo kao neznatna manjina ne može održati ni kao vladajuća klasa protiv seljaštva ni kao vladajuća nacija protiv nemadžarskih naroda bez pomoći izvana. Takav oslonac svoje vladavine reformno plemstvo je tražilo pa i nalazilo u Austriji. Opkoljeno »slavenskim morem« madžarsko plemstvo je svog jedinog saveznika i zaštitnika (s pravom) gledalo u austrijskom caru, u njegovoj silnoj vojsci, u zajednici s Austrijom, koja je, nalazeći se u sličnom položaju (u njoj su Nijemci kao vladajuća nacija isto tako sačinjavali manjinu – 21.4% od ukupnog broja stanovništva – prema ostalom, – uglavnom slavenskom – nenjemačkom stanovništvu), – i sama bila upućena na savez s plemićkom Madžarskom; obje te vladajuće nacije bile su dakle zainteresirane na čuvanju postojećeg stanja i išle za tim, da pomoću održanja starog poretka sačuvaju svoju ugnjetačku, protudemokratsku vladavinu neznatne njemačke i madžarske manjine nad ogromnom većinom nenjemačkih i nemadžarskih naroda Habsburškoga carstva.[25] »Misija madžarskog nacionalnog pokreta s obzirom na monarhiju sastojala se baš u tome, da pored nijemstva, koje vlada u Austriji, osigura u Madžarskoj supremaciju madžarske nacije, da stvori dakle madžarsko-austrijski dualizam . . . U ovo razdoblje (god. 1843., napom. V. B.) pada određivanje jednoga od najsjajnijih madžarskih političkih pravaca, vjerojatno grandiozna misao Deákova: dobra strana panslavizma je u tome, što naciju (madžarsku) približuje dinastiji, jer njih se dvije mogu samo zajednički održati protiv opasnosti, koja im prijeti . . . Madžarski liberali četrdesetih godina ispovijedali su s odlučnošću dogme, da se stanovnici Madžarske mogu protiv slavenske opasnosti održati samo oslanjajući se na savez s Ni-

[24] Ibidem, str. 561–562.

[25] O međusobnoj austro-madžarskoj upućenosti vidi i Miskolczy, nav. djelo, I, str. 11.

jemcima i da bi madžarstvo trebalo da nađe svoga saveznika u predstavniku nijemstva, u vladi (austrijskoj)...«[26] Takav odnos i višeg i srednjeg madžarskog plemstva isticali su i poljski izvještaji iz Madžarske.[27]

Takvo povezivanje sudbine feudalnoga madžarstva s Austrijom nije postojalo samo u teoriji, nego je primjenjivano i u praksi; madžarsko plemstvo je u savezu s Habsburškom dinastijom i reakcionarnom Metternichovom austrijskom vladom gušilo oslobodilačke pokrete slavenskih naroda u monarhiji, a naročito južnoslavenski Ilirski pokret; odluku kralja o zabrani i samog ilirskog imena 1843-e ishodili su zajednički madžarski feudalci i Metternich.[28] U svom sukobu s nemadžarskim nacionalnim pokretima naročito je pribjegavalo kraljevskoj vlasti, pozivajući je u pomoć, reformno, inače opoziciono Kossuthovo srednje plemstvo.[29] »... i opozicija je priznavala, da u onom velikom sporu, što ga madžarstvo vodi s nemadžarskim narodnostima, odlučnu riječ ima vlada (bečka).«[30] Značajno je pritom da je i Metternich jasno sagledavao upućenost madžarske opozicije na austrijsku dinastiju i da je i sam od vremena do vremena odlučno podržavao takav austro-madžarski savez.[31]

Nisu, naravno, svi Madžari od 1790. do 1848. zauzimali takvo feudalno, ugnjetačko i proaustrijsko stanovište u nacionalnom pitanju i u odnosu na pokrete nemadžarskih naroda. Već na početku toga razdoblja, polovicom devedesetih godina 18. stoljeća, javlja se u Ugarskoj jedan uistinu revolucionaran, antiaustrijski i antifeudalni pokret Martinovićevih jakobinaca, čiji su vođe, a među njima najbolji madžarski političari i pjesnici, bili dosljedni privrženici Francuske revolucije, zalažući se između ostalog i za napredno, pravedno, demokratsko rješenje nacio-

[26] Ibidem, str. 247, 266, 312–313.

[27] Kovács na osnovi arhivskih dokumenata ovako rezimira izvještaje, što su ih poljski agenti slali Czartoryskome o držanju madžarskoga plemstva prema Austriji: Czartoryskijeva diplomacija se »mogla na osnovi izvještaja svojih agenata uvjeriti, kako madžarski magnati uistinu od prvoga do zadnjega vuku kola Beča, i da kao takvi ne dolaze u obzir sa stanovišta poljskog ustanka. Ali Czartoryskijevi nisu ni madžarsko srednje plemstvo držali dovoljno odlučnim u borbi protiv bečkoga dvora i nisu od njega očekivali revolucionarno nastupanje. Bystrzonowski, agent kneza (Czartoryskoga), putovao je po Madžarskoj 1835-e, vodio brojne dogovore s istaknutim članovima saborske opozicije (među njima s Borsiczkyjem i s Pálom Felsöbüki Nagyem), i u svom sumarnom izvještaju daje odličnu karakteristiku političkoga shvaćanja madžarskih posjedničkih klasa. Utvrđuje, da madžarska liberalna stranka, koja je dosta jaka u donjem domu sabora, uporno brani svoje privilegije, ne voli Austrijance, ali na čudan način *sudbinu svoje domovine povezuje sa sudbinom Habsburške dinastije* (podcrtao V. B.). Za veliko djelo oslobođenja domovine to srednje plemstvo ne će biti sposobno. U drugom svom izvještaju, također iz godine 1835, Bystrzonowski ukazuje na to, da je ustanak u Madžarskoj iz godine 1831. toliko prestrašio posjedničko plemstvo, da se ono sad mnogo više uzdaje u austrijsku vojsku, nego u vlastite sinove. I u kasnijim godinama Czartoryskijevu diplomaciju karakteriše to nepovjerenje, kadgod se povede govor o planu madžarskoga plemićkoga ustanka.« (Kovács, nav. djelo, str. 31).

[28] Vidi Miskolczy, nav. djelo I, str. 259–271.

[29] Isporedi Arató, u nav. djelu, str. 254, 257.

[30] Miskolczy, nav. djelo I, str. 313.

[31] Vidi Ibidem, str. 351.

nalnoga pitanja. Ignjat Martinović i drugovi bili su prvi pobornici konfederativnog preuređenja Ugarske. Po Martinovićevu nacrtu ustava: »Ugarsku treba razdijeliti na toliko zemalja, koliko naroda živi na njenu teritoriju; prva je u užem smislu uzeta Madžarska, koja obuhvaća onaj teritorij države, koji je naseljen Madžarima; druga je Ilirija, koja obuhvaća Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju; treća je Slovaštvo (Slavonica) /Slovačka, napom. V. B./, sastavljena od ovih županija: Sáros, Turóc, Nyitra, Trencsén i Árva; četvrta je Vlaška zemlja (Valachica), koja se sastoji od Banata i od jednog dijela Erdelja. Svaka ima svoj posebni sabor, gdje na svome jeziku raspravlja o svojim poslovima«.[32] Za drugog glavnog vođu jakobinaca, Josipa Hajnóczyja, s pravom je utvrdio Marczali, da je on među madžarskim državnicima prvi »u svojoj maštи sagledao buduću narodnu državu, koja počiva na slobodi i jednakosti«.[33] Oko Martinovićeva pokreta okupljali su se najvredniji književnici i intelektualci Madžarske, oduševljeni privrženici demokratskog preobražaja Ugarske.[34] Zato je Martinovićev pokret i imao iskrenih pristaša i suradnika među demokratski nastrojenim predstavnicima nemadžarskih naroda.

Ali ta revolucionarna, radikalno demokratska struja istrebljena je 1795. pokoljem jakobinskih vođa, i zvjerskim dinastijskim terorom i progonom njihovih preživjelih drugova. Takva jakobinska shvaćanja ponovo će se javiti tek nakon pet decenija, sa Sándorom Petőfijem, koji je već u godinama prije revolucije razvijao svoja antiaustrijska, antifeudalna, republikanska i demokratska shvaćanja.[35]

Politici nasilne madžarizacije, koju je madžarsko reformno plemstvo provodilo protiv nemadžarskih naroda, suprotstavljali su se sa sasvim drugog, konzervativnog stanovišta i neki pripadnici višeg plemstva, a naročito grof István Széchenyi. Njegovo držanje razlikovalo se od Kossuthova prije svega u načinu. Nasilnu madžarizaciju Széchenyi je smatrao bezuspješnom, štetnom, pa čak i opasnom. Nemadžarske narode treba madžarizirati na lijep način, samo »superiornošću« madžarstva i sl. – Po njegovu mišljenju nemadžarski narodi treba u službenom, javnom životu da se služe madžarskim jezikom, a u porodici i crkvi neka upo-

[32] O pokretu Martinovićevih jakobinaca vidi: Vaso Bogdanov, *Hrvatska revolucionarna pjesma iz god. 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca.* »Starine« Jugoslavenske akademije, Zagreb 1956, knjiga 46, str. 331–488; Benda Kálmán, *A magyar jakobinus mozgalom iratai. (Spisi madžarskog jakobinskog pokreta)* Budimpešta, I 1951, II i III 1952; Mályusz Elemér, *Sándor Lipót főherceg iratai 1790–1795. (Spisi nadvojvode Aleksandra Leopolda 1790–1795).* Budimpešta 1926.

[33] Marczali Henrik, nav. djelo, I, str. 82–83.

[34] O njima vidi:Koroda Miklós, *A magyar felvilágosodás breviáriuma. (Breviarij madžarskog prosvjetiteljstva).* Budimpešta, s. a.; i Eckhardt Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon. (Ideje Francuske revolucije u Madžarskoj).* Budimpešta, s. a.

[35] O Petőfijevoj književnoj i političkoj djelatnosti vidi Illyés Gyula, *Petőfi.* Budimpešta, 1945.

trebljavaju svoj.[36] S nasilnom, bezobzirnom madžarizacijom nisu se slagali ni stranački protivnici Kossuthovih reformista, pristaše konzervativne stranke, – koji su četrdesetih godina prema nemadžarskim narodima zastupali pomirljivu politiku.[37]

[36] Vidi Arató, u navedenom djelu, str. 251–252.

[37] Značajno je, da je povjerenik Czartoryskoga Zach, u svom izvještaju o raspoloženju u Madžarskoj, upućenom 24. XI 1834, uočio tu razliku u držanju Széchenyija i nekih drugih madžarskih konzervativnih magnata prema nacionalnom pitanju: »oni Madžari – javlja Zach – koji se mogu uzdići iznad sramotne strasti mase madžarskoga srednjeg plemstva (shvati: iznad šovinizma), nastoje učiniti kraj sporu s Južnim Slavenima. Majláth, Széchenyi, Dessewffy Aurél i više predstavnika konzervativne politike izjasnili su se u duhu sporazuma.« (Vidi Kovács, nav. djelo, str. 26–27).

Rumunji od 1790–1848.

Pretežni dio ugarskih Rumunja živi u Erdelju, dok je manji njihov dio u užoj Ugarskoj, u Banatu. Erdelj sve do 1848. čini posebnu državnopravnu jedinicu, administrativno razdijeljenu od Ugarske i direktno podčinjenu bečkome dvoru. Na osnovi specifičnih feudalnih povlastica u Erdelju su postojale tri privilegirane nacije: madžarska, sikuljska i saska. Svi ostali narodi, pa tako i većina erdeljskoga stanovništva, Rumunji, bili su nacionalno i politički obespravljeni i nepriznati. Glavni sadržaj rumunjsko-madžarskog nacionalnog sukoba u Erdelju predstavlja klasno ugnjetavanje, što ga feudalci, koji su gotovo isključivo Madžari, vrše nad seljačkim rumunjskim narodom, koji svog vlastitog plemstva uopće nema. (Malobrojni rumunjski feudalci su se pomadžarili.) Potlačenost takvog rumunjskog naroda bila je to teža, jer je položaj erdeljskih kmetova bio gori nego u ostaloj Ugarskoj; u Erdelju se naime sve do 1848. nisu poduzimale nikakve mjere za zaštitu seljaka ili za uređenje njihovih odnosa, pa ni urbari Marije Terezije tu nisu uvođeni. A kada je na zahtjev bečkog dvora erdeljski sabor tek u januaru 1847. uzeo u razmatranje urbarijalno pitanje, onda je erdeljsko plemstvo tu priliku iskoristilo da ponovo bezobzirno opljačka kmetove i da im pogorša stanje, koje je i dotle bilo teško. Kao podloga za uređenje kmetskih odnosa uzeti su popisi iz 1819–20. U te popise, da bi kmet plaćao što manje državnoga poreza, unesene su sa znanjem vlastele mnogo manje količine zemljišta, nego što ih je pojedini kmet stvarno imao. Tako je kmet, koji je uistinu raspolagao selištem od 28 jutara, priznao za popis da ima svoje zemlje samo 6 jutara. Sad je feudalni sabor tako »uredio« kmetsko pitanje, da je donio nov zakon, po kome feudalac ima pravo bez ikakve odštete da oduzme od seljaka onu zemlju, koja 1819–1820. nije prijavljena.[1] Takva užasna nasilja uglavnom madžarske feudalne klase nad kmetovima rumunjske narodnosti, do krajnjih granica su zaoštravala nacionalni madžarsko-rumunjski sukob.

[1] Isporedi Acsády, nav. djelo str. 525–526.

Stanje rumunjske potlačenosti nije bilo lakše ni u onom dijelu Erdelja, u kome su njemački Sasi bili vladajuća nacija, u takozvanoj Saskoj zemlji.[2]

Prosvijećeni apsolutista Josip II je donekle popravio stanje rumunjskog naroda: njegovim patentom od 1781. priznato je Rumunjima građansko pravo, a odredbom od 1784. ukinut je privilegiran položaj triju nacija i omogućeno svim stanovnicima Erdelja bez razlike na vjersku i nacionalnu pripadnost da obnašaju službe u državnome aparatu. Kada su poslije Josipove smrti ukinute među ostalima i te njegove reforme, predstavnici erdeljskih Rumunja podnijeli su kralju predstavku *Supplex Libellus Valachorum*, u kojoj zahtijevaju, da se Rumunji izjednače u pravima s ostale tri priznate nacije, da razmjerno svome broju sudjeluju u svima javnim službama, da svaki narod u Erdelju podnosi jednake terete razmjerno broju svojih pripadnika, i da se obustavi nacionalno ugnjetavanje. Kralj je tu predstavku uputio erdeljskom feudalnom saboru, koji je sve rumunjske zahtjeve odbio. Na to su Rumunji 1792. podnijeli svoj drugi *Supplex*, u kome su uz ponovljene ranije zahtjeve zatražili, da se u rumunjsku narodnu skupštinu pozovu i seljaci. U saboru je taj drugi Supplex prošao kao i onaj prvi. Već u tom sukobu iz 1791/92. došlo je do izražaja demokratsko, antifeudalno stanovište potlačenog rumunjskog naroda (zahtjevi o nacionalnoj ravnopravnosti i o udjelu kmetova u političkome životu) nasuprot feudalno-ugnjetačkom držanju privilegiranih erdeljskih nacija.[3]

I rumunjski nacionalni pokret potkraj 18. stoljeća otpočinje njegovanjem narodnoga jezika (1780. izlazi gramatika rumunjskoga jezika, a 1787. njemačko-rumunjski riječnik Jana Piariu-Molnára); širenju nacionalne svijesti služe i prva djela koja obrađuju historiju rumunjskoga naroda, radovi Samuela Micu-Claina i Georghe-a Şincai-a (Chronica Românilor). Kasnije, u prvoj polovici 19. stoljeća razvija se rumunjska pučka književnost na bazi narodne poezije (glavni pisci Timotei Cipariu, Joan Barac, Ivan Budai-Deleanu). U to doba sve se više izgrađuju najprije kulturne, a zatim i političke veze između erdeljskih Rumunja na jednoj i onih u Vlaškoj i Moldavskoj na drugoj strani. Od tridesetih godina sve su češća preseljavanja intelektualaca u oba smjera: iz Erdelja prelaze u Vlašku, i obratno, naročito poslije ugušenja oslobodilačkih proturskih pokreta Tudora Vladimirescu-a i Alexandra Ypsilanti-a, progonjeni učesnici pokreta sklanjaju se u Erdelj. Od 1838. u Brašovu počinje izlaziti *Gazetta de Transilvania*, koja postaje žarištem rumunjskog nacionalnog života. Na usmjeravanje i razvoj rumunjskog nacionalnog pokreta djelovala je i poljska emigracija. Od polovice tridesetih godina predstavnici rumunjskog nacionalnog pokreta (Jon Ghica, Cîmpineanu, Golescu, Balcescu i dr.) povezuju se u Parizu s poljskim emigrantima kneza Adama Czartoryskoga i rade na oslobođenju Vlaške ispod ruskog

[2] Prema svjedočanstvu suvremenika iz godina 1844. taj kraj je »što se Sasa tiče gospodska zemlja, a što se Rumunja tiče – to je zemlja robova«. (Vidi Acsády, nav. djelo str. 522).

[3] Isporedi Arató, u navedenom djelu str. 33–34.

utjecaja i na njezinom sjedinjenju s Moldavskom. Rumunjsko-poljske veze podržava kasnije glavni agent Czartoryskoga u Carigradu Michal Czajkowski i bukureški izaslanik Janusz Woronicz. Već septembra 1839. rumunjska nacionalna stranka sklopila je savez s poljskom emigracijom, koja početkom 1842. šalje u Bukurešt svog posebnog emisara, Ludwika Zwierkowskoga (Lenoir) koji je imao da uvjeri Rumunje, kako je Czartoryski i dalje privržen ideji ujedinjene Rumunjske i kako će, kad pitanje rumunjskoga ustanka postane aktuelno, pomoći ustanike novcem i na druge načine. U razdoblju od 1842. do 1846. Janusz Woronicz konspirativno putuje po Ugarskoj i agitira među erdeljskim Rumunjima, stavljajući im u izgled ujedinjenje s Moldavskom i s Vlaškom.[4]

Početkom četrdesetih godina dolazi do zaoštravanja rumunjsko-saskog sukoba. 1842. Rumunji podnose erdeljskome saboru protiv saskog ugnjetavanja novu predstavku, koja između ostalog sadrži i ove napredne zahtjeve: političku ravnopravnost; ukidanje cehovskog monopola; oslobođenje rumunjskih kmetova u Saskoj zemlji. Ali sabor iz 1843/44. odbija sve te rumunjske zahtjeve. U saboru iz 1846/47. predstavnik privilegiranih Sasa optužuje rumunjski zahtjev za ravnopravnošću kao »komunistički«, dok se prema Rumunjima u Saskoj zemlji i dalje zastupa stanovište: »tko živi u Saskoj zemlji, taj je Sas, to mora da bude«.

Četrdesetih godina izgrađuje se unutar rumunjskog nacionalnog pokreta jedna građanska, antiklerikalna struja (studentska omladina, profesori i drugi svjetovni elementi), koja ustaje protiv konzervativne i oportunističke politike viših svećenika. Ta ljevica bori se za demokratizaciju crkve i za njeno pretvaranje u organizaciju narodnoga otpora. Crkveni poglavari progone te demokratske elemente, ali oni ipak odnose pobjedu nad reakcijom.

Pored borbe protiv nacionalnog tlačenja sa strane vladajuće madžarske nacije, banatski Rumunji su se na crkvenom području sukobljavali s višim pravoslavnim svećenicima, koji su bili Srbi i koji su od vremena do vremena nastojali da u crkvenom pogledu podvrgnu sebi rumunjsko svećenstvo.[5]

[4] Isporedi Kovács, nav. djelo, str. 15–24. Za rumunjsko-poljske odnose u prvoj polovici XIX st. vidi i St. Lukasik: »Rumunja i Polska w XIX w.«. Krakov 1929.

[5] O Rumunjima u ovome razdoblju vidi još Jászi, nav. djelo str. 256–257, 275, 327–338 i d.; I. Tóth Zoltán *A román nemzetiség története 1790–1848 (Historija rumunjskoga naroda od 1790–1848.)*

Ukrajinci od 1790–1848.

Najteže potlačen i najvećma obespravljen nemadžarski narod Ugarske bili su prikarpatski Ukrajinci. Prema njima je madžarska feudalna klasa kao vladajuća nacija postupala najbezobzirnije i najbrutalnije. Zbog toga i zbog nepostojanja znatnije svjetovne inteligencije, kod Ukrajinaca je kulturno-nacionalni razvoj najsporiji, a isključivi utjecaj grkokatoličkoga svećenstva traje ponajduže, tako da je i književni jezik

dugo vremena crkveno-slavenski, a ne narodni. Buđenje moderne nacionalne svijesti zapaža se u radu na historiji Mihajla Lucskayja; jačanje veza između ugarskih Ukrajinaca s onima u Galiciji i u Rusiji u znatnoj mjeri pridonosi razvoju ukrajinskog nacionalnog pokreta. Od polovice četrdesetih godina od osobite važnosti su djela Aleksandra Duhnoviča, koja su pisana na narodnome jeziku i u narodnome duhu. Duhnovič će kasnije postati glavnim vođom nacionalnoga pokreta ugarskih Ukrajinaca. Značajno je da se u to vrijeme uspostavljaju veze između ukrajinskog i slovačkog pokreta.[1]

[1] O Ukrajincima vidi Arató, nav. djelo str. 205, 207, 270 (kod Aratóa je navedena i najnovija literatura: Perényi József, *A magyarországi Kárpátukránok története 1780–1849. (Historija ugarskih prikarpatskih Ukrajinaca 1790–1848.).*

Nijemci, Sasi od 1790–1848.

S obzirom na nacionalne pokrete u Ugarskoj od njemačkog stanovništva značajni su uglavnom samo erdeljski Sasi. Ostali Nijemci, rasuti po gradovima, baveći se trgovinom i cehovskim obrtom, drže se indiferentno prema nacionalnim pokretima, ili su oslonac Austrije, ili se, kasnije, madžariziraju. Ni seljačko njemačko stanovništvo, kolonizirano u Vojvodini, ne razvija u ovo doba znatniju nacionalnu aktivnost, i uglavnom pristaje uz svaku vladu. Sasi kao jedna od privilegiranih nacija u Erdelju vode dvostruku nacionalnu politiku: s jedne strane oni se dosljedno i odlučno suprotstavljaju borbi potlačenog rumunjskog naroda za slobodu i ravnopravnost, a s druge starane oni se protive i uvođenju madžarskoga jezika kao službenog, i zbog toga dolaze u sukob s madžarskim plemstvom u Erdelju. Četrdesetih godina, kad se ta suprotnost oko jezika zaoštrava, predstavnici Sasa zahtijevaju da se njemačkome jeziku osigura isti položaj kao i madžarskome, ili bar da se uz madžarski kao diplomatički prizna njemački jezik kao službeni u saskoj administraciji. Madžari ne pristaju ni na koji oblik ravnopravnosti njemačkoga jezika sa madžarskim i tako u Erdelju ostaje i dalje status quo u jezičnome pogledu.

Kad madžarsko opoziciono plemstvo u erdeljskome saboru pokreće od godine 1839. pitanje ujedinjenja Erdelja s Madžarskom, Sasi se protive tim nastojanjima, braneći feudalnu državnopravnu posebnost Erdelja, uvjereni da će samo njenim održanjem sačuvati i svoj povlašćeni položaj. Obrana vlastitih privilegija bila je u to doba za Sase važnija od svih drugih, pa i njemačkih nacionalnih interesa, tako da su se oni odlučno suprotstavili čak i reformama prosvijećenoga apsolutiste Josipa II, usprkos tome, što je on bio njemački vladar i što je između ostaloga nastojao da centralistički preuredi monarhiju i s pomoću germanizacije.[1]

[1] O erdeljskim Sasima vidi: Acsády, nav. djelo; Jászi, nav. djelo; Arató, nav. djelo: Sárközi Zoltán, *Az erdélyi szászok története 1790–1848. (Historija erdeljskih Sasa 1790.–1848.)*

Ugarski Srbi, i starosjedioci i oni koji su prešli preko Save i Dunava u doba Velike seobe 1690, bili su pretežno nastanjeni u Vojvodini, a velik njihov dio naselio se i u Hrvatskoj, dok su srpske trgovačke kolonije postojale gotovo u svim znatnijim gradovima, sve do Trsta na jednoj i Budimpešte (Sentandreje) i Beča na drugoj strani. Povoljan političko-geografski položaj (na granici između Austrijskoga carstva i Turske odnosno Srbije), dobre saobraćajne veze (plovne rijeke i kanali), velika plodnost zemljišta, uz druge pogodne okolnosti učinili su Vojvodinu u osamnaestom i u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća ekonomski ponajrazvijenijom pokrajinom Ugarske.[1] Naročito je velik razvitak dostigla trgovina sa susjednim državama.[2] Na toj osnovi razvila se kod ugarskih Srba jedna razmjerno jaka građanska klasa, koja nije bila značajna samo po svome broju i bogatstvu, nego i po svojoj velikoj aktivnosti u političkom i kulturnom životu srpskoga naroda. Njena nacionalno-politička uloga bila je to veća, jer za razliku od tadašnjeg mađarskog nacionalnog pokreta koji predvodi plemstvo, kod Srba plemići nemaju nikakvog značenja, tako da je kod njih »građanstvo vođ, predstavnik i nosilac narodnih ideja i narodne kulture«.[3] Na podlozi tako razvijene građanske klase i na sukobu te klase i njene inteligencije s feudalizmom (mađarskim u županijama i austronjemačkim, vojnim, u Granici) javila se i jedna nova, napredna građanska književnost, koja je svoju punu razvijenost dostigla već potkraj 18. stoljeća u djelima Dositeja Obradovića. Glavne odlike Obradovićeva književnog rada su: antifeudalnost, antiklerikalizam, demokratičnost i borba za nacionalno oslobođenje i jedinstvo južnoslavenskih naroda svih triju vjera (katoličke, pravoslavne i muslimanske).[4] I nastavljači Dositeja Obradovića, najbolji vojvođanski pisci u razdoblju do 1848. (sve do *Slavjanke* Svetozara Miletića iz godine 1847.) predano služe nacionalno oslobodilačkim težnjama srpskoga naroda.[5]

Ta srpska građanska komponenta igra veoma značajnu ideološku i praktično-političku ulogu u općejužnoslavenskom Ilirskom pokretu, koji se pod utjecajem Francuske revolucije i Prvog srpskog ustanka (1804–

[1] Vidi Vaso Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja.* »Rad« Jugoslavenske akademije, knjiga 300. – Vargha Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Historija ugarskoga kredita i kreditnih ustanova),* I, str. 7. – Jászi Oszkár, navedeno djelo str. 321. – Hanák Péter, *A magyar szabadságharc és a Habsburg monarchia elnyomot népei (Mađarski rat za slobodu i potlačeni narodi Habsburške monarhije),* u Zborniku »Forradalom és szabadságharc 1848–49« (»Revolucija i rat za slobodu«). Budimpešta, 1948, str. 415–467.

[2] Fényes Elek, *Magyarország leirása (Opis Ugarske)* II, str. 229 i dalje.

[3] Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku,* Beograd 1909. Str. 48–51.

[4] Vidi Dositej Obradović, *Dela.* Beograd 1932. – *Spomenica Dositeja Obradovića.* Beograd 1911.

[5] Vidi Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti.* Beograd 1914.

–1813.) zalaže za oslobođenje i ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda revolucionarnim putem, razvijajući znatnu ilegalnu aktivnost u razdoblju do 1848.[6]

Svoje nacionalno-političke zahtjeve ugarski Srbi su po prvi put u sasvim određenom obliku formulirali na Temišvarskom kongresu godine 1790.[7] Pozivajući se na Srpske privilegije, izdane po caru Leopoldu 1690. i kasnije u nekoliko mahova potvrđivane,[8] kongres traži poseban srpski teritorij kao bazu autonomije srpskoga naroda u Ugarskoj i osnivanje odvojene Srpske (ilirske) dvorske kancelarije. Na Temišvarskom kongresu je došla do izražaja diferenciranost srpskog društva: predstavnik malobrojnoga plemstva Sava Tekelija zalagao se je za ukidanje privilegija i bio protiv posebnog srpskog autonomnog teritorija, zahtijevajući inartikulaciju feudalnoj Ugarskoj, – dok se glavni predstavnik građanstva, Jakov Sečanac, zalaže za ukidanje plemstva i za jednakost staleža »po primjeru Francuza«. Neki građanski zastupnici na ovome kongresu na čelu sa Sečancem sudjelovat će nekoliko godina kasnije (1794/ /95.) u Jakobinskom pokretu Ignjata Martinovića.[9] Od svih srpskih zahtjeva bečki dvor je ispunio samo onaj o Ilirskoj dvorskoj Kancelariji, ali je i ona, nakon nekoliko godina (poslije izmirenja dinastije s madžarskim plemstvom) bila ukinuta.

Zahtjev Temišvarskog kongresa za posebnim autonomnim srpskim teritorijem (Vojvodina) ostat će od 1790. do 1848. glavnim nacionalnim programom ugarskih Srba, za čije ostvarenje će se oni boriti i u Vojvođanskom srpskom ustanku 1848/49.

Držanje bečkog dvora prema sukobu Madžara i nemadžarskih naroda od 1790–1848.

Poslije Josipa II, koji je svojim reformama znatno poboljšao položaj potlačenih i obespravljenih nemadžarskih naroda Ugarske, bečki dvor je nacionalni sukob između Madžara i ne Madžara s jedne strane nastojao da iskoristi za učvršćenje svoje apsolutističke vladavine nad čitavom Ugarskom, a s druge se strane suprotstavljao bezobzirnoj madžarizaciji, uzimajući u zaštitu u kulturno-jezičnom pogledu nemadžarske narode; nasuprot težnjama reforme madžarske stranke oko stvaranja centralističke svemadžarske države uništenjem svih posebnih prava ostalih ugar-

[6] Za ulogu Srba u Ilirskome pokretu vidi Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj.* Zagreb, 1958. Poglavlja »Iliri«, i »Narodna stranka«, str. 95–266. – Josip Horvat i Jakša Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju.* Građa za povijest književnosti hrvatske Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga XXVI, Zagreb 1956.

[7] O Temišvarskom kongresu vidi D. Ruvarac, *Diarijum Srpskog temišvarskog sabora od 1790.* Srijemski Karlovci 1914. – Marczali Henrik, navedeno djelo.

[8] Vidi Jovan Radonić i Mita Kostić, *Srpske privilegije od 1690 do 1792.* Beograd 1954. – A. Stojacskovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in Vojvodina und überhaupt in den Ländern der ung. Krone.* Temišvar 1860.

[9] Vidi V. Bogdanov, *Hrvatska revolucionarna pjesma...* navedeno djelo str. 463–469.

skih naroda, dvor je čuvajući postojeće stanje stvari uzimao u obranu posebnu feudalnu državnost Hrvatske, Srpske privilegije, organizaciju Vojne Granice i sl., – dok je one nemadžarske narode, koji u doba feudalizma nisu imali nikakvih posebnih prava (Ukrajince, Slovake, pa donekle i Rumunje) sasvim prepuštao bezobzirnom nacionalnom tlačenju Madžara. Dopuštajući samo kulturno-jezičnu aktivnost kod pojedinih ugarskih naroda, dvor je odlučno ugušivao sve demokratske pokrete nemadžarskih naroda, koji su išli za nacionalno-političkim oslobođenjem.[1]

[1] Vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.* Zagreb, 1949. – Miskolczy, navedeno djelo, – Jászi, navedeno djelo, str. 334. – Kemény, navedeno djelo, str. 17–20. – Arató, navedeno djelo, str. 253.

U REVOLUCIJI 1848/49.[1]

Odnosi među ugarskim narodima revolucionarne 1848/49. godine bili su određeni zaoštravanjem onih nacionalnih i klasnih suprotnosti, koje su se bile razvile u razdoblju 1790–1848. Zaoštravanje nacionalnog sukoba između Madžara i nemadžarskih naroda bilo je prije svega uvjetovano činjenicom, što su revolucionarni događaji u martu 1848. doveli na vlast u Ugarskoj madžarsko srednje reformno plemstvo. Preuzevši vladu to će plemstvo, koristeći se sada i državnim aparatom, početi još

[1] Za razvoj nacionalnog pitanja u Ugarskoj u doba revolucije još su uvijek najbolja djela madžarskog marksističkog historičara Ervina Szabó-a. naročito njegovo životno djelo *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban (Društvene i stranačke borbe u madžarskoj revoluciji 48/49-e),* Beč, 1921, nadalje njegove uvodne studije i komentari uz madžarsko izdanje *Izabranih djela Marxa i Engelsa (Marx és Engels válogatott művei),* Budimpešta I i II. Vidi i najnoviju zbirku njegovih radova *Szabó Ervin válogatott írásai (Odabrani spisi Ervina Szabó-a),* Budimpešta 1958. – Od osobite važnosti su radovi Marxa i Engelsa, koji se odnose na madžarsku revoluciju 1848/49, – uz članke u »Novim rajnskim novinama« *Revolucija i kontrarevolucija u Njemačkoj; Herr Vogt,* London 1860 i, naročito, njihova korespondencija u razdoblju od 1850–1860 *Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844 bis 1883.* Herausgegeben von A. Bebel und Ed. Bernstein. Erster Band, zweiter Abschnitt 1850. bis 1853, Stuttgart 1919, i zweiter Band, Driter Abschnitt 1854 bis 1860, Stuttgart 1919, (Vidi naročito strane 167, 264, 269, 320, 325–6, 339, 370, 388, 391, 426 I. sveska i strane 27, 331, 424–425 II. sveska.). – Thim József, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története (Historija srpskog ustanka u Ugarskoj 1848–49)* I–III. Budimpešta 1928, 1930, 1940. (Kod Thima vidi i popis sve glavnije madžarske i strane literature, koja se odnosi na nacionalno pitanje). Znatnija djela, štampana poslije objavljivanja Thimove bibliografiie: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849.* Írták Mód Aladár, Ember Győző, Nemes Dezső, Andics Erzsébet, Hanák Péter, Waldapfel József, Kenyeres Júlia. *Revolucija i rat za slobodu 1848–1849.* Napisali – .) Budimpešta 1948. – A. Mód, navedeno djelo, str. 112–123. – *Historija Ugarske,* navedeno djelo, str. 277–514. – E. Kovács, navedeno djelo, – V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49,* navedeno djelo; Isti, *O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848/49.* »Živa prošlost«, Zagreb, 1957; Isti, *O nekim problemima Četrdesetosme.* »Likovi i pokreti«, Zagreb, 1957.

bezobzirnije i još nasilnije provoditi svoju dotadašnju madžarizatorsku politiku nacionalnog tlačenja i obespravljivanja, što je neminovno moralo dovesti do oružanih ustanaka pa i do otvorenog rata između potlačenih, pretežno seljačkih nemadžarskih naroda na jednoj i madžarske plemićke vlade na drugoj strani.

Istinski revolucionarni pokret madžarskih radikalnih demokrata na čelu sa Sándorom Petőfijem od 15. marta 1848. naišao je na velike simpatije kod svih nemadžarskih naroda Ugarske, koji su s oduševljenjem prihvatili slobodarski program toga pokreta, proklamiran u čuvenih dvanaest Petőfijevih točaka. Ali madžarska plemićka vlada je, čim se donošenjem zakona o oslobađanju kmetova učvrstila na vlasti, ugušila pokret peštanskih demokrata, i povela jednu iz osnove krivu seljačku i nacionalnu politiku. Već sami zakoni madžarskog feudalnog sabora o ukidanju feudalnih odnosa, doneseni od straha pred revolucijom i u cilju njenoga sprečavanja, bili su polovični, tako da su oslobođenjem od feudalnih tereta bili obuhvaćeni samo kmetovi koji su imali selišta, dok je golema većina i madžarskog i nemadžarskog seljaštva ostala i dalje bez zemlje (želiri), a svi oni seljaci, koji su obrađivali takozvanu alodijalnu zemlju, bili su i dalje podvrgnuti ranijim feudalnim podavanjima. Uz to je madžarska vladajuća feudalna klasa i njena vlada, štiteći plemićke interese, sprečavala provođenje i tih polovičnih zakona. Sve je to izazvalo golemo ogorčenje i madžarskog i nemadžarskog seljaštva i dovelo na čitavom teritoriju Ugarske do niza seljačkih buna, koje je plemićka vlada oružanom silom bezobzirno gušila. Pritom su se te bune svagdje, gdje su feudalci bili Madžari, a seljaci ne Madžari, pretvarale u ustanke za nacionalno oslobođenje nemadžarskih naroda od madžarskoga tlačenja.[2]

Takva politika madžarske vlade prema seljačkom pitanju bila je prvi glavni uzrok nacionalnom sukobu između Madžara i nemadžarskih naroda. Drugi osnovni uzrok sastojao se u tome, što je madžarsko srednje plemstvo i na vladi zadržalo u nacionalnom pitanju svoje ranije stanovište historijskog prava, po kome su u Ugarskoj jedina nacija Madžari. Provodeći takvu politiku madžarski vlastodršci su odlučno odbijali sve, pa i najskromnije nacionalne zahtjeve Slovaka, Rumunja, Srba, Ukrajinaca i drugih nemadžarskih naroda. Dobivši od bečkog dvora *mirnim* putem samostalnu vladu nad Ugarskom, madžarsko plemstvo je odmah uspostavilo svoju raniju politiku saveza s Habsburškom dinastijom, gušeći sve do septembra 1848. u zajednici s njom sve oslobodilačke pokrete nemadžarskih naroda. Priznavanje demokratskih nacionalnih prava tim narodima ugrožavalo je i sada hegemoniju madžarske manjine i madžarski karakter ugarske mnogonacionalne države, kao što je to bio slučaj i u razdoblju od 1790–1848. Otuda su i poslije marta 1848. glavni politički zakoni madžarskoga sabora (izborni zakon, zakon o štampi i dr.) imali antidemokratsko obilježje. Provodeći lojalnu politiku prema bečkome dvoru, i novi madžarski sabor (u kome je i dalje golemu većinu

[2] Isporedi Arató, u navedenom djelu, str. 357–358.

imala feudalna klasa) izglasava regrute i novac austrijskome caru za ugušivanje talijanske revolucije, uz uvjet, da se carska austrijska vojska, štacionirana u Ugarskoj, upotrebi za suzbijanje antifeudalnih, demokratskih oslobodilačkih pokreta i madžarskog pobunjenog seljaštva i nemadžarskog stanovništva Ugarske.

Svu lažnost onih, decenijima ponavljanih tvrdnji, da je nacionalna borba nemadžarskih naroda protiv Madžara bila isključivi rezultat kontrarevolucionarnog huškanja bečkoga dvora – pobili su još prije Prvog svjetskog rata madžarski historičari Ervin Szabó[3] i Oszkár Jászi. Pobijajući teze madžarskih šovinističkih pisaca Jászi piše: »Ali nije čudo, što su ljudi starih plemićkih tradicija bili u bludnji, kada je i demokratska Evropa dugo vremena u nacionalnim borbama u Ugarskoj jedva vidjela drugo, do borbu zaostalih, primitivnih, od bečke reakcije vještački nahuškanih *konkurentskih narodnosti*, protiv revolucionarne, demokratske, liberalne Madžarske ... borba nemadžarskih naroda nije bila posljedica austrijskoga »rovarenja«, nego nužni proces njihove probuđene nacionalne svijesti«.[4]

Isto je tako neistinita i tvrdnja, da se je u doba izbijanja nacionalnog sukoba vodstvo pokreta nemadžarskih naroda nalazilo u rukama reakcionarnih elemenata (višeg klera, austrijskih carskih viših oficira i sl.). Sve do jeseni 1848. pokretima tih naroda upravljaju pretežno pučki, demokratski elementi.[5]

A kad je u septembru 1848. osnažena austrijska reakcija otpočela svoj otvoreni napad protiv samostalnosti Madžarske, u cilju da svrgne vladu srednjega plemstva i da ponovo dovede na vlast svoje više, dvorsko konzervativno plemstvo i da tako i u Ugarskoj uspostavi staro predmartovsko stanje, – svi nemadžarski narodi su se već nalazili u otvorenom sukobu s madžarskom vladom, a neki već i u višemjesečnome ratu (Vojvođanski Srbi od juna 1848). Većina članova madžarske plemićke vlade, koji su i dalje htjeli ostati lojalni prema Habsburškoj dinastiji, podnose tada ostavku i povlače se iz političkoga života. Tada dolazi do izražaja Kossuthova genijalnost u organiziranju protuaustrijskoga otpora. U ratu za slobodu madžarska vojska će pod Kossuthovim vodstvom izvojevati brojne slavne pobjede nad austrijskim kontrarevolucionarnim trupama. Ali odlučna Kossuthova borba protiv Austrije nije naišla na dovoljno podrške ni u plemićkome saboru, ni u pretežno feudalnom komandnom kadru u vojsci. Poslije zavojevanja carske Rusije stranka pomirljivaca i u saboru i u vojsci raste, djelujući iznutra razorno na pružanje dosljednoga otpora. 13. augusta 1849. dolazi do madžarske kapitulacije kod Világosa. Na definitivan poraz herojske borbe madžarskoga naroda za slobodu protiv austrijske kontrarevolucije znatno je djelovala i okolnost, što je vodstvo madžarskoga pokreta i poslije septembra nastavilo raniju krivu, ugnjetačku nacionalnu politiku prema nemadžarskim narodima.

[3] Vidi navedena njegova djela.

[4] Jászi, navedeno djelo, str. 321, 334.

[5] »Revolucija je uopće u pokretima nemadžarskih naroda, stavila na čelo događaja njihovo lijevo krilo«. (Arató, u navedenom djelu, str. 353.)

Brojni pokušaji izmirenja tih naroda s Madžarima, injicirani naročito sa strane poljskih emigranata, razbili su se na tvrdokornoj nepopustljivosti madžarskoga vodstva u nacionalnome pitanju. Iz istih razloga pretrpjela su poraz i zalaganja demokratskih vođa nemadžarskih narodnih pokreta oko stvaranja saveza svih potlačenih naroda carstva protiv Austrije.[6] A kad je madžarski sabor desetak dana prije konačnoga poraza (28. jula 1849.) donio zakon o nacionalnostima, sve je već bilo kasno.[7]

Treba naročito istaći, da se je za sve vrijeme revolucije (i u prvoj njenoj etapi do jeseni 1848. i u drugoj, od septembra do konačne propasti) u Madžarskoj hrabro borila jedna veoma napredna struja pravih revolucionara (Petőfi, Tančić) i radikalnih demokrata (braća Madarász), koja je od početka ustajala protiv krive politike madžarskoga srednjega plemstva, nastojeći da uistinu revolucionira Madžarsku.[8] Ali progoni plemićke vlade onemogućili su u prvoj etapi njihovu djelatnost, a u drugoj ih je vladajuća plemićka većina uspjela sasvim da izolira.

Rumunji 1848/49.

Petőfijevu peštansku revoluciju pozdravili su Rumunji u užoj Madžarskoj. Slično se držalo i rumunjsko stanovništvo Erdelja. Vođa rumunjske omladine zajedno s madžarskim studentima potpisuje zahtjev za sjedinjenjem Erdelja u nadi »da će se kmetstvo dokinuti bez ikakve odštete ... da će se poštovati jezik nemadžarskih naroda u Erdelju i u Madžarskoj i da će se ostvariti potpuno lična, građanska i politička jednakost«. Za uniju Erdelja i Madžara erdeljski Rumunji bili su sad iz dva razloga: prvo jer su povjerovali da će pokret peštanskih radikala u martu uistinu donijeti slobodu i rumunjskom narodu, a drugo zato, jer bi se ostvarenjem unije sjedinili erdeljski Rumunji s onima iz uže Madžarske.

Ali sve, pa i najopravdanije i najskromnije rumunjske nacionalne zahtjeve madžarska vlada je odbila. S druge strane madžarski feudalci u Erdelju i dalje zauzimaju hegemonističko-šovinistički stav prema Rumunjima. To odbija rumunjski pokret od Madžara. U isto vrijeme dolazi do rumunjskih seljačkih buna protiv madžarskih feudalaca; te bune se pod utjecajem narodne inteligencije i, naročito, studentske agitacije po selima, sve više slivaju u opću borbu rumunjskoga naroda i za socijalno i za nacionalno oslobođenje. Od naročitog je interesa, da su se antifeudalnom oslobodilačkom pokretu rumunjskoga seljaštva pridruživali i madžarski nezadovoljni seljaci, koji će kasnije u velikom broju sudjelovati i na Velikoj skupštini rumunjskoga naroda u Balažfalvi. Drastično ugušivanje tih seljačkih buna sa strane madžarskih feudalnih vlasti još je više zaoštravalo rumunjsko-madžarski nacionalni sukob. Na pomenutoj Narodnoj skupštini, održanoj 15–17. maja 1848. uz prisustvo

[6] Vidi E. Kovács, navedeno djelo.
[7] Isporedi Arató, u navedenom djelu, str. 508.
[8] Vidi Mód, navedeno djelo, str. 117–123.

oko 40.000 Rumunja, pretežno seljaka, doneseni su u šesnaest točaka nacionalni i socijalni zahtjevi rumunjskoga naroda u Erdelju, u kojima se traži: nacionalna i vjerska ravnopravnost rumunjskoga naroda; neodložno oslobođenje kmetova bez ikakve odštete feudalcima sa strane seljaštva; sloboda obrta i trgovine i ukidanje cehova; sloboda govora i štampe, zakonsko ukidanje kaucije, sloboda zbora i udruživanja; porota; uspostava rumunjske narodne garde s rumunjskim oficirima; uspostava rumunjskih škola od osnovnih do sveučilišta; ukidanje svih privilegija; saziv ustavotvorne skupštine, sastavljene od svih naroda u državi. Izabrani su odbori, koji će sve te zaključke podnijeti caru i erdeljskome saboru. Uz to je izabran opći Rumunjski nacionalni komitet, koji će u ime skupštine rukovoditi narodnim pokretom. Na skupštini u Balažfalvi manifestiralo se nacionalno jedinstvo rumunjskoga naroda prisustvom predstavnika i iz Banata i iz susjednih rumunjskih kneževina.

Rumunjske zahtjeve odbio je i erdeljski sabor i austrijski car, koji je delegaciji odgovorio, da će te zahtjeve razmotriti madžarski sabor u Pešti.[9]

Predstavnik Rumunja u peštanskome saboru, vladika Saguna, drži s madžarskom vladom do septembra, dotle, dok je ona u savezu s bečkim dvorom. Nakon toga napušta Peštu i zauzima otvoreno protumadžarsko stanovište.

Madžarska vlada vodi nakon toga bespoštedan rat protiv erdeljskih Rumunja, ugušujući njihov nacionalni pokret onim istim brutalnim sredstvima, kojima su feudalci uništavali sve seljačke bune.[10]

Na novoj Narodnoj skupštini, održanoj u Balažfalvi od 15–25. septembra golema većina zauzela je definitivno protumadžarsko stanovište, dok je malobrojna ljevica uputila predstavku madžarskoj vladi, u kojoj je poziva da »obustavi madžarski apsolutizam i nasilja i protuzakonito haračenje županijskih činovnika«, obećavajući, da će u tome slučaju Rumunji stati na stranu Madžara. Ali madžarska vlada i peštanski sabor nisu posvetili potrebnu pažnju toj predstavci. »Uzrok takvog postupka se nalazio u tome, što se madžarska vlada osjećala dovoljno jakom, da uništi pokret erdeljskih Rumunja.«[11]

Godine 1849. madžarski vojskovođa u Erdelju, Poljak Bem, pokušao je da pridobije Rumunje obećavajući im »da mogu zadržati svoju nacionalnost i da u svojim unutrašnjim poslovima uz službeni madžarski jezik mogu upotrebljavati i svoj vlastiti«. Ali Bemova nastojanja su ostala bez uspjeha, jer su seljačke mase rumunjskoga naroda zahtijevale rješenje agrarnog pitanja, a u tom pogledu ni Bem nije mogao ništa da im obeća. U februaru 1849. vladika Saguna upućuje caru memorandum, u kome se traži »ujedinjenje svih Rumunja austrijskoga carstva u poseban, samostalan narod kao sastavni dio Austrije i pod austrijskom vla-

[9] Isporedi Arató, navedeno djelo, str. 357–360, 362–364.

[10] Isporedi Jászi, navedeno djelo, str. 349.

[11] Arató, navedeno djelo, str. 428.

dom«, i da car uzme naslov »rumunjskoga nadvojvode«. Ali odgovor i za Rumunje bio je oktrojirani ustav iz marta 1849, protiv kojega se javlja golemo ogorčenje i kod rumunjskoga naroda u Erdelju.

Joanu Dragoşu, zastupniku ugarskih Rumunja u madžarskom saboru, povjerio je Kossuth u doba proglašenja madžarske nezavisnosti (14. april 1849.), da povede pregovore za izmirenje s erdeljskim Rumunjima. Dragoş je počeo pregovore s Avramom Jancuom, vojskovođom erdeljskih Rumunja, koji su se borili u planinama. Ali ti pregovori su se razbili, a Dragoş ubijen, jer je obećao Rumunjima primirje od 48 sati, a Kossuth to nije prihvatio, pa je madžarska vojska, prekršivši Dragoşevo obećanje, neočekivano napala rumunjsku vojsku. Prilikom tih pregovora o izmirenju, vođenih u proljeće 1849, Rumunji su postavljali veoma skromne uvjete, priznavajući madžarski jezik kao državni i teritorijalno jedinstvo Madžarske (uniju s Erdeljem). »Ali Kossuth i madžarska vlada postupili su krivo, kada su zahtjevali potpunu kapitulaciju Rumunja. Oslanjajući se na uspjehe madžarskog rata za slobodu oni su naime upotrebljavali politiku sile, namjesto da su, oslanjajući se baš na te uspjehe, sklopili primirje s Rumunjima.«[12]

Ali kada se ratna situacija okrenula protiv Madžara, vlada je postala većma sklona za izmirenje. Tako je 14. jula 1849. došlo do *Projet de pacification*-a, kojim se sa madžarske strane priznaje rumunjska narodnost i regulira upotreba rumunjskoga jezika u privatnom životu, u crkvi i u općini. Posljednje tri točke *Projet*-a obećavaju ukidanje urbarijalnih kmetskih tereta za one seljake, koji u proljeće 1848. nisu bili oslobođeni. Ali taj sporazum je kasno sklopljen, tako da je ostao bez rezultata.

Sasi 1848/49.

Sasi su se podijelili u proljeće 1848; jedni, napredniji, bili su za peštanski mart i za uniju; drugi, feudalni elementi, zauzeli su stanovište protiv unije između Erdelja i Madžarske. Ovi posljednji će ubrzo sasvim prevladati.

U septembru Sasi nisu priznali kompetenciju komesara madžarske vlade nad saskim teritorijem, i usprotivili se regrutiranju vojske; šestorica saskih poslanika u peštanskome saboru podnijela su 19. septembra ostavku, zbog čega ih je sabor proglasio za veleizdajnike. Potkraj septembra Sasi su proklamirali odcjepljenje od Madžarske, priključili se trupama austrijskog komandanta u Erdelju Puchnera i sudjelovali u ratu protiv Madžara.

Značajno je da su Sasi, u cilju pridobivanja erdeljskih Rumunja na svoju i austrijsku stranu, učinili čitav niz ustupaka i priznali rumunjsku ravnopravnost u Saskoj zemlji.

I među Sasima je bilo nekoliko izuzetnih pojedinaca, koji su i kasnije stajali na strani Madžara, ali oni nisu igrali nikakvu znatniju ulogu.[13]

[12] Arató, str. 507.
[13] Arató, navedeno djelo, str. 252, 364 i 428.

Ukrajinci 1848/49.

U gradovima Prikarpatske Ukrajine, naročito u Ungvaru i Munkaču, narod je oduševljeno manifestirao za Petőfijevih dvanaest točaka, tražeći da se one nadopune još nekim demokratskim zahtjevima. Peštanska revolucija od 15. marta naročito je privukla ukrajinsku omladinu. Iz munkačke robijašnice oslobođeni su svi politički kažnjenici. Ukrajinci su se masovno javljali u narodnu gardu. Ali u aprilu 1848. izbijaju bune i kod razočaranog ukrajinskog seljaštva protiv madžarskih feudalaca. Te bune prerastaju u ukrajinsko-madžarski nacionalni sukob povodom junskih saborskih izbora: madžarsko plemstvo je, upotrebljavajući brutalna sredstva, izabralo svoga feudalca za zastupnika, nasuprot ukrajinskog kandidata pučanina. U tim sukobima ukrajinsko svećenstvo se, na poziv svoga vladike, drži na strani madžarske plemićke vlade. Teror madžarskih plemićkih vlasti bio je za sve to vrijeme tako velik nad ugarskim Ukrajincima, da su oni svoje nacionalne zahtjeve mogli formulirati tek na Slavenskome kongresu u Pragu.

Kasnija hapšenja ukrajinskih intelektualaca i nacionalni progoni, još su više odbili Ukrajince od madžarske vlade. Dolazi i do otvorenog otpora. Januara 1849. Ukrajinci podnose memorandum caru, u kome traže sjedinjenje ukrajinskih krajeva Madžarske s Galicijom. Ali bilo je među Ukrajincima i takvih, koji su se suprotstavljali provali austrijskih kontrarevolucionarnih trupa, i u ratu Madžara s Austrijom bili na madžarskoj strani.[14]

[14] Arató, navedeno djelo, str. 351, 366–368.

Srbi 1848/49.

Ugarski Srbi su od Pešte do Novog Sada i Pančeva s oduševljenjem pozdravili Petőfijevu revoluciju od 15. marta, želeći iskreno da u zajednici s Madžarima izvojuju i svoje oslobođenje. Ali madžarska vlada je, ugušivši Petőfijev revolucionarni pokret, rezolutno odbila sve opravdane zahtjeve srpskoga naroda. »Kossuth je na opravdani zahtjev srpskoga nacionalnog pokreta, da prizna srpski narod, razvio ono stanovište madžarskoga srednjeg plemstva »o političkoj naciji« koje je bilo formirano još u reformno doba.«[1] Takav negativan odgovor dao je Kossuth onoj srpskoj delegaciji, koja se 8. aprila 1848. radi ispunjenja svojih zahtjeva obratila direktno madžarskome saboru, bez ikakvog oslanjanja na bečki dvor.

Tada su vojvođanski ustanici pregli da sami ostvare socijalno i nacionalno oslobođenje srpskoga naroda u Ugarskoj. U proljeće 1848. srpska građanska klasa je ispoljila svu svoju antifeudalnost, progresivnost

[1] Arató, u navedenom djelu, str. 354.

i demokratičnost. Ta klasa se tada bila sva založila u borbi protiv madžarsko-njemačkog feudalizma za socijalno i nacionalno oslobođenje vojvođanskog srpskog naroda i za njegovo ujedinjenje s drugim južnoslavenskim narodima (prije svega sa Srbijom i sa Hrvatskom) u jednu slobodnu, nezavisnu nacionalnu državu. Revolucija u čitavom Austrijskom carstvu nije nigdje bila tako potpuno i tako temeljito provedena, kao kod vojvođanskih Srba, čiji je pokret odmah na početku Četrdesetosme srušio sve stare vojničke i civilne vlasti na svome teritoriju, do temelja likvidirao oba feudalizma, i madžarski i austrijski, uništivši u potpunosti svu vlast ne samo madžarske plemićke vlade, nego i madžarske spahijske županije nad Vojvodinom s jedne, i oborivši vladavinu austrijskog vojnog feudalizma u Granici – s druge strane. Taj je pokret stvorio novu narodnu vojsku i izgradio novu ustaničku vlast (Narodni odbori), pa pošto je tako proveo punu demokratsku revoluciju, uspio je već 12. juna da izvojuje pobjedu nad ujedinjenom austro-madžarskom vojskom, koja je udarila na centar ustanika u Karlovcima, sa ciljem da uguši vojvođanski srpski pokret za nacionalno i socijalno oslobođenje ... Jedino tu, u Vojvodini, puk je još na samom početku revolucije uzeo u svoje ruke svu stvarnu vlast, i civilnu i vojnu. A ako se ispita socijalni sastav članova Glavnog i ostalih narodnih odbora (koji na početku revolucije drže svu vlast u Vojvodini), utvrdiće se demokratski karakter te vlasti, jer golemu većinu u narodnim odborima predstavljaju građanski, pučki elementi i građanska inteligencija. Isto je tako pučki, narodni bio i socijalni sastav komandnog kadra srpske ustaničke vojske na početku revolucije. Uz omladinu i inteligenciju ti naši građani, većinom trgovci, bili su organizatori i glavni funkcioneri revolucionarnih narodnih odbora, politički povjerenici i komandanti narodne ustaničke vojske, oni su tu vojsku svojom požrtvovnošću i umješnošću snabdijevali i naoružavali i bili ideolozi i agitatori vojvođanskog revolucionarnog pokreta. Veoma su dragocjena u tom pogledu svjedočenja o držanju pančevačkih građana, što ih na osnovi vlastitih zapažanja daje madžarski historičar Horváth Mihály, koji je i sam bio učesnikom četrdesetosmaških događaja: »U unapređivanju ustanka nitko nije pokazao više revnosti, žešće strasti nego pančevački srpski trgovci«.[2]

Provođenje demokratske revolucije manifestiralo se prije svega u stavu, što su ga vojvođanski ustanici zauzeli prema dva kardinalna pitanja Četrdesetosme: prema seljačkom i prema nacionalnom. Srpski građanski revolucionari i građanska inteligencija najodlučnije i najradikalnije su postavljali seljačke, socijalne zahtjeve i beskompromisno se zalagali za njihovo ostvarenje.[3] Srpski pokret je većma pridobio na svoju stranu i uspješnije i potpunije mobilizirao seljaštvo za rušenje madžarsko-au-

[2] **Horváth Mihály**, *Magyarország Függetlenségi Harcának Története 1848 és 1849-ben* **Drugo izdanje, sv. I. str. 206.**

[3] Vidi članke predstavnika srpskoga pokreta u srpskoj i hrvatskoj četrdesetosmaškoj štampi i govore srpskih narodnih zastupnika u Hrvatskom saboru prilikom debate o seljačkom pitanju u *Novinama Hrv. Dalm. Slavonskim*, brojevi od juna i jula iz god. 1848.

strijskoga feudalizma i za izvojevanje nacionalnog i socijalnog oslobođenja, nego što je to bio slučaj u bilo kojem drugom pokretu 1848/49. Bez te činjenice ne bi se mogao podići uspješan oružani ustanak protiv udružene madžarsko-austrijske hegemonije, niti bi se moglo tako dugo izdržati u otvorenom ratu s toliko nadmoćnijim neprijateljem. Vojvođanski srpski ustanak je na početku revolucije stvarno izvojevao svoju punu nacionalnu nezavisnost i prema Madžarskoj i prema Austriji, ukinuo granicu koja je vojvođanske Srbe razdvajala od onih u Srbiji i ostvario srpsko-hrvatsko ujedinjenje. Sjedinivši se sa Srbijom na jednoj i sa Hrvatskom na drugoj strani, samostalna, slobodna Srpska Vojvodina značila je godine 1848. onaj most, koji je omogućavao da se spoje Srbija i Hrvatska, i u tome je golemo južnoslavensko značenje vojvođanskog pokreta Četrdesetosme. Takvo, revolucionarnim putem i u stvarnosti provedeno jedinstvo sa Srbijom i sa Hrvatskom, držali su vojvođanski ustanici sve dotle, dok pobjeda vanjske (austrijsko-ruske) kontrarevolucije nije uspjela da uguši i vojvođanski i hrvatski narodni pokret.

Ivan Kukuljević, koji je kao hrvatski izaslanik kod Srpskoga glavnog odbora vlastitim opažanjem upoznao tamošnje prilike, opisuje vojvođansko stanje u prvoj polovici 1848. ovako: »... Serbi srušivši pri uzdignuću svojem protiv obćem dušmanu sve dosadanje svojim namjeram naprotivne administrativne forme ustrojili su novo stanje deržavno onako, kako su okolnosti sobom donosile i genij naroda iziskivao. Ovo stanje je sasvim i skrozomice pučko – demokratičko«.[4]

Od osobite važnosti je, da su srpski ustanici na svom oslobođenom teritoriju provodili u djelo demokratske principe i prema nesrpskim narodima Vojvodine, ostvarujući u novim vlastima, Narodnim odborima potpunu nacionalnu i jezičnu ravnopravnost i Rumunja, i Madžara, i Nijemaca o čemu, između ostaloga, svjedoči i ovo naređenje predsjednika ustaničkog glavnog odbora i vrhovnog komandanta ustaničke vojske: *»Glavni voda naroda srpskog narodu srpskom, hrvatskom, slovačkom, vlaškom, madžarskom i njemačkom u Banatu:* ... Ukidaju se, do sretnog svršetka narodnih ovih gibanja naših, vlasti dosadašnje sve, general-komanda, regimente i kompani-komanda, svi magistrati i varmeđe, i vi njima više nikakve poslušnosti donde odavati niti ćete htjeti niti smjeti. No budući da bez vlasti biti ne možete, zato će vam vaš mjesni odbor, vaša savršena i mjesna vlast biti, koju tako uredite, da sva vaša mjesna djela otpravljati može, bespristrasno, čestito, uredno ... *Jezik uzmite onaj, koji je glavni mjesta vašeg jezik, njemačkih mjesta njemački, madžarskih mjesta madžarski, vlaških vlaški, a srpskih srpski, jer mi sve jezike poštujemo i uvažavamo.* ... Poredak će ovim načinom među vama ... nepokolebivo postojati, utoliko izvjesnije, što sam sve oficire iz Banata uklonio i neprijatelje naše strogoj kaštigi podvrgao. Dano u Pančevu 12/24. jula 1848. Predsjedatelj glavnog odbora i vrhovni voda srpski, *Đorđe Stratimirović.«*[5]

[4] *Slavenski Jug*, broj 55 od 10. XII. 1848.
[5] *Slavenski Jug*, broj 6 od 18. kolovoza 1848.

Takav stupanj demokratičnosti i revolucionarnosti mogao je srpski pokret postići zahvaljujući prije svega socijalnoj pripadnosti nosilaca pokreta, čije se vodstvo u prvoj etapi revolucije (od proljeća do jeseni 1848.) gotovo isključivo nalazilo u rukama građanskog (pretežno trgovačkog), pod feudalizmom potlačenog, revolucionarnog staleža i njegove inteligencije. Malobrojno plemstvo ne samo da ne sudjeluje u pokretu, nego se po pravilu nalazi na strani madžarske plemićke vlade. Isto takvo držanje zauzima i više svećenstvo: na Majskoj skupštini sudjeluje jedan jedini vladika, dok svi ostali ili otvoreno služe madžarskoj vladi, ili se drže po strani. Sam mitropolit Rajačić je pritiskom naroda bio prinuđen da sazove Majsku skupštinu, a odmah poslije nje odlazi u Innsbruck, tako da je sve do jeseni bez ikakvog utjecaja na rad ustaničkog Glavnog odbora, među čijim članovima nema ni jednog feudalca ni višeg svećenika. U prvo, najodlučnije vrijeme pokretom rukovode i određuju mu pravac trgovci, građanski intelektualci, obični graničarski vojnici, podoficiri i nekolicina nižih, narodnih oficira, uz niže svećenstvo, koje drži s narodom. Znatnu ulogu igraju i revolucionarne tradicije Prvog srpskog ustanka (1804–1813), vojničko i političko iskustvo, stečeno u tom ustanku (neki njegovi živi učesnici sudjeluju i u vojvođanskom pokretu), dok će ratnim uspjesima Vojvođana pridonijeti pomoć naroda iz Srbije (dobrovoljci). Od osobite važnosti bilo je buntovno, antiaustrijsko raspoloženje oružanog graničarskog puka, koji je od austro-ugarske soldateske sve do 1848. držan u najtežoj podobljenosti. Raspoloženje puka u Granici, njegova politička shvaćanja i želje dobile su svoj pravi izraz u graničarskim »Narodnim zahtijevanjima«. Tu se traži prije svega ukidanje soldačke despocije, vojničkog uređenja Krajine, uvođenje građanske uprave, sjedinjenje s Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom i Vojvodinom, narodna, izborna vlast, državna nezavisnost, sa samostalnom, narodnom saboru odgovornom vladom, puna nacionalna sloboda: kidanje svih veza između graničarske vojske i austrijske general-komande; stvaranje slobodne, narodne vojske uklanjanjem svih nenarodnih, tuđinskih oficira i njihovo zamjenjivanje narodnim ljudima; ukidanje svih ostataka vojno-feudalnog sistema, sloboda vlasništva, trgovine, obrta, učenja; prestanak svih podavanja i plaćanja crkvi; vjerska i nacionalna ravnopravnost i bratstvo Hrvata i Srba; traži se, da se srpska i hrvatska vojska odmah vrati iz Italije i da graničarski vojnik odsad ni pod kojim uvjetima ne ratuje više izvan granica, nego da služi samo za obranu domovine. Na revolucioniranju graničarske srpske vojske od samog početka neumorno rade radikalno-demokratski nastrojeni omladinci, na čelu sa Svetozarom Miletićem. Njegova i njegovih drugova agitacija među graničarima u cilju sprečavanja njihova odlaska u Italiju imala je golemoga uspjeha. Za karakter te agitacije veoma je karakterističan Miletićev govor, održan na narodnom zboru u Čurugu 12. IV. 1848.: »Braćo Graničari! Vi ste poznati junaci. Na hrabrost ne treba niko vas da opominje, al' je preka nužda došla, da vas na vaš razum opomenemo. Nemci vide, Madžari vide, da Lombardija mora otpasti od Austrije, jer joj pomaže sva Italija i Francuska i Švicarska, da bude svoja, a ne tuđa. I

vas opet jednako vuku u Lombardiju. Vuku vas, braćo, u onim istim ladama, u kojima drugu životinju vuku u gornje zemlje na klanje . . . Zato ako ste svom dobru radi, ako ste razumna stvorenja, ako se ne date kao skotovi vući, kuda ko hoće, a vi svi skupa kažite vašim komandantima, da ste vi Graničari dužni samo svoju Granicu čuvati . . . da vaš car ne mora da vojuje, jer niko na njega ne napada, nego on . . . napada na Talijane . . . I ako budu na vas navaljivali i vas gonili, da pre bratskog dogovora odlazite u Italiju, a vi kažite, da većma volete svi do jednoga izginuti kod kuće nego u Italiji. Ovde bar za slobodu, a tamo sasvim ludo.« Srpski demokrati u zajednici s hrvatskima vrše i veoma opsežnu pismenu agitaciju, štampajući letke i brošure, među kojima se svojim revolucionarnim, antifeudalnim, antiaustrijskim i antiklerikalnim sadržajem naročito ističe knjiga *Opomena i poziv srbskog i hrvatskog naroda k svojim sinovima Graničarima, svim uobšte, a naročito k onima, koji u Italiji vojuju, od nekojih ljubitelja slobode. Augusta mjeseca 1848.* Ta knjižica, uz ostalu usmenu i pismenu antiaustrijsku, antihabsburšku propagandu radikalnih demokrata među Graničarima u korist Talijanske revolucije urodila je velikim uspjehom, tako da su se srpski i hrvatski graničari masovno predavali Talijanima ili dezertirali s talijanske fronte. Ti graničarski vojnici su se u golemoj većini isto tako držali i za vrijeme Jelačićeva kontrarevolucionarnog rata protiv Madžarske ujesen 1848: oko deset hiljada srpske i hrvatske graničarske vojske, koja je pod komandom generala Filipovića i Rotha sačinjavala desno Jelačićevo krilo, kompletno se je, »bez ijedne opaljene puške« kod Ozore predala madžarskoj slabo naoružanoj seljačkoj vojsci od dvije tisuće.[6] Vjerni svojim *Narodnim zahtijevanjima* sproljeća 1848, u kojima su izrazili svoju čvrstu volju, da se više nikad ne bore za tuđ račun izvan granica svoje domovine, srpski i hrvatski graničarski vojnici su masovno dezertirali i iz glavne Jelačićeve vojske, koja je pod njegovom komandom prešla madžarsku granicu 11. septembra 1848. – i tako prouzrokovali brz i potpun poraz Jelačićeva kontrarevolucionarnog pohoda.

Za politiku demokratskih nosilaca srpskoga pokreta bila je naročito značajna njihova tijesna povezanost s radikalnim demokratima u Hrvatskoj. Program, što ga je formulirao Ivan Kukuljević u aprilu 1848, ima značenje općeg južnoslavenskog nacionalnog programa u revoluciji 1848, pa je vjeran izraz i politike srpskih demokrata: »Ne ćemo trpiti gospodarstvo nijednoga naroda, ni jezika, ni stališa, i držat ćemo uvijek s onim pucima i stališima, kojima će prijetiti pogibelj, te bi mogli izgubiti svoju narodnu ili političku slobodu ili padnuti pod jaram drugoga puka ili stališa«.[7]

Svoje zahtjeve je srpski narod u Ugarskoj formulirao u zaključcima Majske skupštine, održane od 13–15. maja u Srijemskim Karlovcima uz sudjelovanje brojnoga naroda i iz Srbije. Skupština je prvo 13. maja

[6] Vidi Josip Matasović, *Do Ozore 1848. Bojni pohod brodskih graničara.* Zagreb, 1919.

[7] Ivan Kukuljević, *Kakova treba da bude uopće politika naša.* »Novine dalmatinsko hrvatsko slavonske«, broj 37 od 20 aprila 1848.

izabrala i naimenovala mitropolita Josipa Rajačića za patrijarha srpskog, a pukovnika Stefana Šupljikca za vojvodu, a zatim je 15. maja donijela ove glavne zaključke: »Narodni Sabor ... osjećajući, da ni jedan narod pozivu prirodnog svog opredjeljenja za dosta učiniti i dostojanstvu narodnog svog personaliteta skladno se razviti i izobraziti ne može, ako se sve prepone, koje ga u toj od prirode naloženoj mu dužnosti napredovanja i usavršavanja, smetaju, ne uklone i sve verige, koje ga kao narod, imajući svoj jezik, svoju istoriju, prošlost i budućnost, vežu, ne razriješe, izjašnjuje se: Srpski narod za narod političko slobodan i nezavisan pod domom austrijskim i krunom ugarskom ... da se: Srem s Granicom, Baranja, Bačka s Bečejskim Distriktom i Šajkaškim Bataljonom, i Banat s Granicom i Distriktom Kikindskim, za Srpsku Vojvodinu proglasi ... ni jedan raskomadan narod ne može se ni materijalno, ni duševno, ni politički razviti i dovoljno izobraziti, dok se u jedan narod ne stopi, i jedno državno tijelo na temelju slobode i savršene jednakosti ne osnuje, zato: Politički savez Vojvodine Srpske s Trojednom Kraljevinom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na temelju slobode i savršene jednakosti priznaje, s tim, da se uslovi ovoga saveza na istom temelju izrade i u život privedu ...« Nadalje je zaključeno, da se kralj zamoli, »da se Rumunjska narodna samostalnost u duhu slobode i u duhu narodnosti izreče i obezbijedi«.[8]

Na skupštini je izabran Glavni Narodni Odbor, koji će u ime Narodne skupštine upravljati pokretom.[9] Uz to je izabrano izaslanstvo, koji će skupštinske zaključke podnijeti kralju i saopćiti Hrvatskome saboru.

Za pravac i karakter srpskoga pokreta bilo je od presudne važnosti, da su svi ti nacionalni zahtjevi srpskoga naroda bili odbijeni i od bečkoga dvora i od madžarske vlade. Što se tiče odnosa nacionalnoga pokreta vojvođanskih Srba prema Madžarskoj i prema Austriji, stvari su se razvijale ovako. U prvoj etapi revolucije, od proljeća do jeseni 1848. (do izbijanja austro-madžarskoga sukoba) i madžarska vlada i službena Austrija tretiraju srpski pokret kao protuzakonit, antidržavan i rebelski.[10] U tom pogledu je veoma značajno i ovo mjesto iz pisma austrijskoga generala i carsko-kraljevskoga komesara Hrabowskoga, kome je sa strane madžarske vlade i bečkog dvora stavljeno u zadatak da uguši srpski i hrvatski rebelski pokret; tražeći od Jelačića da poradi na raspuštanju srpskog Glavnog odbora, Hrabowsky mu 6. VII 1848. piše: »... U ostalom drski ispadi srpsko-ilirske stranke, koja bjesni u donjim distriktima srijemske županije, na području petrovaradinske graničarske regimente i Šajkaškog bataljona, kao i u graničarskim općinama Zemunu i Karlovcima, koja stranka je sakupljena na hiljade u taboru kod Karlovaca i u Rimskim šančevima u Šajkaškom bataljonu, i snabdjevena

[8] Potpun tekst zaljučaka Majske skupštine vidi kod Thima, nav. djelo, str. 206–209.

[9] Imena izabranih članova vidi kod Thima, II, str. 208–209.

[10] Vidi Kossuthov članak *Pobuna Ilira*, objavljen 2. VII. 1848 u listu »Kossuth Hirlapja«. – Isporedi i Hanák Péter, nav. djelo, str. 439 i dalje i V. Bogdanov, *Detronacija Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848.* »Živa prošlost«, nav. djelo, str. 153–181.

otetim državnim topovima, puškama i ostalim, *našla se u otvorenom ustanku . . . On (srbizam) se sad jasno ispoljuje i praćen ustankom i izdajstvom izaziva građanski rat . . .*«[11]

Car je još 7. maja 1848. austrijsku regularnu vojsku, štacioniranu u Ugarskoj, podvrgao madžarskome ministru rata, da je ovaj može upotrebiti protiv svih rebelskih pokreta nemadžarskih naroda. 10. juna 1848. Ferdinand je u Innsbrucku srpskoj deputaciji odgovorio, da ne može ispuniti nezakonite zahtjeve Majske skupštine, upućujući Srbe da se obrate zakonitoj madžarskoj vladi i madžarskome saboru.[12] a dva dana kasnije, komandant Petrovaradina, carski austrijski general Hrabowsky je po naređenju madžarskog ministra vojnog, napao na središte srpskih ustanika u Srijemskim Karlovcima. Bitkom kod Karlovaca, koja se svršila pobjedom ustanika, otpočeo je zajednički madžarsko-austrijski napadački rat protiv srpskih ustanika. Sve do jeseni 1848. protiv Srba će ratovati carsko-kraljevska vojska pod komandom austrijskih generala.

Suštinu odnosa između ustaničkih Srba na jednoj i službene Madžarske i Austrije na drugoj strani u prvoj etapi revolucije točno je fiksirao Miletić još godine 1848. u srpskom radikalno-demokratskom listu *Napretku.* Ispoređujući revolucionarne pokrete u mnogonacionalnoj Austriji s Francuskom revolucijom Miletić piše: ». . . da je u Austriji ili jedan narod bio, ili da su do onda svi u njoj živeći narodi u svojim narodnostima izravnani bili, ili da su se najposlije kojom srećom sami među sobom pogoditi i izravnati mogli – sva bi se stvar u Beču za tri dana, kao i u Parizu, svršila. Ali u Austriji se ništa od ovoga dogodilo nije, no dva naroda: njemački i madžarski, kojim su narodnosti do onda priznate bile, htjedoše i ubuduće vladu nad drugim narodima, a osobito Slavenima, zadržati, a budući da je na obojih domu Slavena daleko više, to da bi vladu svoju ozbilja držati mogli, sajuz među sobom učine, i sa Njemačkom, koje posredstveno koje neposredstveno, skopčati se namisle – da time jedan drugom pomognu, da svaki svoje Slavene lakše i pospješnije u zaptu držati može. Namjera, koju su Nijemci i Madžari imali, učini im Slavene u Austriji za neprijatelje, one iste, koji su s njima zajedno istjerali Meterniha . . .«[13]

Srbi 1848. – Kraj

S jačanjem austrijske reakcije poslije izvojevanih pobjeda u Italiji i ugušenja Bečke oktobarske revolucije počela je već od septembra 1848. da jača reakcionarna, austrofilska struja u pokretu vojvođanskih Srba na čelu s patrijarhom Rajačićem. Između te dvorske struje na jednoj, i narodno-demokratske pod vođstvom Đorđa Stratimirovića na drugoj

[11] Pismo je u njemačkome originalu objavljeno kod V. Bogdanova, *Društvene i političke borbe*, nav. djelo, str. 246–247.
[12] Vidi Thim, navedeno djelo, I. str. 107.
[13] Napredak, broj 11 od 7. decembra 1848.

strani dolazi do teškog, otvorenog sukoba već u septembru 1848, kojom prilikom se je bjelodano pokazalo, da je i Glavni odbor, i ustanička vojska i srpski puk u Vojvodini na strani Stratimirovićevoj.[1] Otada, pa sve do kraja revolucije te unutrašnje suprotnosti neće prestajati, a borba između Stratimirovića i patrijarha dostići će svoju novu kulminaciju u decembru 1848. i u januaru 1849.[2] Za sve to vrijeme raste kod srpskog naroda ogorčenje protiv Austrije, s jedne strane zbog nepotvrđivanja zaključaka Majske skupštine (car je tek 6. decembra imenovao Šupljikca za vojvodu, a Rajačića potvrdio za patrijarha tek 15. decembra, dok sve ostale glavne srpske zaključke, a naročito autonomni teritorij Vojvodine, nije uopće odobrio), – a s druge strane zbog sve grubljeg miješanja austrijskih kontrarevolucionara u poslove Vojvodine (Rajačićeva, Mayerhofferova, i druge intervencije protiv ustaničkih odbora). U vezi s tim nezadovoljstvom jačale su kod Srba želje za pomirenjem s Madžarima. Ali službena Madžarska je i poslije Jelačićeva zaraćenja u septembru, i nakon provale austrijske vojske u Madžarsku (13. decembra) tvrdokorno ostala kod svoje krive nacionalne politike prema Srbima, nastavljajući i dalje ratovanje protiv Vojvođana.

Od izbijanja austro-madžarskoga rata prikrivena težnja bečke vlade bila je da pomoću svojih ljudi (Rajačića, Jelačića, generala Todorovića, Mayerhoffera i dr.) likvidira iznutra srpski ustanak, a od početka 1849. austrijska vlada i generalna komanda s manje ili više otvorenosti vodi politiku međusobnog uništavanja madžarskih i srpskih buntovnika. Da je u to doba bečka kontrarevolucija tretirala vojvođanske Srbe kao buntovnike i išla svima sredstvima za tim, da uguši srpski ustanak, to je do jasnog izražaja došlo u pismima bečkog ministra baruna Franje Kulmera Jelačiću.[3] Srpski ustanički narod je sve većma bivao svijestan te osnovne tendencije bečke vlade, i bio voljan ne samo da se izmiri s Madžarima, nego da u savezu s njima i sa svim ostalim, od Austrije potlačenim narodima, povede zajedničku borbu za njihovo opće oslobođenje. Ali madžarska vlada se sve do kraja revolucije negativno odnosi prema tim nastojanjima ustanika, odbijajući ispunjenje njihova osnovnog zahtjeva o priznanju teritorijalne autonomije i nacionalne ravnopravnosti.[4]

RAZDOBLJE OD 1849–1867.

Poslije Világosa pobjednička austrijska kontrarevolucija vrši zvjerska krvološtva nad pohvatanim vođama madžarskog otpora. Oktroirani ustav iz marta 1849. je ukinut i uveden kruti centralistički Bachov apsolutizam, koji traje punih deset godina i kojim su svi porobljeni narodi austrijskog carstva posve izjednačeni u potpunoj političkoj i nacionalnoj

[1] Vidi Thim, navedeno djelo, I, str. 221–230.
[2] Vidi Thim, I, str. 289–299.
[3] Kulmerova pisma vidi kod V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe . . .*, nav. djelo, str. 356–358.
[4] Vidi Kovács, nav. djelo, – i Thim, I, str. 380 i dalje.

obespravljenosti; bijesni dinastijski teror, uvodi se svemoćna žandarmerija, vrši bezobzirna germanizacija, ukidaju sva politička prava i slobode. Sad se na djelu, u pravome svijetlu, pokazala politika bečkoga dvora i reakcionarne Austrije, koja je i za sve vrijeme revolucije u suštini bila podjednako neprijateljska i prema madžarskoj borbi za slobodu i samostalnost, i prema demokratsko oslobodilačkim pokretima svih nemadžarskih naroda, tobožnjim austrijskim saveznicima u doba 1848/49.

U užoj Madžarskoj velik dio višeg dvorskog plemstva i crkveni dostojanstvenici surađuju s Bachom, a nekadašnje Kossuthovo srednje plemstvo, koje je ostalo u zemlji, vodi pasivnu politiku čekanja. Jedini aktivni otpor protiv Bachove apsolutističke vladavine pokušava da organizira Kossuthova emigracija, koja radi na podizanju oružanog ustanka svih potlačenih nenjemačkih naroda protiv Austrije, ali bez uspjeha.

I kod svih nemadžarskih naroda, pa i kod onih koji nisu imali plemstva kao prirodnog saveznika bečke reakcije, našlo se je u većem ili manjem broju pojedinaca, koji su se stavili u službu Bachova apsolutizma. Bachov sistem, iako je uveo dotad nečuvenu nacionalno-političku porobljenost svih tih naroda, ipak je u izvjesnom pogledu pogodovao materijalnim interesima građanske inteligencije, stvorivši s jedne strane ogroman centralistički državni aparat s bezbroj novih unosnih činovničkih mjesta, i omogućivši, s druge strane, da sve, pa i više položaje u tom aparatu mogu dobiti i pripadnici građanske klase, građanska inteligencija (»Bachovi husari«).

Ali bez obzira na te, u suštini veoma malobrojne činovničke pojedince, golema većina naroda, sav puk bio je i kod nemadžarskih naroda isto onako kao i kod Madžara antiaustrijski raspoložen. Svi ti narodi su se zbog bezobzirnog ekonomskog izrabljivanja i nacionalnoga tlačenja odnosili prema Austriji krajnje neprijateljski. Ta opća narodna mržnja protiv Austrije došla je do punog, masovnog izražaja u držanju vojske u ratu godine 1859, kada za održanje Austrije nije htio da se bori ni jedan od njenih potlačenih naroda. Takvo reagiranje vojske i, naročito, njenog ponajznatnijeg dijela, srpsko-hrvatskih graničara, na Bachov apsolutizam, znatno je pridonijelo austrijskome porazu i likvidiranju apsolutističkoga sistema.

Paralelno s razočaranjem u bečki dvor i s antiaustrijskim raspoloženjem kod nemadžarskih naroda javljaju se simpatije za Madžare i sve jače se manifestiraju težnje za međusobnim zbližењem i zajedničkom borbom za slobodu svih obespravljenih naroda Ugarske. Teško iskustvo, stečeno pod Bachovim apsolutizmom, izazvalo je i kod Madžara sklonost za takvim zbližењem.

Još za trajanja Bachova apsolutizma otpočelo je na književno-kulturnom planu srpsko-madžarsko približavanje: 1854-e pa sve do 1860. na jednoj strani madžarski listovi *Hazánk, Pesti Napló, Magyar Sajtó* pišu često i s mnogo simpatija o srpskom kulturnom i književnom životu, pa donose i prijevode iz srpske poezije; na drugoj strani srpski pjesnik

Zmaj Jovan Jovanović prevodi Aranya i druge madžarske pisce, a *Letopis Matice srpske* prati pojave madžarske literature, i objavljuje veoma tople nekrologe o Széchenyiju (1860-e) i Lászlu Telekiju (1861).[1]

Još pod apsolutizmom radi se i sa rumunjske strane na književno-kulturnom zbližavanju s Madžarima; za takve međusobne veze naročito se zalaže već od 1852. Alexandru Roman. Još prije Kossuthova plana o Konfederaciji podunavskih naroda izradila su dvojica Rumunja, Balcescu i Ghica, svoj nacrt o *Saveznim dunavskim državama*, na osnovu kog bi udruženi madžarski, rumunjski i južnoslavenski narodi imali jednu zajedničku saveznu vladu i savezni parlamenat, dok bi inače svaki na svom teritoriju bio autonoman.

Takav odnos slavenskih naroda i Rumunja prema Madžarima došao je do svog punog izražaja nakon povratka takozvanog ustavnog stanja godine 1860. Mihajlo Polit Desančić u svojim člancima, objavljenim marta 1861. u *Srbskom Dnevniku*, zauzima odlučno antiaustrijsko i promadžarsko stanovište, vezujući sudbinu ugarskih Srba za savez s Madžarima. Slično prijateljsko stanovište prema Madžarima zauzimaju početkom šezdesetih godina i predstavnici ostalih nemadžarskih naroda (Rumunja, Slovaka i dr.), a njihovi nacionalni zahtjevi, izneseni u saboru od 1861, bili su uistinu skromni i prihvatljivi, tako da su predstavljali realnu bazu za sporazum s Madžarima.[2]

Pomirljivo, prijateljsko držanje u nacionalnom pitanju manifestiralo se u to isto doba i sa madžarske strane. Tako je već prvih godina poslije propasti Madžarske, Zigmond Kemény godine 1851. pozivao Madžare, da se ubuduće odreknu nasilne madžarizacije i nacionalnog obespravljivanja nemadžarskih naroda.[3]

Radikalna preorijentacija u nacionalnom pitanju naročito se je manifestirala u držanju Kossuthove emigracije. Kossuth je u emigraciji spoznao, da je kriva feudalno-hegemonistička nacionalna politika plemićke madžarske vlade 1848/49. spriječila zajedničku borbu svih potlačenih naroda Austrije i bila glavnim uzrokom propasti i madžarske slobode. Na osnovi takvog četrdesetosmaškog iskustva Kossuth je prihvatio Telekijevu koncepciju o *Konfederaciji podunavskih naroda* (Madžara, Južnih Slavena i Rumunja) na bazi pune nacionalne slobode i ravnopravnosti. Pritom se Kossuth nije ograničavao samo na teoretsko formuliranje načela konfederacije, nego je pedesetih i početkom šezdesetih godina intenzivno radio i na njenom ostvarenju, vodeći konkretne pregovore naročito s predstavnicima Južnih Slavena i Rumunja.[4] Tom svom antiaustrijskom, slobodoljubivom stanovištu Kossuth je ostao vjeran do smrti, i takvim svojim držanjem s pravom ostao simbolom madžarske borbe za slobodu i nezavisnost.

[1] Isporedi Kemény, nav. djelo, str. 40–41.

[2] Isporedi ibidem, str. 52.

[3] Isporedi na istome mjestu, str. 111.

[4] Isporedi ibidem, str. 47.

Ali Kossuthovoj koncepciji suprotstavile su se obje stranačko-političke grupacije u madžarskome saboru iz godine 1861, i ona pod vodstvom Deáka, i ona na čelu s Kálmánom Tiszom. Kossuthovo pravilno stanovište u nacionalnom pitanju nije zastupao ni jedan član toga sabora, pa čak ni nekadašnji najbliži Kossuthovi pristaše, koji su se, pomilovani, povratili iz emigracije. Jedini pobornik Kossuthova shvaćanja u tadašnjem madžarskome parlamentu, grof László Teleki, bio je uoči svog prvog saborskog govora izvršio samoubijstvo, našavši se u očajnom položaju potpune osamljenosti. (Uz to je Teleki prilikom svog pomilovanja bio zadao riječ caru, da se ne će baviti politikom, što je značilo antihabsburškom, antiaustrijskom politikom; iz tog protuslovlja između zadane riječi i vlastitoga ubjeđenja ovaj ponajpozitivniji madžarski političar nije našao drugog izlaza do samoubijstva).

»Dvije Ugarske su postojale u vremenu od kapitulacije kod Világosa (1849.) do sabora iz 1861, odnosno do Austro-madžarske nagodbe. Jedno je bila geografska, iznemogla stvarna Ugarska, koja se teško oporavljala i koja bez političkih vođa s evropskim vidokrugom nije prepoznavala svoj vlastiti položaj. Druga je bila Ugarska, koja je živjela u maští madžarske emigracije, koja je s izuzetnom historijskom dalekovidnošću smatrala, da je novu madžarsku misiju otkrila u realnom pripremanju saveza podunavskih naroda.«[5]

Pošto je u suradnji s predstavnicima madžarskoga višeg plemstva car 1860. objavio *Oktobarsku diplomu*, kojom uspostavlja »historijsku individualnost« pojedinih svojih zemalja, sastao se godine 1861. i madžarski sabor. Golema većina u tome saboru pripadala je i sad madžarskome srednjem plemstvu na čelu s Franjom Deákom. Takvim socijalnim sastavom sabora bila je određena i njegova nacionalna politika: golema većina madžarskog srednjeg plemstva ponovo je u nacionalnome pitanju zauzela svoje staro, feudalno-hegemonističko stanovište. »Ponovno političko tretiranje ugarskoga nacionalnog pitanja moglo se je staviti na dnevni red tek 1861-e; pritom se na svojstven i žalostan način nije polazilo na osnovi rezultata godine 1849-e, nego na historijsko-državnopravnoj bazi spočetka 1848-e, tako da je fikcija »političke nacije« sputala ugarsko nacionalno pitanje u još tješnje okove od ranijih i dovela do odbacivanja njegova realnoga rješenja.«[6]

Vođa plemićke većine Franjo Deák odlučno je zastupao staro historijsko-pravno shvaćanje madžarskoga srednjeg plemstva o postojanju jedne jedine, madžarske političke nacije u Ugarskoj, i nepopustljivo odbijao da prizna nacionalnu individualnost i posebna nacionalna prava nemadžarskih naroda, smatrajući dovoljnim osiguranje građanske ravnopravnosti pojedinih ugarskih državljana.[7]

[5] Isto, str. 46–47.

[6] Isto, str. 38.

[7] Isporedi na istome mjestu, str. 52.

U suprotnosti sa starim političkim predstavnicima srednjega plemstva, pomirljivo, pravično stanovište prema nemadžarskim narodima zastupali su u saboru od 1861. novi, dotad nepoznati madžarski političari, kakav je bio Lajos Mocsáry i nekolicina njegovih drugova. Mocsáry je godine 1860. objavio svoj nacionalni program, čije su glavne osnove bile u ovome: iskoristiti iskustvo 1848-e i Bachova apsolutizma, te na bazi toga iskustva ostvariti ravnopravnost i savez svih nenjemačkih naroda Ugarske, koji su i u sadašnjosti i u budućnosti upućeni jedni na druge. Ali Mocsáryjeva grupa bila je tako malobrojna, a njena koncepcija nacionalnoga pitanja u tolikoj mjeri suprotna shvaćanju plemićke većine, tako da su ti uviđavni i uistinu pravdoljubivi madžarski političari bili bez svakog znatnijeg utjecaja i u saboru 1861-e, i u kasnijim godinama.

Baveći se pretežno raspravljanjem državnopravnog odnosa između Ugarske i Austrije, madžarski sabor iz godine 1861. bio je raspušten, jer je odbio carev poziv da pošalje svoje zastupnike u bečko Carevinsko vijeće. Dvor se ponovo vraća apsolutizmu, ali nakon neuspjele četvorogodišnje Schmerlingove vladavine prinuđen je da obnovi pregovore o preuređenju države, ovoga puta s predstavnicima madžarskog srednjeg plemstva pod vodstvom Franje Deáka. Tako dolazi do ponovnog saziva ugarskoga sabora godine 1865; i u tom saboru Deákovci imaju većinu. Nov austrijski poraz u ratu protiv Pruske 1866. pospješio je te pregovore i doveo 1867. do Austro-ugarske nagodbe i nove madžarske vlade na čelu s grofom Julijem Andrássyem. Tom nagodbom Madžarska se odrekla svih svojih glavnih tekovina iz 1848–49. i definitivno izgubila svoju nacionalno-političku i ekonomsku samostalnost (vojska je došla pod isključivu vlast dinastije; a vanjski poslovi, uprava dobrim dijelom financija i trgovine postala je *zajednička* i, u suštini, podložna Beču). U želji da pod svaku cijenu osigura madžarstvu kao manjini nacionalnu hegemoniju nad Ugarskom i da ponovo uspostavi vladavinu madžarskih feudalaca, Deákova plemićka politička većina se odrekla državne nezavisnosti i kapitulirala pred Habsburškom dinastijom. Tako je Nagodbom iz 1867. u austrijskoj polovici carstva njemačka, a u ugarskoj madžarska manjina ponovo postala vladajućom nacijom, koja pomoću državnog aparata drži u potlačenosti sve nenjemačke i nemadžarske narode.

Za sve vrijeme trajanja austro-madžarskih pregovora oko nagodbe, ugarski sabor je svu pažnju posvećivao raspravi državnopravnih problema, odlažući svima sredstvima rješavanje nacionalnoga pitanja, koje je bilo akutno još od 1860-e. Madžarska saborska većina je to svijesno činila u cilju da se uređenju ugarskih nacionalnih odnosa pristupi tek onda, pošto Madžari na osnovi nagodbe preuzmu unutrašnju vlast nad Ugarskom. Zbog toga će do donošenja Nacionalnoga Zakona doći tek godine 1868.

Osobito značenje nacionalne politike ugarskih Srba poslije povratka ustavnog stanja 1860. sastoji se u tome, što kroz dva puna decenija njima pripada inicijativa u zajedničkoj borbi nemadžarskih naroda za nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Za sve to vrijeme (1860–1883) na če-

lu srpskog pokreta, koji vrši jak utjecaj i na politiku ostalih nemadžarskih naroda (Slovaka, Rumunja, Ukrajinaca) nalazi se Svetozar Miletić (1826–1901).[8]

Vojvodina je pod imenom *Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat* u razdoblju od 1849. do 1860. postojala samo na papiru; njome upravljaju njemački i madžarski činovnici, službeni jezik je njemački, a sav javni život, ne samo politički, nego i kulturni, potpuno je ugušen (zabranjene su čak i čitaonice i pjevačka društva). 27. decembra 1860. car Franjo Josip je čak i tu i takvu Vojvodinu ukinuo i prisajedinio je Ugarskoj. To je bila jedna od koncesija bečkoga dvora Madžarima, kako bi mogao da povede s njima pregovore o nagodbi.

Poslije ukidanja Vojvodine održan je u Sr. Karlovcima aprila 1861. Blagoveštenski sabor, na kome su ugarski Srbi u smislu zaključaka Temišvarskog sabora (1790.) i Majske skupštine (1848.) obnovili zahtjev za posebnim političkim teritorijem i ponovnim uspostavljanjem Vojvodine. Zaključke toga sabora bečki dvor nije nikada potvrdio.

Miletić je prvih dana 1861. objavio u *Srbskom Dnevniku* svoj principijelni članak (pod naslovom »Tucin dan 1860.«), koji će postati programom njegove Narodne liberalne stranke. Raskidajući sve veze ugarskih Srba s Austrijom, jer ih je ova predala na milost i nemilost Madžarima, Miletić između ostalog piše: »Ne zameramo onom koji prima, što mu se daje – možda će se on popraviti; a ako ne, možda će se pokajati . . . Madžarima ne prestajmo pružati ruku ustavnu, dok nam narodno čuvstvo . . . cijeniti budu . . . Ugarska samo federativno . . . postojati može . . . Vojvodstvo – to znači biće političnо naroda srpskog s ove strane – sahranjeno je, ali koji su ga sahranili, zajedno su i još nešto sahranili, što više nikad neće vaskrsnuti moći«, – a to je povjerenje u Austriju i njenu vladu. »S ovom godinom svršujemo račun naš sa dosadašnjom vladom (austrijskom)«.[9]

Na drugome mjestu Miletić ovako fiksira svoj odnos prema Austriji: »Ja pak bečkoj reakciji, ili onome što bi njoj u prilog išlo, ili što vid njen na sebi nosi, a narodu najposle ništa ne pomaže, moga veka ni minut moga života posvetiti i poslužiti neću.«[10] U svom članku »Politička ispovest«, objavljenom 1865, Miletić zauzima ovo stanovište prema državnome uređenju austrijskoga carstva: »Kad bi se jedinstvo Austrije za osnov, za izlaznu tačku izravnanja uzelo, ovladala bi centralizacija, bilo apsolutno-birokratična, bilo parlamentarna, koja je vremenom i gorkim isku-

[8] Miletić sudjeluje u revoluciji 1848-e kao jedan od glavnih predstavnika srpskih radikalnih demokrata. 1865-e izabran je i u Hrvatski i u Ugarski sabor. Februara 1866. pokreće u Pešti svoj list *Zastavu*. Prvi put je 1870. osuđen na godinu dana zatvora zbog svoje borbe protiv madžaronskog bana u Hrvatskoj, baruna Levina Raucha. Drugi put je uhapšen 5. VII. 1876. zbog svog zalaganja za pružanje pomoći Bosansko-hercegovačkom ustanku (1875–1878); tada je pod veoma teškim uvjetima proveo tri i po godine u zatvoru. Do 1882 nalazi se na čelu srpske liberalne stranke, koja je gotovo sve Srbe u Vojvodini okupila u borbi za nacionalna prava i političku slobodu.

[9] Svetozar Miletić, *Izabrani članci*. S predgovorom Vase Stajića; priredio M. Jerkov. Novi Sad 1939.

[10] Isporedi Vasa Stajić, *Svetozar Miletić. Život i Rad*. Novi Sad 1962. Str. 162.

stvom osuđena«. Za osnov se dakle mora uzeti samostalnost pojedinih zemalja Habsburškoga carstva, a prije svega Ugarske. Miletić se nadalje zalaže za punu državnopravnu samostalnost Hrvatske i Erdelja prema Ugarskoj, s kojom, na osnovi »slobodno izražene volje sabora tih zemalja« treba da ih veže samo personalna unija. Za garanciju sporazuma između ugarskih na jednoj i nasljednih austrijskih zemalja na drugoj strani, Miletić smatra »da i zemlje s one strane Litave imaju jednaku i pravu ustavnost«.[11]

Miletić je dosljedno isticao, kako treba »Madžari da uvide već jedanput, da se od sveze sa nemačkim elementom, koji bi ih kad-tad u veliko-nemačko jedinstvo uvukao, samo propasti, a od iskrene, na pravdi osnovane sveze sa slavenskim narodima samo spasenju nadati mogu, – jer su uslovi spasenja sviju manjih naroda od većih, i ustavnih i neustavnih, jedni i isti«.[12]

Paralelno sa svojim nepokolebivim antiaustrijskim stanovištem Miletić se odlučno zalaže za uspostavljanje prijateljskih odnosa između Srba i Madžara. Razlikujući uistinu slobodoumne Madžare od onih, koji »nose samo *masku slobodoumlja*«, Miletić godinama dosljedno radi na stvaranju saveza između slobodoljubivih, antiaustrijski nastrojenih Madžara i Srba, u cilju zajedničke borbe svih potlačenih naroda Austrije za nacionalnu i političku slobodu. Sve dotle, dok se Austrija drži ugnjetački prema Madžarima, raspušta njihov sabor, uvodi protiv njih ponovo Schmerlingov režim nacionalnoga obespravljivanja, Miletić je odlučno na strani Madžara, ustaje u njihovu obranu, mobilizira čitav srpski narod za pružanje podrške madžarskome otporu protiv Beča, boreći se predano i u Hrvatskome (1865–1867.) i u Ugarskome saboru za nacionalnu i državnu samostalnost Madžarske.

Poslije raspuštanja Ugarskoga sabora 1861-e, bečki dvor čini Srbima nekoliko ustupaka (Društvo za srpsko narodno pozorište, seoba Matice srpske u Novi Sad, Srpska velika gimnazija u Novome Sadu), u cilju da ih odvoji od Madžara i upotrebi kao sredstvo za kršenje madžarskog otpora. Ali Miletić se svima sredstvima suprotstavlja takvoj »prosrpskoj« politici Austrije, i izazvavši tako protiv sebe mržnju bečke reakcije on se svijesno i požrtvovno izlaže njenim progonima. Zbog takvog Miletićeva držanja austrijska vlada godine 1864. onemogućava dalje izlaženje *Srbskog Dnevnika,* lista u kome je Miletić kroz četiri godine razvijao svoju antiaustrijsku, promadžarsku politiku. Takvim svojim stavom Miletić je izazvao protiv sebe i malobrojne klerikalno-reakcionarne austrofilske elemente među Srbima, koji su ga napadali, da se nalazi u službi Madžara.[13] Ali srpski narod nije vjerovao tim klevetama i zdušno je išao za Miletićem. »Sve dotle, dok je Svetozar Miletić . . . stojao na čelu Srbima u Vojvodini, do 1884, nije Austrija mogla izigravati Srbe protiv Madžara . . .«[14]

[11] Vidi na istome mjestu.
[12] Miletić, *Izabrani članci*, str. 118.
[13] Stajić, navedeno djelo, str. 231–232.
[14] Ibidem, str. 216.

Takvo slobodarsko, promadžarsko držanje ugarskih Srba za trajanja austro-madžarskoga sukoba (1860–1865.), naišlo je na priznanje i odaziv kod Madžara,tako da početkom šezdesetih godina dolazi do većih manifestacija madžarsko-srpskoga prijateljstva. »Madžari su najveće simpatije spram Srbalja pokazivati počeli. To je pri svakoj prilici, u veselju i u teatrima, pokazivalo se. Napijane su pobratimske zdravice . . . živio i éljen orilo se . . .« Srpsko narodno pozorište daje predstave u Aradu, u gradu gdje su 1849. pogubljeni borci za madžarsku slobodu, a »tri četvrtine publike čine Madžari«. To srpsko-madžarsko prijateljstvo dostiglo je svoju kulminaciju na proslavi stogodišnjice rođenja Save Tekelije, održanoj 29. VIII 1861. u Novome Sadu, gdje su madžarski izaslanici, sekretar Madžarske Akademije Ferenc Toldi i barun F. Podmanitzky održali pozdravne govore o sporazumu Srba i Madžara, a potpredsjednik Akademije barun Eötvös uputio pismo »puno simpatija za Srbe«. Proslavi je prisustvovao i madžarski književnik Mór Jókai. Značajno je pritom, da je Miletićevu promadžarsku politiku u to doba (1861-e) prihvatila i podržavala i službena Kneževina Srbija: povjerenici kneza Mihajla, Ilija Garašanin i Jovan Ristić otpočinju pregovore s predstavnicima Madžara u cilju postizanja srpsko-madžarskoga sporazuma.[15] »Godine 1861, Madžari su bili više nego ikad voljni da Srbima pruže garantije za održanje narodnosti; ali tada još ne dobiše vlast u svoje ruke, a ugarski sabor bi 23. augusta raspušten«.[16]

Ali sva ta Miletićeva nastojanja oko pomirenja i saveza Srba i ostalih nemadžarskih naroda sa Madžarima razbila su se onoga trenutka, kada je plemićka većina madžarskoga sabora postala sigurna, da će se ostvariti austro-madžarska nagodba. Osvjedočeni, da će nemadžarski narodi Ugarske doći pod neograničenu njihovu vlast, madžarski političari su sasvim odustali od politike sporazuma s ostalim narodima Ugarske.

Tek kada je nakon sklopljene Nagodbe madžarska vladajuća klasa počela provoditi bezobzirno nacionalno tlačenje nemadžarskih naroda Ugarske, Miletić će, nastavljajući borbu protiv bečke reakcije, organizirati i voditi otpor tih naroda i protiv madžarskoga ugnjetavanja. Zbog toga će madžarska vlada tog najprivrženijeg pobornika madžarsko-srpskog slobodarskoga saveza izvrgnuti nepravednim progonima i otjerati ga i na prvu (1870) i na drugu (1876) robiju.

Ugarski Rumunji su svoje nacionalno-političko stanovište odredili na svome Kongresu, održanom u Nagyszebenu od 13–16. januara 1861. Na tom kongresu doneseni su ovi osnovni zaključci: Rumunji ne mogu prihvatiti nikakvu takvu supremaciju, koja negira potpunu jednakost onih bratskih naroda, koji zajedno žive u Ugarskoj; u odnosu na sve ostale ugarske narode Rumunji se proglašuju samostalnom, nezavisnom nacijom; utvrđuje se postojanje potpunog nacionalnog jedinstva svih Rumunja, bez obzira na vjersku razliku; zahtijeva se takav izborni zakon, koji bi u Erdeljskome saboru osigurao Rumunjima razmjerno zastupstvo.[17]

[15] Isporedi na istome mjestu, str. 165–169.
[16] Stajić, u Predgovoru Miletićevim *Izabranim člancima*, nav. djelo, str. X.
[17] Isporedi Kemény, nav. djelo, str. 89 i dalje.

U Erdeljski sabor od 1863–64. godine izabrano je 46 Rumunja, 43 Madžara i 33 Sasa. Uz te izabrane zastupnike kralj je od svake grupe imenovao još po 11 svojih poslanika, takozvanih »regalista«. Nezadovoljni takvim ishodom izbora, madžarski izabrani zastupnici su u znak protesta napustili sabor, koji je nakon toga u septembru 1863. donio zaključak o vjerskoj i nacionalnoj ravnopravnosti erdeljskih Rumunja i o jednakosti rumunjskoga jezika s madžarskim i njemačkim na teritoriju Erdelja.

Inače nosioci rumunjskoga nacionalnog pokreta vode takvu politiku, koja je u biti jednaka Miletićevoj srpskoj politici. Predstavnik A. Wlad 19. II. 1866. u erdeljskoj debati sabora opominje, da ne samo nemadžarskim narodima, nego i Madžarima »preko dualizma prijeti austrijski centralizam i germanski politički utjecaj, dok bi jedna pučka ugarska federacija na opće zadovoljstvo uredila nacionalno pitanje«.[18]

Ujesen 1867. rumunjski narodni zastupnici osnivaju u Ugarskome saboru svoj parlamentarni klub, koji će otada, sporazumno s ostalim nemadžarskim narodima, usmjeravati rumunjsku nacionalnu politiku. U decembru iste godine donesena je odluka o osnivanju Rumunjske nacionalne stranke.

Tako organizirani i pripremljeni Rumunji će poslije sklapanja austro-madžarske nagodbe povesti u zajednici s ostalim potlačenim narodima borbu za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih ugarskih naroda.

Progoni *Ukrajinaca* nastavljeni su i godine 1861. Tako je njihov narodni zastupnik u madžarskome saboru A. Dobrjansky bio suspendiran i uklonjen iz sabora. Nakon toga on je štampao augusta 1861. u Beču zahtjeve ukrajinskog naroda, u kojima se traži podjela Ugarske na pet okružja, od kojih jedno treba da obuhvati ukrajinsko nacionalno područje, koje će imati svoj vlastiti okružni sabor, svoje više sudstvo i svoje školstvo (uključivši i više škole), i gdje će službeni jezik biti ukrajinski; nadalje se zahtijeva osnivanje ukrajinske mitropolije, s tim da mitropolit bude ujedno i predsjednik sabora, da ukrajinski narod razmjerno participira u dotacijama iz državnih fondova, i da se dopusti neograničeni uvoz knjiga iz inozemstva.

23. januara 1867. je Đorđe Bukowszky u madžarskome saboru formulirao zahtjeve ukrajinskog naroda tražeći sresku samoupravu na taj način, što će u čisto ukrajinskim kao i u onim srezovima, gdje je većina stanovništva ukrajinska, – činovnici biti po mogućnosti Ukrajinci, koje će birati svaki pojedini takav srez; u ukrajinskim srezovima ne može obavljati činovničku službu nitko, tko ne vlada ukrajinskim jezikom; u županijskoj administraciji ukrajinski činovnici treba da budu zastupani razmjerno broju stanovništva dotične županije.

Erdeljski Sasi ni u ovom razdoblju ne napuštaju svoju raniju nacionalnu politiku, koja prije svega ide za održanjem njihova privilegiranog položaja. Od tog svog stanovišta oni će odstupiti samo onda, kada im je u pružanju otpora prema madžarizaciji bila potrebna pomoć Rumunja.

[18] Isto, str. 70–71.

Rumunjska delegacija je 15. aprila 1861. zatražila od saskih vlasti, da u onim dijelovima Saske zemlje, gdje su Rumunji u većini, broj članova senata bude sastavljen od polovice rumunjskih i polovice saskih predstavnika i da u rumunjskim okruzima bude službeni jezik rumunjski. Saski comes, barun Franjo Salmen, odbio je sve te opravdane zahtjeve. Tek 1862-e Sasi će promijeniti svoje stanovište i sa ciljem da uoči izbora za erdeljski sabor od godine 1863/64. pridobiju Rumunje, priznaju rumunjski narod kao ravnopravnu »stalešku« naciju i predlažu da se na rumunjskom teritoriju u mjesnoj administraciji i sudstvu uvede rumunjski jezik kao službeni.[19]

Inače se za sve vrijeme ovog razdoblja Sasi oslanjaju na službenu politiku Austrije.

RAZDOBLJE 1867–1918.

Sklapanje austro-ugarske nagodbe i uvođenje ugnjetačkog dualističkog sistema urodilo je trajnim nezadovoljstvom svih nemadžarskih naroda Ugarske, zaoštrilo unutrašnje nacionalne suprotnosti i u krajnjoj liniji postalo glavnim unutrašnjim uzrokom propasti Austrougarske monarhije na završetku Prvoga svjetskog rata. Ponovnim dolaskom na vlast reakcionarne feudalne klase spriječen je dalji normalni društveno-politički razvoj i samog madžarskog naroda. Na madžarskom primjeru još jednom se potvrdila istinitost Marxove teze, da »narod, koji tlači druge narode, ni sam ne može biti slobodan«. Ugnjetačka, hegemonistička nacionalna politika madžarskih vlastodržaca nije samo obespravljivala nemadžarske narode, nego je isto tako pogađala i madžarski puk, oduzimajući mu sva bitna demokratska i politička prava. Kossuthovo odlučno suprotstavljanje nagodbenjačkom podjarmljivanju Ugarske Austriji nailazilo je na velik odziv kod madžarskog puka, ali raspoloženje i volja puka nisu dolazili do izražaja, jer je golema većina madžarskog naroda bila isključena iz političkog života na osnovu postojećeg izbornoga zakona. (God. 1880. svega 5,9% ukupnoga stanovništva ima pravo glasa.) Sve političke stranke, koje imaju svoje zastupnike u parlamentu, nalaze se pod nadmoćnim utjecajem feudalnih elemenata, koji stoje i na čelu različitih opozicionih stranaka. Među ovim posljednjim ima i takvih, koje protiv sve bezobzirnijeg presizanja Beča od vremena do vremena zauzimaju protivaustrijsko stajalište *(Četrdesetosmaška nezavisnjačka stranka)*. Na izborima 1905. koalicija opozicionih stranaka dobiva s takvim nezavisnjačkim programom golemu većinu; ali i u toj koaliciji prevladavaju feudalni elementi, koje bečki dvor brzo uspijeva da upokori prijetnjom o uvođenju demokratskog općeg prava glasa. To je dovoljno, da se takva većina odrekne svoje programatske borbe za slobodu i samostalnost Madžarske i da, spašavajući svoj položaj vladajuće klase, ponovo kapitulira pred dinastijom.

[19] Isporedi na istome mjestu, str. 57 i dalje.

Socijaldemokratska stranka Madžarske, osnovana 1890, zauzima krivo stajalište i prema seljačkom i prema nacionalnom pitanju, i svu svoju političku aktivnost usredsređuje na borbu za izvojevanje općeg prava glasa. Njena malobrojna ljevica na čelu s *Ervinom Szabóom* nemoćna je prema oportunističkoj većini vodstva. Isto tako ostaju osamljeni i oni pojedinačni madžarski političari i javni radnici, koji se zalažu za pravednije rješenje nacionalnoga pitanja kao osnovnog preduvjeta za demokratizaciju i oslobođenje Ugarske (Kossuth, Mocsányi, Jászi, Ady). I jer nije bilo jakog, organiziranog političkog faktora, koji bi mogao da iskoristi znatne unutrašnje demokratske snage u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje zemlje, polufeudalna je Ugarska do kraja ostala u podčinjenom položaju prema Austriji, i služeći njenoj osvajačkoj politici *(Drang nach Osten)* bila uvučena u rat i zajedničku katastrofu 1918.

Suštinski austro-madžarska nagodba značila je ponovno uspostavljanje saveza madžarskoga plemstva i Habsburške dinastije u cilju zajedničkog osiguranja nesuvremene, antidemokratske vladavine Nijemaca i Madžara nad potlačenim nenjemačkim i nemadžarskim narodima monarhije. To se jasno ispoljilo u držanju plemićke većine prilikom saborske rasprave. »Glavni argumenat za donošenje Nagodbe postalo je stanovište, da se »protiv opasnosti, koja prijeti sa strane nemadžarskih naroda« možemo boriti samo uz pomoć Austrije«.[1]

Druga važna, Nagodbom stvorena činjenica, koja će presudno djelovati na dalji razvoj nacionalnoga pitanja u Ugarskoj, sastojala se u ovome: »Nagodba iz godine 1867-e izručila je ugarsku državu isključivoj vlasti plemićkih klasa«.[2] I veliki posjed, i većina u saboru i u vladi, i najviše pozicije u državnome aparatu – ostali su u rukama feudalaca. Tada još slaba madžarska kapitalistička klasa i, naročito, građanska, pretežno činovnička inteligencija, stavili su se u službu feudalnih vlastodržaca i »bili zadovoljeni tim svojim služenjem gentryji i aristokraciji«.[3]

Preuzevši neograničenu unutrašnjo-političku vladavinu nad Ugarskom, madžarsko plemstvo je u nacionalnome pitanju nastavilo svoju raniju, feudalno-hegemonističku politiku iz prve polovice XIX stoljeća.

Prvu realizaciju te politike poslije Nagodbe predstavlja zakon ugarskog sabora *O nacionalnoj ravnopravnosti*, koji je sankcioniran 6. decembra 1868. Donošenje zakona o reguliranju nacionalnih odnosa javilo se je kao najaktuelnije, goruće pitanje ugarske politike još u saboru 1861. I u tom, i u narednom saboru, koji se sastao 1865-e, predstavnici nemadžarskih naroda zalažu se svima svojim silama, da se nacionalna prava ugarskih naroda fiksiraju zakonom. Ali madžarska saborska većina je sistematskim otezanjem iz godine u godinu sprečavala donošenje takvog zakona. Po Keményu, glavni motiv zbog koga se sa madžarske strane tako dugo odgađalo donošenje Nacionalnoga zakona, bio je u ovome: »Ako tražimo uzrok takvome postupku, onda se čini bjelodanom pretpostavka,

[1] Jászi, navedeno djelo, str. 350.

[2] Isto, str. 349.

[3] Isto, str. 349.

da su Deákovci namjerno odugovlačili donošenje Nacionalnoga zakona, da bi poslije prihvatanja Nagodbe mogli »unutar svoje vlasti« raspravljati s nemadžarskim narodima«.[4]

Saborski odbor, kome je povjerena konačna izrada zakonskoga prijedloga, bio je sastavljen od 11 Madžara, 3 Rumunja, 1 Srbina i 1 Nijemca. U tako sastavljenom odboru, bez ijednog predstavnika Slovaka i Ukrajinaca, bila je zagarantirana apsolutna mađarska većina. Pred sabor su iznesena dva nacrta zakona: jedan većine i drugi manjine.

Zakonski prijedlog saborske većine izrađen je u potpunosti na bazi madžarskog feudalnog historijskog prava, priznavajući u čitavoj Ugarskoj samo jednu jedinu, madžarsku političku naciju uz potpunu negaciju bilo kakvih nacionalnih prava svih ostalih naroda Ugarske, čijim pripadnicima je davao samo lična prava državljana.[5]

Prema prijedlogu saborske većine: »Službeni jezik državne vlade je madžarski ... Jezik saborskoga raspravljanja i administracije je madžarski ... U školama, koje su sa strane države odnosno vlade već osnovane, ili koje će se osnovati, određivanje nastavnoga jezika spada u djelokrug ministra prosvjete, ali budući da je uspjeh nastave sa stanovišta općeg obrazovanja i blagostanja glavni cilj države, ministar je dužan da se prema mogućnosti brine o tome, da se građani ma koje narodnosti, koji u većim masama žive zajedno, u blizini teritorija na kome stanuju mogu obrazovati na svom materinjem jeziku sve dotle, dok ne počne akademsko obrazovanje«. Koncesije, koje taj zakonski prijedlog daje nemadžarskim narodima, sastojale su se u ovome: svaki građanin domovine može u predstavkama, podnesenim općinskim vlastima, upotrebljavati svoj materinji jezik; članovi općinskih i municipalnih skupština mogu govoriti materinjim jezikom; općinski i drugi činovnici su dužni, da u usmenom saobraćaju sa strankama upotrebljavaju jezik dotične stranke; državljani, općine, društva, crkvene vlasti ili druge ustanove mogu svojim municipalnim vlastima podnositi predstavke na svome jeziku – ali municipalne vlasti među sobom saobraćaju madžarski; crkvene općine mogu slobodno odlučivati o jeziku, kojim će voditi svoje matice, crkvenu administraciju i obavljati nastavu u svojim (vjeroispovjednim) školama; pojedini građani, ili općine, ili vjerske zajednice i udruženja mogu osnovati vlastite osnovne, srednje i više škole; na svim univerzitetima nastavni jezik je madžarski, ali će se na njima osnovati katedre za predavanje jezika i književnosti pojedinih narodnosti; stranke, ukoliko nisu zastupane po advokatima, mogu se na sudu služiti svojim materinjim jezikom.

Predstavnici nemadžarskih naroda su kao saborska manjina izradili svoj poseban nacrt i podnijeli ga saboru kao zajednički *Zakonski prijedlog romansko-srpski za uređenje i osiguranje zemaljskih narodnosti i jezika u Ugarskoj*. Glavni autor toga zakona bio je Svetozar Miletić, a njegovu definitivnu stilizaciju obavili su rumunjski zastupnici Vikontiu Ba-

[4] Kemény, nav. djelo, str. 70.
[5] Isto, str. 74.

beş i Josif Hodoşiu. »Taj, tako sastavljen, toliko puta prekrajan i ublažavan prijedlog je bio dosta umjeren, jer se zadovoljavao zaokruženjem županija, »tako da iste, ako ne čisto, a ono najvećim ili većim dijelom iz jedne zemaljske narodnosti sastoje«, i priznavao za jezik zvaničan, *za jezik zakonodavstva i središnje vlasti* – madžarski«. »Ali u pitanjima pojedinosti, on (nacrt manjine) stoji na osnovi ravnopravnosti. Zakonsku osnovu o zaokruženju ima izraditi Odbor u kome će svaka narodnost biti podjednako sa dva člana zastupljena. U narodnosnim županijama nastava ima biti na jeziku većine, tako da narodnosti dobiju i svoje pravne akademije, a i na zemaljskom sveučilištu se i predaje, i polažu ispiti na svih šest zemaljskih jezika (madžarski, rumunjski, srpski, slovački, ruski, odnosno ukrajinski, i njemački)«.[6]

Osnovna razlika između ta dva nacrta[7] bila je u tome, što je onaj manjine bio zasnovan na priznavanju nacionalne individualnosti svakog pojedinog naroda i njegovih prava na teritorijalnu samoupravu, dok je nacrt većine priznavao samo ravnopravnost pojedinih državljana. »Sa strane nemadžarskih naroda se dakle nasuprot prijedlogu o građanskoj slobodi i individualnoj ravnopravnosti državljana postavlja unutrašnja federacija ugarskih naroda kao baza nove „državne nagodbe". Ta zamišljena „nacionalna federacija ugarskih naroda" manifestirala se je u nacionalnoj ravnopravnosti i u nacionalnom administrativnom zaokruživanju županija; bez te dvije osnovne okolnosti – po mišljenju potpisnika srpsko-rumunjskog prijedloga – ne može se zamisliti uređenje pitanja nemadžarskih naroda.«[8]

Ujesen 1868. između ta dva prijedloga, po mišljenju Keménya, nije više bio moguć nikakav kompromis.

Generalna saborska rasprava otpočela je 24. novembra 1868. Deákovim prijedlogom, da se u nacrt zakona unese stavka o »političkoj naciji«, koja je u Ugarskoj jedino madžarska. To Deákovo feudalno-hegemonističko stanovište, koje je isključivalo svaku nacionalnu ravnopravnost, u potpunosti je prihvatio drugi glavni predstavnik madžarske plemićke većine, ministar prosvjete barun József Eötvös. U svom saborskom govoru od 25. XI on je zahtjev nemadžarskih naroda za priznanjem posebnih nacionalnih prava osudio kao reakcionaran, koji teži uvođenju nekih posebnih nacionalnih privilegija; osnovna teza njegova izlaganja bila je da »s razvojem civilizacije postepeno opada broj narodnosti«.[9] Glavni govornik opozicije bio je Miletić. Uzimajući podjednako u obranu sve nemadžarske narode, on je dalekovidno dokazivao neminovnu propast Ugarske, ako madžarska vladajuća nacija uzakoni nacionalno tlačenje nad svim ostalim narodima države. Budućnost i napredak Ugarske može se zasnivati samo na osiguranju nacionalne ravnopravnosti, koja se može postići samo obezbjeđenjem vlastitog nacionalno-političkog po-

[6] Stajić, nav. djelo, str. 239–240.
[7] I jedan i drugi nacrt objavljen je kod Keménya, nav. djelo, str. 85–92.
[8] Kemény, nav. djelo, str. 84–85.
[9] Vrlo dobru kritiku Eötvöseva pseudoliberalnog stanovišta daje Kemény, navedeno djelo str. 98–99.

družja svakom pojedinom narodu Ugarske. Isto tako dobro su bili obrazloženi i govori rumunjskih predstavnika, Šandora Mocsonyija, Josifa Hodoşiua, Alessandra Romana i drugih. Mocsonyi je naročito isticao tijesnu povezanost između pravednog rješenja nacionalnoga pitanja i razvoja demokracije u Ugarskoj. Hodoşiu je iznio, da zajednički srpsko-rumunjski nacrt predstavlja »zakonski prijedlog jednakosti, bratstva i pravednosti«, a onaj odborske većine »nasilno nametanje madžarskoga jezika i madžarske narodnosti ostalim narodima«. Roman je upozoravao, da Deákov prijedlog podsjeća na Bachovo centralističko-apsolutističko stanovište...

Predstavnici saskih Nijemaca (Rannicher, Binder i dr.) »ograničili su se kao i dosad samo na obranu svojih privilegija«.[10]

Karakteristično je, da su predstavnici Madžara za pet dana rasprave malo govorili. Miletić smatra, da su se tako držali zbog toga »što im obraz nije podnosio da brane predlog za koji su i sami priznati morali da je ispod onih ustupaka, koje su 1861, pa još i lane, 1867. godine, u svojim odborskim predlozima nemadžarskim narodima namenili«.[11] U međuvremenu madžarska vlada je uspjela da raznim službama i drugim sredstvima pridobije za sebe pojedine građansko-činovničke elemente iz redova nemadžarskih naroda, tako da su u saborskoj raspravi oni govorili u prilog madžarskog zakonskog prijedloga; ti »izdajnici narodni su svojim pridruženjem Madžarima u najodsudnije doba ne toliko prave zastupnike raznih naroda obeshrabrili, koliko Madžare u madžarizirajućoj njihovoj težnji ohrabrili«.[12] Sabor kao da nije osjećao da se raspravlja pitanje sudbonosno za Ugarsku; »u ovom pitanju, piše Miletić, koje interesuje milione stanovnika Ugarske, koje se štaviše narodnog njihovog života tiče, sabor jedva da je kadikad lucida intervalla, svetle trenutke imao; inače su jedni po koridorima sabornice šetali, drugi se u sabornici samoj razgovarali, kikotali, da bi tim malouvaženje svoje pokazali«. U očekivanju da se kroz dvanaest dana raziđe ovaj sabor, madžarski su se poslanici time preporučivali šovinizmu Madžara; sam Deák i Eötvös ne odgovoriše na ponudu sporazuma, nego zaiskaše prosto glasanje, pozivajući se tako na silu i na brojnu nadmoćnost, i dvadeset i četiri srpska i rumunjska poslanika, nadglasani, izišđoše iz sabora, ne mogući drukčije protestovati protiv nasilja.[13]

Tako je potkraj novembra 1868. izglasan u Ugarskoj *Zakon o ravnopravnosti narodnosti*, koji »osim madžarske nije priznavao ni jednu drugu naciju«,[14] i koji je, po Miletiću, bio u stvari »satira na ravnopravnost narodnosti«. Taj Zakon je, po Keményu, imao klasno-feudalni karakter svojih donosilaca, madžarske plemićke većine u saboru, i bio rezultat stanja stvorenog Austro-madžarskom nagodbom, koja je osigurala prevlast madžarskih feudalaca nad svim narodima Ugarske.[15]

[10] Isporedi Kemény, nav. djelo, str. 104–105.
[11] Citirano kod Stajića, nav. djelo, str. 242.
[12] Vidi na istome mjestu, str. 243.
[13] Vidi na istome mjestu, str. 243.
[14] *A magyar nép története*, nav. djelo, str. 390.
[15] Kemény, nav. djelo, str. 111.

Već i samo postojanje takvoga zakona izazivalo je trajno nezadovoljstvo obespravljenih nemadžarskih naroda, a nacionalne odnose u Ugarskoj još u većoj mjeri je zatrovala politička praksa madžarske vladajuće klase, koja je u narednih pedeset godina, sve do propasti Monarhije, sistematski sprečavala provođenje u život svih onih minimalnih prava, što su ih neke zakonske odredbe davale nemadžarskim narodima. »Pored svih tih nedostataka i mana, glavna slabost nacionalnoga zakona proizlazila je otuda, što čak ni ograničena nacionalna prava nisu bila osigurana u praksi. Madžarske vlade su zakon jednostavno stavili ad acta, pa čak nisu izradili upute za njegovo izvršivanje. Za madžarske vladajuće klase bilo je premnogo čak i ono, što su Deák i Eötvös bili u zakonu stavili u izgled narodnostima.«[16]

Svoje neizvršivanje nacionalnoga zakona madžarski vlastodršci su opravdavali ovim argumentima: nemadžarski narodi vode prema Madžarskoj antidržavnu, veleizdajničku politiku; ti narodi su »prekršili uvjet nacionalnoga zakona (da će naime »biti vjerni sinovi madžarske države«), prema njima se dakle taj zakon ne može primjenjivati«.[17]

Na taj način je i takav nacionalni zakon ostao na papiru: »Eötvöšev zakon bio je dobar samo za to, da njegovim papirnatim odredbama madžarska novinska agencija dokazuje pred kulturnim zapadom madžarski liberalizam«.[18]

Poslije donošenja nacionalnoga zakona, madžarsko zakonodavstvo udarilo je putem otvorene madžarizacije. 6. decembra 1868. donesen je na Eötvöšev prijedlog zakon *O osnovnoj nastavi*, koji je sadržavao i neke, za nemadžarske narode pogodne odredbe (o nastavnom jeziku u vjerskim i nedržavnim školama). Sve te odredbe su, međutim, ukinute novim zakonom *O podučavanju madžarskoga jezika u ustanovama za obrazovanje naroda*, koji je sankcioniran 22. V 1879. Polazeći od uvodne konstatacije, »budući da je potrebno, da se svakom državljaninu pruži odgovarajuća mogućnost da nauči madžarski jezik kao jezik državni«, zakon određuje, da se u svim učiteljskim školama (pa i onim crkveno-autonomnim) madžarski jezik podučava sa tolikim brojem sati, kako bi ga u toku školovanja svaki preparandist naučio govoriti i pisati; tri godine nakon stupanja ovoga zakona na snagu, to jest počevši od 30. juna 1882, ne može dobiti učiteljsku diplomu ni biti postavljen za učitelja nitko, tko nije i u govoru i u pisanju u tolikoj mjeri svladao madžarski jezik, da ga može podučavati u osnovnoj školi; od godine 1883. ne može više nitko biti učiteljem ni u kakvoj osnovnoj školi (pa ni vjeroispovjednoj), tko nije sposoban da podučava madžarski jezik; ovim se u narodnim školama svih vrsta uvodi madžarski jezik kao obavezan predmet.[19] Taj zakon je osiguravao politiku otvorene i bezobzirne madžarizacije, i postao jednim od glavnih uzroka zaoštravanju nacionalnoga sukoba u Ugarskoj. U sabor-

[16] *A magyar nép története*, nav. djelo, str. 390. – Za neizvršivanje nacionalnoga zakona vidi još: Jászi, nav. djelo, str. 348; i Kemény, nav. djelo, str. 112.
[17] Jaszi, nav. djelo, str. 439.
[18] Jaszi, nav. djelo, str. 439.
[19] Tekst Zakona vidi kod Keménya, nav. djelo, str. 127–128.

skoj raspravi suštinu madžarizacije, zasnovane na tome zakonu, Mocsáry je ovako fiksirao: »A pošto je nesumnjivo da se brojno stanje madžarskoga naroda ne može povećavati drukčije, nego na štetu brojnog stanja ostalih nemadžarskih naroda: sasvim je prirodno, da ti ostali narodi moraju vidjeti u tom nastojanju, u toj nakani ugrožavanje i samog temelja svog vlastitog opstanka... sad će moći da se kaže, kako je sad već eto svakome dana prilika da nauči madžarski, da sad već mora svatko da zna madžarski, dakle nema više potrebe, da se pri obavljanju pravnih poslova upotrebljava drugi jezik, nego madžarski...«[20]

Naredni školski zakoni (XXX. zak. čl. iz 1883, XV. iz 1891. i XVI. iz 1893.) isto tako su služili madžarizaciji, dok je kulminacija bezobzirnog nacionalnog tlačenja došla do svog drastičnog izražaja u XXVII. zak. članu iz 1907, koji je po svom autoru, ministru prosvjete grofu Albertu Apponyiju, poznat kao *lex Apponyi*. § 18. toga zakona nalaže da se odredba zakona iz 1868, po kojoj crkvene općine mogu u vjerskim školama slobodno odrediti nastavni jezik, – ima tumačiti tako, da te općine slobodno mogu izabrati za nastavni jezik ili madžarski, ili materinji; ondje, gdje nema osnovnih škola s madžarskim nastavnim jezikom, u vjerskim školama se za one učenike, kojima je madžarski materinji jezik, ili za one učenike nemadžarskog materinjeg jezika, za koje otac ili staratelj to zaželi, ministar vjera i nastave može narediti, da se za njih ima držati nastava na madžarskome; ako pak broj u čitavoj školi upisanih učenika s madžarskim nastavnim jezikom dostigne dvadeset, ili ako taj broj iznosi 20% od ukupnog broja učenika, za njih se bezuvjetno mora upotrebljavati madžarski kao nastavni jezik. U svim opetovnim razredima osnovnih škola nastavni jezik je isključivo madžarski. U svakoj školi u kojoj je jedino madžarski uveden kao nastavni jezik, takvo stanje se više ne može promijeniti. § 19. određuje da se u svim osnovnim školama, bez obzira da li primaju državnu pomoć ili ne, u svakidašnjoj obuci ima kao nastavni jezik podučavati madžarski u tolikoj mjeri, da dijete nemadžarskog materinjeg jezika po svršetku četvrtoga razreda može živom riječju i pisanjem razumljivo da izrazi svoje misli na madžarskome.

Ugnjetačka nacionalna politika provođena je i na osnovi paragrafa 171. i 172. madžarskog kaznenog zakonika, koji predviđa oštre kazne protiv onih »buntovnika«, koji, na nekom skupu, usmeno, ili pismeno pozivaju na prestup, ili koji neku klasu potiču na mržnju protiv druge. Te zakonske odredbe primjenjivane su tako široko, da je na osnovi njih izvrgnut progonu svaki nemadžarski političar i javni radnik, koji bi ma i u najblažoj formi ustao u obranu osnovnih narodnih prava.[21]

Na bazi takvih zakona i svoje nagodbom zagarantirane hegemonije madžarska vladajuća klasa je punih pedeset godina provodila politiku nacionalnoga tlačenja. Suštinu te politike, njenu feudalnu klasnu uvjetovanost, njene motive i posljedice najbolje je izložio madžarski pisac Oszkár Jászi u jednom svom predavanju o nacionalnom pitanju, održa-

[20] Vidi Kemény G. Gábor, nav. djelo, str. 126.

[21] Isporedi Kemény, nav djelo, str. 129–130.

nom godine 1911. u *Galilejevu Krugu*.[22] »Ako bacimo jedan pogled na onaj odsek istorije, kada se narodnosno pitanje javljalo po celoj Evropi, vidićemo, da je vladajuća narodnost, ukratko narodna vlada onih koji prema faktu stvaranja države u svojim rukama drže vojničku i političku vlast, prema narodnostima, koje se na život budile, vodila vrlo različne politike, ali sve se te politike daju svesti na dva zajednička sistema. Jedan sistem se može nazvati *feudalna narodnosna politika* ili politika nasilne asimilacije, a drugi sistem se može zvati *narodnosna politika industrijalizma* ili *liberalna narodnosna politika*... Feudalna koncepcija narodnosnog pitanja znači, da su vladajući redovi, dakle aristokrate i militaristički zvaničnici Rusa, Engleza,[23] Prusa, svaki pokret narodnosnih masa, svaki njihov kulturni i socijalni zahtev shvatili kao zločinstvo protiv državnog integriteta«. Feudalni vlastodršci vladajuće nacije vrše asimilaciju protiv svojih potlačenih nacija po ovome receptu: »Vi ste protiv nas, vi hoćete da upotrebljavate svaka svoj jezik i svoju kulturu. Mi ćemo dakle jednostavno ugušiti te pojave. Vi dakle ne ćete više govoriti svojim materinjim jezikom. Vi ne ćete više u novinama objavljivati ono, što hoćete, vaše škole ćemo napraviti asimilacionim mašinama, pa ako sve to ne pomogne, mi ćemo vas, kao što se to nedavno desilo u prusko-poznanjskim provincijama, oterati sa vaših zemalja i na mesto renitentnih Poljaka ili Danaca dovešćemo pruske i ruske podanike. Svom silom pruske, engleske, ruske države onemogućićemo vašu kulturu sve dotle, dok se ne pretopite, dok ne zaboravite svoj jezik, dok ne poreknete svoju prošlost, dok se ne odreknete svoga samostalnog kulturnog razvijanja. Ako učinite to, možete zadobiti svaku prednost, svaki čin i svako bogatstvo engleskog, ruskog i pruskog feudalizma. Ako pak ne poslušate, mi ćemo vam jednostavno onemogućiti življenje.« ... »Držim, da je nepotrebno da Vam opširnije razlažem, da je madžarska narodnosna politika između one dve velike svetske koncepcije izabrala politiku nasilne asimilacije. A razlika između nas i Pruske i Rusije prosto je u tome, što pruski i ruski državnici imaju tu moralnu hrabrost, da javno celom svetu smeju da kažu, da oni zaista hoće silom da asimiluju, a naši državnici nemaju te moralne hrabrosti, već kao blaga, liberalna jagnjad obilaze Evropu i Ameriku i pričaju, *da se nigde kao kod nas ne postupa tako blago, tako velikodušno sa narodnostima. Mi dobro znamo koliko je od toga istina*... Madžarski feudalizam nije iz neznanja izabrao tu bezumnu politiku; grdna zabluda bi bila verovati da madžarski feudalizam po nekoj pogrešnoj teoriji vrši baš tu politiku. Mesto toga istina je: da madžarski feudalizam nije mogao izabrati drugu narodnosnu politiku, već samo tu nasilnu, i da ne može ni u budućnosti izabrati drugu. Ne uzimajući u obzir istorijske psihološke razloge, staru oholu aristokratsku grozu od jobađa, instinktivni užas od demokratije, ono gospodsko shvatanje po kojem se mora ispuniti sve što želi »nacija« putem svoga parlamenta: sve

[22] Oszkár Jászi, *Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske*. Srpski prijevod, preštampan iz *Branika*. Novi Sad 1912.

[23] Engleza »prevelike reforme izbornoga prava, dakle pre trideseth godina 19 stoljeća«, a Rusa i Prusa »još i danas» (godine 1911).

to ne uzimajući u obzir, mnogo dublji je razlog tome što narodnosna politika madžarskog feudalizma ne može biti druga nego baš ova. Ne može biti s toga što vladavini feudalizma jedino od demokratije preti opasnost: prodiranje svake demokratske struje lišava feudalizam neke klasne privilegije. Prema tome je dakle onaj monopol na zvanja i sinekure, koji je madžarski feudalizam sebi osigurao, ugrožen od onoga trenutka, kad demokratski javni duh zaželi da privede u život onu drugu, humanu i liberalnu narodnosnu politiku; odmah bi bio kraj mirnom uživanju ministarskih i županijskih zvanja, i odmah bi bio kraj i onom sistemu koji, u pravom smislu reči, pomoću brahijuma, pomoću nasilja, bira poslanike na narodnosnim periferijama... *Takva politika moguća je samo dotle dok javno mišljenje u zemlji uspavljuju narodnosnim strašilom, dok se naivno javno mišljenje može zavaravati time da je narodni interes da propali džentrijski potomci i propala bankarska peštanska deca budu izabrana na narodnosnim periferijama, a za to da vredi izbaciti milione i proliti potoke krvi.* Čim madžarska demokratija učini kraj narodnosnom strašilu, čim madžarsko građanstvo providi da ta narodnosna politika ne vodi svrsi, čim privedemo u život mere liberalizma: onda ne samo da će nastati narodnosni mir, nego će i madžarskom feudalizmu otkucnuti posljednji čas. Madžarski feudalizam je na čisto s time da mu je to narodnosno strašilo toliko potrebno, da bi ga morao pronaći kada ga ne bi bilo. Jer ugarski seljak i industrijalni radnik može samo dotle biti lišen prava, ugarsko građanstvo može samo dotle biti pritisnuto, dok se može pozivati na onog zajedničkog neprijatelja, koji u stvari i ne postoji, dok veliki posednici mogu reći: držimo zajedno protiv zajedničkog neprijatelja, protiv narodnosti!; dotle, dok inteligentno madžarsko građanstvo ne uvidi da je njegov interes na celoj liniji zajednički sa interesom narodnosnog puka, i da kulturu ove zemlje sprečava u prvom redu vezan posed i sistem najmljenih savesti«.[24]

U suštini, nacionalni sukob u Ugarskoj bio je i u razdoblju 1867–1918. po svom glavnom sadržaju klasni sukob između madžarske, još uvijek pretežno feudalne vladajuće klase na jednoj, i nemadžarskih obespravljenih naroda na drugoj strani.

Kapitalizam se u Ugarskoj poslije Nagodbe razvija zahvaljujući obilatim subvencijama države i madžarskih plemićkih vlada, tako da se i nova madžarska buržoaska klasa rađa pod okriljem i u zavisnosti od feudalnih vlastodržaca, koji prezimaju glavne pozicije i u svim krupnijim bankama i industrijskim poduzećima. (Akcionari, predsjednici i članovi upravnih odbora u takvim poduzećima su po pravilu grofovi i baruni, plemići ministri i visoki državni funkcioneri.)[25]

[24] Jászi, *Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske.* Str. 21–23 i 34–38.

[25] U Madžarskoj industrijskoj i trgovačkoj banci grof István Tisza; u Rimamuranjskoj industriji željeza porodica grofova Andrássy; u Budimpeštanskom Općem električnom d. d. porodica grofova Teleki itd. – Isporedi *A magyar nép története*, nav. djelo, str. 452.

Pored takve zavisnosti madžarske kapitalističke klase od plemićkih vlastodržaca, hegemonistička politika nacionalnoga tlačenja nemadžarskih naroda odgovarala je i drugim interesima madžarske buržoazije, kojoj je favoriziranje madžarskog kapitala na štetu nemadžarskoga donosilo znatne koristi. Zbog toga je madžarska buržoaska klasa davala punu podršku feudalnoj šovinističko-madžarizatorskoj politici. Provođenje nacionalnog obespravljivanja i tlačenja odgovaralo je i madžarskoj plemićko-građanskoj činovničkoj inteligenciji: takva praksa je intelektualce nemadžarskih naroda isključivala iz viših i unosnijih položaja u državnome aparatu, osiguravajući madžarskim činovnicima monopol nad svim znatnijim državnim i županijskim službama na čitavom teritoriju Ugarske, dakle i u krajevima sa čistim nemadžarskim stanovništvom. Gušivanje nacionalnih i demokratsko-političkih prava nemadžarskoga stanovništva postalo je na taj način uvjetom životne egzistencije za velik broj madžarskoga činovništva, koje je vođeno takvim motivima kruhoborstva postalo gorljivim sprovodnikom feudalne politike nacionalnoga obespravljivanja.

Kao sredstvo ugnjetačke nacionalne politike upotrebljavana je i vladajuća katolička crkva. To se je manifestiralo ne samo u njenom neprijateljskom držanju prema pripadnicima drugih vjera, nego još više i drastičnije prema katolicima nemadžarske narodnosti. Državne i crkvene vlasti su u slavenske katoličke krajeve (među Hrvate-Bunjevce u Vojvodini) planski upućivali madžarske svećenike, koji su u cilju pomađarivanja zloupotrebljavali vjeru (u čisto slavenskim mjestima propovijed je držana i vjeronauk predavan na madžarskom jeziku), tako da je to izazivalo opći revolt slavenskoga stanovništva. Ogorčeni takvim nacionalnim tlačenjem sa crkvene strane bunjevački Hrvati masovno su prelazili s katoličke vjere na pravoslavnu. (Samo godine 1899. u mjestu Santovu prešlo ih je 1200.) U Kaloči, u sjedištu katoličke nadbiskupije, nisu samo civilne vlasti »izdale naredbu, da se svakom podijeli 25 batina tko progovori *racki*« to jest hrvatski ili srpski, – nego je i pomađareni katolički biskup Gavro Patačić, »da bi u Kaloči uskrisio jezik madžarski, odredio kaštigu od 12 forinti globe ili 12 batina svakomu onomu, koji bi se usudio ilirskim (hrvatskim) jezikom govoriti«.[26]

Nasilnoj madžarizaciji služila su i brojna madžarska patriotska društva, izdašno financirana sa strane države. Članovi tih društava naročito su se isticali svojom šovinističkom djelatnošću protiv nemadžarskih naroda i time preporučivali sebe madžarskoj vladi, koja ih je za takav njihov rad bogato nagrađivala službama i drugim beneficijama. Na taj način su takvi građanski intelektualci od spašavanja države i progona nemadžarskih naroda napravili unosnu trgovinu.[27]

Posebnu ulogu u provođenju politike nacionalne netrpeljivosti i mržnje igrali su i različiti renegati, koji su se regrutirali iz redova nemadžarske građanske, pretežno činovničke inteligencije: oni su se iz ličnih

[26] Isporedi V. Bogdanov, *Bunjevci*. (Objavljeno u knjizi *»Živa prošlost«*, nav. djelo. str. 235–254).

[27] Isporedi Jászi, *Formiranje nacionalnih država* ... str. 437, 482.

koristi stavljali u službu madžarske ugnjetačke vladavine, potvrđujući pravilo, da je *Poturica gori od Turčina.* »Tako je iznad svega velika i znatna bila uloga renegata; njihova bitna karakteristika je, da one interese, u čiju su se službu stavili, služe naročito bučno i napadno. Osim traženja materijalnih i društvenih koristi na takvo njihovo držanje mogli su djelovati i drugi motivi. Tako renegat prije svega nastoji da baci u zaborav svoju prošlost time, što će nadlicitirati i najžešće (šovinističke) zahtjeve . . .«[28]

Feudalno-hegemonistička nacionalna politika madžarske plemićke vladajuće klase, zdušno pomagana šovinističkom madžarskom buržoazijom, činovništvom, crkvom, patriotskim društvima i renegatima, učinila je položaj nemadžarskih naroda u Ugarskoj neodrživim. Progoni, šikanacije, hapšenja predstavnika nemadžarskih naroda, brutalno ugušivanje svake nacionalno-političke i kulturne djelatnosti potlačenih, obespravljenih naroda izazvalo je opravdano zgražanje kulturnoga svijeta i izvan granica Ugarske. A kada su madžarski žandari 27. oktobra 1907. u Černovi izvršili masovni pokolj golorukih slovačkih seljaka, koji su se okupili na posvetu crkve, provalio je val ogorčenja u inozemstvu i uslijedio čitav niz protesta protiv nečuvenog šovinističkog nasilja u Madžarskoj, kojom prilikom su podigli svoj glas između ostalih i Björnson i Tolstoj.[29] Ubrzo poslije toga događaja pojavila se je prva knjiga Scotus Viatora o stanju u Madžarskoj,[30] a nekoliko godina i drugo njegovo značajno djelo o ugarskim nacionalnim i političkim prilikama.[31] Od osobite važnosti je svjedočenje Madžara Oszkára Jászija o vrijednosti dokumentarnog materijala, iznesenog u tim djelima Scotusa Viatora: »Nakon dugih ličnih iskustava, dopisivanja, čestih razgovora s najvjerodostojnijim ljudima iz madžarskih i nemadžarskih krugova, i na osnovi jedne pismene ankete, koju sam ja organizirao, – mogu mirne savjesti da kažem toliko, da zbirka dokumentarnog materijala, što ga je o nacionalnome tlačenju besprimjernom marljivošću sakupio Scotus Viator, u svoja dva djela, u Racial problems in Hungary (London, 1908.) i u Corruption and Reform in Hungary (London, 1911.), najvećim svojim dijelom odgovara istini«.[32]

Značajno je pritom, da černovljanski pokolj nije bio usamljen; slična krvoprolića izvršena su nad nemadžarskim seljaštvom i u mnogim drugim mjestima: ». . . koliko malo kod nas (kod Madžara) cijene život slovačkog i rumunjskog seljaka, o tome mogu posvjedočiti černovljanski, panadski, elešdski, mehadijski i njima slični drugi žalosni događaji«.[33]

Nacionalno tlačenje je, naravno, sadržalo u sebi i ekonomsko ugnjetavanje nemadžarskih naroda, sprečavanje normalnog razvitka obrta, in-

[28] Jászi, na istome mjestu, str. 355–356, 448.

[29] Isporedi Kemény, navedeno djelo, str. 150.

[30] *Racial problems in Hungary*, London 1908.

[31] *Corruption and Reform in Hungary*, London 1911.

[32] Jászi, *Formiranje nacionalnih država* . . . str. 463.

[33] Argus, *Nemzetiségi politikánk hibái és bűnei (Griješke i zločini naše nacionalne politike).* 1908, str. 79–80. – Navedeno kod Jászija, str. 443. (Jászi pritom ističe, da Argus spada među promadžarski nastrojene pisce. Isporedi na istome mjestu.)

dustrije, trgovine i saobraćaja kod potlačenih naroda.[34] Ekonomski pritisak neprijateljske vladajuće klase teško je pogađao i seljačke mase nemadžarskih naroda. »Jedan dio državnih posjeda naše vlade upotrebljavaju za kolonizaciju, pa rukovođene višim političkim ciljevima – dovode iz drugih krajeva većinom madžarske koloniste, na ono područje, gdje domaće seljaštvo stradava zbog oskudice u zemlji. Takav import nanosi teške povrede domorodnom stanovništvu, koje gleda, kako vlada protežira 'tuđince', a njega zapostavlja . . . Jedan dio erarske i druge državne zemlje dobivaju pod najam licitacijom ili na drugi način oni elementi, koji su zbog svojih ranijih ili budućih »patriotskih zasluga« stekli protekciju, ili je dobiva židovski ili nežidovski zelenaš, – koj jutro zemlje što ju je iznajmio za 10 kruna, daje onda u podzakup rumunjskom ili slovačkom seljaku za 20–40 kruna; nemojmo se čuditi, što se kraj takve manipulacije među pukom uvriježilo shvaćanje, da država udružena sa zelenašima ide za pljačkanjem naroda«.[35] Diskriminacija je vršena prema nemadžarskom seljaštvu i na različite druge načine: pri nasilnom utjerivanju poreza, pri prodavanju seoskog posjeda na dražbi; pri postupcima državnih županijskih i općinskih vlasti, koje su se prema nemadžarskim seljacima odnosile bahato, globeći ga i kažnjavajući brutalno za najmanje krivice. Državna poduzeća (željeznice) čak su pravile razliku i u visini nadnice, isplaćujući za istu vrstu posla madžarskim nadničarima znatno više nego nemadžarskima.

Poseban oblik nacionalnoga porobljavanja predstavljalo je ono nastojanje madžarskih vlada, da – služeći se oprobanom politikom reakcionarne Austrije: divide et impera – izazovu razdor ne samo među pojedinim nemadžarskim narodima (između Rumunja, Srba, Slovaka, Ukrajinaca itd.), nego i unutar jednog i istog naroda: naprimjer između grkokatoličkih i pravoslavnih Rumunja, ili između Južnih Slavena katoličke, pravoslavne i muslimanske vjere.[36]

Uzalud su madžarski vlastodršci svoju srednjevjekovnu feudalnu vladavinu nad narodima Ugarske nastojali pred vanjskim kulturnim svijetom da prikriju lažnim liberalizmom, služeći se i sada frazeologijom madžarskoga plemstva iz prve polovice 19. stoljeća: »Mi (Madžari) doduše fraziramo: mi smo liberalni Evropejci, ali naši liberalni evropejski osjećaji zastaju kod narodnosnog pitanja; tu je dopušteno svako sredstvo, nasilje i teror . . .«.[37] Neravnopravnost, obespravljenost, potlačenost nemadžarskih naroda drastično se je manifestirala na svim područjima nacionalno-političkog, ekonomskog i kulturnog života.

[34] Za teško i nepovoljno ekonomsko stanje onih južnoslavenskih naroda, koji su do 1918. potpadali pod Ugarsku, vidi Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb. 1958, str. 169–375.

[35] Argus, nav. djelo, str. 69–70. – Citirano kod Jászija, *Formiranje nacionalnih država* . . . str. 469–470.

[36] Za madžarsko sijanje razdora između Južnih Slavena vidi Vaso Bogdanov, *Historijski uzroci sukobu između Hrvata i Srba*. »Rad« Jugoslavenske akademije, knjiga 311. Zagreb, 1957, str. 353–477.

[37] Jászi, na istome mjestu, str. 47.

Osim renegata, nemadžarski viši crkveni dostojanstvenici i činovnici držali su sa madžarskom vladom, koja je uz to upotrebljavala sva, pa i najbrutalnija nasilna sredstva, da se na nemadžarskom području izaberu za narodne zastupnike ili Madžari, ili renegati, ili oni ne Madžari, koji su pristaše vlade, a da se pod svaku cijenu spriječi izbor pravih narodnih predstavnika. Posljednji iole slobodni izbori održani su u Ugarskoj prije Nagodbe, godine 1865. dok je poslije donošenja Nagodbe (1867) po pravilu primjenjivan izborni teror, prijevare i falsifikati, naročito protiv nemadžarskih naroda. Na taj način ti narodi ili nisu imali svojih zastupnika u peštanskome saboru, ili su ih predstavljali njihovi vlastiti neprijatelji, dok su pravi pobornici nacionalnih prava ulazili u parlamenat sve teže i u sve manjem broju.

Jászi je za godinu 1900. na osnovi službenih madžarskih statistika[38] utvrdio ovo činjenično stanje s obzirom na neravnopravan položaj nemadžarskih naroda u Ugarskoj:

	Broj stanovništva po nacionalnoj pripadnosti u procentima	Od državnih činovnika po nacionalnoj pripadnosti u procentima	Od županijskih činovnika po nacionalnoj pripadnosti u procentima
Madžari	51.4%	94.0%	92.3%
Nijemci	11.8%	2.3%	3.2%
Slovaci	11.9%	0.5%	0.6%
Rumunji	16.7%	1.6%	3.1%
Srbi	2.6%	0.6%	0.7%
Ukrajinci	2.5%	—	—

Uz tu svoju tabelu, koja se odnosi na procenat Madžara i nemadžarskih naroda s obzirom na državno i županijsko činovništvo,[39] Jászi daje ovaj komentar: »Nema ni jednog nemadžarskog velikog župana, jedva će se naći po jedan nemadžarski podžupan, a i ministarski savjetnik i poneki sreski načelnik u državi predstavlja isto tako bijelu vranu. Lajos Mocsáry je izračunao, da je od 9541 činovnika, zaposlenog u važnijim službama, bilo samo 199 Rumunja: »od navedenog broja državnih činovnika dva posto su rumunjske narodnosti, dok Rumunji čine dvadeset posto od cjelokupnoga stanovništva, a i ta dva posto pretežno zauzimaju najniže službe; nemaju nijednog velikog župana«. *(Nekoliko riječi o nacionalnom pitanju. Néhany szó a nemzetiségi kérdésről.* Budapest 1886.) »Stanje se, kao što je to opće poznato, nije otada suštinski ništa izmijenilo«.[40] Što se ostalih činovnika tiče, svi nemadžarski narodi (koji i po

[38] *Az 1900 évi népszámlálás (Popis stanovništva za godinu 1900).*

[39] Vidi Jászijeve tabele u njegovu navedenom djelu, str. 415-416. – Tabele se tiču samo uže Madžarske, bez Hrvatske.

[40] Jászi, nav. djelo, str. 417.

službenim statistikama čine oko polovicu ukupnoga stanovništva) imali su skupa 1/8 gradskih činovnika, 1/23 sudaca, 1/8 srednjoškolskih nastavnika.[41]

Godine 1909. na području školstva stanje je bilo ovako: 10 milijuna Madžara imalo je 12.784 osnovnih škola sa 1,050.579 učenika i 26.270 učitelja, a isti broj nemadžarskih naroda imao je 3.712 osnovnih škola sa 853.541 učenika i 5.547 učitelja.[42] Dakle broj škola nemadžarskih naroda bio je oko četiri puta, a broj nemadžarskih učitelja oko pet puta manji nego broj madžarskih škola i učitelja. »Naravno – dodaje Jászi – te podatke (o osnovnom školstvu) treba da primimo s izvjesnom opreznošću, ako poznajemo sve jača madžarizatorska nastojanja baš na ovom području. Ali ako s obzirom na tu okolnost uzmemo čak i 100% ispravak u korist nemadžarskih naroda, prednost Madžara još uvijek stoji kao 2 : 1. Ali takav račun bi bez sumnje bio pretjeran na štetu madžarstva.«[43]

U školskoj godini 1908/9. stanje u srednjim i višim školama pokazuje tabela na str. 60.

»Uzrok takvog, za nemadžarske narode nepovoljnog stanja – konstatira Jászi – treba tražiti u tome, što je država propustila da izvrši one odredbe nacionalnoga zakona, koje se odnose na osnivanje nemadžarskih srednjih škola, i što je slovačke škole čak nasilnim putem raspršila«.[45]

Statistički podaci su isto tako porazni za nemadžarske narode i s obzirom na razmjer madžarske i nemadžarske štampe u Ugarskoj (v. tab. na str. 61).

Karakterističan je i omjer biblioteka: u to doba je u Ugarskoj bilo ukupno 94 biblioteka s preko 10.000 svezaka; među njima je bilo 85 madžarskih, 6 njemačkih, 2 srpske, 1 rumunjska, nijedna slovačka i nijedna ukrajinska.[46]

Uslijed sve bezobzirnijeg vladinog favoriziranja i subvencioniranja madžarskog školstva i prosvjete, madžarske štampe i kulturnih ustanova na jednoj, i sve grublje diskriminacije, vršene prema nemadžarskim narodima na drugoj strani, kulturno-prosvjetno stanje tih naroda se iz godine u godinu pogoršavalo.[47]

Što se tiče odnosa nemadžarskih naroda prema Madžarima na ekonomskome području (zemljoposjed, industrija, bankarstvo), iz službenih madžarskih statistika teško se može ustanoviti precizno činjenično stanje. »Premda je obradio tu statistiku, Državni statistički ured čuva je kao *državnu tajnu*, što je krajnje karakteristično za pravac naše (madžarske) nacionalne politike.«[48] Usprkos nepostojanju službeno obrađenih poda-

[41] Vidi na istome mjestu, str. 415.
[42] Isporedi na istome mjestu, str. 429–430.
[43] Isto, str. 430.
[44] Navedenu statističku tabelu vidi kod Jászija, na istome mjestu str. 431. Isporedi i *Magyar Statistikai Évkönyv (Madžarski statistički godišnjak)* godište 1909. Str. 380, 396–8, 403.
[45] Jászi, nav. djelo, str. 430.
[46] Isporedi na istome mjestu, str. 435.
[47] Isporedi statističke podatke na istome mjestu, str. 432, 434.
[48] Jászi, na istome mjestu, str. 418.

Učenika, koji su položili ispit bilo je po materinjem jeziku

Vrsta škole	Ukupan broj	Madžara	Nijemaca	Slovaka	Rumunja	Ukrajinaca	Hrvata	Srba	Ostalih
1. U gimnazijama i realkama	100.0%	79.9%	8.8%	2.6%	6.2%	0.1%	1.9%		0.9%
	67.699	54.108	5.979	1.731	4.224	80	203	1.065	309
2. U državnim, općinskim, vjerskim i privatnim višim djevojačkim školama	100.0%	91%							
	5.968	5.431	339	58	33	—	26	21	60
3. U muškim i ženskim učiteljskim školama	100.0%	81.5%							
	10.003	8.167	715	285	494	77	30	178	57
4. Slušalaca sveučilišta, akademija i uopće viših škola	100.0%	88.5%	4.8%	0.9%	3.7%	0.1%	0.4%	1.0%	0.3%
	11.275	10.018	541	97	415	6	41	120	37

Nastavnog osoblja bilo je

U školama nabrojanim od 1–4	100.0%	75.5%							
	5.652	4.274	356	30	143	5	3	38	45

U godini 1909. izlazilo je novina i časopisa:

Vrsta listova	Madžarskih	Njemačkih	Slovačkih	Rumunjskih	Ukrajinskih
Političkih	248	50	5	17	—
Mjesnog karaktera	287	38	1	4	—
Književnih	50	4	2	5	—
Stručnih	771	55	3	18	1
Humorističkih	21	3	—	—	—
Ukupno	1.377	150	11	44	1
U procentima	80.67%	8.79%	0.64%	2.58%	0.06%

taka, Jászi je na osnovi vlastitoga izračunavanja utvrdio ove odnose: »daleko najveći dio obrađenog zemljišta i sada se nalazi u rukama srednjih i krupnih madžarskih zemljoposjednika«; godine 1904. od 2.000 krupnih industrijalaca dvije trećine su Madžari; godine 1909. svi nemadžarski narodi imali su zajedno 247 banaka i drugih novčanih zavoda, s ukupnim kapitalom od oko 250 milijuna kruna, dok su sami Madžari imali 1.166 banaka s kapitalom od 9243 milijuna kruna; svi nemadžarski novčani zavodi raspolagali su sa 260–300 milijuna kruna uloga, a zajmovi, što su ih ti zavodi izdali, iznosili su oko 350 milijuna kruna, – dok su ulozi u madžarskim bankama iznosili 3022 milijuna kruna, a izdani zajmovi 7595 milijuna kruna.[49]

Takvi odnosi u posjedovanju zemlje, u industriji i bankarstvu bili su posljedica ekonomske politike madžarskih vlada, koje su i financijski i svima drugim sredstvima pomagale i protežirale madžarsku zemljoposjedničku vladajuću klasu, madžarske tvornice i madžarski kapital.

* * *

Takvo stanje nacionalne porobljenosti, stvoreno feudalno-hegemonističkom politikom madžarske vladajuće klase, odredilo je držanje nemadžarskih naroda Ugarske prema nacionalnome pitanju u razdoblju 1867–1918. To držanje imalo je ova zajednička osnovna obilježja:

1. Osjećajući se ugroženi i u samoj svojoj nacionalnoj egzistenciji i izgubivši svaku nadu u mogućnost sporazuma sa Madžarima, nemadžarski narodi su osiguranje svoga opstanka u budućnosti gledali isključivo u svom ujedinjenju sa svojim bratskim narodima s onu stranu granica, izvan okvira Austro-ugarske monarhije: Srbi i ostali Južni Slaveni u sjedinjenju sa susjednom Srbijom, Ukrajinci s Rusijom, Rumunji sa Ru-

[49] Isporedi na istome mjestu, str. 419–421, 423, 425–427.

munjskom, Slovaci sa Česima. Bez obzira na iluzije nekih oportunističkih nemadžarskih gradanskih političara o mogućnosti federativnog preuređenja dualističke monarhije (sve te nade su se odreda izjalovile), – potlačeni ugarski narodi su jedino spasenje sve većma očekivali od stvaranja vlastitih slobodnih nacionalnih država. Jedini izuzetak u tome pogledu predstavljali su ugarski Nijemci, koji su kao jedna od dviju vladajućih nacija smatrali dualističku monarhiju svojom državom, pa nisu težili njenome rušenju.

2. I pored toga što su postojale izvjesne razlike u nacionalnome tlačenju (prema Ukrajincima i Slovacima postupalo se brutalnije i bezobzirnije, nego prema Rumunjima i Srbima), ipak je položaj svih potlačenih naroda Ugarske bio u suštini isti; ta okolnost jačala je kod njih svijest o međusobnoj upućenosti i potrebi zajedničke borbe protiv istoga neprijatelja. Otuda se u ovome razdoblju izgrađuje nacionalna solidarnost nemadžarskih naroda (s izuzetkom Nijemaca), ostvaruje udruženo pružanje otpora protiv madžarizacije i vode zajedničke političke akcije. (Rumunji i Srbi podnose zajednički protuprijedlog nacionalnoga zakona, koji prihvaćaju i svi ostali obespravljeni narodi; usklađuju svoje političke programe, koji sadrže obranu svih nacionalno ugnjetenih stanovnika Ugarske; godine 1895. održavaju kongres nemadžarskih naroda; 1906-e predstavnici Slovaka, Rumunja i Srba formiraju u peštanskome saboru jedinstveni nacionalni klub, itd.)

3. Između nacionalizma madžarske vladajuće klase na jednoj, i nacionalnih pokreta nemadžarskih naroda na drugoj strani postoji golema, suštinska razlika. Trajni sukob između ta dva nacionalizma u suštini je »klasna borba onih, koji vladaju, s onima, nad kojima se vlada. Ne na jednome mjestu, stvari su u meni budile impresiju, koju mogu da objasnim samo jednom srednjovjekovnom slikom: županijska plemićka klasa (madžarska) poput nekog osvajačkog plemena vlada iz feudalne tvrđave, nazvane županijskom zgradom, nad podjarmljenim starosjediocima«.[50]

Jedan od najboljih madžarskih poznavalaca nacionalnoga pitanja u Ugarskoj, Oszkár Jászi, na osnovi dugogodišnjeg svestranog proučavanja ovoga problema, utvrdio je s izvanrednom objektivnošću ove bitne razlike između ugnjetačke madžarske i oslobodilačke nemadžarske nacionalne politike, ističući pritom naročito feudalnu reakcionarnost i amoralnost prve, i demokratsku naprednu pozitivnost druge. Po Jásziju, ako se problem promatra u cjelini, onda se mora ustanoviti kako i »između madžarske i nemadžarske srednje klase postoji duboka razlika: *srednja klasa nemadžarskih naroda je i sama potlačena klasa i kao takva nužno mora biti demokratska i držati s pukom.* I ona i puk stoje nasuprot istoga neprijatelja. Madžarski feudalizam, koji drži u porobljenosti puk, jest onaj isti feudalizam, koji isključuje nemadžarsku srednju klasu kako iz društvenoga života, tako i iz svih boljih mjesta u državnoj službi . . . Ona

[50] Jászi, *Formiranje nacionalnih država* . . . str. 454.

ubrzo postaje svijesna, da je i njen vlastiti klasni položaj i nacionalni interes upućuje na to, da se bori protiv povreda, koje se njenome puku nanose na administrativnom, ekonomskom i školskom području, jer oslobođenje toga puka bi ujedno i za nju značilo poboljšanje vlastitoga klasnog položaja. Iz tih razloga se kod nemadžarske srednje klase formirala jedna izričito demokratska ideologija . . .

. . . Dok rodoljublje predstavnika vladajuće sile nosi na sebi sva obilježja špekulantskog hura-patriotizma, ili u najboljem slučaju znači malograđansku demagošku halabuku poluobrazovanih trabanata; dotle u progonjenom, potlačenom narodu živi ozbiljno strujanje odlučnog, požrtvovnog rodoljublja. A to je i prirodno. Rodoljublje vladajuće, tuđinske i quasi kolonizatorske klike ima obilježje činovničke klasne borbe, koja u strahu da ga ne izgubi brani svoj činovnički i društveni monopol, i proglašava atentatom protiv »domovine« svaki ekonomski i kulturni pokret puka, nad kojim »upravlja« – jer svaki porast demokratskog strujanja radi na uklanjanju toga monopola. Nasuprot tome rodoljublje potlačenoga naroda zaista ima u suštini *demokratski karakter masovnoga pokreta* čak i onda, kada plovi pod klerikalnom ili nacionalističkom zastavom, jer *obrana materinjeg jezika i samouprave* uistinu predstavlja *kulturni minimum egzistencije*, bez kojega nema ni moralnog ni socijalnog napretka . . . A ozbiljan moralni sadržaj ima samo onaj pokret, koji je uistinu pokret masa, to jest služi interesima onih, koji sačinjavaju vojsku pokreta. Nacionalni pokret potlačenog naroda je takav masovni pokret. Nasuprot tome buka vladajuće klike, koja na svakome koraku njuši izdaju domovine i ustaje u obranu države – osigurava samo momentane klasne interese feudalno-birokratske organizacije.

Jedna dalja nužna posljedica takvog stanja stvari nalazi se u tome, da *nasilna asimilacija demoralizira onaj sloj vladajuće nacije, koji provodi tu politiku, dok nasuprot tome za život sposobnije elemente potlačenog naroda jača i razvija ih moralno i duhovno.* Služenje interesima klike uvijek demoralizira, jer ne da idejama da se oslobode uske frazeologije i jer neprestano mora da upotrebljava sredstva nasilja i potkupljivanja . . . Osim tih uzroka, gospodu, koja »vrše asimilaciju« demoralizira i to, što svaka neravna borba kvari karakter. Ne može se sa bezopasnih, dobro zaštićenih, državnim novcem obilato snabdijevanih pozicija neprestano pucati na goloruk ili loše naoružan narod, a da pritom one, koji provode tu praksu, ne obuzme neko moralno ogrubljenje i raspoloženje plaćenih gladijatora. Nasuprot tome u onima, koji se bore usred neprestanih opasnosti, i koji se uz to i ne bore za neposredne vlastite lične interese, nego za jednu dalju budućnost, – u takvim borcima se stvara veće kritičko osjećanje u procjeni životnih odnosa i jedan veoma visok stupanj razvijanja i napona moralnih snaga, koji je dostojan poštovanja . . . Otuda proizlazi da na primjer kod nas u prosjeku slovačka i rumunjska srednja klasa, koja se bori, nadmašuje inteligencijom i požrtvovnošću madžarsku, jer opasnost borbe iziskuje brzu moć rasuđivanja i potiskivanje sebičnosti.«[51]

[51] Jászi, na istome mjestu, str. 454–455; 486–488.

4. Nacionalni pokreti nemadžarskih naroda za slobodu bili su nužno povezani s općom borbom za demokratska prava, za političko i socijalno oslobođenje, oslanjajući se na sve potlačene klase i obespravljene dijelove ugarskoga društva. Programatsko stanovište Slovačke narodne stranke iz godine 1908. predstavlja zajednički osnovni princip politike i ostalih nemadžarskih opozicionih stranaka: »... Postoji samo jedan lijek, a taj je sjedinjenje stranaka sviju potlačenih: te stranke su nemadžarske narodnosti, madžarska seljačka stranka i međunarodni proletarijat«.[52]

Za demokratski pučki karakter nemadžarskih nacionalnih pokreta od osobite važnosti je i činjenica, da su i unutar svakog pojedinog potlačenog naroda glavni, najpouzdaniji oslonac borbe protiv madžarizacije predstavljali najvećma ugnjeteni slojevi društva, seljaštvo i radništvo. Madžarizirali su se samo pripadnici viših klasa, malobrojni plemići i pojedini činovnički građanski intelektualci po gradovima, dok je radni narod pružao jedinstven i uspješan otpor denacionalizaciji.[53]

U prva dva decenija poslije Nagodbe nacionalni pokret ugarskih Srba pod vodstvom Svetozara Miletića razvija veoma značajnu političku aktivnost, koja vrši jak utjecaj i na ostale nemadžarske narode Ugarske. Vodeća uloga Miletićeva srpskog pokreta u usmjeravanju opće nacionalne politike svih potlačenih ugarskih naroda zasnivala se na ovome: Miletićeva *Srpska slobodoumna narodna stranka* je početkom godine 1869. svojim *Bečkerečkim programom* utvrdila osnovne principe jedne takve nacionalne politike, koja nije služila užim srpskim, nego zajedničkim, općim interesima svih obespravljenih naroda Ugarske; držeći se dosljedno slobodarskih i demokratskih principa toga programa o ravnopravnosti i solidarnosti nemadžarskih naroda, Miletić je i u svojoj političkoj praksi, u svojim člancima i u svojim saborskim govorima do kraja ostao vjeran nacionalnoj ravnopravnosti i solidarnosti, boreći se smiono i požrtvovno za prava svih potlačenih nacija s takvom ustrajnošću i dosljednošću, da ga ni zatvori ni drugi bjesomučni progoni šovinističkih madžarskih vlada nisu mogli pokolebati; takvim programom i takvim svojim držanjem Miletić je oko svoje stranke okupio golemu većinu vojvođanskog srpskog naroda (»čitav narod jedna stranka«) i uspostavio najtješnju nacionalno-političku suradnju s ostalim nemadžarskim narodima. Osnovne postavke Bečkerečkoga programa, koje su postale zajedničkom bazom njihove nacionalne politike, bile su ove:

1. *Srpski narodni predstavnici će zajedno s rumunjskima, slovačkima i ukrajinskima jedinstveno zastupati ravnopravnost svih naroda Ugarske na bazi onog prijedloga i njegovih načelnih konzekvenca, koji prijedlog su srpski i rumunjski zastupnici prihvatili i podnijeli prošlom ugarskom saboru* ... (Radi se o zajedničkom rumunjsko-srpskom prijedlogu Na-

[52] Hodžin tjednik *Slovensky Týždenik* septembra 1908. (Navedeno kod Keménya, c.t. djelo, str. 151.)

[53] O velikoj razlici u uspjesima madžarizacije s obzirom na klasnu pripadnost nemadžarskoga stanovništva vidi Jászi, nav. djelo, str. 366, 385–400.

cionalnoga zakona). 2. *Zalagat će se za državopravnu samostalnost Trojedne Kraljevine Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske.* 3. *Podupirat će zahtjeve Rumunja: teritorijalnu autonomiju Erdelja i ravnopravnost svih naroda koji u njemu žive.* 4. *U cilju potpune samostalnosti i ustavnosti zemalja Ugarske Krune borit će se protiv austro-ugarske Nagodbe, koja je sklopljena u protuslavenskome duhu; u tom pogledu pomagat će mađarsku opoziciju u ugarskome saboru. Nadalje će u zakonodavstvu zastupati demokratizaciju županija i općina, to jest narodno predstavništvo, autonomiju županija prema odgovornoj centralnoj vladi; zahtijevat će ličnu, društvenu i političku slobodu na osnovi onih principa, koji su prihvaćeni u ustavnim, demokratskim državama; prema općim pitanjima javnoga života zauzimat će stanovište na osnovi slobodoumnih i demokratskih principa.* 5. *Pomagat će u svima prilikama slavensku braću u prekolitavskim zemljama i podupirati njihovu samostalnost i nacionalnu ravnopravnost u granicama ustava . . .* 6. *U cilju slobode i nezavisnosti kršćanskih naroda i u cilju ujedinjenja Srba na istoku treba onemogućiti svaku takvu politiku, koja bi bila uperena u pravcu održavanja Turske ili okupacije pomenutih Srba; isto tako treba se suprotstaviti miješanju stranih sila u njihove poslove. U ostalome će pomagati oslobođenje kršćanskih naroda pod Turskom.* 7. *Zastupnici, koje izabere srpska narodna stranka, treba na ugarskome saboru zajedno sa slobodoumnim opozicionim zastupnicima Slovaka i Rumunja da osnuju jednu nacionalnu stranku, a izvan okvira sabora da organiziraju poseban politički klub.*[54] »Miletić otada (od 1869) i ne radi ništa drugo, nego herojskom vjernošću i dosljednošću brani taj program . . .«[55] Solidarnost sa Hrvatima, Rumunjima i ostalim nemađarskim narodima, borba za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda izvan okvira Habsburške monarhije, vođenje dosljedne demokratske, antiklerikalne politike protiv svake vrste reakcije, šovinizma i tlačenja – održalo je Miletića na čelu nacionalnih pokreta za slobodu i ravnopravnost sve do 1883, kada je skršen bolešću i progonima (između 1870. i 1879. proveo je u tamnici oko pet godina) morao da se povuče iz javnoga života. Miletićevu politiku je tada nastavio njegov mlađi drug i suradnik Mihajlo Polit Desančić, ali je ubrzo zatim došlo do stranačko-političkoga razdora kod vojvođanskih Srba. S nestankom Miletićeva borbenog jedinstva jača među Srbima oportunizam građanskih političara i utjecaj od vlade zavisnih činovničkih i viših crkvenih krugova, tako da nove građanske stranke prestaju da budu nosiocem beskompromisne borbe za nacionalna prava i slobodu. Ni kod socijaldemokratske stranke vojvođanskih Srba nije postojalo jedinstveno držanje prema nacionalnome pitanju: stranačko vodstvo je dobrim dijelom, pod utjecajem austromarksizma, provodilo krivu nacionalnu politiku, s kojom se radnički, borbeni elementi nisu slagali, povezuju-

[54] Detaljnije o Bečkerečkome programu vidi Miletićev članak »Osnova programa za srpsku liberalno-opozicionu stranku«, *Zastava* broj 3 i 4 za god. 1869. – O velikom značenju i slobodoumno-demokratskom karakteru programa vidi Kemény, nav. djelo, str. 114–115.

[55] Kemény, na istome mjestu, str. 141.

ći klasnu borbu proletarijata s paralelnim ostvarenjem i nacionalnoga oslobođenja. U polufeudalnoj, veleposjedničkoj Vojvodini mase siromašnoga seljaštva, bezemljaša i poljoprivrednih najamnih radnika sve se više revolucioniraju, odvajaju se od građanskih stranaka i sve većma orijentiraju na socijalistički pokret. Na srpski puk u Vojvodini uz to sve više djeluje Srbija, naročito promjena, izvršena u njoj 1903, kada je likvidirana austrofilska obrenovićevska dinastija, a zatim Balkanski rat 1912. i Prvi svjetski rat. Sve jače suprotnosti između Austro-Ugarske i njene germanske politike Drang nach Osten na jednoj, i Srbije i ostalih Južnih Slavena na drugoj strani, koje suprotnosti su se počele zaoštravati još okupacijom Bosne i Hercegovine 1878, a zatim dostizale svoju kulminaciju u carinskom ratu monarhije i Srbije, u aneksiji Bosne (1908) i u napadaju na Srbiju 1914. – stvorile su između ugarskih Srba i dualističke austro-madžarske države takav jaz, koji se više nije mogao premostiti. Ugarski Srbi kao i ostali južnoslavenski narodi pod Habsburzima zauzimali su u Prvome svjetskom ratu sve otvorenije neprijateljsko držanje prema ugnjetačkoj austro-ugarskoj državi, koje se manifestiralo u masovnom bježanju sa fronte (zeleni kadar), predavanju u zarobljeništvo, brojnom odlaženju u Jugoslavenske dobrovoljce i ratovanju na strani Antante. Paralelno s time politički predstavnici južnoslavenskih naroda (Jugoslavenski odbor u Londonu) vode politiku punog oslobođenja i ujedinjenja svih Južnih Slavena sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu zajedničku, nezavisnu nacionalnu državu. Oktobarska socijalistička revolucija iz godine 1917. još je više revolucionirala seljačke, radničke i vojničke mase Srba i ostalih Južnih Slavena u monarhiji, dolazi do odricanja poslušnosti i do pobuna kopnene i pomorske vojske, do seljačkih buna i masovnih antiaustrijskih demonstracija; sve to dovodi ujesen 1918. do odcjepljenja od monarhije i stvaranja nove države Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra te iste godine.

Poslije Nagodbe, odnosno poslije donošenja hegemonističkoga Nacionalnoga zakona u ugarskome saboru, u politici predstavnika rumunjskoga naroda javljaju se tri struje: jedna, radikalna, koja se u znak protesta povlači u pasivnost prema ugarskome političkom životu i saboru; druga, umjerena, koja se aktivnim sudjelovanjem u ugarskome saboru bori za nacionalna prava svoga naroda; i treća, krajnje oportunistička, koja je bila za kolaboraciju s madžarskom vladom. Prva struja je bila najvjerniji izražaj raspoloženja širokih potlačenih masa rumunjskoga naroda ondje, gdje je on najbrojniji, u Erdelju; vođe pasivne rezistencije bili su I. Macellariu, Nicolai Popea i Gheorghe Barițiu. Drugu, znatno manju, umjerenu struju zastupali su pod vodstvom Sandora Mocsonyija i Vicenţiu Babeşa predstavnici rumunjskoga naroda s teritorija uže Madžarske. Na čelu treće, oportunističke struje nalazio se vladika Andrej Saguna.

U maju 1871. na općoj konferenciji predstavnika Rumunja iz svih dijelova Ugarske dolazi do pobjede radikalne struje, tako da njenu politiku moraju da prihvate i predstavnici crkve. Tu se najavljuje osnivanje Rumunjske nacionalne stranke s ovim osnovnim programom: pasivna rezi-

stencija kao otpor politici nasilne madžarizacije; autonomija Erdelja, s tim da na teritoriju s rumunjskom većinom budu službeni jezik i činovnici rumunjski; ukidanje svih zakona, koji sadrže odredbe o nacionalnom tlačenju; proširenje izbornog prava. Umjerena Mocsonyi-Babeşeva struja gubi otada svako značenje.

Od početka osamdesetih godina na razvoj nacionalnog pokreta ugarskih Rumunja znatno djeluje okolnost, što je godine 1881. Rumunjska priznata kao slobodna i nezavisna kraljevina. Otada sve više prodire težnja za ujedinjenjem ugarskih Rumunja s onima u Rumunjskoj. Izgrađuju se kulturno-političke veze, osniva se organizacija erdeljske rumunjske omladine u Bukureštu *Liga culturala*, 1884-e ona pokreće i svoj organ *Tribunu*, koja će postati najutjecajniji list u rumunjskome nacionalnom pokretu.

A kad je s prestankom Miletićeva vodstva nacionalni pokret ugarskih Srba počeo slabiti, erdeljski Rumunji postaju najagilniji i najodlučniji pobornici nacionalne slobode i ravnopravnosti potlačenih naroda Ugarske. Potkraj maja 1892. jedna delegacija od 300 članova podnosi caru i kralju Franji Josipu Memorandum, koji sadrži rumunjske zahtjeve za autonomijom. Car nije primio delegaciju, a Memorandum je neuslišan povratio preko madžarskog ministra predsjednika.

1893. u julu Rumunjski nacionalni komitet donosi zaključak o solidarisanju s Memorandumom iz 1892. i o zajedničkoj borbi za nacionalna prava s ostalim nemadžarskim narodima Ugarske.

Proces, pokrenut zbog Memoranduma u maju 1894. zatrovao je potpuno i definitivno madžarsko-rumunjske odnose. Osuda četvorice sastavljača Memoranduma na robiju (Raţiu, Papp, Cristea i Mihali) izaziva golemo ogorčenje kod rumunjskoga naroda, a nad nepravednošću osude zgraža se i vanjski kulturni svijet. U junu 1894. madžarski ministar unutrašnjih djela raspušta Rumunjsku nacionalnu stranku i zabranjuje rad Komiteta.

Neki članovi Rumunjskog nacionalnog komiteta na konferenciji u Nagyszebenu proglašuju zabranu stranke protuustavnom i protuzakonitom; konferencija donosi prijedlog o sazivanju zajedničkog kongresa svih nemadžarskih naroda Ugarske. Na rumunjsku inicijativu taj kongres je održan 1895. Isto tako su rumunjski političari bili inicijatori stvaranja zajedničkog Nacionalnog Kluba potlačenih naroda Ugarske; a kada je godine 1906. taj klub osnovan, predsjednik mu je postao progonjeni vođa Rumunja Teodor Mihali.

Držanje rumunjskoga naroda u Ugarskoj bilo je u toku Prvog svjetskog rata slično držanju srpskog i ostalih potlačenih nemadžarskih nacija. 18. oktobra 1918. vođa radikalnih rumunjskih političara Alexandru Vajda-Voivod je kao tumač općeg raspoloženja svih ugarskih Rumunja postavio zahtjev za njihovim punim oslobođenjem i ujedinjenjem s Rumunjskom na bazi samoodređenja naroda. Sva obećanja nove demokratske madžarske vlade nisu bila u stanju da spriječe jedinstvenu volju rumunjskoga naroda za odcjepljenjem od Austro-Ugarske.

Zbog slabe društvene razvijenosti najvećma potlačenog, ukrajinskog naroda njegovo stanovište prema nacionalnom pitanju najmanje je dolazilo do izražaja u javnom životu Ugarske. Politički bezobzirno obespravljeni, Ukrajinci su bili isključeni i iz ugarskoga sabora, a i ostale manifestacije njihova nacionalnog pokreta bile su nasilno ugušivane. Predstavnik Ukrajinaca A. Dobrjansky objavio je u peštanskom rumunjskome listu *Federaţiunea* zahtjeve ukrajinskoga naroda, koji se uglavnom slažu s već navedenim ukrajinskim stanovištem iz godine 1861. I dok je i kod Ukrajinaca više svećenstvo držalo s madžarskom vladom, demokratski predstavnici puka bili su solidarni s borbom ostalih nemadžarskih naroda za nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Bahato držanje feudalne madžarske vladajuće klase i drastični progoni vlasti sve većma su odbijali od ugarske države ukrajinske seljačke mase, koje su jedino svoje spasenje sve većma gledale u ujedinjenju sa svojom braćom preko granice. Takvo raspoloženje puka bilo je od godine 1914. pojačano masovnim progonima ukrajinskih seljaka, optuženih zbog veleizdaje i zbog održavanja veza s Rusijom.[56] U takvome stanju ni ukrajinski narod nije vidio druge mogućnosti za svoj nacionalni opstanak, nego odcjepljenje od ugnjetačke ugarske države.

Politički predstavnici erdeljskih Sasa smatrali su prihvatljivim stanje stvoreno Nagodbom i u suštini ga podržavali. Odlučniju opoziciju nisu vodili, jer su im interesi s obzirom na izrabljivanje i tlačenje obespravljenih rumunjskih seljačkih masa bili isti s madžarskom vladajućom klasom. Između umjerene liberalne i konzervativne struje postojala su izvjesna razmimoilaženja, ali su pri svemu tom godine 1872. izdali zajednički program, u kome se zahtijeva autonomno sasko područje i protestira protiv madžarizacije. Saska opozicija će stupiti u pasivnost tek pošto je članom XII Zakona iz 1876. ukinuta autonomija saskog privilegiranog Univerzitasa.

Potkraj 19. stoljeća javljaju se kod erdeljskih Sasa pangermanske tendencije, prodire velikonjemačka propaganda s osloncem na Berlin, izdaju se brošure protiv ugušivanja njemačke narodnosti u Ugarskoj, šire ideje bečkog *Schulverein*-a i provodi organizacija njemačke *Volksgruppe*, koja je prvi začetak kasnijega *Kulturbunda*. Ali pretežni dio ugarskih Nijemaca vodi i dalje politiku oslanjanja na režim i zauzima lojalan odnos prema madžarskim vladama, dok se golem broj Nijemaca u užoj Madžarskoj madžarizira i služi kao jedna od glavnih podloga vladine ugnjetačke politike prema nemadžarskim narodima.

Dosljedno provođenje feudalno-hegemonističke politike nacionalnoga tlačenja imalo je teške negativne i, u krajnjoj liniji, katastrofalne posljedice i za sam madžarski narod. Takva antidemokratska politika madžarske vladajuće klase onemogućila je i kod samih Madžara svaki demokratski razvoj, upropastila sva njihova nastojanja za oslobođenjem od kolonijalne zavisnosti prema Austriji, povezala Ugarsku za Habsburge i Njemačku i odvela je na njihovoj strani u Prvi svjetski rat i u zajednič-

[56] Isporedi *A magyar nép története*, nav. djelo, str. 482.

ku propast 1918-e. Interesi feudalno-buržoaskih vlastodržaca, koji su diktirali takvu nacionalnu politiku, bili su od početka do kraja u suštoj protivnosti s interesima madžarskoga puka. »Isključiva hegemonistička madžarska vladavina nije značila vladavinu madžarskog naroda, nego vječno održanje kamufliranih privilegija povlašćenih staleža«.[57]

»Zapadna demokracija ... potpuno je nemoguća uz onaj policijski aparat klasne vladavine, kojim je uvjetovana današnja (madžarska) nacionalna politika. Nemoguće je tako tlačiti jednu (nemadžarsku) polovicu države, a da se paralelno s time ne spriječi slobodan razvitak i druge (madžarske) polovice ...«[58]

Isto je tako i izvojevanje madžarske slobode i nezavisnosti prema Austriji bilo onemogućeno ugnjetačkom nacionalnom politikom madžarske vladajuće klase. »Uz to je zalud sva vika protiv kolonijalne politike Austrije, sve dotle dok mi (Madžari) ovdje kod kuće, u unutrašnjosti države, vršimo ulogu ugnjetača«.[59] I prije i poslije Nagodbe ostvarenje slobodne, nezavisne Madžarske razbilo se je zbog madžarske »feudalne koncepcije nacionalnoga pitanja ... Madžarska vladajuća klasa mogla je održati svoju ugnjetačku nacionalnu politiku samo na taj način, što se je u odnosu prema Austriji odrekla svakog ozbiljnog zahtjeva za ekonomskom i političkom nezavisnošću. A kada se je ta klasa u oligarhijskoj epizodi »(madžarskog) nacionalnog otpora« usudila suprotstaviti kraljevskim pravima vladara, dinastija se smjesta latila stare svoje taktike: nahuškala je nemadžarske narode i demokraciju na feudalizam, a ovaj je skršen i prestravljen ponovo navlačio na sebe »svoju tradicionalnu vjernost prema kralju«, da bi izbjegao opće tajno pravo glasa ... Ta oligarhijska vladavina moguća je samo uz pomoć Austrije. Austrija je pak voljna pomoći feudalizmu samo onda, ako se on pomiri s današnjim kolonijalnim položajem madžarske države i sa svima vojnim zahtjevima imperijalizma ... Ugarska će sve dotle biti nesposobna da se ozbiljno i efikasno suprotstavi Austriji ... dok u Beču s pravom mogu vjerovati, da iza madžarskih zahtjeva stoji uska klasna vladavina, koja se lako može skršiti mobilizacijom obespravljenih nemadžarskih naroda ... Zato ja tvrdim, da je *Arhimedova točka madžarske demokracije i madžarske državne nezavisnosti nacionalno pitanje*, bez čijeg rješenja je čitav madžarski parlamentarizam papirnata tvorevina.«[60]

Madžarske opozicione plemićko-građanske stranke pokušavale su od vremena do vremena da se nagode s nemadžarskim narodima, da bi pojačane njihovim savezom uspješnije pružale otpor vladinim austrofilskim strankama. Ali ti pokušaji bili su kratkotrajni, tako da su te opozicione madžarske stranke napuštale tu politiku savezništva onoga trenutka, kada bi došle na vlast. Tada bi se, radi održanja na vlasti, ponovo orijentirale proaustrijski i vraćale na staru, ugnjetačku šovinističku nacionalnu politiku madžarske vladajuće klase. Drastičan primjer takve politike

[57] Jászi, *Formiranje nacionalnih država* ... str. 511.
[58] Jászi. *Formiranje nacionalnih država* ... str. 511.
[59] Jászi, *Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske*, nav. djelo, str. 48.
[60] Jászi, *Formiranje nacionalnih država* ... str. 511–512, 519.

predstavlja držanje koalicije madžarskih opozicionih stranaka pod vodstvom nezavišnjaka 1904/5. u opoziciji, i od 1906. dalje, poslije dolaska na vlast. Ta koalicija, da bi dobila većinu na izborima, sklapa savez s najjačom hrvatskom opozicionom strankom i s demokratskim političkim strankama ostalih nemadžarskih naroda, a kada je apsolutnom izbornom pobjedom dobila vladu, ona, zastrašena ucjenom Beča o uvođenju općeg prava glasa, da bi se održala na vlasti, napušta antiaustrijski, nezavišnjački nacionalni program, i kao sve ranije madžarske vlade vraća se na feudalnu politiku nacionalnog i političkog tlačenja.

Među svim madžarskim građanskim političarima najdosljednije su se suprotstavljali ugnjetačkoj feudalnoj politici madžarske vladajuće klase – madžarski radikalni demokrati na čelu s Oszkárom Jászijem. Boreći se pošteno i požrtvovno protiv nacionalnoga tlačenja Jászi je, kao što se to iz dosadašnjeg našeg izlaganja vidi, dao najobjektivniju i najbolje argumentiranu kritiku nasilne madžarizacije, ukazujući na njene štetne posljedice ne samo za nemadžarske narode, nego i za same Madžare. Jászijeva grupa se u *Sociološkome društvu*, u *Galilejevu krugu* i u časopisu *Stoljeća (Századok)* godinama (a naročito od 1905–1918) ustrajno borila protiv monopolističke vladavine madžarskih feudalaca uopće i protiv njihove hegemonističko-šovinističke nacionalne politike napose. Ali usprkos tome što je ta grupa uspjela da okupi oko sebe najčestitije i najnaprednije madžarske građanske intelektualce, njena aktivnost nije imala znatnijeg uspjeha. Prvi uzrok neuspjeha sastojao se u malobrojnosti, slabosti i izoliranosti te grupe građanskih radikala. Govoreći godine 1911. u Galilejevu udruženju onih izuzetnih madžarskih demokrata, koji teže da se »svakoj narodnosti ove (ugarske) države osiguraju potpuno jednaka prava« u svakome pogledu, Jászi konstatira: »Dopuštam da je takvo rješenje nacionalnog pitanja čovječno i da je ouvertura daleke budućnosti, ali ono se na svakom koraku sudara s elementarnim, s tako velikim ekonomskim i političkim snagama, da ga ove čine upravo utopijom, jer naročito ovdje, u ovom udruženju, ne treba da naglašavam da su naše ideje i težnje potpuno nemoćne prema snazi i važnosti postojećih ekonomskih i političkih snaga.«[61]

Drugi uzrok Jászijevu neuspjehu nalazio se je u njegovim krivim pogledima na rješenje nacionalnoga pitanja u Ugarskoj. Jászi nije uviđao, da je jedina garancija nacionalnih prava svakog pojedinog nemadžarskog naroda moguća samo na bazi postojanja posebnog autonomnog nacionalnog teritorija. Negirajući tu jedino moguću podlogu nacionalne slobode i ravnopravnosti u mnogonacionalnoj ugarskoj državi, Jászi se zalagao samo za jezična prava nemadžarskih naroda, za slobodnu upotrebu materinjeg jezika u privatnome i javnome životu, a naročito na kulturnome području (u školstvu, književnosti) i u lokalnoj administraciji: Madžarima je godine 1848, piše Jászi, »nemoguće bilo sklopiti mir s nemadžarskim narodnostima . . . jer su se one *u to doba još pridržavale stare teritorijalne koncepcije* . . . i rješenje nacionalnoga pitanja nisu mogle

[61] Oszkár Jászi, Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske. Novi Sad 1912. Str. 7.

da zamisle drukčije, već samo tako, da bude *zasebno srpsko, zasebno slovačko, zasebno rumunjsko i dr. državnopravno tijelo. To je bilo potpuno prirodno u ono doba, kada je vladala državnopravna ideologija feudalizma.* Ali to shvaćanje nije se moglo složiti sa razvijanjem države koja hoće da živi ekonomskim jedinstvom, pa je tako bilo neprebrodiva smetnja sklapanju mira sa (nemadžarskim) narodnostima.«[62]

Osim tog naopakog shvaćanja o zastarjelosti i reakcionarnosti teritorijalnog principa – Jászi nije uviđao da se jedino pravilno i definitivno rješenje nacionalnoga pitanja svih onih nemadžarskih naroda, koji se nalaze u neposrednom susjedstvu sa svojom braćom s onu stranu granice (Južni Slaveni, Rumunji, Slovaci, Ukrajinci) – može postići samo njihovim ujedinjenjem u vlastitim nezavisnim nacionalnim državama. Ne shvaćajući neminovnost takvog prirodnog i jedino progresivnog i demokratskog razvoja nacionalnoga pitanja za sve te pomenute nemadžarske narode, – Jászi je sebi i svojoj grupi kao osnovni cilj postavio spašavanje integralnoga jedinstva mnogonacionalne ugarske države, u kojoj će, i bez nasilne madžarizacije, supremacija, hegemonija bezuvjetno pripadati Madžarima već i na osnovi same njihove brojčane, kulturne i druge nadmoćnosti.[63] Ostvarenje toga cilja u razdoblju 1905–1918. bilo je već sasvim nemoguće, tako da su se i sva nastojanja Jászijeva kao narodnosnog ministra Károlyijeve vlade na završetku Prvog svjetskog rata, da se davanjem koncesija nemadžarskim narodima spriječi njihovo odcjepljenje i da se tako spasi madžarska država – morala izjaloviti.[64]

Madžarska socijaldemokratska stranka (osnovana 1890) vodila je pod utjecajem austromarksizma krivu nacionalnu politiku. S jedne strane ona je zauzela pogrešno stanovište prema agrarnome pitanju, koje je najviše tangiralo mase siromašnoga seljaštva nemadžarskih naroda: umjesto borbe za radikalnu agrarnu reformu, za diobu veleposjedničke zemlje bezemljašima, poljoprivrednim radnicima i seljacima s nedovoljno zemlje, – ona je iz straha da se ne prekine veleposjednički kontinuitet poljoprivredne proizvodnje bila protiv diobe veleposjeda, za njegovo pretvaranje u državna dobra, – smatrajući da će se siromašni seljaci i poljoprivredni proletarijat, ako postanu sitni vlasnici zemlje, odbiti od socijalizma i potpasti pod utjecaj sitne buržoazije. Takva agrarna politika odbijala je i madžarske i nemadžarske mase siromašnoga seljaštva. S druge strane vodstvo socijaldemokratske stranke vodilo je oportunističku politiku održanja dualističke monarhije, smatrajući borbu za nacionalnu slobodu pitanjem buržoazije.[65] U toku Prvog svjetskog rata vodstvo je pružilo punu podršku svojoj imperijalističkoj buržoaziji. Organ socijalne demokracije *Népszava* pisao je 31. augusta 1914: »Za bolju stvar, za ve-

[62] Na istome mjestu, str. 42.

[63] Isporedi Jászi, *Formiranje nacionalnih država* ... str. 436, 497–506.

[64] O nacionalnoj politici Károlyijeve vlade i o neuspjelim pokušajima njenoga ministra Jászija da pridobije Hrvate, Rumunje, Slovake, Ukrajince i Srbe za očuvanje madžarske države, vidi *A magyar nép története*, nav. djelo, str. 511, – i Kemény, nav. djelo, str. 167–168.

[65] Isporedi *A magyar nép története*, str. 470–471.

ći historijski ideal nije još tekla plemenita i dragocjena krv, nego što teče sada na poljskim i galicijskim ratištima.« To vodstvo se otvoreno deklariralo za politiku nacionalnoga tlačenja nemadžarskih naroda, a na Stockholmskoj socijalističkoj konferenciji maja 1917. zalagalo se za održanje Habsburške monarhije.[66] Socijalistička ljevica Ervina Szabóa bila je nemoćna da spriječi takvu politiku službenoga vodstva.

Komunistička partija Madžarske, koja je teoretski prihvatila Lenjinov princip prava naroda na samoodređenje do odcjepljenja, nije mogla u praksi da primijeni to pravilno načelo, jer je osnovana tek 20. novembra 1918, kada se je mnogonacionalna ugarska država bila već raspala.

[63] Isporedi na istome mjestu, str. 488, 498.

Juraj Andrassy

PRIZNANJE NOVIH DRŽAVA I VLADA U PRAKSI DUBROVAČKE DIPLOMACIJE

I.

Tijekom više stoljeća bio je Dubrovnik jedina nezavisna jugoslavenska država koja je imala izravne međunarodne odnose sa stranim zemljama. Ta činjenica i sretna okolnost da je državni arhiv Dubrovačke Republike gotovo potpuno sačuvan pružaju nam jedinstvenu priliku da u toj bogatoj arhivskoj građi vršimo istraživanja o različitim vidovima međunarodnih odnosa i veza. Među ostalim mogućnostima može se u građi državnog arhiva naći mnogo vrijednih i zanimljivih svjedočanstva o stanju međunarodnopravnih odnosa u starija vremena, a napose i o tome kako je Dubrovačka Republika primjenjivala propise međunarodnoga prava, kao i o tome kako su se druge države vladale prema Dubrovniku s gledišta međunarodnog prava i na njemu zasnovanih odnosa. Bio bi nadasve zahvalan i zanimljiv posao kad bi se cjelokupna dokumentarna građa dubrovačkog arhiva sustavno pregledala baš s toga gledišta i tako dobila bolja slika o položaju Dubrovnika u međunarodnoj zajednici za vrijeme njegova mnogostoljetnog opstanka kao samostalne jedinice u krugu te zajednice.

Kao dokaz koliko bi se zanimljivih i korisnih podataka moglo pronaći u dubrovačkom arhivu, neka posluži i ova rasprava. Njezin je predmet vrlo ograničen, koliko stvarno, toliko i vremenski. Ona se bavi pitanjem o tome kakva je u posljednjim godinama opstanka Republike bila praksa s obzirom na jedno posebno pitanje međunarodnog prava, tj. priznavanje novih država i vlada. Kad bi se to istraživanje vremenski proteglo na duže razdoblje, ono bi zahtijevalo daleko opsežnije istraživanje arhivske građe, i to možda ne samo one koja se nalazi u Dubrovniku nego i one koja je pohranjena u inozemnim arhivima onih država i dvorova s kojima je Dubrovačka Republika imala odnose. Ali i odabiranjem kraćeg vremenskog razdoblja mogao se naći vrlo zanimljiv dokumentarni materijal, pružajući tako primjer što bi se moglo postići sustavnijim i širim istraživanjem.

Odabrano je razdoblje iz decenija pod konac Republike, zato jer je u to doba došlo do znatnih poremećaja u nekima od zemalja s kojima je Dubrovnik imao diplomatske i druge dodire. To su godine francuske revolucije i promjena što su ih pobjedonosne francuske vojske izazvale u tom krugu. Od pregledane građe izabrana su samo četiri primjera, i to jedan primjer priznavanja nove države i tri primjera priznavanja nove vlade.

Za bolje razumijevanje izlaganja koja su predmet ove rasprave treba reći nekoliko riječi o samom priznanju novih država i vlada i o pravilima međunarodnog prava koja su se o tome razvila na temelju prakse država.

Države podržavaju između sebe mnogovrsne odnose, među ostalim i diplomatske odnose. Takvi odnosi razvijaju se između država koje postoje, pa samo postojanje diplomatskih odnosa dokaz je da dvije države između kojih ti odnosi postoje priznaju jedna drugoj svojstvo države, a njezinoj vladi svojstvo da djeluje za tu državu. Ako se, pak, u krugu država koje se međusobno smatraju takvima, a njihove vlade kao zakonite predstavnike odnosne države, pojavi neka nova politička jedinica koja želi da bude smatrana kao država, ostale države koje već postoje odlučuje, svaka za sebe i katkada kolektivno, hoće li tu novu jedinicu smatrati kao državu, a njezinu vladu kao zakonitu predstavnicu te države. To biva putem akta priznanja. Priznanje daje svaka država prema svojoj odluci, to je slobodan politički akt koji ipak ima i određene pravne posljedice. On je slobodan toliko što svaka država može priznanje dati prije ili kasnije, a može ga formalno dati i jedinici koju druge države ne smatraju državom, odnosno o čijem svojstvu države postoje različita, oprečna shvaćanja (primjer u nedavnoj prošlosti jest Bijafra koju su neke afričke zemlje smatrale državom; Alžir u razdoblju dok se još vodila borba, a vodstvo te borbe nije imalo stvarnu vlast u najvećem dijelu zemlje, itd.). Priznanje se može dati posebnim formalnim aktom priznanja, u svečanom ili manje svečanom obliku, ali i neformalnim načinima, konkludentnim činima, npr. sklapanjem nekoga ugovora, stupanjem u privremene ili stalne diplomatske odnose, imenovanjem konzula ili podjeljivanjem egzekvature konzulu odnosne države, službenim posjetima ili primanjem službenih posjeta i sl. Priznanje se može dati ili konstatirati izjavom vlade u parlamentu ili saopćenjem za javnost.

Priznanje se može implicite dati u obliku čestitke povodom osnivanja države ili nastupanja nove vlade. Za takvu mogućnost imamo primjer i u praksi Dubrovnika. Republika je više puta uputila čestitke povodom promjene vlade u Francuskoj (vidi dalje), a jednom je prilikom njezin predstavnik naročito upozorio da je po njemu predložena čestitka Napoleonu povodom proglašenja carstva »u svojoj biti akt priznanja carske časti«.[1]

[1] Izvještaj od 20. 5. 1804. ASMM 19, 11, 593 a, 36. Prilog XXIII.

Odnosi između država nadovezuju se službeno između njihovih vlada. No osobe koje vrše vlast, bilo glavari država ili ministri, mijenjaju se, pa se odnosi nastavljaju s novim osobama koje su preuzele funkciju od svojih prethodnika. I te osobne promjene stavljaju se do znanja ostalim državama odnosno njihovim predstavnicima, tako da je uvijek poznato koje osobe vrše određene funkcije u određenoj državi. No vrlo se često događalo da se osobne izmjene izvrše nasilnim putem, državnim udarima, prepadima (tzv. revolucije u palači), vojnim udarima, ustancima, revolucijom. Tu se prekida ustavni poredak i novi nosioci vlasti preuzeli su tu vlast ne poštujući propise ustavnog prava o izmjeni osoba na vlasti. U mnogim slučajevima takav prijelaz vlasti ne zbiva se naprečac, nego se vode borbe, građanski ratovi, pa se čak i kroz duže vrijeme mogu u istoj zemlji nalaziti dvije vlade ili je prijašnja vlada privremeno uzmakla, ali kasnije nastoji da vrati svoju vlast. U svim takvim primjerima vlade ostalih država postavljene su pred pitanje, hoće li s novim nosiocima vlasti stupiti u službene odnose, odnosno hoće li te odnose nadovezati. I tu su vlade slobodne u stvaranju svoje odluke, i tu postoje razni načini davanja priznanja, a moguće su odluke koje ne odgovaraju stvarnom stanju (nastavljanje priznavanja vlade koja je stvarno izgubila vlast). Odluka o priznavanju nove vlade često ovisi i o političkom gledanju na izvršenu izmjenu: da li ta izmjena politički odgovara državi ili vladi koja rješava pitanje priznanja.

Pravila međunarodnoga prava o priznavanju nove države ili vlade bila su izgrađena već i u vrijeme koje je predmet našega razmatranja. Ona prikazuju način kako je Dubrovačka Republika pristupala rješavanju pitanja o priznanju nove države ili vlade kada su se ona pojavila, i kakvim se oblicima služila pri davanju priznanja. Samo razmatranje daje opet jedan dokaz više o tome da je Dubrovnik bio u tadanjoj međunarodnoj zajednici priznata država, koja je podržavala prave diplomatske odnose s ostalim državama, a druge su države primale i čak tražile od njegove vlade akt priznanja, kada je za to nastala prilika.

II.

Dubrovnik je podržavao diplomatske i konzularne odnose s mnogim državama Evrope i s nekima izvan Evrope. Na prvom mjestu tu su bile tri moćne države: Španjolska, Francuska, carstvo Habsburga, ali mnoge veze postojale su s bližim susjednim manjim državama s područja Sredozemnog mora. Posebne veze i odnosi postojali su između Dubrovnika i Turske, ali ti ne ulaze u okvir ovih razmatranja. Ona su upravljena prema onim zemljama u kojima su se u doba koje obrađujemo zbile političke promjene, bilo stvaranjem nove države, bilo temeljitom izmjenom vlade. Dubrovačka Republika susrela se s problemima koji nastaju kao posljedica tih promjena baš u posljednjim lustrima svojega opstanka, sve dok nije i sama pala žrtvom nasilnih promjena koje su počele s izbijanjem francuske revolucije.

Misli francuske revolucije nalazile su odjek u mnogim zemljama, a naročito u onima u koje su prodrle francuske čete za vrijeme ratova koje je Francuska najprije vodila radi svoje obrane protiv koalicije konzervativnih država, a kasnije također radi osvajanja. Vođe francuske revolucije proglašavali su opetovano da francuski narod ne želi osvajanja, nego da samo želi pomoći svima narodima da steknu slobodu. Već u prvom revolucionarnom ustavu od godine 1791. izriče se kao načelo: »Francuski narod odriče se poduzimanja ratova za svrhu osvajanja i neće nikada upotrijebiti svoje snage protiv slobode bilo kojega naroda« (Titre VI, st. 1). Ta negativna formula pretvara se u pozitivnu u nacrtu ustava koji je izradio Condorcet godine 1793. Tu se kaže da će Francuska Republika upotrijebiti oružje samo za održanje slobode, za obranu svojega područja *i za obranu svojih saveznika* (Titre XIII, čl. 1). Francuska se odriče toga da pripoji svojemu području strane zemlje, osim ako to bude želja slobodno izražena od većine stanovnika i ako zemlje koje traže to sjedinjenje ne budu uključene i pripojene nekoj drugoj državi na temelju društvenog pakta koji je izražen u nekom prethodnom i slobodno prihvaćenom ustavu (čl. 2). U nastavku toga propisa nacrt ustava određuje: »U zemljama što ih zaposjednu vojske Francuske Republike generali su dužni da svim raspoloživim sredstvima održavaju sigurnost osoba i imovine i da građanima tih zemalja osiguraju puno uživanje njihovih prirodnih prava, građanskih i političkih. Oni ne smiju ni u kojem slučaju svojom vlašću štititi održanje običaja koji su protivni slobodi, jednakosti i suverenosti naroda« (čl. 3).

Navedene riječi ustavnog nacrta dobivaju svoje pravo značenje kada se upozna ponašanje francuske vlade i njezinih vojnih zapovjednika u praksi. Njihov je smisao širenje ideja revolucije u druge zemlje, a naročito u susjedne zemlje u koje se prenosi ratovanje. Rušenje dotadašnjih načina vladanja i stvaranje država i vlada po uzoru na Francusku znači ujedno uklanjanje neprijatelja u odnosnoj zemlji i stjecanje saveznika. Razumije se da to nije uvijek išlo bez sile, ali posao nije bio ni težak s obzirom na to što se, u primjerima koje promatramo, radilo o dobrim dijelom nesuvremenim i dotrajalim režimima, a bilo je – kao uvijek prije i kasnije – razmjerno lako pridobiti mase za novi oblik vladanja, neopterećen grijesima i prigovorima koji se gomilaju na svaku vladu tokom njezina djelovanja.

Već je krajem 1792. francuski konvent izdao dekret kojim obećava pomoći svima narodima željnima slobode. »Narodni konvent izjavljuje u ime francuskoga naroda da će pružiti bratstvo i pomoć svim narodima koji će htjeti natrag steći slobodu i nalaže izvršnoj vlasti da izda generalima potrebne naloge da pomognu tim narodima i da brane građane koji bi bili ili mogli biti zlostavljani radi stvari slobode«. Istoga dana odlučuje konvent »da izvršna vlast izda naloge generalima republike neka daju tiskati i proglase prije navedeni dekret u svim jezicima u svakoj zemlji kroz koju će prolaziti sa svojim četama«.[1]

[1] 19. 11. 1792. Martens, Recueil général, I, 5, str. 365.

Konvent je razradio način postupanja u zemljama koje su zaposjedale ili kroz koje su prolazile francuske vojske. Dekretom kojim se određuje ponašanje francuskih generala u tim zemljama konvent upućuje vojne zapovjednike da,

1. proglase ukidanje svih daća i feudalnih podavanja;

2. proglase narodnu suverenost i ukidanje postojećih organa vlasti te odmah sazovu narod u prvotne skupštine ili općine (assamblees primaires ou communautes) radi stvaranja i uređenja nove uprave.[2]

Prema tim uputama postupali su zapovjednici pobjedonosnih francuskih četa u svim zemljama u koje su ušli. Na taj je način srušen stari poredak u Genovi, Milanu, Mlecima, Rimu i Napulju. Stvorene su nove vlade koje su formalno bile nezavisne, ali su stajale pod jakim utjecajem francuskih vojnih ili civilnih predstavnika. Vlade novostvorenih republika u Italiji morale su slijediti savjete, zahtjeve i upute koje su stizale iz Francuske ili su ih davali francuski generali i drugi predstavnici na mjestu događaja. Po francuskoj želji mijenjale su se i osobe koje su bile malo prije postavljene na vrhove vlasti. Kako što će se malo dalje vidjeti da je bilo u Rimu, Milanu i Genovi.

Sve te ustavne i političke promjene imale su ne samo znatne posljedice u ukupnim odnosima Dubrovnika s odnosnim zemljama (npr. trgovački i novčani interesi, poglavito novčani položi u Rimu i drugdje), nego su stavili oce Dubrovačke Republike pred pitanja da li i kako urediti svoje formalne odnose s tim zemljama i njihovim vladama, a napose sa zemljama s kojima je Dubrovnik stajao u diplomatskim i konzularnim odnosima. U daljem se prikazu obrađuje kako je Dubrovnik rješavao ta pitanja s obzirom na neke od tih zemalja.

[2] Dekret od 17. 12. 1792. Martens, l. c.

III.

U prvom redu revolucija je pogodila samu Francusku. Dubrovnik je u Francuskoj imao svojega diplomatskog zastupnika Franju Favija, koji je tu svoju službu obavljao uz svoje stalno zaposlenje kao tajnik diplomatskog zastupstva velike vojvodine Toskane.[1]

Prvi čin koji je postavio pitanje diplomatskih odnosa bio je ukidanje monarhije provedeno 21. rujna 1792. U brzom slijedu dolazile su dalje promjene ustavnog poretka i vlada, od kojih su neke provedene nasilno. Glavni događaji u tom brzom razvoju bili su donošenje ustava od godine 1793. koji nije nikada priveden u život, usredotočenje sve vlasti u konventu i Odboru javnog spasa, donošenje ustava od godine III (22. 8. 1795) kojim se uvodi direktorij kao vrhovni izvršni organ i vršilac uloge glavara države, udar od 18. brumairea (9. 11. 1799) koji dovodi

[1] Vidi o Faviju: B. Krizman, Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, str. 198.

do vlade konzulata s generalom Napoleonom Bonapartom kao prvim konzulom, njegov izbor za doživotnog konzula (kolovoz 1802) i proglašenje carem (svibanj 1804).

O svim tim uzastopnim promjenama Favi je opširno izvješćivao dubrovački senat. Njegovi izvještaji sačuvani su u dubrovačkom arhivu i obasižu oko 3.500 strana rukopisa. U tim izvještajima Favi obavješćuje vladu Dubrovnika o svojem službenom djelovanju u zastupanju interesa Republike i njezinih građana. U njegovim izvještajima kao i u izvještajima drugih diplomatskih i konzularnih zastupnika Republike ima mnogo podataka o mnogobrojnim slučajevima uzapćivanja brodova dubrovačke trgovačke mornarice na temelju propisa međunarodnog ratnog prava o morskom plijenu. Ali najvažniji i možda najzanimljiviji dio Favijevih izvještaja sadrži opširno opisivanje političke situacije u Francuskoj i u susjednim zemljama i dramatskih događaja u vezi s razvojem revolucije, o ratnim operacijama na kopnu i na moru i o diplomatskim pregovorima. Favi tu često daje korisne i dobro promišljene savjete, a takve savjete davao je, kako će se vidjeti, i u pitanjima o kojima je ovdje riječ.

Među ostalim važnim vijestima Favi je opisao neuspjeli bijeg kralja i njegove obitelji.[2] Druga važna vijest bila je ona o ukidanju monarhije.[3] Iako je kralj bio već prije toga lišen mogućnosti da vrši kraljevsku vlast i utječe na politiku, ukidanje monarhije bio je formalni državnopravni čin kojim je izmijenjen oblik vladanja,[4] pa bi bilo u skladu s međunarodnim pravom i diplomatskom praksom da strane vlade izvrše akt priznanja nove vlade. Bilo bi zanimljivo znati kako su tim povodom postupale vlade evropskih država. Jedan primjer postupanja poznat nam je iz podataka u dubrovačku arhivu, a to je primjer britanske vlade. U Londonu sjedio je francuski poslanik i nakon proglašenja Republike, pa je britanska vlada tek promijenila svoj stav u času pogubljenja kralja. Tu je činjenicu uzela kao povod za prekid diplomatskih odnosa. O tome izvješćuje Favi dubrovačkom senatu: britanski ministar vanjskih poslova priopćio je Chauvelinu, francuskom poslaniku u Londonu (koji je onamo došao s vjerodajnicama izdanim još za vrijeme kraljeva formalnog vladanja) »da je po zlokobnoj smrti Njegova Najkršćanskijeg Veličanstva završena njegova misija i da mora otputovati u roku od osam dana«, i to zajedno sa čitavom pratnjom, pa su mu u tu svrhu dostavljene putne isprave.[5]

Iako bi proglašenje republike, pa zatim pogubljenje kralja tražilo da se postavi i riješi pitanje priznanja Republike, o njemu nema spomena u arhivima Dubrovnika, pa ni u izvještajima Favija. Čini se da Favi, makar je i dalje ostao u Parizu kao službenik toskanskog poslaništva,

[2] Izvještaj od 23. 6. 1791. ASMM, 18. 2702.
[3] Izvještaj od 24. 9. 1792. ASMM, 18, 2706.
[4] O tom događaju (21. 9) izvješćuje Favi 24. 9. 1792. ASMM, 18, 2706.
[5] Favijev izvještaj od 30. 1. 1793. ASMM, 18, 2710. Favi dodaje da je francuski ministar vanjskih poslova to smatrao kao uvriједu i da je izjavio da će se francuski narod znati osvetiti.

nije s novim organima revolucije podržavao nikakve službene dodire u svojem svojstvu kao diplomatski predstavnik Dubrovnika. Bar nema u njegovim izvještajima[6] nikakvih podataka o tome da bi bio poduzeo neke službene korake u ime Republike ili u interesu njezinih građana. O takvim koracima Favi je u razdoblju prije revolucije često izvješćivao, opisujući svoje intervencije u raznim prilikama, a to je činio i poslije ponovnog akreditiranja o kojemu će sada biti riječ. Iz rečenoga se može zaključiti da je Favijeva funkcija kao diplomatskog zastupnika Dubrovnika mirovala, iako je dalje ostao u Parizu kao tajnik toskanskog poslaništva i primao iz Dubrovnika plaću.[7] On se ograničio na praćenje događaja i na izvješćivanje o njima u Dubrovnik.

Dokaz za tvrdnju da se Favi nije francuskim republičkim organima javljao kao predstavnik Dubrovnika imamo i u zabilješci koja je sačuvana u francuskom državnom arhivu na Favijevu podnesku kojim se on zauzeo za dozvolu boravka Sorkočeviću (vidi dalje). Tu je zabilježeno: »Prije revolucije neki g. Favi bio je doista otpravnik poslova Dubrovačke Republike, pa je dopisivao s ministrom mornarice dok su mu pripadali konzulati. ali od tada nije se o njemu ništa više čulo, pa se čini da njegova šutnja opravdava izvještaj koji je o njegovu vladanju podnesen Direktoriju«.[8] Iz ovoga se vidi da se nad strancima vodio oštar nadzor, ali Favija je pokrivalo njegovo diplomatsko svojstvo tajnika toskanskog poslaništva, a – kako ćemo vidjeti – njegov ostanak u Parizu nije bio moguć čim je ta zaštita prestala.

U opisanim prilikama nije se za dubrovačku vladu postavilo pitanje o priznavanju odnosno nepriznavanju nove francuske vlade, odnosno o predavanju novih vjerodajnica novom vrhovnom organu francuske države. Uostalom događaji su tekli brzo i politička je situacija bila tako nejasna da mnoge države nisu došle u priliku da pristupe priznanju vlade ili predaji novih vjerodajnica, a velika većina prekinula je odnose ili čak stupila u rat protiv Francuske.

Opisani nagli razvoj događaja i uzastopne temeljite promjene vladavine utjecali su na razne oblike nenormalnih odnosa između Francuske i drugih država. Dobar primjer za to daju diplomatski odnosi između Mletačke Republike i Francuske.

U času izbijanja francuske revolucije Francusku je u Mlecima zastupao ambasador Durfort. On nije želio pristati uz političke reforme uvedene odmah na početku revolucije i zato se povukao iz službe. Na njegovo mjesto postavljen je d'Enin, kao otpravnik poslova, i on je bio akreditiran kao kraljev predstavnik, iako kralj tada već nije imao nikakve istinske vlasti ni utjecaja. Kad je mjeseca rujna 1792. ukinuta monarhija, d'Enin je predstavio mletačkoj vladi novoga tajnika imenom Jacob. Taj

[6] ASMM 18, 2705 do 2710.

[7] Vidi zaključak senata od 13. 4. 1793. kojim se zaključuje da se doznači Faviju (kao otpravniku poslova »alla *Corte* di Francia« – dugo nakon proglašenja republike i smaknuća kralja) njegova plaća. Cons. rog. 200,50.

[8] Radonić, Dubrovačka akta i povelje, V, str. 554.

je sigurno bio osoba povjerenja tadanje vlade. Jacob nije pokazao nikakve vjerodajnice, ali ga je mletačka vlada primila bez protivljenja »jer je d 'Enin bio imenovan s kraljevim vjerodajnicama pa je zato bio punopravno priznat«.[9] Poslije kraljeve smrti Jacob je predao nove vjerodajnice kao ambasador Francuske Republike. Mletački senat primio ga je, ali samo kao otpravnika poslova francuskoga naroda. Jacobu je također dopušteno da istakne novi francuski državni grb.[10] U srpnju 1793. mletački je senat pristao na imenovanje novog ambasadora Francuske Republike, ali je kasnije odbio da ga primi navodeći da nema potrebe za dolazak novoga diplomatskog predstavnika budući da djeluje Jacob kao otpravnik poslova.[11] Napokon su diplomatski odnosi postali redoviti pod konac mjeseca studenoga 1794. Tada je senat primio Lallemonta kao opunomoćenog ministra i u Pariz poslao Alvise Querinija kao svojega ministra.[12] Spomenimo da je dvije godine kasnije francuska vlada naložila Queriniju da napusti Pariz navodeći da je to »posljedica događaja i promjene vlade u Mlecima«.[13] Naime, u Mlecima došlo je tada do temeljitih ustavnih promjena. 12. svibnja 1797. proglašena je demokratska republika, a ugovorom između Mletaka i Francuske veliko vijeće odreklo se suverenih prava i ukinulo je nasljednu aristokraciju.[14] Ali život te demokratske republike bio je kratak i naglo je prekinut prema odredbama mirovnog ugovora u Campoformiju.

Međutim prilike su se razvijale i brzo mijenjale također i u odnosima između Francuske i Toskane, čiji je službenik bio Favi, a te su promjene dovele do toga da je Favi morao napustiti Pariz. U dubrovačkom arhivu nalazimo podatak o tome iz Favijeva dopisa dubrovačkom senatu, koji je on pisao tek poslije povratka u Firenzu, »svoju domovinu«. Favi u tom dopisu veli da je o svojem odlasku javio dopisom od 26. veljače 1793, ali »kako su skoro svi listovi tada bili uzapćivani, sumnja da je njegov stigao, pa zato smatra svojom dužnošću da javi« ono što se dogodilo. Naime, zbog važnih okolnosti (circostanze imperiose) morao je toskanski dvor tražiti odlazak francuskog ambasadora della Flotte zajedno s njegovom pratnjom. Po sili uzajamnosti morao je onda i toskanski diplomatski predstavnik napustiti Pariz, a s njime i sam Favi. »Budući da Toskana nije više bila neutralna i budući da je udaljila ministra Francuske, nisam mogao ostati u Parizu«. Odlazak je bio određen za 10. studenoga, ali je Faviju putna isprava bila »suspendirana«, tako da je mogao otputovati tek 26. veljače 1794. Iz pisma se ne vidi zašto je Favi tako

[9] Capeletti, Storia della Republica di Venezia, XII, str. 435.

[10] Ibid., str. 437.

[11] Ibid., str. 438–439.

[12] Ibid., str. 447.

[13] Prikazano prema izvještaju Favija od 23. 5. 1797. ASMM 18, 2720. I Stojković javlja »kobnu vijest« o izvedenim promjenama: »funeste nuove della Città e Governo di Venezia che fù obbligata a sciegliere la democrazia«. Izvještaj od 13. 5. 1797. ASMM 18, 2434.

[14] Ugovor potpisan u Veroni 16. 5. 1797. Martens, o. c., VI, str. 391.

dugo oklijevao da napiše to pismo, možda je mislio da je njegov prijašnji izvještaj ipak dospio u Dubrovnik. Ovaj svoj dopis završava da će se po svoj prilici vratiti kad bude sklopljen mir »koji nije daleko«.[15]

Na taj je izvještaj senat blagonaklono odgovorio Faviju izrazivši zadovoljstvo što se sretno vratio iz Pariza i odredivši da mu se isplati godišnja plaća i troškovi. Ujedno mu stavlja do znanja da će se uzeti u obzir njegova osoba kad se »budu primirile prilike u Francuskoj«.[16] Izbor izraza u tom dopisu pokazuje kako je senat gledao na razvitak događaja u Francuskoj. To isto gledanje odražava se i u prije navedenom Favijevu izvještaju, ali vidi se također da Favi zrelo prosuduje tamošnje prilike. On naglašava odlučnost Francuza da se odupru neprijatelju i da s oduševljenjem brane slobodu. Isto tako dobro prosuđuje izglede za mir navodeći umornost od rata i iscrpljenost zaraćenih u ljudima (vojnim snagama) i u novcu.

Favijevo predviđanje o skorom povratku u Pariz doista se ispunilo. U Francuskoj prošlo je razdoblje revolucije i ustaljuje se vlada direktorija. S pojedinim susjedima sklapa se mir i uspostavljaju redoviti diplomatski odnosi. Iza Prusije, koja je prva priznala Republiku, slijede druge države. U tim se prilikama vraća Favi s toskanskim diplomatskim predstavništvom u Pariz (veljače 1796). Ali tek 26. studenoga iste godine on se javlja u Dubrovnik. Svoju šutnju, tj. zakašnjelo javljanje, ispričava »nesigurnošću događaja, što je sada prestalo«. Ujedno, nudi Republici svoje usluge.[17]

U slijedećem dopisu uzima Favi konkretni slučaj kao povod da izloži potrebu uspostavljanja diplomatskih odnosa između Dubrovnika i Francuske i da ponudi sebe za mjesto koje je već prije zauzimao. I baš u tom dopisu pojavljuje se pitanje koje je predmet ovih istraživanja i prikaza, tj. priznavanja nove vlade.

Povod za tu inicijativu Favija dao je boravak odličnog Dubrovčanina u Parizu, Miha Sorkočevića. Sorkočević je doputovao u Pariz s urednom putnom ispravom, ali mu je trebala dozvola za produženje boravka, pa se on obraća na Favija. U svojem dopisu na Senat Favi kaže da ga je Sorkočević zamolio neka se zauzme za njega kao službeni predstavnik Dubrovnika. Doista je Favi 23. 10. 1797. potpisao dva akta, u kojima se označuje kao otpravnik poslova Dubrovačke Republike: jedno je preporučno pismo za samoga Sorkočevića (i koji je drugom ovdje navedenom aktu priložio s molbom da mu francuski ministar vanjskih poslova ovjerovi potpis i tako ujedno potvrdi njegovo diplomatsko svojstvo) a drugo je dopis upravljen francuskom ministru vanjskih poslova kojim moli produženje boravka za Sorkočevića odnosno ovjerovljenje prvo navedenog akta.[18] Ministrov odgovor je polazna točka za prijedlog koji Favi upućuje senatu u svojem dopisu od 27. 11. 1797.[19] U tom dopisu

[15] Dopis Favi. 3. 6. 1794. ASMM 18, 2713. Prilog I.
[16] Dopis od 15 9. 1794. Ponente 129, 87. Prilog XXV.
[17] ASMM 18. 2713
[18] Oba akta objavljuje Radonić, o. c., broj CCCXCV i CCCXCVI.
[19] ASMM 18, 2714. Prilog II.

Favi opisuje kako je došlo do njegova koraka i tvrdi da je Sorkočević smatrao da njegova misija nije prestala, da je on još uvijek otpravnik poslova Republike, pa da ima pravo posredovati kod francuske vlade radi zaštite dubrovačkog građanina. Pošto ga međutim francuska vlada nije htjela priznati otpravnikom poslova, Favi se u neku ruku ispričava zašto je ipak učinio navedeni korak, time što je smatrao kao svoju dužnost pomoći Sorkočeviću. No u svojem dopisu francuskom ministru Favi se, istina, predstavljao da je bio otpravnik poslova, ali kako sa sadašnjom vladom nije imao nikakva dodira u tom svojstvu, pa je morao biti kao takav nepoznat vladi i ministru, on otvoreno priznaje da njegove vjerodajnice kod Francuske Republike nisu »obnovljene«, ali samo zbog toga što je dugo bio odsutan iz Pariza, pa da zato misli da može tražiti spomenutu dozvolu za Sorkočevića. Favi se i dalje opravdava pred senatom pozivajući se na Sorkočevića koji je taj korak smatrao shodnim »tumačeći namjeru Vaših Preuzvišenosti da obnovite vjerodajnice«.

No taj Favijev korak nije uspio. Ministar vanjskih poslova dao je negativan odgovor postavivši se na formalno gledište da Favi nije prethodno nastojao da bude priznato njegovo svojstvo otpravnika poslova. Ministar ne može imati službeni odnos jer nije predao nove vjerodajnice kod Francuske Republike.[20] Možda je na takvo negativno držanje djelovala i informacija koja se spominje u prije spomenutoj pribilješci u francuskom državnom arhivu,[21] a koja možda nije bila najpovoljnija. Za samu Sorkočevićevu stvar to nije bilo važno, jer, kako Favi piše, dozvolu je dobio drugim putem, i to na neograničeno vrijeme.[22]

Sve to izlaže Favi sa svrhom da nagovori dubrovačku vladu neka iznova postavi otpravnika poslova u Parizu. On upozorava da bi zatezanje u toj stvari moglo imati loše posljedice. Naročito napominje da je službenim krugovima u Parizu poznato da je Dubrovnik bio prije zastupan po otpravniku poslova. »Kad bi Republika prestala držati ga kod nove vlade, moglo bi se to možda zlo tumačiti. Zato je gotovo neophodno da Vaše Preuzvišenosti obnove te vjerodajnice za mene ili za neku drugu osobu.«

Favi naročito podvlači da je važno imati predstavnika u Parizu i biti u dobrim odnosima s Francuskom koja je tako moćna. Dodaje da su sve velike i male države Evrope postavile svoje poslanike i druge diplomatske agente radi priznavanja nove vlade i održavanja dobrih odnosa.

Savjetujući senatu da imenuje otpravnika poslova Favi je ponudio sebe, ali je ostavio senatu na volju da odabere nekoga drugoga. No, gdje bi se bila u tom času našla pogodnija osoba, a i novčano pitanje bilo bi za novu osobu teže i teretnije. Favi ujedno prilaže svojemu dopisu uzo-

[20] Sve ovo vidi se iz navedenog Favijeva dopisa. Sam odgovor ministra nije sačuvan, a ni Radonić ne spominje da je dan neki pismeni odgovor na prije spomenuti dopis Favija ministru.

[21] Vidi naprijed kod bilj. 8.

[22] Sorkočević je vrlo brzo poslije toga umro (23. 11. 1796), o čemu izvještuje Favi 26. 11. 1796 (ASMM 18, 2713), pobrinuvši se za njegovu ostavinu. Vidi i odgovor senata u tom predmetu. Pon. 132, 8. Prilog XXVI. – V. još: R. Maixner, Alberto Fortis et la Révolution française. Revue de littérature comparée, 1965, str. 103.

rak teksta vjerodajnica »koji sam dao čitati pouzdanim osobama i pronađen je umjesnim«. (Prilog III). Ujedno savjetuje da se vjerodajnice izdaju na francuskom jeziku. U uzorku je izostavljeno ime, pa i tu Favi postupa obzirno ostavljajući senatu odluku o izboru osobe. Ujedno preporuča da se o predloženom imenovanju obavijesti francuski otpravnik poslova u Dubrovniku, s molbom da o tome obavijesti svoju vladu. Na kraju Favi se ispričava što je iznio svoje savjete, ali ih daje jer misli da su korisni za Republiku, a prilike su mu poznate jer živi u Parizu.

Stav francuskog ministra Delacroixa bio je posve u skladu s međunarodnim običajnim pravom kako se primjenjivalo u praksi onoga razdoblja. Najznatniji pisac međunarodnoga prava u vrijeme francuske revolucije G. F. von Martens piše u svojem djelu o međunarodnom pravu, izdanom godine 1796: »Poslanici su mandatari države šiljateljice. Zato je prirodno da njihove vjerodajnice i punomoći gase kada umre osoba koja ih je akreditirala u ime države ili osoba kod koje su akreditirani. Tako dugo dok ne predaju nove vjerodajnice ili punomoći, oni nemaju puno pravo da zahtijevaju nastavak razgovora niti uživanje svih diplomatskih povlastica. Ipak im se mora odobriti njihova nepovredivost kroz vrijeme koje je potrebno da u svoj udobnosti ostave državu pri kojoj su bili akreditirani. U praksi s njima se postupa kao s poslanicima ako se može predmnijevati da se misija neće prekinuti za duže vrijeme, pa ima primjera da su se pregovori nastavili«.[23]

Favijevi savjeti urodili su plodom. Senat je 11. siječnja 1797. odlučio da imenuje Favija otpravnikom poslova pri Francuskoj Republici. Suprotno Favijevu savjetu vjerodajnice su izdane na talijanskom jeziku,[24] ali potpuno suglasno Favijevu uzorku. Određena je također formula potpisivanja »Rettore e Consiglieri della Repubblica di Ragusa«, a potpisat će knez uz supotpis (in fondo) »našega tajnika«. Napokon je zaključeno da će se o imenovanju obavijestiti, u skladu s Favijevim prijedlogom, francuski otpravnik poslova Bruère. Kao plaća, određen je isti iznos koji je Favi prije primao.[25]

Tekst vjerodajnice izdane 13. siječnja 1797.[26] bio je doista potpuno istovjetan s uzorkom što ga je na francuskom jeziku poslao Favi. Vjerodajnice su poslane Faviju dopisom od istoga dana[27] preko dubrovačkoga agenta u Rimu Stojkovića, kojemu je ujedno naloženo da isplaćuje Faviju njegovu plaću od 100 dukata godišnje.[28] Da bi se nagradila Favijeva odanost i revnost, određeno je da mu se plate zaostala beriva od vremena kada je plaćanje prestalo zbog njegova odlaska u Italiju.

[23] G. F. de Martens, Précis du droit des gens moderne de l'Europe, II, 1864, str. 160-161, 235.

[24] Nekoliko godina kasnije Bračević je također savjetovao da se vjerodajnice izdaju na francuskom jeziku. Senat mu zahvaljuje za savjet, ali je zadržao talijanski jezik jer se taj upotrebljavao i u vrijeme francuskih kraljeva, pa zbog »raznih zaprjeka« ne želi u tome uvesti nikakve novotarije. Opet jedan dokaz konzervativnosti. Dopis Bračeviću 6. 2. 1805. Radonić, o. c., str. 663.

[25] Cons. rog. 204. 6.

[26] Ponente 132. 9. Prilog XXVII.

[27] Ponente 132. 8. Prilog XXVI.

[28] 14. 1. 1797. Ponente 132. 12. Prilog XXIII.

O predaji vjerodajnica Favi je podnio potanki izvještaj o načinu kako je ta predaja obavljena. I tu se vidi da je s dubrovačkim predstavnikom postupano kao s diplomatskim predstavnikom strane države, a isto ćemo vidjeti i iz opisa predaje vjerodajnica Roka Bontiola u Milanu, o čemu je on također poslao iscrpan izvještaj.

Favi je primio vjerodajnice 23. veljače 1797. i šalje 25. veljače izvještaj o koracima što ih je tim povodom poduzeo.[29] Zahvaljujući za imenovanje Favi javlja da je odmah o dolasku vjerodajnica obavijestio ministra vanjskih poslova Delacroixa i poslao mu prijepis i francuski prijevod vjerodajnica. Ujedno ga je zamolio da mu naznači dan i sat kada bi ih mogao predati. Dodaje da još nije dobio odgovor (što je prirodno zbog kratkoće vremena), ali je primio od ministra poziv za sljedeći utorak na diplomatski objed što ga daje stranim poslanicima, a u pozivu ga naziva otpravnikom poslova Dubrovnika. Favi izrazava misao da bi bilo moguće da još istoga dana preda vjerodajnice direktoriju, pa će odmah o tome izvjestiti. Na taj dio, koji se odnosi na naše pitanje, nadovezuje izvještaj o političkim događajima.

Predaja vjerodajnica je izvršena 28. veljače, i o tome šalje Favi izvještaj 5. ožujka.[30] Ministar Delacroix obavijestio ga je prethodnoga dana da će predaja vjerodajnica direktoriju biti toga dana, pa neka dođe k njemu u 11 sati prije podne. Favi je u naznačeni sat došao u ministarstvo i odanle je s ministrom odvezen u palaču direktorija. Ministar ga je obavijestio da će predaja biti u posebnoj audijenciji. Pošto su stigli, Favi je uveden u dvoranu gdje su se nalazili svi članovi direktorija. Favi je predao vjerodajnice predsjedniku direktorija i održao mali govor u kojem je, kako navodi u svojem izvještaju, kazao da je Dubrovačka Republika njegovim imenovanjem za otpravnika poslova htjela dati Francuskoj Republici jasni dokaz svojega visokoga poštovanja prema njoj, pa da traži i želi postići da Francuska nastavi svojim prijateljstvom i blagonaklonošću. Predsjednik direktorija odgovorio je Faviju da Dubrovnik može biti siguran u to. Nakon toga su članovi direktorija ponudili Faviju da sjedne, a nakon kratkog razgovora s njima Favi se vratio s ministrom vanjskih poslova u dvoranu ambasadora, pa je time svečanost predaje vjerodajnica bila dovršena. Favi dodaje da nije održao formalni govor jer prema običajnom postupku otpravnici poslova pripušteni u nejavnu (privatnu) audijenciju ne drže formalne govore. Favi se dao ovdje voditi savjetima ministra Delacroixa. Istoga dana Favi je obavio posjete koji su uobičajeni u diplomatskom zboru i večerao je kod ministra vanjskih poslova zajedno s ostalim stranim poslanicima. On će odsada kao otpravnik poslova Republike prisustvovati audijencijama koje priređuje direktorij svakoga mjeseca za poslanike, kao i ceremonijama na koje se oni pozivaju, jer je potrebno (oportuno) da to čini »zbog ugleda službe kojom su me Vaše Preuzvišenosti počastile kao i zbog obzira koje dugujem ovoj (tj. francuskoj) vladi«.

[29] ASMM 18. 2715. Prilog IV.
[30] ASMM 18. 2716. Prilog V.

I u ovom izvještaju nalaze se zanimljive vijesti o političkim događajima, tako o primirju između pape i generala Bonaparte, o mogućem sklapanju mira s njemačkim carem, o stavu Engleske s kojom je Francuska tada bila u ratu.

Opisanim činom uspostavljeni su normalni diplomatski odnosi između Dubrovnika i Francuske i oni se nastavljaju bez obzira na nove ratne zaplete u Evropi, jer Dubrovnik nije u njima sudjelovao iako je konačno bio u njih pasivno uvučen, što je onda dovelo najprije do francuske okupacije, a onda i do nestanka Republike. Imenovanjem otpravnika poslova i izdavanjem vjerodajnica na naslov direktorija Dubrovnik je u skladu s propisima međunarodnoga prava izvršio konkludentni čin priznanja promjene vlade u Francuskoj.

Favi je također savjetovao vladi Republike da obnovi patent za svojega konzula u Marseilleu jer je njegov dotadanji patent bio naslovljen na staru vladu. Favi naglašuje potrebu pozivajući se na analogiju s vjerodajnicama diplomatskih agenata i na reciprocitet, jer je Direktorij obnovio patente svojih konzula u inozemstvu. Upozorava da Francuska ne dopušta da njezini građani budu konzuli stranih država, pa savjetuje da se u patentu naznači da nije Francuz (konzul Pagano bio je podanik Genove), a on (Favi) će pri traženju egzekvature predložiti francuskoi vladi Paganov krsni list da bi time dokazao njegovo svojstvo stranca.[31]

Ustavne promjene u Francuskoj nisu se završile uvođenjem direktorijalnog sustava. Naprotiv, dinamika tih promjena nastavila se u narednim godinama, a napose je udar od 18. brumairea značio prekid dotadašnjeg ustavnog poretka, pa je to morao biti povod za novi diplomatski akt Dubrovačke Republike kojim bi ona priznala novo stanje i vladu. Dalje promjene vladavine nisu značile tako dramatičan prekid, ali je Republika i u tim zgodama izvršila korake koji ulaze u okvir ovih razmatranja.

U godinama koje slijede nadolazi jedna nova okolnost koja se nadovezuje na osobne odnose samoga Favija. Jedna od teškoća nastaje zbog toga što Favi traži da bude riješen svoje službe, a druga zbog pogoršanja njegova zdravstvenog stanja i starosti.

Što se prve okolnosti tiče, Favi piše 8. 10. 1798.[32] da mora napustiti svoju službu otpravnika poslova jer da je nespojiva s njegovom drugom funkcijom, pa zato moli da se za njega izda i pošalje odazivno pismo (rekredencijal). Tai svoj zahtjev ponavlja u dva slijedeća izvještaja (26. i 28. 10. 1798.)[33] i traži da se pošalje na njegovo mjesto druga osoba. No ta je zapreka potrajala kratko vrijeme, jer već 22. 12. 1798. javlja da su prestali razlozi zbog kojih je davao ostavku i da može ostati na položaju otpravnika poslova.[34] Na prestanak te zapreke vraća se još jednom u svojem izvještaju od 28. 1. 1799. gdje kaže: »Budući da me

[31] Izvještaj od 30. 12. 1797. ASMM 18. 2734 Prilog VII.
[32] ASMM 18. 2745 (duplikat pod br. 2746). Prilog XVIII.
[33] ASMM 18. 2747 i 2748.
[34] ASMM 18. 2752.

više ne zovu u moju domovinu i jer se promijenio moj položaj mogu nastaviti da služim Republiku«.[35] Međutim dok je trajao taj neizvjesni položaj Favi nije prestao vršiti svoje dužnosti, intervenira u poslovima Republike i šalje o tome opširne izvještaje.

Favijev položaj pogoršao se u to vrijeme zbog novih ratnih zapleta. 16. 3. 1799. javlja Favi da je Francuska navijestila rat Bečkom dvoru i Toskani, a promjene na velikoj pozornici pogodile su njega jer je izgubio svoju službu u toskanskom poslaništvu, tako da je morao živjeti samo od onoga što je dobivao iz Dubrovnika, pa je zato i tražio povišenje svoje plaće.[36] Nešto kasnije javlja o svojoj bolježljivosti koja ga katkada prijeći – kako ćemo vidjeti – u poduzimanju pojedinih koraka. Ali, s druge strane, njegov se položaj popravlja nakon tri godine kada opet postaje tajnikom u toskanskom diplomatskom predstavništvu.[37]

Nova promjena vlade kojom je uveden konzulat izvršena je nasilnim načinom. O njoj postoji zanimljiv izvještaj Favija,[38] zanimljiv po tome što kao svjedok događaja govori o mirno provedenoj promjeni i što na tu promjenu gleda vrlo optimistički. Ovo posljednje je sigurno odraz općeg Favijeva stava prema velikim događajima koje je proživljavao i kojima je bio svjedok. Protivnici udara od 18 brumairea Faviju su buntovnici i nemirnjaci, a njihovo nastupanje smatra ispadima i nasiljem protiv slobode mišljenja. Sama promjena vlade je spasonosna i djelo većine dobronamjernih članova zakonodavnog tijela, a sama velika promjena zbila se bez ikakve uzbune, pa čitava Evropa mora njome biti zadovoljna. Takav opis oštro odudara od dramatskog prikazivanja samoga događaja u dvoranama Saint-Clouda gdje je ishod zapleta visio na niti, a rješenje postignuto upotrebom oružane sile. No, bit će da je odjek izvan dvorana bio znatno slabiji i da je izvršena promjena primljena dijelom sa zadovoljstvom, dijelom s apatijom tolikim burnim događajima izmorenog i zasićenog naroda.

Svakako je izvšena promjena mogla i morala postaviti pitanje o priznanju nove vlade. Ali u svojem izvještaju Favi ne spominje ništa o tome i tek mnogo kasnije traži nove vjerodajnice. Razlozi tome mogu biti različiti. Sigurno je nova vlada nastojala da prijelaz prikaže kao normalan i osnovan na ustavu, što se vidi i iz Favijeva izvještaja kada kaže da je sazivanje sjednice u Saint-Cloudu uslijedilo na temelju ustavnih ovlaštenja Vijeća starih, a zaključci da su stvoreni pristankom većine. No možda je glavni razlog u tome što je Favi u to doba već bio star i bolestan. U svojem izvještaju od 2. 4. 1800. spominje svoju bolest i kaže da zbog nje nije tražio nove vjerodajnice.[39] Prolazi još gotovo godina dana, za koje vrijeme imamo u dubrovačkom arhivu samo jedan Favijev izvještaj (12. 5. 1800). Tek u slijedećem izvještaju od 5. 3.

[35] ASMM 18, 2754.
[36] ASMM 18, 2754 b. Povišenje je odobreno (Cons. rog. 206, 86) i Favi zahvaljuje 14. 11. 1799: ASMM 18, 2756.
[37] ASMM 19, 11, 593 a. br. 9: Izvještaj od 30. 5. 1802.
[38] Izvještaj od 14. 11. 1799. ASMM 18, 2756. Prilog XIX.
[39] ASMM 19, 11, 593 a. 1.

1801.[40] Favi postavlja pitanje vjerodajnica i predlaže da se one naslove na »Cittadino Bonaparte Primo Console della Republica Francese«. No odsada Favi revno traži da mu se vjerodajnice pošalju, pa to ponavlja u svojim izvještajima od 12. 4, 24. 5, 7. 6. i 8. 7. 1801.[41] Ta požurivanja nisu bila potrebna, jer je senat već u travnju odlučio da postupa prema Favijevu savjetu. No pošta je putovala lagano, napose ona između Dubrovnika i Pariza koja se obično slala preko Stojkovića u Rimu, tako da je – kako se može vidjeti iz pisama i odgovora – razmak vremena za svaki dopis bio oko mjesec dana. Tako je i u ovom primjeru na Favijev prijedlog od 5. 3. senat izdao nove vjerodajnice 30. travnja, a otposlao ih je Faviju dopisom od 5. svibnja 1801.[42] Senat je zadovoljan što se Favi javio nakon duge stanke i što je ozdravio te ga, zbog mnogih dokaza njegove revnosti, potvrđuje kao svojeg otpravnika poslova. Same vjerodajnice izdane su prema njegovu prijedlogu i naslovljene na Bonapartea, prvog konzula Francuske Republike.[43]

Iz Favijeva izvještaja od 19. 7. 1801. vidi se da je primio vjerodajnice,[44] ali nekoliko dana kasnije javlja da ih još nije predao.[45] On se javlja nakon duge šutnje[46] izvještajem od 30. 5. 1802.[47] u kojem osim ostalih pitanja izvješćuje i o predaji vjerodajnica. Svoju šutnju opravdava bolešću (očiju), a zbog toga nije mogao vjerodajnice predati, nego ih je pismom od 27. floreala godine X. poslao ministru vanjskih poslova Talleyrandu, a ovaj mu je 2. prairiala (2. 5. 1802.) javio da je vjerodajnice predao Napoleonu.

Time je udovoljeno običajima i propisima međunarodnog prava. Dubrovnik je izdavanjem novih vjerodajnica, upravljenih na prvoga konzula kao vrhovnog organa vanjskog zastupanja Francuske priznao novu vladu. Okolnost što predaja nije izvršena u audijenciji kod prvoga konzula, što bi odgovaralo postupku prigodom predaje vjerodajnica direktoriju, može se tumačiti bolešću Favija, ali treba primijetiti da se otpravnici poslova ne akreditiraju kod državnog glavara nego kod ministra vanjskih poslova. Trebalo bi vidjeti kako se u tadanjoj Francuskoj postupalo prema drugim otpravnicima poslova. Još treba primijetiti da je Favi dugo djelovao kao otpravnik poslova u vrijeme konzulata prije nego što je predao vjerodajnice, a da mu to nije smetalo u obavljanju njegovih poslova, kako se to vidi iz njegovih izvještaja u godinama 1800. i 1801. Treba misliti i na to da francuskoj vladi nije bilo

[40] ASMM 19, 11, 593 a, 3.
[41] ASMM 19, 11, 593 a, 4, 5 i 6.
[42] Ponente 136, 50. Prilog XXXVIII.
[43] Ponente 136, 56. Vidi prilog XXXIX. Radonić, o. c., str. 644, donosi samo jedan dio teksta.
[44] 19, 11, 593 a, br. 7.
[45] 30. 7. 1801. ASMM 19, 11, 593 a, br. 8.
[46] U Dubrovniku su bili zabrinuti dugom šutnjom Favija, pa je senat pisao dubrovačkom predstavniku u Rimu (Marotiju) neka pogodnim putem nastoji saznati što je s Favijem. Pon. 137, 86. Radonić, o. c., str. 641. Međutim je novi Favijev izvještaj već bio na putu (ASMM 19, 11,593 a, 9).
[47] ASMM 19, 11, 593 a, br. 9.

do toga da udar od 18. brumairea prikaže kao izrazito revolucionaran i da ga strani svijet takvim smatra. Bilo je prikladnije da se prijelaz na novi režim obavi uz što manje potresa i zapleta. Uostalom, taj prijelaz značio je dalje učvršćivanje buržoaskog poretka i likvidiranje revolucije, što je bilo po volji vladama koje su bile protivne revoluciji i njezinim idejama. To odmicanje od revolucije išlo je i dalje u narednim godinama, kada je Bonaparte postao doživotno prvi konzul, a kasnije car.

Ne ulazi u okvir ovih razmatranja, ali je vrijedno spomenuti da je uvođenjem konzulata kao vrhovnog državnog organa u Francuskoj nastala neprilika s nazivom konzularnih funkcionara stranih država. Francuskoj vladi činilo se nezgodnim da toliki pojedinci s razmjerno nižim funkcijama nose isti naziv kao glavar države. Zato je ona tražila od drugih vlada da izmijene taj naziv, a sama je svoje konzule prozvala komesarima za trgovinske odnose. Takav je naziv dobio i francuski konzul u Dubrovniku (Bruère),[48] koji je ujedno bio francuski otpravnik poslova kod Republike. On je u tom predmetu uputio dopis najmlađem malovićeniku, gdje ga upozorava da su se sve velike države »požurile« da izmijene naziv svojih konzula htijući time dati »znak poštovanja prema konzulima Francuske Republike kojima taj naslov jedinima pripada jer je postao najviša čast«. On, veli se u dopisu, ne sumnja da će Republika slijediti taj primjer i izmijeniti nazive svih svojih službenika koji se sada nazivaju konzulima.[49]

Dalja promjena u ustavnom poretku Francuske zbila se izborom Bonapartea za doživotnog konzula koji je obavljen bez potresa 14. thermidora ili 2. 8. 1802. Favi izvješćuje o tome u svojem izvještaju od 8. 8., a ponavlja tu vijest u izvještaju od 15. 8. 1802.[50] On ništa ne govori o potrebi priznanja ili izdavanju novih vjerodajnica. To u ovoj zgodi nije bilo potrebno jer se nije dogodila nikakva nasilna promjena, niti se izmijenila osoba državnog glavara, a Favi je već bio akreditiran kod Bonapartea kao prvog konzula. U isto vrijeme njegovo zdravstveno stanje se pogoršalo i on odsada neprestano traži da mu se nađe zamjena. To se pitanje već postavilo kada je nakon duge šutnje javio da je bolovao na očima.[51] Tada mu je senat otpisao da želi da i dalje vrši svoju dužnost, ali ako ne može, neka kaže tko bi mogao doći u obzir kao njegov nasljednik.[52] U svojem izvještaju od 11. 9. 1802. Favi samo upozorava da to ne može biti Francuz, a u izvještaju od 13. 1. 1803. opet se tuži da zbog bolesti očiju ne može vršiti povjerenu mu funkciju.[53]

[48] I. Mitić, Predstavnici stranih država u Dubrovniku za vrijeme Republike. Pomorski zbornik. IV, 1966. str. 390.

[49] Dopis Bruèrea od 24. Prairiala god. X. što odgovara 14. 6. 1802. ASMM 19, 591-2/18 Prilog XX.

[50] ASMM 19, 11, 593 a, 12 i 13.

[51] Vidi naprijed kod bilj. 31.

[52] Ponente 137, Radonić, o. c., str. 647–648.

[53] ASMM 19, 11, 593 a, 15 i 20.

Povodom Favijeva izvještaja senat je smatrao potrebnim da uputi glavaru sve moćnije – i opasnije – Francuske čestitku te je zaključio 9. 10. 1802. da čestita »prvomu konzulu Napoleonu Bonaparteu«.[54] Sam list datiran je 18. 10. 1802.[55] i poslan je s popratnim listom Faviju tek 5. 11. 1802.[56]

Favi je potvrdio primitak čestitke izvještajem od 5. 1. 1803.[57] i javlja da je toga jutra poslao list senata ministru vanjskih poslova moleći ga da ga podnese naslovniku. »Nisam mogao uzeti drugi put jer je to onaj koji upotrebljavaju svi diplomatski agenti da dostave listove svojih vladara«.

Ustavne promjene u Francuskoj nastavile su se dalje u brzom slijedu, ali sada su izvršene mirno i uz čuvanje ustavnih formalnosti. Konzul Bonaparte uzeo je naslov cara na temelju zaključka senata (18. 5. 1804.) i provedenog plebiscita.

Favi je izvijestio u Dubrovnik o ustavnoj promjeni već u doba pripremnih radova.[58] On šalje izvještaj o izvršenoj promjeni na dan njezina svečanog proglašenja.[59] On spominje i pitanje novih vjerodajnica i izvještava da su svi strani poslanici zatražili od svojih vlada nove vjerodajnice, a ujedno preporuča da se upute caru čestitke. U narednom izvještaju[60] javlja da su svi strani diplomatski zastupnici, osim onih Austrije i Rusije, predali nove vjerodajnice. Senat je već povodom prvoga izvještaja zaključio da će poslati čestitke caru, ali o novim vjerodajnicama nema govora. Uz samu čestitku na cara[61] upravljen je popratni list na ministra vanjskih poslova Talleyranda,[62] i uputa Faviju.[63] Zanimljivo je da se car naslovljuje s imenom i prezimenom (»Napoleonu Bonaparte, caru Francuza«) i da se ne upotrebljava naslov »Veličanstvo«. Što se tiče lista ministru vanjskih poslova, izvorno je naslovljen na »građanina« Talleyranda, ali je ta riječ brisana, a Favi je upućen da stavi ime i naslov za onu osobu koja će u tom času biti ministar vanjskih poslova. U listu na Favija spominje se da je čestitka sastavljena prema formularu što ga je preporučio Favi i koji se upotrebljava prema njemačkom caru.

Kako su se sve više nadvijali crni oblaci nesigurnosti nad Dubrovnikom,[64] senat je želio da od najmoćnijega vladara tadanje Evrope dobije neki znak milosti u pismenom obliku, a Favi u svojim izvještajima nekoliko puta navodi razloge zbog kojih do toga nije došlo. On potvr-

[54] Cons. rog. 208, 120'.
[55] Ponente, 137, 165. Prilog XL.
[56] Ponente 137, 168. Prilog XLI.
[57] ASMM 19, 11, 593 a, 19. Prilog XXI.
[58] Izvještaj od 6. 5. 1804. ASMM, 19, 593 a, 35. Prilog XXII.
[59] Izvještaj od 20. 5. 1804. Ibid., br. 36. Prilog XXIII.
[60] Izvještaj od 24. 6. 1804. Ibid., 37.
[61] 24. 6. 1804. Ponente 1804, 78. Prilog XLII.
[62] 24. 6. 1804. Ponente 1804, 79. Prilog XLIII.
[63] 24. 6. 1804. Ponente 1804, 80. Prilog XLIV.
[64] Npr. vijesti o pripojenju Dubrovnika Austriji koju spominje senat u svojem dopisu od 24. 9 1804. i Favi u svojem izvještaju od 31. 10. 1804. ASMM 19, 11, 593 a, 40.

duje primitak čestitke, 12. kolovoza. Kako je Talleyrand bio odsutan (u kupkama), predao je čestitke u ministarstvu. U slijedećem izvještaju javlja da se Talleyrand vratio, ali da je car neprestano na putu, pa zato zasad ne može biti odgovora.[65] Na taj se predmet još jednom vraća i izvješćuje da je carev odgovor sačinjen i da će biti poslan.[66]

Caru je poslana samo čestitka, a nisu izdane nove vjerodajnice Faviju, kako je Favi u prije spomenutom izvještaju javio da su učinile druge države. Premda je čestitka formalno dostajala kao priznanje novog državnog oblika a promjene u osobi državnog glavara uopće nije bilo, ipak se može pitati zašto nije senat izvršio formalnost novih vjerodajnica. Bit će možda razlog i taj što je Favi već neprestano tražio da mu se imenuje nasljednik, a sam zbog bolesti teško da bi mogao izvesti osobnu predaju vjerodajnica u svečanoj audijenciji.

Radi potpunosti neka bude spomenuto da je Dubrovačka Republika upotrijebila još jednu priliku da čestita Napoleonu na carskoj časti kada je 2. 12. 1804. svečano okrunjen.[67] Uspoređujući tekst te čestitke s ostalima koje su upućene Napoleonu (vidi naprijed), može se opaziti da se senat izražava uznositije i s većim obiljem fraza, tako da se dobiva utisak da je senat u činu krunidbe nazrijevao navještaj okončanja razdoblja kada je Francuska nastupala dinamički i revolucionarno, pa se nadao da je konsolidacijom carske vlasti i monarhijskog sustava prestala opasnost za Republiku s te strane.

U vezi s time treba zabilježiti jedan arhivski kuriozitet. Dubrovačka čestitka datirana je 2. veljače 1805. i na tu čestitku car je odgovorio pismom koje se čuva u dubrovačkom arhivu.[68] U tom se pismu car pod svojim potpisom zahvaljuje za čestitke upravljene mu 2. veljače, ali veli da se čestitka odnosi na njegovo proglašenje kraljem Italije. Istina, senat je i tom zgodom čestitao Napoleonu, ali tek 30 travnja 1805.[69] Tu se potkrala neka greška careve kancelarije, a možda je razlog u tome što je čestitka Dubrovnika za krunidbu stigla tek nakon dana kada je Napoleon primio kraljevsku čast Italije, pa je dvorski tajnik mislio da se ona odnosi na ovaj kasniji događaj.

IV.

Zajedno s napredovanjem francuskih četa u Italiji dospio je val revolucije i u Rim, sjedište papinske države. Papa je pod teškim uvjetima iskupio mir. Ugovor potpisan u Tolentinu 19. 2. 1797. pooštrio je

[65] Ibid., 38 i 39.

[66] Izvještaj od 22. 11. 1804. ASMM 19, 11, 593 a, br. 42.

[67] Pismo od 2. 2. 1805. Ponente 1805. 15. Radonić, o. c., str. 662.

[68] Datirano u Stupinigi-u (kraljevski dvorac kraj Torina) 8. floreala g. XIII (28. 4. 1805). ASMM 19. 334. Prilog XXIV.

[69] Ponente 1805, 69. Radonić, o. c., str. 665–666. – O proglašenju Napoleona kraljem Italije izvijestio je Favi 20. 3. 1805. i dodao je da su ga već neke vlade priznale (nabraja Španjolsku, Portugal, Prusiju, Bavarsku, njemačke knezove, Napulj), pa preporuča da mu Republika uputi čestitke. ASMM 19, 593 a, 45.

uviete prethodnog primirja u Bologni: papa se odrekao svojih posjeda u Francuskoj (Avignon i Venaissin), odstupa Anconu, Bolognu, Ferraru i Romagnu, i mora predati Francuskoj mnoštvu umjetnina (među njima Apolona Belvederskog) i rukopisa i platiti visoku kontribuciju.[1] No tako kupljeni mir nije potrajao dugo. Napoleonov brat Joseph Bonaparte, kasniji kralj napuljski i španjolski, došao je u Rim kao predstavnik Francuske i njegova je misija postala žarište onih koji su željeli politički obrat i u ostacima papinske države. Kraj podijeljenih strujanja u stanovništvu dolazilo je do sukoba, pa je u jednoj prilici poginuo francuski general Duphot koji se umiješao u ulične nemire. To je bio dovoljan povod za oružanu intervenciju francuske vojske i ulazak francuskih oružanih snaga u Rim. U dubrovačkom arhivu nalazi se i o tome izvještaj revnoga predstavnika dubrovačkoga, Benka Stojkovića: čete su bez otpora ušle u Rim pod zapovjedništvom generala Berthiera, zaposjele su sve važne točke, pozivale su narod da stvori narodnu vladu. Kraj svečanosti zasađivanja »drva slobode« ukinuti su stari organi državne vlasti i uvedena je nova vlada s novim ministrima, sudovima itd. Papina tjelesna straža je raspuštena, a pred papinu palaču postavljene su francuske straže, i on je konačno prisiljen da ode iz Rima mjeseca veljače.[2] Neko je vrijeme boravio u kartuzijanskom samostanu blizu Firenze, a kasnije je živio u Francuskoj, gdje je i umro u gradu Valence. S toga puta u progonstvo sačuvan je trag u arhivu Dubrovnika, a to je papin list od 27. 9. 1798.[3] I vijest o papinoj smrti sačuvana je u istom arhivu. To je list koji je u ime kardinalskog zbora (koji se bio sastao na konklave u Mlecima) potpisao kasniji kardinal Consalvi i kojim se obavještava vlada Dubrovnika da je papa umro.[4]

Dubrovačka Republika imala je svojega diplomatskog zastupnika pri papinskoj kuriji. To je od godine 1755. bio njezin građanin Benedikt Stojković (Stay), poznati latinski pjesnik i vrlo učen čovjek, koji je u isto vrijeme obavljao visoke funkcije u crkvenoj hijerarhiji. U vrijeme kojim se bavimo Stojković je bio star i bolestan, pa je ta okolnost imala utjecaja i na rješavanje pitanja koja se ovdje obrađuju. Stojković je zbog svoje slabosti želio da dobije zamjenika, pa je to više puta predlagao u svojim dopisima senatu. Predlagao je da mu se kao tajnik imenuje mlađi čovjek u osobi Jakova Buonfigliolija, koji je već za njega kao zastupnika Dubrovnika obavljao razne korake.

Dubrovačka vlada je sa zebnjom pratila događaje u Italiji, napredovanje francuske vojske i opasnosti za dotadanje režime, a napose za onaj u Rimu, gdje je Dubrovnik imao znatne imovinske interese (pologe kapitala). To se raspoloženje vidi iz nekih dopisa senata, kao npr. iz onoga od 23. 2. 1798. gdje se izriče uznemirenje zbog napredovanja fran-

[1] Martens, Recueil, VI, str. 241. – O težini uvjeta javlja Stojković 10. 8. 1797. ASMM 18, 2430. – V. također spomen u Favijevu izvještaju od 25. 2. 1797. ASMM 18, 2715, Prilog IV.

[2] Stojkovićev izvještaj od 27. 2. 1798. ASMM 18, 2450, Prilog VIII.

[3] ASMM 18, 2467.

[4] 8. 10. 1799. ASMM 18, 2485.

cuske vojske prema Rimu i nada da će stvari krenuti na bolje.[5] Isto tako izriče se tjeskoba i želja za vijestima u dopisu od 13. 3. 1798.[6] Isto uznemirenje pokazuje i Stojković u svojim izvještajima iz onoga doba. Ali baš zato je senat dosta odlučan u tome da učini sve što bi bilo potrebno i korisno za očuvanje svojih interesa u Rimu, pa i samog opstanka Republike.

Novostvorene prilike u Rimu postavile su pred vladu Dubrovnika dva pitanja: a) odnos prema francuskoj vojsci koja je stvarno okupirala Rim i uništila dotadanji državni poredak, b) odnos prema novoj vladi koja se pod zaštitom francuske vojske stvorila i stvarno preuzela vlast u Rimu.

Što se tiče prvoga pitanja, senat želi stvoriti dobre odnose s okupacionim snagama, pa to čini na dva načina. S jedne strane, on želi da putem svojega predstavnika u Parizu ishodi zaštitu svojega izaslanika u Rimu, a s druge strane on nastoji da putem samoga toga izaslanika osigura dobronamjernost francuskog vojnog zapovjednika i zaštitu svojih interesa u Rimu. Za prvo, senat se obraća Faviju da ishodi zaštitno pismo odnosno preporuku za Stojkovića. To je doista postignuto sa znatnim zakašnjenjem. Iako je Favi već u ožujku tražio tu zaštitu,[7] on tek u srpnju javlja da je dobio zaštitno pismo za Stojkovića i da ga šalje u Rim.[8] Tako dugo zavlačenje možda se može protumačiti time što je francuska vlada najprije tražila izvještaje iz Rima. Svakako je zaštitno pismo stiglo u Rim u doba kada su diplomatski odnosi između Dubrovnika i Rimske Republike bili već potpuno uređeni.

Za same odnose između dubrovačkog predstavnika i francuskih okupacionih snaga senat se pobrinuo i na drugi način. Povodom izvještaja Stojkovića da su francuske čete ušle u Rim pod zapovjedništvom generala Berthiera[9] senat upućuje Stojkovića neka na pogodan način uputi generalu Berthieru ili drugom najvišem francuskom zapovjedniku poklone (complimenti) u ime senata i neka hitno javi kako je taj akt bio primljen.[10] Stojković je izvršio zadatak kako je najbolje mogao. Kako zbog podagre nije mogao sam otići do generala (tada je to bio kasniji maršal Gouvion-Saint-Cyr), poslao je generalu Buonfiglioliju kao svojega tajnika. General je, prema opisu izvještaja,[11] primio izaslanika vrlo ljubezno: iako nije više primao posjete, on je, kad je čuo da se javio izaslanik Dubrovačke Republike, izašao ljubezno ususret Buonfiglioliju i primio je sa zadovoljstvom pozdrave koje je ovaj prenio u ime Republike, kao i Stojkovićevu ispriku što ne dolazi sam zbog bolesti. General je ponudio Buonfiglioliju da sjedne i zadržao se s njime u razgovoru, izražavajući svoju zahvalnost i poštovanje prema Republici, a na završetku ga je otpratio do vratiju.

[5] Ponente 132. 25. Radonić, o. c., str. 621.
[6] Ponente 132, 32.
[7] Favijev izvještaj od 19. 3. 1798. ASMM 18, 2738.
[8] Favijev izvještaj od 17. 7. 1798. ASMM 18. 2740. Prilog XVI.
[9] Izvještaj od 27. 2. 1798. ASMM 18, 2450. Prilog VIII.
[10] 13. 3. 1798. Ponente 132, 32. Radonić. o. c., str. 625. Prilog XXXII.
[11] Izvještaj od 1. 5. 1798. ASMM 18, 2452. Prilog XI.

Takav prikaz Stojkovićev pokazuje prilike u kojima se opisani susret odigrao, ali i nastojanje Stojkovića da svoj korak prikaže kao uspio, pri čemu mu je bilo osobito do toga da dubrovačka vlada odobri što je uzeo pomoćnika radi obavljanja poslova koje zbog bolesti nije mogao sam svršiti. Razumljivo je da je francuskoj okupacionoj vojsci i francuskoj vladi bilo važno da druge države mirno prihvate svršenu činjenicu rušenja papine vlasti, jer tu nije bila u pitanju samo promjena vladavine, nego i dokidanje svjetovne vlasti pape, a to je bio posebni otežavajući činilac u pitanju priznanja novostvorenoga stanja. Sa svoje strane, Dubrovnik je imao mnogo razloga da bude u dobrim odnosima sa svakim tko stvarno vrši vlast u Rimu, pa tako je prirodno da se senat požurio nadovezati odnose sa zapovjednikom okupacionih snaga.

Što se tiče odnosa prema novoj vladi u Rimu, pitanje priznanja nove Rimske Republike postavilo se odmah vrlo oštro. Sama vlada te Republike željela je i tražila svoje priznanje, pa je u tom smislu učinila i neke korake. Vidjet ćemo dalje da je vlada Rimske Republike tražila izravno dodir s Dubrovnikom i njegovo priznanje. No odmah u početku ona je vrlo energično nastupila prema predstavnicima stranih država. Već nekoliko dana poslije proglašenja Republike ministar vanjskih poslova obavijestio je sve strane konzule da prekinu s obavljanjem konzulskih funkcija i da skinu grbove država koje predstavljaju, odnosno da napuste Rim i da se ne vrate prije nego budu u mogućnosti da priznaju novu vladu.

Takvo saopćenje dobio je 25. 3. 1798. dubrovački konzul Fracesco Gugliemotti. On izvješćuje o tome senat izvještajem od narednoga dana,[12] u kojemu veli da mu je građanin Bremond, ministar rata, mornarice i vanjskih poslova Rimske Republike, poslao list u kojem njemu, kao dubrovačkom konzulu, i svima stranim konzulima, nalaže da u roku od 8 dana ode iz Rimske države, a ako želi ostati da mora odmah napustiti funkciju konzula i smije ostati samo kao običan rimski građanin sve dok odnosna strana država prizna Rimsku Republiku. Gugliemotti još izvješćuje da je skinuo grb konzulata i da je prestao vršiti konzulske funkcije očekujući odluku senata.

I Stojković izvješćuje o velikom nastojanju Rimske Republike da stekne priznanje stranih država. Nalog naprijed spomenutog sadržaja dobili su i diplomatski predstavnici stranih država, tj. da ostave Rimsku državu i da se ne vrate sve dok ne uzmognu priznati vladu Republike.[13]

Stojković je o događajima koji su doveli do stvaranja već prije izvijestio dubrovački senat. U izvještaju od 27. 2. 1798.[14] javlja da su francuske čete ušle u Rim i da je papa držan pod stražom u Vatikanu (vidi naprijed). Izvijestio je i o svojim neprilikama, kao i o potrebi da se pre-

[12] Gugliemotti 26. 3. 1798. Ponente 18, 3294. Prilog X.

[13] Stojković, 1. 5. 1798. Ponente 18, 2452. Prilog XI.

[14] ASMM 18. 2450 Prilog VIII.

seli u manji stan.[15] Značajno je njegovo upozorenje da ga u adresi na dopisima naslovljuju kao »cittadino«. Na pitanje o priznanju nove vlade osvrće se u svojem narednom izvještaju od 3. 3. 1798.[16] Tu veli da predviđa potrebu da dobije uputu senata za slučaj da bi nova vlada zahtijevala priznanje Rimske Republike od strane Dubrovnika, pa da želi za taj slučaj imati upute kako da se vlada. Upozorava da će velike države doskora priznati Rimsku Republiku, ali kad se to ne bi dogodilo, za Dubrovnik bi priznanje svejedno bilo potrebno. Podsjeća da bi zatezanje priznanja, (on kaže čak »najmanja sumnja o priznanju«) moglo značiti gubitak svih onih imovinskih interesa koje Dubrovnik i njegovi građani imaju u Rimu. Stojković još dodaje da Rimska Republika »djeluje kao suverena država«. Čini se da je to naglašavanje bilo potrebno, jer u stvarnosti Rimska Republika bila je pod vrlo jakim utjecajem zapovjednika francuskih četa koje su se tu nalazile. O tom se nije sumnjalo ni u Dubrovniku, što dokazuje prije spomenuti korak senata da preko Favija ishodi zaštitu za Stojkovića. A dokaz za stvarnu ovisnost rimske vlade o Francuskoj nalazimo i u izvještajima samoga Stojkovića, kada javlja da su Francuzi maknuli dvojicu od pet članova direktorija, a da su na to ostala trojica dala ostavku, pa da su na prazna mjesta imenovane nove ličnosti.[17] Da su Francuzi zapravo gospodarili u Rimu, vidi se i iz drugih izvještaja Stojkovića, potrebi njegovih intervencija kod francuskog generala, a napokon i iz izreke Stojkovića da je najvažnije da se pitanje priznanja Rimske Republike sretno svršilo na zadovoljstvo francuskoga ministarstva.

Dubrovački senat je uvidio važnost (zbog materijalnih interesa Dubrovnika u Rimu) i potrebu priznanja.[18] Zato pita Stojkovića za formalnosti akta priznanja.[19] Stojković odgovara u izvještaju od 1. 5. 1798. On veli da se u početku bojao da ga ne bi pogodila prije spomenuta mjera o udaljavanju diplomatskih predstavnika onih država koje još nisu priznale Rimsku Republiku. Ali kad je dobio obavijest o namjeri senata da izda vjerodajnice za novu vladu, »nije gubio vrijeme nego je poslao Bounfigliolija državnom tajniku za vanjske poslove građaninu Bremondu s pitanjem kome treba da Dubrovačka Republika upravi vjerodajnice«. »To je bila sigurnost za mene, jer se mnogo svidjelo da je naša Republika mislila na to, i odgovoreno je da se vjerodajnice moraju upraviti na konzulat s jednim prijepisom koji treba prije izručenja poslati istomu Bremondu«, po čemu će Bremond naznačiti Stojkoviću vrijeme kada bi konzuli mogli primiti vjerodajnice. Stojković daje tako-

[15] No kad su se prilike popravile, on uzima bolji stan »conveniente al nuovo carattere, di cui l'EE. VV. mi hanno onorato, e ne ho messa una bell'arme sul portone, come è stile di tutti li Rappresentanti delle corti estere«. Izvještaj od 3. 7. 1798. ASMM 18, 2462.

[16] ASMM 18, 2451. Prilog IX.

[17] Izvještaj od 30. 9. 1798. ASMM 18, 2469.

[18] Na te materijalne interese poziva se senat kada u svojem dopisu od 31. 7. 1798 na Ayalu, dubrovačkog diplomatskog zastupnika u Beču, opravdava korak priznanja Rimske Republike. Ponente 133, 125. Radonić, o. c., str. 628–629.

[19] 19. 4. 1798. Ponente 135, 65. Prilog XXXIV.

der točne podatke o obliku i tekstu vjerodajnice. U njima treba čestitati novoj Republici, izraziti želju za nadovezivanjem odnosa i onda spomenuti ime otpravnika poslova s formulom akreditiranja, a i s dodatkom da se puna vjera pokloni također građaninu Buonfiglioliu kada bi Stojković bio spriječen zbog svoje bolesti. Stojković također moli da se vjerodajnice što prije pošalju i nastavlja u izvještaju o drugim pitanjima.[20]

Međutim u vrijeme pisanja toga izvještaja u Dubrovniku se donosi odluka da se vjerodajnice izdaju, i one su već bile na putu. Naime, senat je već povodom prethodnog izvještaja od 3. 3. 1798. raspravio pitanje vjerodajnice i najprije je u dodatku otpisu od 19. 4. odgovorio da će senat, kada bude donosio odluku o Stojkovićevu prijedlogu, najprije od njega tražiti točnu uputu kakav naslov treba dati novoj Republici i kako bi trebalo odnosni akt potpisati.[21] No dva dana kasnije senat raspravlja o Stojkovićevu prijedlogu. Najprije je uzeto u obzir rješenje da se u Rim pošalje posebni izaslanik koji će odnijeti vjerodajnice Stojkoviću i dati mu usmeno upute onako kako je dogovoreno (in forma consultata). Ali taj je prijedlog odbačen s jednim glasom većine (14:13) i onda je zaključeno da se pošalju Stojkoviću vjerodajnice »radi priznanja nove Rimske Republike«[22].

Tekst vjerodajnica[23] slijedi formular koji je senat imao otprije, jer u doba sastavljanja nije još primio Stojkovićeve upute o tome (koje su, kako znamo, pisane kasnije, tj. 1. 5).

Čitajući tekst vjerodajnica i uspoređujući ga s onim što je savjetovao Stojković, čini nam se da je Stojković želio umjerenije izraze prijateljstva nego što se nalaze u navedenom tekstu. No, treba uzeti u obzir da su dubrovački senatori s naročitom brigom promatrali političke promjene u Rimu, gdje su bili pohranjeni odnosno uloženi znatni kapitali Republike i njezinih građana. Senat daje u tom raspoloženju posebne upute Stojkoviću u svojem otpisu od 22. 4. 1798.[24] Tu se piše da je povodom njegova dopisa od 3. 4. zaključeno da se bez otezanja prizna Rimska Republika. Izdane su vjerodajnice i šalju mu se s uputom da ih »osobno odnese građanima koji sačinjavaju konzulat«. »Prepušta se Vašoj vještini i maru da popratite također živom riječi osjećaje poštovanja i prijateljstva«. »Želimo od Vas dobiti odgovor i da uznastojite dobiti takav od konzulata, pa da nam ga pošaljete putem koji smatrate najsigurnijim«.

Stojković je 29. 5.[25] potvrdio primitak vjerodajnica za koje kaže da ih je živo želio dobiti »jer su bile vrlo potrebne zbog svih koraka koje je trebalo da učini« (tj. razni koraci u poslovima Dubrovnika, od kojih su neki baš bili u toku, kako se to vidi iz dopisivanja između Stojkovića i senata). Bilo je to potrebno i zbog toga što je u međuvremenu (od po-

[20] ASMM 18, 2452. Prilog XI.
[21] Ponente 133, 63.
[22] Cons. rog. 205, 53 i 54.
[23] 21. 4. 1798. Ponente, 133, 69. Prilog XXXVI.
[24] Ponente 133, 71. Prilog XXXVII.
[25] ASMM 18, 2455. Prilog XV.

sljednjega izvještaja) primio dopis od ministra vanjskih poslova Bremonda u kojemu se priopćuje stvaranje Rimske Republike i dosta otvoreno, iako uljudno, zahtijeva njezino priznanje od strane Dubrovnika.[26]

Taj je list Stojković poslao u svojem prije navedenom izvještaju, koji je pisao pošto je već primio vjerodajnice. On je, u odnosima koji se ovdje raspravljaju, jedini primjer da je neka nova vlada saopćila svoje postojanje i da je izrazila želju za stupanjem u prijateljske odnose.

Stojković je u to vrijeme bio bolestan. On izvješćuje da je po svojem tajniku Buonfiglioliju poslao kopiju vjerodajnica Bremondu »kao što to treba učiniti prema običaju«, a Bremond je to s veseljem (ben volontieri) primio i poručio da će utvrditi dan kada bi Stojković mogao biti primljen od konzula. Ali kako je Stojković bio bolestan i nije mogao osobno doći i ne mogavši to učiniti preko tajnika jer je to bio javni akt, a Buonfiglioli nije bio imenom naznačen u vjerodajnicama (što je Stojković predlagao u svojem dopisu od 1. 5.), to je prenađen drugi postupak, tj. Bremond je uputio Stojkovića da pošalje vjerodajnice konzulatu pismenim putem, što je on doista i učinio, priloživši vjerodajnice. Već drugi dan dobio je Stojković odgovor od konzulata, pa taj odgovor šalje u Dubrovnik i zaključuje izvještaj da je time pitanje priznanja i vjerodajnica »sretno završeno na zadovoljstvo ne samo Rimske Republike nego i francuskog ministra, što je nadasve važno«.[27]

[26] ASMM 18, 2457. Prilog XIII.

[27] Stojkovićev dopis i odgovor konzulata nalaze se u dubrovačkom arhivu uz Stojkovićev izvještaj od 29. 5. 1798. ASMM 18, 2455. Prilog XV.

V.

Pitanje priznavanja nove vlade drukčije se postavljalo u Genovi gdje Dubrovnik nije imao diplomatskog zastupnika nego samo konzula. I ta je aristokratska republika brzo dospjela u vrtlog revolucije. Prvi nalet mogla je vlada Genove odbiti novčanim žrtvama. Konvencijom od 18. vendemiairea godine V (9. 10. 1796) Genova se obvezala platiti Francuskoj 2 milijuna franaka i otvoriti beskamatni kredit od daljnja 2 milijuna koji se ima vratiti nakon sklapanja »općeg mira« u dva godišnja obroka.[1] Ali to je bilo samo zatišje pred pravu oluju. Odlučan udarac koji je doveo do pada stare vlade i uvođenja demokratskih uredaba izveo je sam general Bonaparte. Vlada Genove bila je prisiljena sklopiti novi ugovor[2] prema kojemu priznaje da suverenost pripada ukupnosti (réunion) građana područja Genove (čl. I). Glavni organi u novom uređenju bila bi dva vijeća (kao u Francuskoj onoga vremena), a izvršnu vlast vršio bi senat od 12 članova. Točno postupajući prema uputama konventa, koje su navedene na početku ovoga prikaza, postupalo se i ovdje: tekst konvencije odmah je razglašen u Genovi putem javnih ogla-

[1] Martens. Recueil, VI, str. 252.

[2] 6. 6. 1797. Ibid., VI, str. 394.

sa, pa dubrovački konzul Kosovac prilaže jedan takav oglas već 10. 6. 1797. u svom izvještaju na dubrovački senat.[3] Nova vlast s privremenom komisijom djeluje već od 14. lipnja,[4] područje Genove se povećava dijelovima bivše vojvodine Milano (kojom je vladala Habsburška dinastija), a 2. prosinca 1797. formalno se proglašuje Ligurska Republika. Nova je država pod utjecajem Francuza. Krajem 1799. izveden je udar kojemu su kumovali francuski konzul Belleville i general Saint-Cyr. No ni ta promjena nije bila dugog vijeka. Pod pritiskom Francuske došlo je 1802. do nove izmjene ustava prema kojoj je na čelu države stajao dužd, a u svibnju 1805. izvedeno je prisajedinjenje Francuskoj.[5] Mirom u Campo Formiju i Lunevilleu priznato je stvaranje Ligurske Republike.

Već 17. lipnja 1797. dobiva dubrovački konzul Kosovac službeni dopis od privremene vlade, dopis u kojemu mu se saopćuju izvršene ustavne promjene. To je prosto saopćenje, a pitanje priznanja ili koje drugo pitanje u vezi s djelovanjem konzula nije dotaknuto.

Konzul Kosovac izvješćuje o primitku toga dopisa još istoga dana i moli da mu se dadu upute kako da se odnosi prema novoj vladi. Ujedno obećava da će o daljem razvoju događaja izvještavati.[7]

Dubrovački senat odlučio je o priznanju Ligurske Republike istoga dana kada je stvorio odluku o priznanju Rimske Republike. Odlučeno je da se Kosovcu izda konzulski patent i vjerodajnice za novu Ligursku Republiku.[8] Dopis upravljen »Direktoriju Ligurske Republike« sadrži dijelom iste izraze kao onaj od istoga dana upravljen u Rim, ali s razlikama koje proizlaze otuda što je Kosovac konzul, a ne diplomatski predstavnik.[9]

Kosovac je neko vrijeme izbivao iz Genove[10] pa je stoga zategnuo predaju poslanoga akta. O svojem postupku izvijestio je 22. 9. 1798.[11] On je po svojem povratku preko svojega vicekonzula obavijestio ministra vanjskih poslova Razzu i zamolio ga da mu saopći vrijeme kada bi se mogao s njime sastati i prema običaju predati direktoriju preko njega svoje vjerodajnice. Razza je kao pogodan dan naznačio 19. 9., pa je Kosovac toga dana u 10 sati pošao u kuću ministra u pratnji vicekonzula.

[3] ASMM 18, 3125, br. 90. – Vidi također izvještaje od 13. i 17. 6. 1797. gdje javlja o događajima u vezi s ustavnim preokretom. ASMM 18, 3125, 89 i 91.

[4] Stojković u svojem izvještaju iz Rima od 13. 6. 1797. predviđa taj razvoj: »lo stesso cambiamento (tj. promiena kakva se zbila u Mlecima) stà per succedere in Genova, mentre l'antico governo, benche di mala voglia, e dopo restato superiore contro gl'interni revoluzionari, pure non può fare altrimenti, che arrendersi alla risoluta volontà dei Francesi«. ASMM 18, 2437.

[5] Martens, Recueil, VII, str. 685-691.

[6] ASMM 18, 125, br. 91, prilog. Prilog VI.

[7] Kosovac, 17. 6. 1797. ASMM 18, 3125, br. 91.

[8] Cons. rog. 205, 54.

[9] Ponente 133, 65. Prilog XXXV.

[10] Izvještaj od 1. 9. 1798. ASMM 18, 3125, 93.

[11] Ibid., 94. Prilog XVII.

Kosovac je ministru predao vjerodajnice, a ovaj ih je ljubezno primio (con ogni riguardo). Na upit Kosovca treba li još učiniti neki korak, ministar je odgovorio da će mu to saopćiti.

Postupak predaje u tom primjeru bio je različit od onoga što smo vidjeli u Parizu i Rimu, što je i razumljivo jer je Kosovac bio konzul a ne diplomatski predstavnik.

VI.

Jedini primjer u ovom našem prikazu gdje je Dubrovačka Republika imala priliku da prizna neku novostvorenu državu, bilo je osnivanje Cisalpinske Republike s glavnim gradom Milanom. Ta je formalno nezavisna država posljedica Napoleonovih pobjeda i njegovo djelo, a njezina sudbina doživjet će promjene koje su tekle usporedo s pobjedonosnim uspinjanjem generala do carskog prijestolja. Pošto je pobjedonosno projurio Italijom i postigao primirje u Leobenu (18. 4. 1797), Bonaparte se mogao pozabaviti političkim uređenjem dijelova Italije koje je istrgnuo Habsburškoj dinastiji, malim knezovima, papi i Veneciji. On izdaje 29. lipnja 1797. proglas[1] o samostalnosti Cisalpinske Republike. Kao vlada Republike ustanovljuje se – po uzoru na Francusku – direktorij od pet članova. Od njih su četvorica imenovani odmah (Serbelloni, Alessandri, Moscati, Paradisi), dok će peti biti imenovan kasnije. Direktorij će biti uveden u Milanu narednoga dana (tj. 30. 6). Nova republika obuhvaća ne samo vojvodinu Milano nego i susjedna područja: Bergamo, Cremona, Modena, Romagna, Bologna, Ferrara. Svečano proglašenje uslijedilo je 9. srpnja 1797. Novim proglasom od 10. 10. 1797. Bonaparte pripaja Cisalpinskoj Republici nove krajeve sjeverne Italije, a mirom u Campoformiju (17. 10. 1797)[2] car priznaje Cisalpinsku Republiku kao nezavisnu državu koja obuhvaća Austrijsku Lombardiju, Bergamo, Bresciu, Cremonu, Mantovu, Peschieru, Modenu, Massu, Carraru, Bolognu, Ferraru, Romagnu. U ožujku 1798. sklapa Cisalpinska Republika s Francuskom ugovor o savezu i trgovini u kojemu Francuska priznaje Cisalpinsku Republiku i jamči joj slobodu i nezavisnost, a ova se obvezuje da će sudjelovati u svim ratovima Francuske. Cisalpinska Republika traži od Francuske jedan vojni zbor dovoljne jačine da održi njezinu samostalnost. Jačina zbora se zasada određuje s 25.000 ljudi, a Republika će plaćati za uzdržavanje godišnje 18 milijuna franaka. Iza tih lijepih riječi krije se potpuna zavisnost nove države, ali odredbe o zajedničkoj obrani bile su potrebne: za vrijeme Napoleonove vojne u Egiptu jake ruske i austrijske vojske pod maršalom Suvorovim istjerale su Francuze iz sjeverne Italije i ušle su u Milano 28. 4. 1799. No Napoleonova pobjeda kod Marenga (14. 6. 1800) uspostavila je prijašnje sta-

[1] Martens, Recueil, VI, str. 401. i d.

[2] Ibid., str. 420. i d.

nje, a mir u Lunéville-u ponovo priznaje samostalnost Cisalpinske Republike. Ona se 25. 1. 1802. pretapa u Talijansku Republiku, koja opet brzo postaje kraljevinom pod Napoleonom kao kraljem Italije (1805).[3]

Dubrovnik nije u Milanu imao diplomatskog predstavnika jer to nije bio glavni grad neke samostalne države, što je postao osnivanjem Cisalpinske Republike. Kako je Dubrovnik i tu imao znatnih trgovačkih interesa, senat je smatrao potrebnim da stupi s vladom nove države u diplomatske odnose. Odluka je stvorena na sjednici senata od 12. 2. 1798. U to je doba stanje u sjevernoj Italiji bilo već ustaljeno prema odredbama mira u Campoformiju. Sama Dubrovačka Republika nije bila više susjeda (iako odijeljena uskim prostorima Neuma i Sotorine) nekad moćne Mletačke Republike, nego je dobila novoga susjeda, cara austrijskoga, kojega su čete već zaposjele mletačke posjede na istočnoj obali Jadrana.

Senat je 12. 2. 1798. zaključio: 1. da se u Milano pošalje pogodna osoba radi priznanja Cisalpinske Republike, 2. da se u tu svrhu imenuje dubrovački agent u Veneciji Franjo Lalić, kojemu se za tu zgodu podjeljuje naslov otpravnika poslova,[4] 3. da se Laliću odobri 100 dukata za troškove odjeće i da mu se namire svi ostali troškovi koje bi imao u izvršavanju zadatka, 4. da se izdaju vjerodajnice za Lalića u dogovorenom obliku i da se one pošalju Laliću preko Rijeke posebnim glasnikom.[5]

U provođenju te odluke izdane su vjerodajnice pod nadnevkom 13. 2. i otposlan je opširan dopis Laliću s uputama za izvođenje povjerene misije.[6] Oba akta su kasnije prenapravljena za Bonfiola (v. dalje).

Znajući da je nova država tvorevina Francuske i da francuska vlada ima odlučan utjecaj na vladu u Milanu, senat je ujedno zaključio da se naredi Faviju da ishodi kod direktorija u Parizu djelotvornu preporuku u korist Dubrovnika kod direktorija u Milanu.[7]

Lalić nije mogao udovoljiti pozivu senata i obaviti povjerenu misiju. On je javio da je bolestan od groznice i da ne može putovati, pa zato prema savjetu liječnika otklanja časnu misiju. Na to je senat odlučio da istu misiju povjeri Roku Bonfiolu, dubrovačkom građaninu koji je kao trgovac živio u Veneciji.[8] Dakako da su i njemu odobreni isti troškovi, uključiv trošak za odjeću od 100 dukata. Izdane su nove vjerodajnice na njegovo ime,[9] i upućen mu je list s uputama istoga sadržaja kao i Laliću.[10] Laliću je upućen dopis u kojemu se zahvaljuje za njegovo revno poslovanje, želi ozdravljenje i saopćuje da je misija za Milano povjerena Bonfiolu.[11]

[3] Vidi o tom izvještaj Fafija od 20. 3. 1805. Naprijed, glava III, bilj. 69.
[4] V. B. Krizman, o. c., str. 196–197.
[5] Cons. rog. 205, 18'.
[6] Ponente 133, 16 i 19. Prilog XXIX i XXX.
[7] Dopis Faviju od 14. 2. 1798. Ponente 133, 22. Prilog XXXI.
[8] Cons. rog. 205, 50'.
[9] Bilješka uz Cons. rog. 133, 16.
[10] Ponente 133, 57.
[11] Ponente 133, 56. Prilog XXXIII.

U dopisu na Bonfiola od 17. 4. 1798. daju se točne upute kako treba postupati. Bonfiol treba da otputuje u Milano, pa da odmah po dolasku pođe do direktorija ili do ministra koji vodi vanjske poslove, da mu kaže da je određen kao otpravnik poslova sa zadatkom da uruči akt što mu je u prilogu poslan uz izraz čestitanja za ustanovljenje nove Cisalpinske Republike, kao i želje Dubrovnika da živi s njom u najvećoj slozi i prijateljstvu.

U istom dopisu senata Bonfiolu je povjerena – kao prije i Laliću – još jedna osjetljiva misija, a to je da ispita neke glasine o neprijateljskom držanju Cisalpinske Republike prema plovidbi Dubrovnika. Senat se nada da su glasine krive, pa traži od svojega izaslanika da se uvjeri ima li u njima nešto istinito. Ako ništa ne nađe, treba da o tome šuti. Ali ako se glasine obistine, Bonfiol treba da uznastoji da razbije neprijateljske osjećaje direktorija prema Dubrovniku i da ga uvjeri u iskreno prijateljstvo i privrženost Dubrovačke Republike. Dubrovnik je uvijek pripravan da činima dokaže svoje iskreno štovanje prema Cisalpinskoj Republici.

Bonfiol je upućen da uznastoji da dobije zadovoljavajući odgovor od direktorija i ishodi izražaj o tome u službenom dopisu u kome bi se izrazila želja Cisalpinske Republike da bude u najboljim odnosima s Dubrovnikom. Upozoren je na činjenicu da su i s Francuskom Republikom uspostavljeni dobri odnosi upućivanjem čestitaka preko Favija kao otpravnika poslova.

Same vjerodajnice glasile su vrlo slično kao za Favija i Stojkovića.[12]

Veza s Venecijom bila je razmjerno brza, jer Bonfiol potvrđuje primitak senatova dopisa već 27. 4.[13] On se revno prihvaća svojega zadatka i javlja da je, želeći da se otezanje ne tumači nepovoljno, pismeno javio ministru vanjskih poslova u Milanu da je namjesto Lalića primio časni zadatak i da će za nekoliko dana poći na put za Milano.

Bonfiol je o samom izvršavanju svoje misije poslao opsežan izvještaj odmah pošto se vratio sa svojega puta u Milano.[14] Pošto je 6. 5. stigao u Milano, obavijestio je o svojem dolasku ministra vanjskih poslova. Slijedećega dana posjetio je ministra i tom zgodom predao mu je pismeno saopćenje kojega prijepis prilaže izvještaju.[15] Dodaje da ga je ministar primio najuljudnije i najudvornije (l'accoglienza non poteva essere più urbana e cortese). Zamolio je da se odredi dan audijencije kod direktorija što prije, tako da ne bi trebalo dva puta dolaziti, a ministar je ljubezno primio taj zahtjev. Drugi dan javio mu je da će biti primljen kod direktorija 11. svibnja.[16] Toga dana Bonfiol je pošao prije 12 sati (po francuskom vremenu) do ministra i s njime se u njegovoj kočiji odvezao u Palazzo Nazionale. Ondje je našao pet članova direktorija na okupu,

[12] U dubrovačkom arhivu postoji samo koncept teksta vjerodajnica za Lalića uz bilješku da su istoglasne vjerodajnice izdane za Bonfiola. Ponente 133, 16.

[13] ASMM 18, 3140, br. 35.

[14] Venecija, 19, 5. 1798. ASMM 18, 3140, br. 37. Prilog XIV.

[15] ASMM 18. 3140, 37, prilog 1.

[16] Prijepis toga lista priložen je Bonfiolovu izvještaju kao prilog 2.

njima se predstavio kao otpravnik poslova Dubrovačke Republike i predao vjerodajnice. Pošto je predsjednik direktorija otvorio i pročitao vjerodajnice, Bonfiol je održao govor, kojega je sastavak također priložio izvještaju. Pošto su obavljene formalnosti, dao je predsjednik Bonfiolu priliku da porazgovori sa svima članovima direktorija u »familijarnom« razgovoru. U tom razgovoru opazio je Bonfiol da vlada Cisalpinske Republike želi postaviti u Dubrovniku stalnog konzula, jer jedan dio njezina područja (dijelovi bivše papinske države) leži na Jadranskom moru. Također mu se čini da bi Republika željela imati neke političke odnose s otomanskom portom, pa zato žele imati potanji plan puta kopnom s podacima o krajevima kuda prolaze glasnici. Bonfiol je zamolio neka mu se pošalje takav plan.

Bonfiol nije bio primljen u javnoj audijenciji i nije to ni tražio, jer bi ta formalnost zahtijevala da ostane duže vrijeme budući da se javne audijencije određuju na desetak dana unaprijed. Javne audijencije se priređuju za predstavnike koji stalno sjede u Milanu. On se odlučio za privatnu audijenciju jer je učinak isti, a javna audijencija zahtijevala bi znatno veći trošak.

Bonfiol je dobio i odgovor direktorija.[17] Na nj je morao čekati 4 dana jer je prvi tajnik direktorija otišao u Pariz, pa ga je trebalo zamijeniti drugom osobom. Za vrijeme njegova boravka u Milanu predao je vjerodajnice opunomoćeni ministar Napuljske kraljevine, pa je Bonfiol bio pozvan da prisustvuje tom činu, a poslije toga bio je kod ministra vanjskih poslova na objedu zajedno s ostalim diplomatima i sjedio je pokraj ministra iz Genove (Ligurske Republike).

Govori i pisma što su izmijenjeni tom zgodom zanimljivi su kao odraz toga vremena i njegovih ideja i parola. No dok se u tim izjavama na prvi pogled vidi sklad i potpuno međusobno razumijevanje, ipak je svaka strana govorila sa svojega gledišta i shvaćala je pojedine riječi i misli na svoj način. Sigurno je predstavnik Dubrovnika mislio pod slobodom nešto drugo nego sljedbenici francuske revolucije. Ipak, svrha Bonfiolova poslanstva izvršena je na zadovoljstvo obiju strana, a sam tok formalnosti dobar je primjer oblika u kojem se izvršavalo priznanje nove države, kada država koja daje priznanje nema u toj državi nikakvog stalnog predstavnika niti ga namjerava imati. Dubrovački senat izrazio je Bonfiolu svoje zadovoljstvo i zahvalu.[18]

VII.

Ovih nekoliko primjera iz prakse Dubrovnika pokazuje, s jedne strane, kako je Dubrovnik postupao u zgodama kad se pojavilo pitanje priznanja nove države ili nove vlade koja nije došla na vlast propisanim ustavnim načinom, a s druge strane tadanju primjenu propisa običajnog međunarodnog prava o priznanju država i vlada. Dubrovačka vlada

[17] 26 Fiorile godine VI. ASMM 18, 2458. Prilog XII.
[18] Dopis od 14. 6. 1798. Ponente 133, 108.

ocjenjivala je svaki slučaj s političke i diplomatsko-pravne strane i stvarala odluke prema posebnim prilikama toga slučaja. U svim navedenim primjerima Dubrovačka Republika žurila se da prizna stvarno stanje, što odgovara načelu efektiviteta u međunarodnom pravu. Njezina pripravnost dati priznanje posljedica je teških prilika u kojima se oslabljena Republika nalazila naprama nadirućim novim političkim snagama koje su joj prijetile daljim štetama za njezine interese (plovidba, polozi u inozemstvu, trgovina njezinih građana), ali kadšto i potpunim uništenjem, koje je konačno i došlo. Dajući priznanje Republika se služila načinima u skladu s tadanjim običajima, ali i uzimanjem u obzir pojedinih slučajeva. No nije se samo Dubrovčanima žurilo da stvore dobre odnose s novim državama i vladama, već su i te nastojale da svoj međunarodnopravni položaj (a time i unutarnju ustaljenost) što prije učvrste. Pri tome su one različito postupale već prema svojim posebnim prilikama. Francuska vlada, vlada velike države koja je pokazala svoju jakost oduprijevši se koaliciji ostalih država Evrope, upotrebljava blagi pritisak prema slabom Dubrovniku tražeći formalno priznanje prije svakog službenog kontakta s diplomatskim predstavnikom Republike koji je još bio akreditiran kod francuskog dvora. Rim traži priznanje na oštri način, ali je vrlo zadovoljan što ga dobiva. Isto tako pokazuju zadovoljstvo vlade u Genovi i Milanu, svjesne da njihova jakost počiva na bajonetama francuske vojske koja nije samo pomoćnik i zaštitnik, nego i gospodar kad se za takav nastup pokaže potreba. Ne smije se zaboraviti ni to da su u dva važna primjera na obavljanje formalnosti djelovale i osobne prilike dubrovačkih predstavnika. Naime, i u Parizu, i u Rimu, bili su to stari i boležljivi ljudi koji su zbog svoje tjelesne slabosti teško izvršavali povjerene im zadatke. pa su zbog toga u više slučajeva postupali drukčije nego bi to bili činili da su bili dobroga zdravlja.

Ovaj prikaz pokazuje i nešto što prelazi okvir pitanja koje je njegov glavni, zapravo jedini predmet. No vrijedi podsjetiti na to da je Dubrovnik imao u svojim stalnim i prigodnim predstavnicima revne izvršioce postavljenih zadataka. Zavrjeđuje pažnju i priznanje revnost i točnost izvješćivanja o događajima, dobra ocjena prilika, ispravno i obzirno savjetovanje o koracima koje treba poduzeti. Već i s te strane istraživanje u dubrovačkom arhivu je zanimljivo i potiče na dalja istraživanja.

Posebno i ponovo treba ukazati na to da je u svim obrađenim primjerima Dubrovačka Republika nastupala kao samostalna država i da su je kao takvu primale sve države i vlade o kojima je riječ u ovoj raspravi.

PRILOZI

Prijepisi iz arhivske građe Dubrovnika

A. ACTA SANCTAE MARIAE MAJORIS

I

ASMM 18, 2711. Favi, Firenze, 3. 6. 1794.

Con mio rispettoso foglio de 7 novembre prossimo passato ebbi l'onore di prevenire le Eccellenze Loro dalla probabilità della mia partenza da Parigi in sequela delle circostanze imperiose, che avevano obbligata la Corte di Toscana a mandar il Ministro di Francia, Sigr della Flotte con i suoi aderenti. In fatti io dovevo partire de quella città il 10 di detto mese, ma poi il passaporto mi fù sospeso, e non potiedi mettermi in viaggio se non che il di 26 dello scorso febbrajo. Informai le EE: LL: con altra mia lettera in data di detto giorno della mia partenza, ma siccome quasi tutte le lettere erano allora intercettate dubito, che le mie le siano pervenute, e perciò mi fó un dovere di renderle intese, che dopo essere escito fortunamente di Francia son giunto in Firenze mia patria. La Toscana non essendo più neutrale, ed avendo allontanato il Ministro di Francia io non potevo più convenevolmente restare a Parigi, ed è stata questa ragione per la quale ho dovuto tornarmene. Secondo ogni apparenza io ritornero là alla pace la quale non dovrebbe essere lontanissima, se si riflette allo stato di violenza, nel quale si trova la Francia, ed in cui sono anco le altre Potenze belligerenti, esauste d'uomini, e di danari. Il sistema attuale del Governo francese non può sussistere perchè non è altro che un sistema di una distruzione generale dell'ordine sociale, mà l'autorità è presentemente concentrata in un piccolo numero di persone che a forza di terrore, e di severità si fanno obedire, e questa concentrazione di autorità può esere una circostanza favorevole per la pace. Le Potenze coalizzate vorebbero affatto distruggere il germe di una rivoluzione, che minaccia tutta l'Europa con dei principi, e delle massime funeste, che pur troppo possono sedurre tutti i popoli, ma finora la guerra ha data una consistenza alla rivoluzione di Francia, e i Francesi benchè divisi fra loro faranno sempre l'accordo per difendersi, e coll'entusiasmo, e piuttosto col delirio della Libertà saranno formidabili all'Europa, come l'esperienza dimostra. In Francia alla mia partenza tutte le persone sensate bramavano la pace, sperando, che questa produrebbe più facilmente un cambiamento del Governo, e che diminirebbe la calamità di quel paese, e si credeva ancora, che una paci-

ficazione convenisse anco a tutta l'Europa. Attesa la difficoltà di soggiogare colla forza quella nazione non so poi se per tutto si pensi così, ma la pace sarebbe molto desiderabile.

Le circostanze del paese, che abitavo mi avevano obbligato ad interrompere ogni corrispondenza, e fino l'invio dei giornali, e perciò dovetti sospendere anco la spedizioni di quelli, che avevo l'onore di indirizzare alle EE: LL: per la via di Roma tanto più che le lettere dirette verso quella parte erano le più sospette, e le più soggette alla terribile inquisizione della posta.

II.

ASMM 18, 2714. Favi, Pariz, 27. 11. 1796.

Il defunto Sig. Conte Michele di Sorgo appena giunto in Parigi s'indirizzo a me per avere la permissione di restare in questa città supponendo, che l'antica mia commissione d'incaricato d'affari di Ragusa, che non riguardava come cessata, mi darebbe un titolo per domandarla, ed ottenerla da questo governo. Era un mio dovere il servirlo, e mi determinai in consequenza a scrivere a questo Ministro delle Relazioni Esteriori il Cittadino Delacroix una lettera rappresentandogli, che io aveva a lungo tempo l'onore di servire la Repubblica in qualità di suo Incaricato di affari, e che sebbene le mie Credenziali non fossero state ancora rinnovate presso la Repubblica Francese per la sola raggione della mia assenza di due anni da Parigi, credevo di poter chiedere per il Signor Conte Sorgo la permissione, che egli bramava. Feci di già un tal passo à richiesta, e col consenso del medesimo, il quale interpretando le intenzioni delle EE: LL: di rinnovare le Credenziali, lo stimò opportuno. Egli aveva già ottenuto di rimaner qui per un tempo illimitato avendola io sollecitato anco con altri mezzi, ma il Ministro delle Relazioni Esteriori nel rispondere alla mia lettera si è formalizzato, che io non abbia cercato prima a fare riconoscere la mia qualità, cioè, che io non abbia presentato nuove Credenziali della Repubblica di Ragusa per la Repubblica Francese, concludendo, che non può per ciò avere con me alcun rapporto officiale. Io gli esporrò i motivi, per i quali queste nuove Credenziali non sono mandate, fondati specialmente sulla mia assenza acciò non sia dato debito alla Repubblica di questa tardanza, o omissione, che potrebbe esser presa in cattiva parte, ed avere qualche consequenza dispiacevole per Lei, e le EE: ben lo comprenderanno senza ch'io mi estenda a dimostrarglielo. Si sapeva già, che c'era qui un Incaricato di affari di Ragusa, e se la Repubblica cessasse di tenerlo presso il nuovo Governo potrebbe forse questo esser male interpretato. Si rende dunque quasi indispensabile che le EE: LL: rinuovino per me, o per altra persona queste Credenziali e se gradiscono l'opera mia son sempre disposto ad impiegarla in Loro servizio, e mi stimerò onorato di tale incarico. Nell'esporle questi fatti, e queste mie riflessioni non ho in mira alcun mio privato interesse, ma quello della Repubblica parendomi utile

non solo, ma necessario per Lei d'avere presso questo Governo una persona, che la rappresenti come per il passato per non fare un cambiamento per un tempo, in cui tutte le potenze grandi, e piccole dell'Europa hanno mandato qui degl'inviati, ed altri agenti diplomatici per riconoscere e per stare in buona armonia colla Repubblica Francese, la di cui potenza è tanto estesa. Ho l'onore di accludere nel tempo stesso alle EE: LL: un modello di Credenziale, che ho fatto leggere a persone di confidenza, e che è stato trovato a dovere. Ardisco perciò suggerirle di uniformarsi al medesimo scrivendo in Francese la Credenziale e seguitando il formulario in esso indicato con aggiugnere (sic!) il nome della persona, che sarà da loro nominata. Sarà inoltre molto opportuno, che le LL: EE: nello spedir quà le nuove Credenziali ne informino contemporaneamente codesto Sigr Incaricato di affari della Repubblica Francese con indicargli il soggetto, che scieglieranno, e pregandolo a darne notizia al suo Governo. Mi so ardito di dar loro tali suggerimenti unicamente perchè essendo sul luogo vedo, che possono essere utili alla Repubblica.

E col più profondo ossequio mi pregio di scrivermi dalle EE: LL:

Parigi 27 novembre 1796.
Umilissimo Devotissimo Obbmo Servitore
Francesco Favi

Il mio indirizzo è
Monsieur Favi
Secrétaire de Legation de Toscana
Rue Grande Faubourg Germain No 1492: près l'ancienne barriere
Chez le Ministre de Toscane à Paris.

III.

Prilog Favijevu listu od 27. 11. 1796 (ASMM 18, 2714)

Le Recteur et les Conseillers de la Republique de Raguse aux Citoyens composant le Directoire Executif de la Republique Francoise

Citoyens Directeurs

La Republique de Raguse mettant le plus grand prix à conserver la precieuse amitié, et la bienveillance, dont la Republique Francoise l'honore, a cru ne pouvoir mieux luy temoigner son respect, et sa reconnaissance qu'en nommant une personne pour résider auprès d'elle en qualité de son Chargé d'affaire, et qui peut luy faire connaitre ces sentiments bien sinceres. Elle e choisi pour remplir ces fonctions M. (le nom de la personne) qu'elle croit digne de l'estime, et de la confiance du Directoire Executif par ses lumières, et sa prudence. Nous vous prions en consequence, Citoyens Directeurs, de vouloir bien l'accueillir favorablement, et d'ajouter entiere foy à tout ce, qu'il aura l'honneur de vous represen-

ter en notre nom et surtout lorsqu'il aura celuy de vous assurer de l'inviolable attachement de la Republique de Raguse pour la Nation Francoise, dont elle a toujours eu la plus haute consideration, ainsi que pour son Gouvernement, dans lequel elle espere de trouver toujours un ami, et un protecteur.

IV.

ASMM 18, 2715. Favi, Pariz 25. 2. 1797.

Mi giunse il dì 23 del corrente il pregiatissimo foglio delle Eccellenze Loro segnato nei 13 scorso colle nuove Credenziali d'Incaricato d'affari della Repubblica presso la Repubblica Francese. La scelta, che si sono degnate fare della mia persona è un'effetto della Loro benignità, e non del mio merito, e sento di quanto sono a Loro debitore per questa grazia alla quale procurerò dal canto mio di corrispondere con tutto il mio zelo per il buon servizio della Repubblica. Il favore, che inoltre mi hanno fatti di accordarmi l'istesso onorario anco per i due anni della mia assenza dalla Francia, è una nuova riprova della Loro bontà, e parzialità per me, a cui non sono meno sensibile, e riconoscente, e ne rendo alle EE: LL: le più rispettose grazie.

Ardisco affermarle che le circostanze presenti richiedevano, che anco la Repubblica avesse qui un agente diplomatico, giacchè lo aveva anco antecedamente, e le EE: LL: ne saranno convinte considerando l'immensa influenza, che ha attualmente la Francia in Italia, e in tutta l'Europa.

Appena ricevuto il loro venerato dispaccio partecipai al Cittadino Delacroix Ministro delle Relazioni Esteriori la mia missione mandandogli la copia, e la traduzione della Credenziale, e pregandolo ad indicarmi il giorno, e l'ora, in cui potessi presentargliela. Non ho ancora avuto la risposta, ma ho ricevuto bensì un invito per andar da lui martedi prossimo al pranzo diplomatico, che da ai Ministri esteri, e nel biglietto di tale invito mi da la qualità d'Incaricato d'affari di Ragusa; forse è probabile, che l'istesso giorno sia ammesso a presentare le Credenziali al Direttorio, della qual presentazione mi farò un dovere di render conto in seguito alle EE: LL:

E stato opportuno, che l'Incaricato di affari di Francia sia stato da Loro Informato della Commissione, che si sono compiaciute conferirmi.

V.

ASMM 18, 2716. Favi, Pariz, 5. 3. 1797.

Essendo stato avvisato dal Ministro delle Relazioni Esteriori con un biglietto dei 27 scorso di rendermi il giorno seguente da lui sulle undici ore della mattina per rimettere le Credenziali delle Eccellenze Loro al Direttorio Esecutivo, mi trasferi all'ora indicata al suo dipartimento, di

dove egli mi condusse al Palazzo del Direttorio. Mi aveva già prevenuto, che mi riceverebbe in una udienza particolare, ed in fatti appena giunto fui da lui introdotto nella sala, dove erano riuniti i cinque Membri del Direttorio. Io presentai al Presidente le Credenziali dicendogli che la Repubblica di Ragusa nel nominarmi suo Incaricato di affari avea voluto dare alla Repubblica Francese una testimonianza non equivoca dell'alta considerazione, che ha per lei, e che domandava e si lusingava di ottenere la continuazione della suo amicizia e benevolenza. Il Presidente mi rispose graziosamente, che poteva esserne sicura. Quindi i Direttori me fecere sedere con loro, e doppo una breve conversazione tornai col Ministro delle Relazioni Esteriori nella Sala degli Ambasciatori. Non feci un discorso nelle forme perchè gl'Incaricati di Affari ammessi, come lo sono stato io ad una udienza privata, e non pubblica, non ne fanno, ed in questo mi lasciai dirigere dal Sudetto Ministro. L'istesso giorno feci le visite di uso al corpo diplomatico, e pranzai cogli altri Ministri esteri dal Ministro delle Relazioni Esteriori. In seguito interverrò come Incaricato di affari della Repubblica all'udienze, che il Direttorio da una volta il mese agli Ambasciatori ed alle feste, e Cerimonie, alle quali sono invitati, essendo opportuno di assisterci per il decoro dell'impiego, delle quali FF.: LL: mi hanno onorato, e per i riguardi dovuti a questo Governo.

VI.

ASMM 18, 3125, br. 91. Prilog izvještaju Nikole Kosovca od 17. 6. 1797.

Libertà Uguaglianza

Exigendo la felicità della Nazione Genovese una variazione di Governo, il Corpo Rappresentativo della Medesima hà rimesso al Popolo il deposito della sua autorità, e si sono contemporaneamente stabilite le basi della Rappresentanza Nazionale in due Consigli, ed un Senato presieduto da un doge da ellegersi secondo le regole dell'esatta democrazia.

Intanto che una Commissione Legislativa và a determinare il modo delle elezioni per sistemare la forma permanente del nuovo Governo Democratico, un Governo Provisorio composto di 22 membri presieduto dal Doge è stato installato nel giorno 14. corrrente.

Questo hà incaricato il suo Comitato delle Relazioni estere di partecipare quanto sopra al Sigr. Console di Ragusa.

Genova. Dal Palazzo Nazionale li 17. giugno 1797.

Per il Comitato delle Relazioni estere
F. M. Razza

VII.

ASMM 18, 2734. Favi, Pariz, 30. 12. 1797.

Questa matina ho rimessa all'udienza del Direttorio la lettera delle Eccellenze Loro per il Direttorio medesimo al Ministro delle Relazioni Esteriori, il quale mi ha detto, che già glie ne aveva reso conto, e che subito glie la presenterebbe. Questo è la forma praticata per simili lettere. Io già ne aveva mandata a lui la copia, e la traduzione secondo l'uso, e resta cosi adempita la commissione datami col loro venerato foglio di 4 novembre.

Ho suggerito al Signor Nicolò Pagano Console della Repubblica a Marsilia di chiedere alle EE: LL: una nuova Patente in forma adattata all'attual Governo, e in cui sia fatta menzione della Repubblica Francese, giachè quella, che ha era per l'antico governo. Credo opportunissimo il rinnovarla per uniformarsi a ciò, che hanno fatto varie altre Potenze, e per che essendo state rinnovate le Credenziali a tutti gli agenti diplomatici qui accreditati, ne viene in consequenza, che si debbano mutare anco i patenti, ossiano Commissioni di Consoli esteri. Ciò deve farsi anco per reciprocità avendo la Francia rinnovato le patenti a tutti i suoi consoli da che si è costituita in Repubblica. Il Direttorio Esecutivo poi non ammette alle funzioni consolari delle Potenze estere se non che dei forestieri, perciò sara bene, che nella patente del Sigr. Pagano sia espresso, che esso è Genovese, in conferma di che nel domandar qui l'Exequatur io produrrò anco la sua fede di battesimo come sono convenuto con lui. Ardisco suggerire questo alle EE: LL: per chè una più lunga dilazione delle nuove Patenti potrebbe essere sinistramente interpretata.

VIII.

ASMM 18, 2450. Stay, Rim, 27. 2. 1798.

Dall'ultimo ordinario a questo sono seguite in Roma quelle mutazioni, che si prevedevano. Le truppe francesi commandate dal generale Berthier, fatto campo a Monte Mario, scessero poi ed entrarono li 10 corrente in Città, ed anche in Castel S. Angelo senza alcuna opposizione. Erano esse in buon numero, onde si diffusero immediatamente per tutti quartieri e luoghi alti di Roma, licenziarono la milizia di livrea del Papa, ed arrollarono alla propria la Civica, trattarono poi la Città come Città di conquista, ordinando per via di quotidiani editti e proclami quale le pareva, e disponendo il popolo a formarsi in governo democratico; come gia segui per via delle cerimonie dell'arbero della libertà in più luoghi piantato specialmente in Campidoglio, con grandi feste acclamazioni e gli eviva. Usci poi lo stabilimento del nuovo governo provisorio, dopo l'abolizione del vecchio, con nuovi magistrati, ministri,

tribunali etc. Furono occupati intanto de Palazzi Pontifici, cioè il Quirinale, ed il Vaticano, dove attualmente abitava il Papa, e guardato stesso dalle guardia francese, dopo gia dimessa e licenciata la Suizera. In tanto non pochi Signori ed anche Cardinali sene eran partiti andando a Napoli o in Toscana. Il Papa stesso già tenuto ben ristretto fù anche obligato a partire verso Firenze dove gia a questa ora sarà arrivato. In tutti i palazzi o privati o publici, abandonati dagli emigranti, ed anche abitati dai Padroni si manda un buon numero . . .

IX.

ASMM 18. 2451. Stay, Rim, 3. 3. 1798.

. . . Sopra tutto ora vedo il bisogno di avere istruzione dall'EE. VV. in caso, che è ben probabile, che fossi richiesto del riconoscimento per parte loro della Republica Romana, come mi dovei regolar io, il che tanto più preme di sapere, quanto che se si metesse il minimo dubbio di riconoscerla, si verebbe al pericolo di perdere tutti i beni esistenti nello Stato appertenenti a Ragusa. Per quanto sento sarà in brieve riconosciuta dalle Potenze Grandi, ma quando anche ricusassero queste il riconoscimento, non sò se ci potremo garantire dagl'esempi loro per la ragione, che da per se stessi comprendono. Qui abbiamo ogni giorno delle novità appartenenti a questo Publico. Agisce la Republica da Sovrana . . .

X.

ASMM 18, 3294. Francesco Gugliemotti, Civita Vecchia, 26. 3. 1798.

Con la posta di jeri 25: de Corrente Marzo, ho ricevuto lettera dal Cittadino Bremond Ministro della Guerra, Marina ed Affari Esteri della Republica Romana, non solo à mi come Console della Republica di Ragusi, che à tutti gli altri consoli delle Nazioni Estere, di partire dallo Stato Romano nel termine di giorni otto, o volendo restare dovessi dimettermi nel momento della carica di Console, e restare in Città come Cittadino Romano, e ciò sino a tanto, che verrà riconosciuta la Repubblica Romana dalle Corti respettive, in seguito di tal ordine, hò dimesso l'arme, ed ogni altra funzione consolare con l'aspettativa delle risoluzioni delle Signorie Illme, ed Eccme, a quali mi rasseguio

Delle Signorie Illme ed Eccme

umilissimo e Devotissimo Servitore

XI.

ASMM 18, 2452. Stay, Rim, 1. 5. 1798. (izvadak)

In esso foglio mi commandano di portarmi al Sigr. Generale in Capo, che oggi dopo varie mutazioni è il Generale S. Cyr. Lo feci in quella maniera, che mi fù possibile, cioè trovandomi impedito dalla Podagra mandai dal medesimo il S. Giacomo Buonfiglioli sotto il nome di Segretario a fare le prescritte parti a nome mio. Egli col distintivo della nostra Republica di Ragusa andò formalmente, e non ostante che il detto Generale desse più udienza a molti, al sentire il nome di essa Republica immediatamente gli venne egli stesso incontro con obbliganti maniere, e sentì con piacere il complimento che gli fece per parte dell'Eccellenze Loro, unitamente alle scuse riguardo a me che non mi ero portato di persona. Egli fù dal medesimo Generale fatto sedere, e trattenuto per qualche spazio di tempi, mostrando sempre gradimento di tal parte con esso fatta, e con molte espressioni di stima per la Republica. Fù poi nel partire accompagnato dal medesimo fino alla Porta della Camera. ...

... Di fatti vedendo io le premure grandi che si facevano per che fosse riconosciuta la Republica Romana dai Principi esteri, e che perciò li ministri, e rappresentanti di qualsivoglia Nazione venendo intimati a sollecitamente escire da Roma, e non tornarci se non con le facoltà di riconoscerla, dovrettero partire: temessi molto per me, ma soppragiunta mi in quell'istesso tempo la buona intenzione loro di mandarmi le credenziali per questo nuovo Governo, quando le credessi a proposito, e che desideravano sapere il trattamento, e da chi dovessero diriggersi, non perdessi tempo di subito mandare il sudetto Buonfiglioli al Segretario di stato degl' affari esteri il cittadino Bremond, dimandandogli a chi la Republica di Ragusa dovrà diriggere, e con qual trattamento le credenziali. Ciò fu per me la sicurezza, mentre e stato gradito molto, che la nostra Republica a ciò pensasse, e fù risposto, che le credenziali si dovevano spedire per il consolato con una copia di esse da doversi rimettere allo stesso Bremond antecedamente alla consegna, onde potesse egli in seguito significare a me l'epoca, in cui li consoli fossero al caso di riceverle. Il trattamento poi deve essere semplicissimo cioè. *Dentro* Cittadini Consoli. In corpo della lettera. Sempre voi, e *la chiusa* salute, e rispetto. *La sottoposizione* Il Rettore, e Consiglieri della Republica di Ragusa senz'altra cerimonia. Fuori poi Alli Cittadini Consoli della Republica Romana. Esprimendosi dentro la loro congratulazione, ed il desiderio di entrare nella communicativa colla nuova Republica, costituendo per loro Incaricato il cittadino Benedetto Stay pregano in primo luogo, che sia da loro benignamente accolto ogni qualvolta venisse per trattare qualche reciproco affare, e poi con prestargli piena fede in tutto quello che sarà per esporre a nome da loro commitenti, e ciò non solo da lui, ma anche al Cittadino Giacomo Buonfiglioli tutte le volte, che

stante gli suoi incommodi non potesse da se stesso agire. Prego solamente l'Ecc. VV. di spedirmi tali credenziali più presto che possono, mentre può venire il bisogno di presentarle sollecitamente, altrimenti lo riterrò. aspetando l'opportunità. ...

XII.

ASMM 18, 2458. Direktorij Cisalpinske Republike, Milano, 26. Fiorile VI

Libertà Uguaglianza
In Nome della Republica Cisalpina una ed indivisibile

Milano li 26. fiorile Anno VI Repubblicano
Al Rettore, e Consiglieri della Repubblica di Ragusi

I sentimenti d'amicizia, e le graziose espressioni, che per parte della Repubblica di Ragusi ci sono stati recati dal Sig. Rocco Bonfiolo vostro Incaricato di Affari sono una autentica prova dei principi, che vi animano, e di quella Filantropia, che è la virtù favorita di tutti i Popoli liberi. La Repubblica Cisalpina accettando con giubilo quest'atto della vostra leale cortesia vi esprime per nostro mezzo i sentimenti della sua gratitudine, e le promesse della più sincera corrispondenza in tutti quei rapporti politici e commerciali, che il tempo, e le circostanze potranno preparare.

Il Presidente del Direttorio Esecutivo

Potpis
Del Direttorio Esecutivo
Il Segretario Generale
Potpis

XIII.

ASMM 18, 2457. Ministar Rimske republike Bremond, Rim, 27. Fiorile VI.

Roma 27 Fiorile Anno sesto dell'era Republicana
Bremond Ministro di Guerra, Marina, Affari Esteri
Ai Signori Rettore e Consiglieri della Repubblica di Ragusa

Illmi ed Eccmi Signori

Fin dal momento della sua installazione il Governo Romano desiderava di apprire una corrispondenza fraterna colla vostra Republica. Voi senza dubbio non lo biasimarete di aver atteso di farlo fino a che il suo ambasciatore fosse stato ricevuto dal Direttorio di Francia, come di fatti lo è stato nella pubblica seduta de 10 Fiorile, in presenza de' ministri di tutte le potenze estere.

Oggi che la Repubblica Romana resta annoverata fra gli stati d'Europa, la sua prima cura è di assicurarvi per mio mezzo del suo desiderio di aver corrispondenza con altre Potenze, e della sua sincera brama di mantenere con Voi de' legami d'amicizia e d'unione, fondata sopra la giustizia, e l'interesse delle due Republiche. Dal mio canto non trascurerò alcuna occasione di rendermi pacevole al Popolo di Ragusi, ed al suo governo.

Salute e considerazione
Bremond

XIV.

ASMM 18, 3140, 37. Bonfiol, Venezia 19. 5. 1798.

Nella scorsa notte seguì il mio ritorno di Milano, dopo giorni quindici da chè era da quì partito...

Appena giunto in Milano, ciochè seguì alli 6 del corrente, feci tosto inteso quel Ministro degli Affari Esteri del mio arrivo, ed il giorno appresso li feci la prima visita di formalità, dove l'accoglienza non poteva essere più urbana, e cortese, ed in tale incontro li presentai l'Uffizio in iscritto, che mi faccio un dovere d'umiliare a VV. EE. nell'unito Foglio, segnato No 1. Li ricercai tosto, che mi sia destinato il giorno per la mia udienza presso il Direttorio, onde abbreviare il tempo del mio regresso, con dupplice visita, si per dar un momento prima il riscontro a VV. EE. dell'esito della mia commissione, come per minimare il pubblico dispendio. Egli gentilmente corrispose alla premura palesatali, ed il giorno appresso mi fece giungere un messaggio all'albergo, destinandomi il giorno delli 11 corrente per la mia comparsa al Direttorio, onde presentare le Credenziali, e tal annunzio troveranno nel Foglio No 2. In detto giorno dunque mi portai dal Ministro in pubblica forma prima dall'ore 12 di Francia, e passassimo assieme nella sua carrozza al Palazo Nazionale, dove si trovavano raccolti li 5 Direttori, ai quali mi presentò col carattere d'Incaricato d'Affari della Repubblica di Ragusa, e dopo presentata la mia Credenziale, che fù aperta, e letta dal Presidente, li diressi il discorso, che VV. EE. si degneranno di leggere nell'unito Foglio segnato No 3. Suplito alla formalità di pubblico uffizio, il Presidente mi diede campo ad entrare in Dialogo familiare, che prossegui a vicenda con tutti gli Direttori, in cui mi fece traspirare qualche idea, che aveva quel Governo di destinar in appresso un Console Residente in Ragusa della Repubblica Cisalpina per gli affari commerciali, dopochè una parte del Litorale delli stati del Papa nell'Adriatico, passò sotto il loro dominio. Pare altresi, che vogliano avere qualche relazione politica con la Porta Ottomana, e perciò desiderano un circonstaziato itinerario da Ragusa fino a Costantinopoli per la via di terra, con li relativi lumi delle Provincie, per cui transitano li corrieri.

.....

Mi scansai dall'udienza pubblica presso il Direttorio, mentre una tale formalità avrebbe dilungato altremodo la mia dimora in Milano, non accordandosi tali udienze, se non per Decadi, e queste si rendono indispensabili per li Ministri esteri colà Residenti, ma essendo la mia destinazione diversa, e benchè mi si accordava la pubblica solenne comparsa, ciò nell'ostante ho creduto opportuno di ricercarla privata, a risparmio delle spese, quando l'effetto viene ad essere lo stesso per le visite pubbliche.

Prilog br. 1.

Cittadino Ministro

Il governo di Ragusa, esultante all'annunzio dello stabilimento d'una potente Repubblica sul più felice suolo d'Italia, manda per la mia voce ad offerirle amicizia, buona corrispondenza, e reciprocità d'interessi.

Animato da que principi, che non possono mancare d'essere communi agli uomini liberi, io mi presento a Voi, Cittadino Ministro, in di Lei nome, colla ferma fiducia, che vogliate farne accogliere cortesamente le offerte, ed intavolar meco insieme le prime orditure d'una sincera, e leale corrispondenza, che abbia per iscopo il bene, e la prosperità reciproca delle due Nazioni.

Prilog br. 2.

Libertà Uguaglianza
In nome della Repubblica Cisalpina una ed indivisibile
Il Ministro delle Relazione Estere
Al Sigr. Rocco Bonfioli
Incaricato d'affari della Repubblica di Ragusa
Milano li 19 Fiorile Anno VI Repubblicano

Signore

Ho sollecitamente fatto conoscere al Direttorio Esecutivo il di Lei desiderio di avere un' udienza privata pel di Lei ricevimento. Il Direttorio Esecutivo avendo per Quest' oggetto stabilito il giorno 22 corrente (11 maggio V. S.) io mi faccio un dovere di prevenirla; e le prego volersi trovar da me il giorno indicato qualche momento prima del mezzogiorno, giacchè avro l'onore di presentarla al mio governo.

Sono colla più perfetta stima

Birago

XV.

ASMM 18, 2455. Stay, Rim, 29. 5. 1798.

Aquanto avevo scritto all'Eccellenze Vostre coll'ultimo ordinario siegue ora, che mi è stata trasmessa dal Ministro degl'Affari Esteri Bremond l'acclusa lettera del Consolato, in cui a loro si partecipa l'istalla-

zione della Repubblica Romana. Mi è poi arrivata la stimatissima loro di 22 aprile per la via d'Ancona coll'acclusa lettera credenziale, che tanto desideravo, perchè era troppo necessaria per tutti gl'atti, che io dovevo fare. Subito dunque fù da me, già sempre impedito dal mio incommodo, trasmessa per via di Buonfiglioli già conosciuto come Segretario, al Ministro Bremond la copia della sudetta, come doveva farsi secondo il costume, il quale ben volontieri l'accolse, e disse, che avrebbe stabilito con i consoli la giornata in cui dovea presentarsi. In seguito venni avvisato dal medesimo di far passare al Consolato la credenziale con un mio biglietto, stante li miei incommodi, che m'impedivano poterla presentare di Persona, non potendolo fare il Segretario trattandosi di atto publico per non essere nominato nella credenziale, ma frattanto sono stato necessitato dichararlo Segretario di Legazione, acciò in appresso sia accettato dai Consoli tutte le volte, che non potessi da per me stesso agire, e prego l'Eccellenze VV. di confermare questo titolo in una lettera al medesimo Buonfiglioli diretta, ed ostensibile al bisogno, il che ridonde ancora in maggior lustro della loro rappresentanza, essendomi sempre a cuore oltre la mia sicurezza, l'onore, e gloria della venerata mia Patria, ed avendo prevedutto tutto questo, perciò supplicavo nell'ultima mia per la via di Barletta, alla quale non ho ancora avuta risposta, che fosse nominato dentro la medesima credenziale. Il detto biglietto fù da me diretto al Consolato unitamente alla credenzia, e nel giorno seguente mi fù trasmessa acclusa ad altro biglietto del Ministro Bremond, la quale de Buonfiglioli avevo fatto consegnare il mio, la risposta del Consolato medesimo, e di tutto questo ne anetto le copie, essendo l'affare felicemente terminato con soddisfazione non solo della Republica Romana, ma quel che sopra tutto importa del Ministero Francese.

Era anche necessario, che venisse dall'Eccellenze VV. scritta lettera al detto Ministro di rallegramento, il che possono fare all'occasione di rispondere all'acclusa partecipazione col dichiarare in essa Lettera a Bremond che dar tutta la fede al Segretario di Legazione Buonfiglioli nei casi, che potessero occorrere di agire in mia vece, e di tutto mi mandino copia, mentre altrimenti non si ricevano.

Prilog A: Stojkovićev govor.

Cittadini Consoli

La Repubblica di Ragusa a me come al suo cittadino, e da gran tempo suo Incaricato d'affari in Roma ha commandato per via di un'dispaccio recentemente venuto di presentarmi a voi, cittadini consoli, con lettera dell medesima in cui mi onora coll'istesso titolo presso la Repubblica Romana. Unitamente m'impone di fare con Voi i dovuti uffici di sua stima, e del sommo desiderio in cui è della preziosa amicizia, e benevolenza vostra, al che contribuisce moltissimo oltre il gran nome della Repubblica Romana la vicinanza delli due stati, non separandoli, che un stretto golfo, onde possa accadere di spesso communicarsi vicendevol-

mente, e di sempre più stringersi nell' amichevole corrispondenza. Io con mio grande dispiacere non sono in grado per il mio incommodo, che soffro di Podagra di presentarmi in persona, come sommamente bramerei a Voi, cittadini consoli, per adempire perfettamente a quanto la mi Repubblica da me desidera, e per eccittare in Voi un intiera persuasione della sincerità dei sentimenti già esposti, onde mi trovo in necessità di unire la sudetta lettera a questo rispettoso foglio per supplire à quanto dovrei esporre, come fedele interprete della volontà, dell Attaccamento, e della riconoscenza verso la vostra della Repubblica medesima. Nel tempo stesso per la ragione sudetta, che mi impedisce di venire in persona, prego voi, cittadini consoli, di accettare in luogo mio tutte le volte, che occoresse per trattare, e che da per me stesso non potessi, il cittadino Giacomo Buonfiglioli, segretario di Legazione, come ne vengo autorizzato a farlo supplire alle mie veci dalla Repubblica mia. Molto bramo di avere li fortunati incontri di sempre colla ossequiosa mia interposizione rendermi rato, ed accetto a Voi, citadini consoli, alli quali professero sempre la più rispettosa venerazione, confidando nel vostro grand'animo di riportarne in ogni occasione il favorevole agradimento.

Saluti e Rispetti
L'Incaricato della Repubblica di Ragusa
Benedetto Stay

Prilog B: Biglietto d'accompagno del Ministro degl'affari esteri Bremond.

Dal Consolato Romano ricevo, o cittadino, l'aggradevole Incarico di trasmettervi nella qui compiegata lettera l'espressione della soddisfazione con cui da questa Republica viene accolta la testimonianza dell'amicizia, e benevolenza di quella di Ragusa. Non potrà non essere sempre di scambievole vantaggio una corrispondenza diretta a reciproci interessi delle due republiche, ne scelta più grande poteva aver luogo di quella vostra Persona, di cui ben si conoscono le virtù, ed il sommo merito. Coglierò sempre con la maggior compiacenza gli incontri di provarvi quanto questi miei sentimenti siano sinceri, e di cuori vi offro l'opra mia in tutto ciò, che potrà interessarvi.

Salute e fratellanza
Bremond

Prilog C: Risposta dei Consoli

Il Consolato ha ricevuto, cittadino, la testimonianza dell'amicizia e della benevolenza della Repubblica di Ragusa come una riconoscenza uguale al merito, che conviene.

Egli è persuaso, che le vostre indisposizioni non vi permettono di venire nel luogo delle sue sedute per ricever gli attestati della considerazio-

ne, e della stima particolare, che egli ha verso la vostra persona. Il Consolato divide la confidenza, che il governo di Ragusa ha per voi, e riguarda le cose che ha fatte per mezzo vostro per essere l'interprete de'suoi sentimenti, e l'organo delle sue partecipazioni con noi, e come un garante della buona armonia, e dell'intelligenza, che ci prescrivono gl'interessi, ed ancora un'augurio della buona amicizia, che deve unir le due Republiche. Salute et fraternità.

Il presidente del Consolato
De Matheis

Dal Consolato
Il Segretario Bapal

XVI.

ASMM 18, 2740. Favi, Pariz, 17. 7. 1798 (izvadak)

.....

Avendo ottenuta da questo Ministro delle Relazioni Esteriori una recommandazione per Monsigr. Stay Incaricato di affari della Repubblica a Roma presso i commissari francesi in quella Città, gli mando la lettera originale di detto Ministro, con cui mi avvisa di averli scritto in suo favore affinche possa presentarsi a loro. Questa conoscenza non gli sarà inutile anco per gli affari, che gli occoresse trattare con quel governo. L'influenza di questa gran nazione, e dei suoi agenti à grande per tutto, e fortunati son quei Governi, e quei popoli, che godono della sua protezione, ed amicizia. La Repubblica di Ragusa è felicemente in questo numero, e posso assicurare le EE: LL:, che in materia di navigazione in mezzo a tutto il rigore delle leggi, e delle circostanze si hanno anco più riguardi per i bastimenti Ragusei che per quelli delle altre nazioni neutrali.

XVII.

ASMM 18, 3125, br. 94. Nikola Kosovac, Genova, 22. 9. 1798 (izvadak)

... feci prontamente sapere al ministro delle relazioni estere Sigr. Francesco Razza per mezzo del mio vice-console il mio qui ritorno, pregandolo nel momento istesso assegnarmi un'ora ad esso piacevole per seco conferire, e presentare com' è di costume per di lui mezzo le mie credenziali a questo direttorio; avendomi adunque il detto Sigr. Razza fissato il giorno 19: medesimo mi portai in sua casa alle ore 10: in compagnia del detto mio V. Console, e rassegnai al medesimo le mie credenziali, quali accolse con ogni riguardo, e premura, avendomi risposto, che fatto

ne avrebbe l'uso conveniente, e che si avessi dovuto avvanzare qualche altro passo prontamente me ne avrebbe fatto consapevole, sù di che nulla più ho dovuto operare, anzi che poco dopo diversi altri discorsi feci sentire al medesimo se dovevo recarmi da esso per aver la risposta da trasmettere a VV. SS. Serenissime, e su di questo particolare rispose, che pensava lui a quanto era di dovere, non sapendo comprendere la ragione per cui avvanzato non abbia a VV. SS. Serenissime il ben dovuto riscontro, trovandomi in grado di ben lodarmi non solo del predetto ministro, quanto del Direttorio istesso, essendo ben cognito delle critiche circostanze, in cui si trovavo, cioè quanto devo umiliare à VV. SS. Serenissime senz'aver alcuna particolartà nella navigazione ...

ASMM 18, 3125, br. 93 1. 9. 1798. Nikola Kosovac (izvadak)

... e dopo che all'immediato qui ritorno sollecitamente rassegnai a questo Direttorio le mie credenziali, null'altra mi venne riferito da questo ministro delle relazioni estere ...

XVIII.

ASMM 18, 2745. Favi, Pariz, 8. 10. 1798.

Con sommo mio rincrescimento mi trovo nella dura situazione di non poter più cotinuare ad esercitare l'onorevole impiego d'Incaricato d'affari della Repubblica di Ragusa presso questo Governo, non essendo questo più compatibile colle altre mie funzioni. Costretto pertanto dalla legge imperiosa delle mie circostanze prego l'Eccellenze Loro ad accettare la mia demissione, e ad esser persuase, che per questa sola ragione io fo questo doloroso passo. Spero, che saranno confermate in questa opinione dalla premura e zelo che mi lusingo di aver sempre dimostrato per il servizio della Repubblica, e per cui mi hanno dato tante riprove del loro benigno gradimento.

Ignoro quale sia la posizione attuale di codesto paese, ma se le EE. LL. sono nel caso di poter mandare qualcheduno per rimpiazzarmi crederei ben fatto sotto tutti i rapporti il nominare un loro nazionale, e spedirlo anco con sollecitudine munito dalle opportune credenziali quando una forza maggiore non vi si opponga. Sarebbe pure necessario di prevenire con una Ricredenziale il Direttorio Esecutivo, che avendole io pregate di ricevere la mia demissione si sono compiaciute gradirla. Ardisco poi supplicarle di onorarmi di una risposta con dirigermela per il canale del Sgr Benedetto Stay, o per quella strada, che giudicheranno più convenevole con farvi apporre il mio indirizzo Rue d'Anjou Faubourg Honoré N. 962. Io la riguarderò come un nuovo tratto della loro bontà, di cui conserverò eternamente la più grata memoria, e riconoscenza.

XIX.

ASMM 18, 2756. Favijev izvještaj o 18. brumaireu. Pariz, 14. 11. 1799.

Le speranze di una pacificazione son fondate specialmente sul notabile, e favorevole cambiamento accaduto tranquillamente in questo governo il die 9 e 10 9bre. Il Consiglio delli Anziani in sequela del potere datogli dalla costituzione convocò inopinatamente il di 9 il Corpo Legislativo a Saint Cloud a due leghe da Parigi, ove si rese il giorno susseguente, nel quale fu reso un decreto, che lo agiorna, e sospende fino ai 20 del prossimo marzo, avendo creato intanto una commissione consolare Esecutiva composta di tre membri, che sono il generale Bonaparte, i cittadini Sieyes, e Roger Ducos, i quali col nome di consoli della Repubblica Francese saranno investiti di tutta l'autorità, che aveva il soppresso Direttorio. Sono state poi formate due Commissioni legislative, ciascuna di 25 membri presi dal Consiglio dei 500.

Sono stati esclusi dal Consiglio dei 500 sessanta due Deputati riconosciuti per sedizioni, e faziosi, e alcuni de essi, che minacciavano il dì 10 la vita del Generale Bonaparte nell'istessa sala del Consiglio, ove si era presentato, commandando allora la forza armata di Parigi, e l'istessa guardia dei consigli, sono stati arrestati, come pure altri perturbatori. Anco Luciano Bonaparte suo fratello, che presedeva il Consiglio dei 500 fù insultato, e minacciato, onde convenne sciogliere il Consiglio facendovi entrare delle truppe per impedire gli eccessi dei deputati faziosi, che avevano con furore e violenza tolta la libertà delle opinioni. Ma la sera stessa si adunò nell'istesso luogo la maggiorità dei deputati bene intenzionati, e concorsero cogli anziani al salutare progetto eseguito, è da tutti applaudito. Un si gran cambiamento si è fatto senza la minima commozione, era necesario e sospirato dalla nazione, vi ha molto contribuito il generale Bonaparte, tutta l'Europa deve essere contenta, e attendere da questo la pacificazione generale.

XX.

591-2/18. Bruère najmlađem malovijećniku, Dubrovnik, 24. Prairial X = 14. 6. 1802.

Monsieur le Sénateur,

J'ai l'honneur de vous observer que les grandes Puissances, l'Angleterre, l'Autriche, l'Espagne etc, se sont empressées de changer le titre de leurs consuls en celui de Commissaire des relations commerciales: elles ont voulu par là donner une marque de defference aux Consuls de la Républiqne Française à qui seuls desormais ce titre appartient etant devenu une dignité suprême. Je ne doute pas que le Sénat de

Raguse ne veuille imiter ces grandes Puissances et ne s'empresse de son côté de retirer officiellement le titre de Consul à ses agens commerciaux en pays étranger et même aux offices de l'intérieur qui portent ce nom. Je vous salue, Monsieur le Sénateur, avec toute considération et distinction.

XXI.

ASMM 19, 11, 593 a, 19. Favi, Pariz, 5. 1. 1803 (izvadak).

... mi son fatto un dovere di remetterla subito questa mattina al ministro delle relazioni estere pregandolo di presentargliela. Non potevo prendere altro canale, essendo quello, a cui s'indirizzano tutti gli agenti diplomatici per fargli pervenire le lettere dei loro respettivi sovrani.

XXII.

ASMM 593 a, 35. Favi, Pariz, 6. 5. 1804.

Il Tribunato adunatosi straordinariamente dì 30 Aprile dopo varie interessanti discussioni e discorsi pronunziati da diversi oratori nei 4 giorni sussequenti, propose il di 3 del corrente al Senato Conservatore di conferire al Primo Console il titolo d'Imperatore dei Francesi con rendere ereditaria l'autorità Imperiale nella sua famiglia, e assicurare cosi la tranquilità di questo paese. Nei giornali, che ho l'onore d'accludere alle Eccellenze Loro vedranno i motivi per i quali ha espresso questo voto, che e quello delle armate, di tutte le autorità costitute, e di tutti i buoni Cittadini, che fanno il maggior numero. Il Senato, che è stato il primo a formarlo certamente lo sanzionerà come ha risposto alla Deputazione del Tribunato e inviò il di 4 stante 12 dei suoi Membri in qualità di Deputati al Primo Console. Quando la cosa sarà risoluta mi farò un dovere di informarne l'EE. LL., e mi pare, che sarà questa una occasione per felicitarlo su questa nuova dignità, conforme naturalmente faranno tutti i Governi amici della Francia.

XXIII.

ASMM, 19, II, 593 a), 36. Favi, Pariz, 20. 5. 1804.

Il Primo Console è oggi proclamato Imperatore dei Francesi, dignità conferitagli con un Senatus Consulte che gli fu presentato il dì 18 stante dal Senato Conservatore, il quale altro non ha fatto in questo che conformarsi al voto generale, e alla volontà della nazione. Tutti i Ministri esteri qui residenti hanno dato parte ai loro Sovrani di tale avvenimen-

to, ed hanno chiesto delle nuove Credenziali a loro Governi per presentarle a Sua Maestà l'Imperatore dei Francesi. Mi sembrerebbe opportuno, che le Eccellenze Loro in questa occasione, conforme ho avoto l'onore di accenarle con mia precedente, lo felicitasero su questa nuova dignità ereditaria nella sua famiglia, a gli facesero sentire nel tempo stesso, che hanno provato alla nuova dell'orribile complotto tramato contro i suoi giorni. Tutti i Governi amici della Francia hanno fatta questa ultima parte, e presumo, che non potrà dispiacere un simil passo fatto anco dalle EE: LL: benche differito. Quando non giudichino a proposito di fare direttamente una tale felicitazione potrebbero pregare Sua Eccellenza il Ministro delle Relazioni Esteriori a presentargliela in Loro nome, e della Repubblica. Se per altro le EE: LL: sono nell'uso, e in posseso di scrivere direttamente all'Imperatore di Germania, non mi pare, che vi possa essere inconveniente nello scrivere a quello dei Francesi. Sara bensi necessario in tutti i casi a mio giudizio, che la lettera sia da loro diretta al sudetto Ministro colla copia con pregarlo di umiliarla all'Imperatore. Siccome questa felicitazione è un atto in sostanza di riconoscenza della dignità Imperiale in Napoleone Bonaparte credo, che sia non solo opportuno, ma anco indispensabile. Mi sembra poi, che la sopraccarta della lettera debba essere a Sua Maestà L'Imperatore dei Francesi e che in testa della lettera si debba porre Maestà Imperiale piutosto che Sire, che è più che altro parola francese. Il cerimoniale, che osservano coll'Imperatore di Germania può servire di regola.

XXIV.

ASMM 19, 334. Car Napoleon, Stupinigi, 28. 4. 1805 (8. Floréal XIII).

Très chers et bons Amis.

Nous avons eté très sensible aux sentiments que vous nous témoignez dans votre lettre du 2 février 1805 sur les évènements qui ont réuni le Trône d'Italie à notre Couronne Impériale. Nous doutons d'autant moins de leur sincérité que la tranquillité de votre République est particulièrement attachée à la conservation et è l'indépendance de l'Italie. Nous saisissons cette occasion de vous renouveller les assurances de l'intérêt que nous prenons à la prospérité de votre République, et de notre disposition à lui donner des marques de notre protection Impériale. Sur ce, nous prions Dieu, Très chers et bons Amis, qu'il vous ait en sa sainte et digne garde.

A Stupinigi, le 8 Floréal an 13 (28 Avril 1805)

Napoleon

XXV.

Ponente 129, 87. Faviju, u Pariz, 15. 9. 1794.

Con particolar piacere abbiamo inteso, che V. S. Illma addietro poco tempo è felicemente ritornata in Italia da Parigi donde li convenne partire mediante la dichiarazione della guerra della Toscana a la Francia. Noi però abbiamo dato l'ordine a Monsigr. Stay, Nro Agente a Roma, che tenga a sua disposizione tanto l'intiero onorario d'un anno che principiò a correre in tempo della sua dimora a Parigi, quanto le spese che lo sono accorte pel porto delle lettere da che l'ultima volta è stato pel medesimo rimborsato. L'assicuriam poi, che tranquilizate, che vi saranno le cose della Francia si avrà da noi in considerazione la sua Persona.

XXVI.

Ponente 132, 8. 13. 1. 1797. Faviju u Pariz

Ci sono con vero piacere dopo tanta interruzione di tempo arrivate per mano di Monsignore Stay due gradite lettere di V. S. Con quanto dispiacere abbiamo rilevato la morte di un nostro Patrizio annunziataci colla prima lettera dei 26 Novembre; con altretanto gradimento abbiamo accolto l'opera da lei prestata in tale incontro per mettere in sicuro gli effetti appartenenti al medesimo, sù di che Ella riceverà le opportune carte dal suo Erede.

Nell'altra sua lettera dei 27 Novembere abbiamo osservato quanto ella ci scrive rapporto alle nuove credenziali secondo l'esemplare da lui mandatoci. Questo Senato pertanto conscio della lealtà del suo lungo servizio prestatoli, e persuaso con ragione della continuazione dei suoi sentimenti verso questa Repubblica ha a pieni voti nominato per suo Incaricato d'Affari presso la Repubblica Francese coll'istesso onorario di prima la sua persona, da cui attende la massima didigenza e zelo per i suoi interessi. Nello stesso tempo ad effetto di testificare maggiormente il suo gradimento, ed approvazione ha dato ordine a Monsignore Stay, per mezzo di cui Ella riceverà questa Lettera, che le conti il suo onorario, dal tempo che li era cessato a motivo del suo ritorno in Italia cioè per due anni scorsi di 26 Giugno 1796 e così anche in segvito ella s'intenda con Monsignore Stay per effetto.

Ella troverà qui annesse le nuove Credenziali per la Repubblica Francese colla loro Copia, che Ella dovrà presentare in debita forma accompagnando a viva voce i sentimenti in essa contenuti. Attendiamo colle prime Lettere il riscontro dell'effetuato coll'avviso delle nuovità correnti, e con distinta stima ci confermiamo.

P. S. Ella sia di lume che all'Incaricato d'affari di Francia Sigr. Bruere si è communicata la sua creazione secondo il prudente suo suggerimento.

XXVII.

Pon. 132, 9. 13. 1. 1797.

Al Direttorio Esecutivo della Repubblica Francese

La Repubblica di Ragusa avendo massima premura di conservare la preziosa amicizia, e la benevolenza, di cui la Repubblica Francese l'onora ha creduto non poter in miglior modo testificare il suo rispetto, e la sua riconoscenza, di quello che nominando una persona per risiedere presso la medesima in qualità di suo Incaricato d'affari che possa farle conoscere questi sentimenti sinceri. Essa ha scelto all'esercizio di tali funzioni il Signor Francesco Favi, che crede degno della stima e della confidenza del Direttorio Esecutivo della Repubblica Francese, attesi i suoi lumi e la sua prudenza. Noi vi preghiamo in consequenza Cittadini Direttori di compiacervi accoglierlo favorevolmente, ed accordarre piena credenza a tutto quello, che egli avrà l'onore di rappresentarvi in nostro nome e sopratutto allorchè vi assicurerà dell'inviolabile attacamento della Repubblica di Ragusa per la Nazion Francese di cui essa e stata costamente l'amica la più fedele e per cui la medesima ha la più alta considerazione, come pure per il suo governo, in cui spera di trovar sempre un amico, ed un protettore.

XXVIII.

Pon. 132, 12. 14. 1. 1797.

A Monsigre. Stay a Roma

Ci fù sensibile la funesta notizia della morte di C Michele Sorgo segvita a Parigi partecipataci col gradito foglio di V. S. Illma dei 21 Xbre pp. con cui pure abbiamo ricevuto il noto Breve e le due lettere del Sigr Favi di Parigi. Il medesimo è stato nominato dall'Eccso Senato per Nostro Incaricato d'affari presso la Repubblica Francese con quell'isteso onorario che ha avuta di prima, e che gli è stato abbonato anche per gl'ultimi anni, nei quali non è stato al nostro servizio. Ella intanto si compiacerà tenere a sua disposizione Zecchini 200 per i due anni già scorsi ai 26 giugno 1796, e ai 26 giugno 1797 li conterà il terzo anno, e così in segvito sempre tenga a sua disposizione Zecchini 100 per anno. Le accludiamo poi un piego per il medesimo Sigr Favi, il quale Ella si contenterà d'inviarlo per la più sicura, e sollecita via, che crederà approposito. E raccomandole la continuazion delle novità correnti con distinta stima si diciamo.

XXIX.

Pon. 133, 16. 13. 2. 1798.

Al Direttorio Esecutivo della Repubblica Cisalpina

Milano

La Repubblica di Ragusa avendo massima premura di acquistarsi la preciosa amicizia e benevolenza della Repubblica Cisalpina ha creduto non poter in miglior modo testificare alla medesima la sua stima ed attacamento, di quello che nominando espressamente una Persona, la quale rivestita a questo effetto del carattere d'incaricato d'affari possa farle conoscere i nostri sinceri sentimenti. Fù da noi volontieri affidato tal' incarico al Sigr Co: Pier Francesco Lallich, che per le sue qualità personali crediam degno della confidenza del Direttorio Esecutivo della Repubblica Cisalpina. Noi vi preghiamo, Cittadini Direttori, a compiacervi accoglierlo favorevolmente, ed accordare piena credenza a tutto quello, che egli avra l'onore di rappresentarvi in nostro nome. Non potrà il medesimo riportarci più grato avviso che quello del vostro gentile aggradimento; onde in seguito benignità dei vostri animi preceduta dal nostro attaccamento e riconoscenza ci assicuri in ogni incontro il favore della vostra amicizia.

XXX.

Ponente 133, 19. 14. 2. 1798.

A Pierfrancesco Lallich. Venezia

Avendo qto Senato stabilito di fare le debite congratulazioni colla nuova Repubblica Cisalpina e di passar questo atto di ufficio col Direttorio Esecutivo di Milano con Persona espressa e con nostra Lettera ha scelto per adempire a tal Pubblica Commissione la Persona vostra sicuri essendo che coll'abilità vostra sarete a condurci in maniera da riportarne intiera la Pubblica approvazione. Arrivata dunque che vi sarà la presente, voi vi metterete in viaggio verso Milano, ove giunto vi presentarete a quel Direttorio, o altro Ministro incaricato d'Esteri affari, a cui direte d'essere stato Voi prescelto in qualità d'Incaricato d'affari, avere l'onore di presentare la Pubblica Lettera di cui vi si include la Copia e fare le dovute congratulazioni per l'instituzione della nuova Repubblica Cisalpina, desiderando noi di vivere colla stessa nella più perfetta armonia, e amicizia. Quest'è l'unico oggetto della vostra spedizione. Dobbiamo però dirci che si è intesa una voce vaga e che crediamo del tutto falsa d'avere li Cisalpini fatto qualche armamento maritimo a danni della nostra navigazione. Sebbene cio reputiamo affatto insusistente pure quando sarete sul luogo cercarete destramente di assicurarvi se sia falsa affatto tal voce, e trovandola tale non ne farete parola con Persona. In caso contrario Voi cercarete presso il Direttorio di dissipare ogni ombra

di disgusto che il medesimo avrà potuto concepire contro di noi, e di assicurarlo della nostra sincera amicizia ed attacamento restando sempre disposti di comprovare co'fatti la nostra sincera stima per quella Repubblica. Starete attento alle risposte che vi si daranno le quali vogliamo credere saranno molto soddisfacenti et obbliganti, in qual caso Voi procurarete al più presto di far insarcirci nei Pubblici Fogli che la Repubblica Cisalpina conserva per questa un ottima corrispondenza et armonia. Vi serva di regola che colla Repubblica Francese si sono passate le convenienti ufficci egualmente di congratulazione per mezzo del Signor Favi col carattere d'incaricato d'affari. Starete attento ad ottenere dal Direttorio le risposte per spedircele colla possibile celerità e di informarci esattamente d'ogni cosa con lettere dupplicate per via d'Ancona e di Fiume.

Il Senato ad oggetto di tal spedizioni vi ha assegnato fiorini 100 in oro per li vostri habiti e livree e tutte le altre immanenti spese si rimette al vostro giuramento previo il vostro conto dietro il quale s'intenderanno per accettate. Et il Signore vi accompagni a salvamento.

XXXI.

Ponente 133, 22. 14. 2. 1798. Faviju (dio)

. . . . .

Avendo poi l'Ecc. Senato in vista continuamente la propria tranquilità, a la buona corrispondenza con tutte le potenze, ed appogiando su tal base le proprie operazioni, ha espressamente deputato il Sigr. Pier Francesco Lallich nostro cittadino dimorante a Venezia per portarsi a Milano in qualità di incaricato de'nostri affari accompagnato dalla nostra credenziale per il Direttorio Esecutivo della nuova Repubblica Cisalpina, e per passare seco lui i convenienti uffici in nostro nome. Ciò speriamo, che possa essere sufficiente per renderci ben affetta quella nascente Potenza. Nonostante però un tale nostro paso, l'Ecc. Senato ha creduto a proposito di incaricarla, come facciamo epresamente con quella nostra, di procurare di ottenere da cotesto Direttorio Esecutivo una efficace raccomandazione per quello di Milano a favor nostro, con cui gli insinui di riguardarci con quella medesima parzialità e propensione con cui ci riguarda la Repubblica Francese, come Nazione sua amica a da se protetta. Noi speriamo, che ella non sarà per incontrare alcuna difficoltà in un tale ottenimento, lusingandoci, che il Direttorio Esecutivo si compiacerà di accordarcelo in continuazione di quella bontà, che sempre ha mostrato per noi, e dal altro canto siamo persuasissimi, che produrrà tutto in buon effetto a nostro vantaggio, attese le strette scambievoli concessioni tra le due Repubbliche . . .

XXXII.

Ponente 133, 32. 13. 3. 1798 (dio)

Stay, agente a Roma

. . . . .

Ora più che mai siamo ansiosi dei riscontri di V. S. Illma per ricevere delle consolanti notizie del suo ben stare, in cui vivamente c'interessiamo, e di cui altrimenti il di lei silenzio ci farebbe dubitare.

Espressamente poi la incarichiamo, che ella in qualità di agente della nostra Republica, e nel modo che a lei parerà conveniente si porti a complimentare a nome e per parte nostra cotesto Signor General Bertier o altro primo rappresentante Francese in cotesta Capitale, e indi le piacerà communicarci il dettaglio dell'accoglienza, che ella avrà ricevuto. Quando però ella avesse già fatto questo passo preventivamente alle presente commissione, non occorre che più lo rinuovi.

Le raccomendiamo il pronto e sicuro invio della qui acclusa per il Sigr. Favi a Parigi, essendo di molta Pubblica premura.

XXXIII.

Pon. 133, 56. Laliću, 17. 4. 1798.

Tutte le diligenti e gradite vostre, che abbiamo ultimamente ricevuteci comprovano sempre più il vostro zelo per i Pubblici interessi, e specialmente il vostro lodevole consegno sul proposito della gita a Milano, e dell'incombenza stataci da noi appoggiata. Sensibili oltre modo al disgustoso emergente, che vi pone nell'impossibilità fisica di esporvi ad un tal viaggio, dobbiamo assicurarvi del Pubblico gradimento, ed approvazione di quando fin ora è stato da voi operato, e raccomandarvi di attendere alla vostra perfetta guarigione per poter in seguito concorrere colla vostra opera ad ogni Pubblico vantaggio, e servizio. Nell'istesso tempo vi significhiamo, che invece vostra è stato destinato dall Ecco Senato cotesto Rocco Bonfiolo per eseguire una tale commissione, premendoci di adempire quanto prima all'impegno già preso, ed agli uffici già annunziati col Direttorio Esecutivo della Repubblica Cisalpina.

Riguardo alla vostra Patente Consolare abbiamo già dato l'ordine, che sia rinnovata, e fra giorni sara inviata al Sigr C d'Ayala, affinche ottenga il necessario exequatur. A suo tempo poi la riceverete per via del Sigr Console Pernsteiner di Trieste.

Nella gradita vostra dei 10 Marzo passatoci scrivete sopra li ordinari emolumenti consolari. Su tal proposito dobbiamo dirvi che il connotatoci pagamento di L 100 è solito darsi anche agli altri Consoli dai Capitani Nazionali. Né occorrendoci altro state sano.

XXXIV.

Ponente 133, 63.

Postskript dopisu od 19. 4. 1798. Stojkoviću.

P. S. Sull'affare pte, su cui verte la d. sua dei 3 corrente, quando mai qto Senato si risolvesse di fare il passo necessario da lei indicatoci desidera di saper antecipamente per vro lume i precisi titoli che convengono a questa nuova Repubblica e quale sottoscrizione convenga.

XXXV.

Ponente 133, 65. 21. 4. 1798.

Al Direttorio della Repubblica Ligure

Genova

Si porta il nostro cittadino Niccolò Cossovaz per risiedere in cotesta Città in qualità di Console della nostra Nazione. Avendo noi la somma premura di acquistarsi la preziosa amicizia e benevolenza della Repubblica Ligure abbiamo creduto non poter in miglior modo testificare alla medesima la nostra stima ed attacamento, che nell'incaricare il detto nostro Console di farvi conoscere questi nostri sinceri sentimenti. Noi vi preghiamo Cittadini Direttori a compiacervi accoglierlo favorevolmente ed accordare piena credenza a tutto quello che egli avrà l'onore di esporvi in nostro nome. Non potra il medesimo riportarci avviso più grato, che quello del vostro cortese aggradimento e della pregevole vostra amicizia, per cui impegnaremo in ogni tempo di palesarvi la sincera nostra riconoscenza.

XXXVI.

Pon. 133, 69. 21. 4. 1798.

Al Consolato della Repubblica Romana

Roma

La Repubblica di Ragusa avendo massima premura di acquistarsi la preciosa amicizia e benevolenza della Repubblica Romana ha creduto non poter in miglior modo testificare alla medesima la sua stima ed attacamento, di quello che nominando espressamente una Persona, la quale rivestita del carattere d'incaricato d'affari presso cotesta Repubblica possa farle conoscere i nostri sinceri sentimenti. Fù pertanto da noi volontieri affidato un tale incarico al cittadino Benedetto Stay che per le sue qualità personali crediamo degno della confidenza del Consolato della Repubblica Romana. Noi vi preghiamo, Cittadini Consoli, a com-

piacervi accoglierlo favorevolmente, ed accordare piena credenza a tutto quello, che egli avra l'onore di esporvi in nostro nome. Non potrà il medesimo riportarci avviso più grato, che quello del vostro cortese aggradimento, e della pregevole vostra amicizia, per cui dovremo manifestarvi in ogni tempo lo speciale nostro attacamento, e la nostra riconoscenza.

XXXVII.

Pon. 133, 71. 22. 4. 1798.

A Mons. Stay, Roma

Dopo aver scritta a V. S. Illma l'altra nostra via di Napoli, questa mattina l'Ecc. Senato, sentita leggere la di lei lettera di 3 Aprile ha terminato di riconoscere senza dilazione cotesta repubblica Romana. In vista di ciò abbiamo addiritura steso la lettera credenziale la quale ella portarà personalmente ai cittadini componenti cotesto Consolato. S'incarica la di lei abiltà e zelo di accompagnare anche a viva voce con sentimenti di stima en amicizia la d. nostra, il tenor della quale osserverà nella qui ingiunta copia. Noi desideriamo di avere la di lei risposta, e di procurare di ottenere pare quella di cotesto Consolato, e di spedircela per quella strada, che crederà la più sicura dandoci poi ella avviso e di Napoli e di Ancona, su quanto può riguardare questa Pubblica Commissione, ed in attenzione dei lei graditi riscontri con perfetta stima si diciamo.

XXXVIII.

Ponente 136, 50. 5. 5. 1801 (izvadak iz dopisa Faviju)

Ansiosi da più mesi di avere notizie di V. S. Illma, con vero piacere abbiamo ricevuta la sua gradita lettera dei 5 Marzio passato che ci recò il desiderato avviso del ristabilimento della sua salute, in cui non cessiamo interessarci vivamente.

Le continue prove, ch'ella dà del vero zelo ed impegno verso il Pubblico servizio ci obbligano altreci ad assicurarla del costante gradimento di questo Senato, che a pieni voti la confermò per suo Incaricato d'affari presso cotesta Repubblica, e c'incaricò di spedirle, come facciamo, le nuove Credenziali nella forma da lei divisataci in Duplicato per via delle Poste di Roma e di Livorno. Dopo ch'ella ne avrà conosciuto il tenore dall'annessa copia, le piacera presentarle nel debito modo al Cittadino Primo Console, accompagnandole con sentimenti analoghi ai nostri: e indi avvisarci con distinzione dell'accoglienza, ch'ella ne avra ricevuta.

. . . . .

XXXIX.

Ponente 136, 56. 30. 4. 1801.

Al Cittadino Bonaparte Primo Console della Repubblica Francese

La massima premura della Repubblica di Ragusa è di conservarsi la preziosa benevolenza, di cui la Repubblica Francese la onora. Desidera perciò essa che un suo Incaricato d'Affari risieda presso la medesima e le testifichi costantemente i sentimenti sinceri del suo rispetto, e riconoscenza. All'esercizio di tale funzione fù da noi prescelto il Sig. Francesco Favi, che per lumi e saviezza crediamo degno di stima, e di piena confidenza. Sarà per noi un nuovo pegno della vostra generosa parzialità, Cittadino Primo Console, se vi piacerà accoglierlo favorevolmente, a prestar credenza a quanto avrà egli l'onore di rappresentarvi a nome nostro. Vi preghiamo sopratutto a radire per bocca sua le assicurazioni del nostro inviolabile attacamento verso la Nazione Francese, a della più alta considerazione verso il di Lei Governo, nella di cui gloriosa Amicizia e Protezione vivamente confidiamo.

XL.

Ponente 137, 165. 18. 10. 1802.

A Napoleone Bonaparte Primo Console della Repubblica Francese
Parigi

Permettete, Cittadino Primo Console, che agl'applausi universali uniamo noi pure le più sincere congratulazioni per il Supremo Consolato a vita confermatovi a unanimi voti della Grande Nazione Francese. In questo felice evento è espressa la di lei riconoscenza ed ammirazione per i prodigi del vostro valore, e della vostra virtù. Dobbiamo intanto rallegrarci, colla potentissima Repubblica Francese di aver assicurato per sempre nella vostra vita e savie disposizioni la propria gloria, e prosperità; e nell'istesso tempo ardiremmo sperare anche noi la continuazione dell'alto vostro Patrocinio, che fù sin adesso uno dei maggiori appoggi di questa Repubblica sommamente divota della gloriosa Nazione Francese a cui vivamente ci raccomandiamo. Accogliete con bontà, Cittadino Primo Console, questi inalterabili sentimenti uniti a quelli del più rispettoso nostro attaccamento, ed ossequio.

XLI.

Ponente 137, 168. Faviju u Pariz, 5. 11. 1802.

In vista delle insinuazioni di V. S. Illma questo Senato hà creduto di suo dovere di scrivere una lettera di congratulazione al Cittadino Bonaparte Primo Console per la di lui confirma a vita nel Consolato. Sebbene noi siamo persuasi de la cagionevol di Lei Salute possa recarle qualche

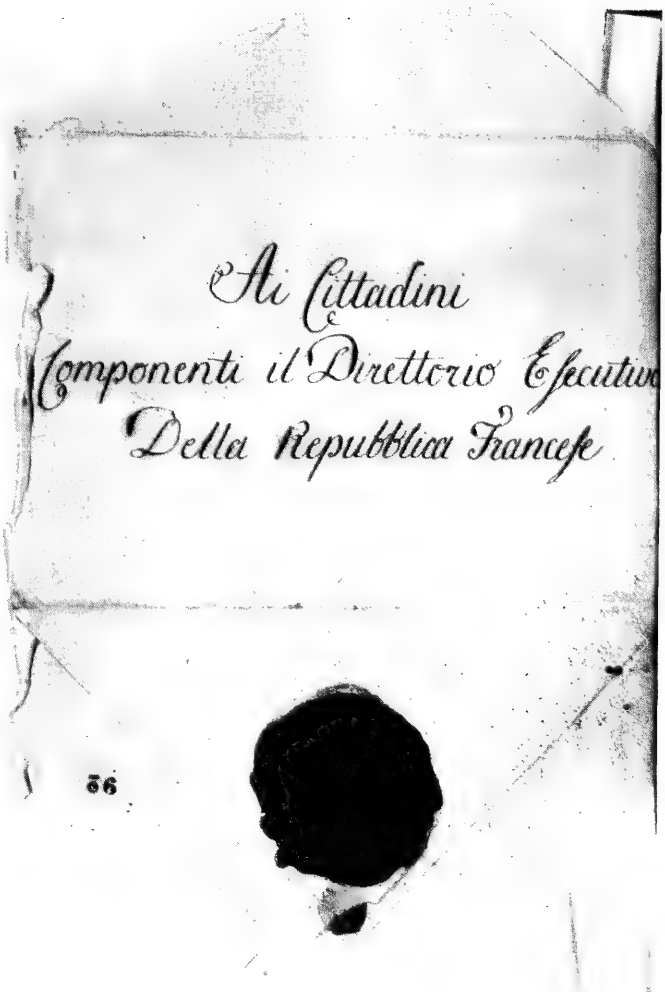

Fotokopija priloga XXVII. Original u Archives Diplomatiques Francuskog Ministarstva vanjskih poslova. Mémoires et Documents Autriche, vol. 57, 92 i 93.

Objavljuje se po dozvoli uprave Archives Diplomatiques.

Il Rettore, ed i Consiglieri della Repubblica di Ragusa
Ai Cittadini componenti il Direttorio Esecutivo
della Repubblica Francese

Cittadini Direttori

La Repubblica di Ragusa avendo massima premura di

conservare la preziosa amicizia, e la benevolenza, di
cui la Repubblica Francese la onora, ha creduto non
poter in miglior modo testificarle il suo rispetto, e
la sua riconoscenza, di quello che nominando una
persona per risiedere presso la Medesima in qualità
di suo Incaricato di Affari, affine che possa farle
conoscere questi sentimenti sinceri. Essa ha scelto all'
esercizio di tale funzione il Signor Francesco Favre
crede degno della stima, e confidenza del Direttorio
Esecutivo della Repubblica Francese, attese i suoi lumi,
e la sua prudenza. Noi in proposito in conseguenza

Cittadini Direttori, di compiacervi accogliarlo favorevolmente ed accordare piena credenza a tutto quello, ch'egli avrà l'onore di rappresentarvi in nostro nome, e sopratutto allorché vi assicurerà dell'inviolabile attaccamento della Repubblica di Ragusa per la Nazione Francese, di cui essa è stata costantemente l'amica la più fedele, e per cui la medesima ha la più alta considerazione, come pure per il suo Governo, in cui spera di trovar sempre un Amico, ed un Protettore

Ragusa Li. 13. Gennaro. 1797.

Il Rettore, ed i Consiglieri della Repubblica di Ragusa

Giovanni di Marino Facenda Segretario

incomodo nella presentazione dell'annessa Lettera pure non sapendo a chi addossare tale incarico siamo ad appoggiare al di Lei zelo la consigna della medesima ben persuasi, che abbraccierà questa piccola commissione, trattandosi d'indispensabile Pubblica convenienza. Dala copia che selle trasmette Ella osserverà il suo contenuto e quando le parerà tempo opportuno compisca il conveniente uffizio, col dare a noi a suo tempo qualche riscontro sul proposito.

XLII.

Ponente 1804, 78. 24. 6. 1804.

A Napoleone Bonaparte
Imperatore de'Francesi

Ci faciamo un dovere di umiliare all'augusto Trono Imperiale le più sincere felicitazioni di questa Repubblica per la gloriosa esaltazione di Vostra sacra Persona all' Impero Ereditario dei Francesi. Un cosi fausto avvenimento, che assicura per sempre la felicità della Francia, presagisce gran beni per tutti quei popoli, che ne godono il potentissimo patrocinio. La nostra Repubblica penetrata dal più vivo giubilo, e animata dalle beneficenze già ricevutene osa aspirare alla continuazione della preziosa Grazia Imperiale, nella quale ripone la sua maggiore gloria e sostegno. Non sdegni la M. V. di conservargliela benignamente, e di gradire con magnanimità i sentimenti dell'inalterabile ossequio e divozione, con cui c'inchiniamo al bacio delle Imperiali sue mani, ed umilissimamente ci diciamo.

XLIII.

Ponente 1804, 79. 24. 6. 1804.

Al Cittadinò Talleyrand Ministro delle Relazioni Estere

Tra gli universali applausi e dimostrazioni di giubilo per la fortunata esaltazione di Sua Maestà Imperiale al Trono della Francia, ci faciamo anche noi il dovere di palesarci i sentimenti dell'animo nostro penetrato dal più vivo contento per un così fausto successo. E siccome questo ben augurato avvenimento formerà l'epoca della perfetta felicità di tanti popoli, che ne dovranno godere i benefici effetti, cosi preghiam divotamente l'E. V. di compiacervi nel momento di umiliare alla Maestà Sua il compiegato ossequioso nostro foglio, farle anche presenti a viva voce le nostre congratulazioni unite ai sinceri auguri delle più copiose prosperità ed ingrandimenti. Noi vogliamo sperare, che l'animo generoso della Maestà Sua si degnerà gradire questi atti del nostro profondo rispetto ed attacamento alla Sacra sua Persona, ed onorare questa Repub-

blica colla continuazione del potentissimo suo patrocinio. Questa grazia così segnalata noi la dovremo in gran parte anche alla validissima di lei interposizione, la quale porrà il colmo alla somma nostra riconoscenza verso l'Eccellenza Vostra nel mentre col più distinto ossequio abbiam l'onore di protestarci.

XLIV.

Pon. 1804, 80. Faviju u Pariz, 24. 6. 1804.

Facciamo risposta alle due graditissime lettere di V. S. Illma dei 6 e 20 Mag. pass. Colla più sincera soddisfazione abbiamo sentita la notizia che (dal voto generale della Nazione sia stato) il Primo Console sia stato proclamato Imperatore dei Francesi colla successione ereditaria nella sua Famiglia. Noi immediatamente abbiamo scritta una lettera di felicitazione a S. M. Imperiale secondo il formolario da lei insinuatoci simile a quello che osserviamo coll'Imperatore della Germania. Tale lettera colla sua copia abbiamo acclusa nell'altra di accompagnamento per S. E. il Ministro delle Relazioni esteriori, il tenore delle quali Ella vedrà nelle qui ingiunte copie.

Nel titolario del Ministro abbiamo creduto pure di tralasciare il titolo di Cittadino datogli finora secondo il formolario da lei trasmessoci in passato ed ora ci uniformaremo a quello che usiamo cogli altri Ministri delle Primarie Potenze, compreso il Ministro di Germania. Così pure abbiamo lasciata in bianco la soprascritta; non sapendo se continua nel Ministero il Sigr. Talleirand, ond'ella si compiacera scrivere la mansione nella seguente forma a colui che sarà attuale Ministro degli affari esteri. Al Illmo ed Ecmo Sigr. Sigr. Nro. Colm. Il Sigr. N. N. e in seguito le piacerà trasmetterci al do. titolario. Imegniamo per tanto V. S. Illma a far indi pervenire un momento prima la da. nostra lettera al Sigr. Ministro nella maniera la piu conveniente, e a procurarne una risposta per nostra quiete.

XLV.

Ponente, 1805, 68. 30. 4. 1805.

A Napoleone Bonaparte Imperatore de' Francesi e Re d'Italia

Nuovo argomento del più vivo giubilo porge a questa Repubblica la recente felicissima ascensione di V. S. Imperiale e Regia Maestà al Trono d'Italia, e perciò nuovi stringenti doveri nascono in noi d'affrettarci con questo umilissimo foglio appiè dell'Imperiale e Regio Trono per tributare frà le universali acclamazioni di gioia e le sinceri costanti sentimenti della più profonda nostra venerazione, ed ossequio, ed il proprio esuberante gaudio, che abbiamo rissentito per un si fausto, e si fortunato

successo. Versi il cielo a larga mano le sue celeste benedizioni sopra un così potente, e gran monarca, e secondi propizio i magnanimi suoi disegni, onde nel rendersi sempre più l'oggetto d'ammirazione al mondo intero, perpetui la gloria, e la felicità de' proprii sudditi, e tramandi alla futura posterità epoche le più gloriose del fortunatissimo suo Impero. Noi frattanto preghiamo umilissimamente Sua I. R. Maestà a degnarsi onorare del suo Imperiale gradimento queste nostre divotissime espressioni che provengono dall' intimo de' nostri cuori, e di continuarci l'onore del potentissimo suo patrocinio. Mentre porgendo Voti al Grand' Iddio per la più prospera e diuturna preziosa vita della Maestà Vostra c'inchiniamo al bacio dell'Imperiali sue mani, ed umilissimamente si diciamo.

Josip Lučić

POMORSKO-TRGOVAČKE VEZE DUBROVNIKA NA MEDITERANU U XIII STOLJEĆU

I

Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika razvijaju se u XIII st. u nekoliko krugova.

Radius prvoga kruga dopire jednim vrhom na sjeverozapad do Vrulja nedaleko od Omiša, a drugim rtom na jugoistok do rijeke Lješa u Albaniji. Obuhvaća i sve otoke toga raspona: Lastovo koje je dubrovačko, zatim hrvatske otoke Brač, Hvar, Vis, Korčulu i na kraju Mljet. Na tom sektoru, prema Statutu carinarnice grada Dubrovnika iz g. 1277. (Liber statutorum doane) plaća se carina uvoza-izvoza vunenih, pamučnih i svilenih tkanina, plahti, sukna, pokrivača, štavljene kože, ptica-grabljivica izvježbanih za lov, mesa, stoke sitnog i krupnog zuba, ulja, prerađevina i proizvoda iz zlata, soli, ribe, vapna, žita, voća, povrća, mlijeka itd. i bilo koje robe (mercationes). Posebno se određuje postupak dubrovačkih carinika prema Kotoranima i njihovu poslovanju u Dubrovniku.[1]

Drugi krug obuhvaća čitavu istočnu obalu Jadrana od Istre do Valone, odnosno do Epira. Na jugoistoku toga sektora u Draču Dubrovčani borave, nabavljaju, prodaju, izvoze, uvoze različite vrste tekstila, ratarsko željezno oruđe, sol, kvalitetnu bizantsku robu (posteljina, oprave, stolnjaci, svila, obrtnički proizvodi i sl.). U Valoni iskrcavaju npr. vino iz Italije. Dubrovčani se uklapaju u promet između Italije i Bizanta preko Otrantskih vrata, odnosno preko luka Drača i Valone.[2]

Unutar toga kruga Dubrovčani su u tijesnoj vezi s hrvatskom obalom sjeverozapadno od Vrulja sve do Istre i još dublje. Posebno se u dubrovačkom statutu, kodificiranom g. 1272, regulira kako će se putem

[1] M. Peterković, Statut carinarnice grada Dubrovnika, Dubrovački zakoni i uredbe I, SANU, Beograd 1936, 400–428. — J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Kotora u XIII st., Pomorski zbornik 6, 1968, 417–454. s literaturom.

[2] J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima Zetskog i Dračkog primorja u XIII st., Pomorski zbornik 7, 1969, 829–858.

stanka rješavati sporovi dubrovačke općine s općinama Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Omiša i Hvara; zatim kako će postupati građani tih općina u slučaju nesporazuma i rasprava s Dubrovčanima. Dubrovčani trguju zajedno sa Zadranima. Zadarski trgovci posebno prodaju Dubrovčanima žito i sol; Splićani lan, sir, vino, lađe; Korčulani sir, stoku sitnog zuba, lađe. Dubrovčani pak preko Senja uvoze drvo. Mnogi Dubrovčani se stalno ili privremeno naseljuju u Zadru, Splitu, Trogiru, Senju. Isto tako po različitim poslovima u Dubrovniku borave Zadrani, Trogirani, Splićani, Korčulani, zatim osobe iz Nina, Raba, Senja, Krka, Šibenika.[3]

Uočljivo je da su Dubrovčani nazočni na Kvarneru. Ako plove od Korčule do Kvarnera (a Curzola usque ad Quarnarium) svaki dubrovački mornar smije ponijeti sobom kvinkvij vina.[4] U Dubrovniku je djelovao kotlar Marko iz Kvarnera, koji je ovdje bio oženjen i imao nećaka Markulina također kotlara.[5] Dubrovčani bacaju sidro i u Rijeci (Flumen Tarsie). Tako npr. Marko de Culena iz Dubrovnika god. 1299. obvezao se dovesti u Rijeku 13 centenara soli dračke mjere. Kad u Rijeci iskrca sol, Marko će primiti od Martina Decotalena de Corneta, građanina Ankone ili njegova opunomoćenika, 12 libara velikih groša.[6] Iste godine Dubrovčani M. de Culeni i Ljuboje de Volcasso moraju iz Drača dovesti sol u Rijeku. Usput se obvezuju vlasniku lađe da će štititi teret soli i brod od omiških gusara ili drugih osoba koji bi pokušali nauditi brodu.[7]

[3] J. Lučić, O pomorskim vezama Dubrovnika sa Zadrom i ostalim gradovima Dalmacije u XIII st., Pomorski zbornik 4, 1966, 355–379.

[4] Peterković, n. d.j., 434.

[5] »Rosa, uxor quondam magistri Marci de Guarnerio calderario« preuzima 1282 poslije Markove smrti svoj miraz u iznosu 130 pp, i posebno 300 pp, i krevet što joj je muž u oporuci ostavio. Nećak Markov »Marculinus calderarius nepos quondam Marci de Guarnerio« oženio se iste godine Margaritom, kćerju rečene Roze i primio je 27. VII 1282. u ime miraza »solidos denariorum grossorum centum et circulos duos de auro de tribus exagiis et gaydonas de argento de septem yperperis.« — Praecepta rectoris 2,99–100 (kratica PR), Historijski arhiv, Dubrovnik. Podatke iz dubrovačkog arhiva koji nisu objelodanjeni donosit ću u ovoj raspravi u opširnijim izvodima. Ti su podaci crpljeni iz notarskih knjiga Diversa cancellariae (DC) i Testamenta (T). — O izrazu Quarnero kao oznaku Kvarnera usp. P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima 1, Zagreb 1950, 19.

[6] 24. X 1299 »Ragusii. Martinus de Decotalena de Corneta civis Ancone fuit confessus quod ipse nauliçavit Martholum de Culena de Ragusio cum uno suo asserio. In quo ligno seu asserio suo habet centenaria tredecim de sale ad mensuram de Duracio, que mensura est in uno saco sigilato cum sigillo dictorum Martini et Martholi. Et dictum quantitatem salis ipse Martholus debet portare et conducere cum dicto suo ligno ad suum risicum et fortunam cum Dei impedimento usque Flumen Tarsie. Et postquam predictus Martholus applicuerit cum dicto suo ligno ad dictum Flumen Tarsie debet dare et assignare dicto Martino vel suo nuncio speciali predictam quantitatem salis ad predictam mensuram Duracii. Et exhonerata dicta quantitate salis in terram predictus Martinus vel suus procurator legitimus debet et tenet dare prenominato Martholo duodecim libras denariorum grossorum . . .« PR 2, 14'.

[7] 28. X 1299. Nos quidem Martholus de Culeni et Luboe de Volcasso confitemur quod asserium cum quo debemus ire ad Flumen Tarsie cum una carigha salis est Alexii filii magistri Michaelis de Duracio. Sed debemus complere viagium usque ad Flumen Tarsie secundum quod feci Petrucio Martino civi Ancone et obligamus nos similiter

Rijeka nije krajnja točka hrvatske obale koju posjećuju Dubrovčani. Njihovi pomorsko-trgovački interesi proširuju se na čitavu Istru. Kad u dubrovačku luku pristanu brodovi i mornari iz istarskog grada Civitas Nova (Novigrad), plaćaju uobičajenu lučku pristojbu, arboratik u visini od pet solada. Ako dubrovački poklisari imaju obaviti kakav posao u Puli i dalje do Trsta, mora im se dati brod, 20 perpera (dalje u tekstu pp) od općine i ostali troškovi.[8] Iz pojedinih istarskih gradova poimence su poznati u Dubrovniku: ribar Bernard iz Kopra (Bernardus de Capite Hystrie, piscator) koji 7. VII 1283. u Dubrovniku vraća dug Marinu Mauresse de Celagna. Drugi je Bone, sin pok. Martina kožara iz Ponimenta u Istri (Bonus, filius quondam Martini peliparii de Ponimento de Istria) koji se 8. X 1300. prijavljuje u Dubrovniku učiti obrt kod Majstora Antuna iz Pule (magistro Antonio peciario de Polla).[9] Općenito iz Istre spominje se u Dubrovniku Črne Istranin (Cerne hystrianus) koji 23. XII 1283. uzima u novčani zakup na 3 generacije zemlju crkve sv. Spasa »de Paludo« izvan gradskih zidina. Za uzvrat će godišnje plaćati crkvi 3 pp zakupnine, pola libre voska i unču tamjana.[10] Drugi je Petar pok. Simuna iz Istre (Petrus, filius quondam Symeonis de Ystria) koji se 16. IX 1299. zajedno s Grkom Teodorom zadužuje za 64 pp i 4 groša.[11] Postojale su dakle žive veze Dubrovnika s Istrom. One se tu ne zaustavljaju, nego se nastavljaju sve do Udina. Naime 30. II 1300. obvezuje se Marta, kći Ivana iz Udina (Marta, filia Johanis de Udine de Friulo) služiti kod ljekarnika Matka i njegove žene Margarite na 4 godine za odjeću, obuću i godišnje 4 libre malih novčića.[11a] Dubrovačke veze sežu dakle od Furlanije kao sjeverozapadne točke istočne jadranske obale do posljednjih jadranskih luka jugozapadno od Valone.

super omnia bona eidem Alexio dictum asserium suum cum propriis corredis deffendere et assecurare ab hominibus seu piratis Dalmisanis. Et si dictum asserium caperet a Dalmisanis nos dicti Martholus et Liuboe obligamus nos super dicto Alexio dare et solvere XX libras denarios grossos. Et postquam reversi fuerimus a dicto Flumine Ragusium tenemur dare eidem Alexio dictum asserium cum omnibus corredis secundum aliquod de toto naulo et nos habebimus cum dicto asserio recedendo et ad venendum Ragusium a Flumine Tarsie pro aliquo carico habito in dicto Flumine et una pars debet dictorum Michaeli et Luboe et due partes sint ipsius Alexii. Et totum naulum quod nos dicti Martolus et Luboe obligamus nos super omnia bona quod si dictum asserium qui est ipsius Alexii habeat aliquam repressaliam vel impedimentum isto viagio pro debitis seu obligatoribus nostris teneamus satisfacere sibi in ea quod ipse de dicto hieme nullum dampnum recipere et teneri de Flumine Tarsie et venire directe Ragusium.« PR 2,15.

[8] V. Bogišić–C. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272. MH–JSM IX, lib. I, cap. 13–II, 24, (kratica Statut).

[9] DC 1,133 – PR 2,22'.

[10] DC 1,148'.

[11] PR 2,104'.

[11a] Ego quidem Marta, filia Johannis de Udine de Friulo obligo me stare et servire cum Marco apotecario et domina Margarita, uxore sua usque ad quatuor annis. Tali vero pacto quod ipsi debent dare mihi victum et vestitum et calciamenta conveniencia, et libras quatuor parvulorum annuatim. Et ego debeo eos et res suas salvare et custodire fideliter et facere omnia servicia eorum ad voluntatem suam. Completis vero dictis annis etc. Judex Paulus Pabore et Margaritus Crossii testis. – PR 2,26'.

Treći krug dubrovačkih pomorsko-trgovačkih veza obuhvaća Veneciju, zatim čitavu Italiju, posebno njene jadranske luke u Apuliji. Dubrovčani su 1205. potpali pod suverenitet Venecije. Ona im je ugovorima podvrgnuća 1232, 1236. i 1252. nametnula obaveze i ograničenje u pomorskoj trgovini. Unatoč tome dubrovački brodovi uspješno plove i jedre Jadranom i Mediteranom. Dubrovčani u Veneciji kupuju galije, tkanine, zrcala, željezariju i različnu robu. Mlečani se u Dubrovniku bave novčarstvom, kupuju robinje, stoku, stočne proizvode, prodaju tkanine i ostalu robu. Mnogi se Mlečani doseljavaju u Dubrovnik gdje su zabilježeni kao obrtnici: krojači, kožari, kotlari, zidari, ribari i sl., zatim kao novčari, trgovci, liječnici, zemljoposjednici i sl.[12]

Od ostalih gradova Apeninskog poluotoka Dubrovčani najintenzivnije trguju s Apulijom. Naime, Venecija je podvrgla pod svoj ekonomski nadzor područje sjeverno od crte Dubrovnik–Ankona i to proglasila svojom najužom interesnom sferom. Iako Dubrovnik trguje s gradovima Romanjom i Markom u srednjoj Italiji, ipak mu je više slobode ostalo u pomorsko-trgovačkom prometu sa susjednom Apulijom. Dubrovčani u prvom redu izvoze u Italiju roblje, zatim vosak, životinjske kože, vunu i vunene prerađevine, krzno i prehrambene proizvode. Uvoze u velikim količinama žito, bob, ječam, sukno, platno, brodove. Mnogi stanovnici Apeninskog poluotoka borave u Dubrovniku kao liječnici, ljekarnici, postolari, zlatari, podstrigači sukna, sluge, učitelji, notari, kapetani, mornari i sl.[13]

Osim s gotovo svim lukama obiju obala Jadrana, Dubrovčani u XIII st. plove, trguju i posluju i po prostoru Mediterana. Potrebno je stoga upoznati širinu i domet dubrovačkih pomorsko-trgovačkih veza izvan Jadrana. To se u prvom redu odnosi na Bizant, Malu Aziju, sjevernu Afriku, odnosno na one države koje su nastale uspostavljanjem Latinskog Carstva na tjesnacu Dardanela i njegovih pratilaca, zatim križarskih država na Levantu. To je zadaća ovoga priloga.[14]

II

Kad su križari za vrijeme IV križarske vojne 1204. osvojili Carigrad, osnovali su tzv. Latinsko Carstvo koje je živjelo do 1261. Neposredno pod Latinsko Carstvo spadao je Carigrad s Trakijom i dijelom Male Azije. Njegove su glavne vazalne države bile: Solunsko Kraljevstvo,

[12] J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII st., Pomorski zbornik 8, 1970, 569–595. – Pored tamo nabrojenih Mlečana koji borave u Dubrovniku spomenimo još godine 1281. postolara Zanu iz grada Kaorle kod Venecije (Zannius calegarius de Caurole). Usp. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije I, Zagreb, 1951, br. 696 (kratica Čremošnik I).

[13] J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII st., Pomorski zbornik 5, 1967, 447–475, s literaturom.

[14] Općenito o brodarstvu Dubrovnika u to doba usp. J. Luetić, 1000 godina dubrovačkog brodarstva, Zagreb 1969. osobito poglavlja: Počeci dubrovačkog brodarstva (7–9), Ekspanzija izvan Jadrana (10–14) s literaturom.

Atensko Vojvodstvo, Ahajska Kneževina (Peloponez). U Maloj Aziji od preostalog dijela Bizantskog Carstva osnovalo se Nikejsko Carstvo. Na Balkanskom poluotoku kao samostalna država javlja se Epirska Despotovina.

Najveću korist od te političke promjene na istočnom dijelu Sredozemlja izvukli su Mlečani. Oni su stekli izuzetno jake gospodarske položaje u Carigradu. Zatim uporišta u Jonskom moru, Peloponezu, Egejskom i Mramornom moru i Trakiji. Pored tih emporija drže jake kolonije na Levantu kamo su došli zajedno s križarima u XI i XII st., npr. Akon i Tir.[15]

Dubrovnik se prilagodio novonastalim prilikama; nastoji od vladara novih država potvrditi stare ili dobiti nove privilegije.

Oko grada Kroje u Albaniji nalazi se predjel zvan Arbanum. Tu su živjeli starosjedioci poluromanizirani Iliri. Od njih potječe naziv Albanci. Taj je kraj do početka XIII st. bio pod Bizantom.[16] Kad se 1204. raspalo Bizantsko Carstvo, u Arbanumu se osamostalio albanski vladar Demetrije, sin Pogronov. Vladao je područjem oko Kroje i morskom obalom toga kraja. Oko g. 1210. izdao je Dubrovčanima ispravu kojom se kune da će s njima održavati čvrst mir; da Dubrovčani smiju slobodno broditi i trgovati po čitavoj njegovoj zemlji, a da zato ne plaćaju nikakve daće; neka budu slobodni i sigurni u svim svojim pravima i pravdama kako na kopnu tako i na moru. Svega toga će se pridržavati on sam i svi njegovi podanici prema Dubrovčanima.[17] Iako to područje nije bilo dugo samostalno, jer ga je Mihajlo I Anđel Duka pripojio Epiru, ipak je Dubrovnik i kasnije slao svoje poklisare u Arbanum. Oni su tom zgodom primali 10 pp, osiguran prijevoz brodom i konjima i ostale troškove.[18]

Kudikamo važnija bila je Dubrovčanima Epirska Despotovina. Utemeljio ju je 1204, nakon pada Bizantskog Carstva, Mihajlo I Anđeo Duka (1204 – oko 1215), ustoličivši prijestolnicu u Arti. Epirska Despotovina obuhvaćala je Epir s Albanijom te Akarnaniju i Etoliju. Iz te jezgre njegov nasljednik Teodor Anđeo Duka Komnen (oko 1215–1230) proširio se 1224. preko istočne Makedonije i Tesalije na Solunsko Kraljevstvo. U Solunu se okrunio za cara Romeja (basileus, autokrator). U namjeri da obnovi Bizantsko Carstvo, a da pri tome zaobiđe Nikejsko

[15] G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 397. – G. Novak, Naše more, Zagreb 1932, 93–94.

[16] K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd 1952, 65. 85.

[17] Isprava je sačuvana u Historijskom arhivu Dubrovnik u seriji Acta sanctae Mariae Maioris. Objavil su je A. Solovjev, Nepoznat ugovor Dubrovnika s arbanskim vladarom iz početka XIII veka, Arhiv za pravne i društvene nauke XXIII, 1933, knj. XXVII (XLIV), 4, str. 1–7. – G. Čremošnik, Nova istorijska građa iz Dubrovnika, Novitates Musei Saravojensis. Novosti iz Bosansko-hercegovskog muzeja, 10. Sarajevo 1933, 1–3. – O sadržaju ugovora usp. V. Foretić. Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, Dubrovačko pomorstvo (zbornik). Dubrovnik 1952, str. 124. – Budući da su izdanja u kojima je isprava objavljena teško pristupačna, donosim ispravu u cijelosti na kraju rasprave u Dodatku prema originalu.

[18] Statut. II. 24.

Carstvo koje je smatralo da ono samo treba da izvede tu obnovu, zauzeo je Teodor Jedrene. To je bio i krajnji domet njegova širenja. Bugarski car Jovan Asen II porazio ga je god. 1230. kod Klokotnice i oslijepio. Oduzeo mu je čitavo osvojeno područje u Makedoniji i Trakiji. Teodorov brat Manojlo (1230–1238) zavladao je Solunskim Kraljevstvom s titulom despota uključujući pod svoju vlast Tesaliju i Epir. Nikejski car Jovan III Vatac 1246. oduzeo je Solunsko Kraljevstvo od despota Dimitrija i priključio ga Nikejskom Carstvu.

Preostali su još kao samostalni Epir i Tesalija kojim vlada Mihajlo II Anđeo Duka Komnen (1237–1271). Poslije njegove smrti Epirska Despotovina se cijepa na Epir pod vladavinom Nićifora I (1271–96) i Tesaliju s Jovanom I (1271–96). Obje države u prvoj pol. XIV st. padaju, odnosno vraćaju se natrag obnovljenom Bizantskom Carstvu.[19]

Utemeljitelj Epirske Despotovine Mihajlo I Anđeo Duka izdao je Dubrovčanima ispravu kojom im daje stanovite privilegije. Isprava se nije sačuvala. Spomen o njoj zabilježen je u ispravi (horizmi) Mihajla II Komnena Duke, epirskog despota, izdanoj Dubrovčanima u listopadu god. 1237. Toj ispravi prethodilo je pismo Mihajla II Dubrovčanima. Iz sadržaja pisma vidi se da su Dubrovčani po svom poslaniku sir Dobri izrazili želju da budu prijatelji Mihajlovi. On prihvaća njihovu želju, obnavlja im sigilij (ispravu) svog pok. oca Mihajla I, dopušta im slobodu trgovine po čitavoj svojoj zemlji s time da im nitko ne čini nepravdu.[20] Pretpostavlja se da je spomenuti dubrovački poklisar kod Mihajla II bio Dobroslav Ranjina.[21] To je pismo bila popratnica ispravi (horizmi) Mihajla II Komnena kojom u listopadu 1237. priznaje privilegije Dubrovčanima. Po toj horizmi imovina preminulog Dubrovčanina u Epiru ima se dati kome je oporučena. Ako nema oporuke, ona će se predati rodbini preminulog. Dubrovčani smiju slobodno trgovati po Epiru pod uvjetom da plaćaju dužnu carinu (komerkij).[22] Isti despot Mihajlo II u lipnju 1251. izdaje još jednu ispravu, srebrnopečatnu prostagmu Dubrovčanima. U njoj naređuje da mjesni praktor (visoki porezni službenik) mora imovinu preminulog Dubrovčanina ostaviti onome kome je oporučena. U slučaju da pokojnik nije sastavio oporuku imovina će se predati rodbini preminulog. Dubrovčani će opskrbljivati Mihajla II jahaćim konjima i oružjem. Za uvoz te robe u Epir bit će oslobođeni carine. Ako ne dovezu i donesu takve konje i oružje u Epir, moći će slobodno trgovati po toj zemlji, ali će plaćati carinu u visini od 3%. Ako Dubrovčani dožive brodolom i uspiju spasiti nešto robe, ona im se ne odu-

[19] G. Ostrogorski, Epirska Despotovina, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 265–266.

[20] F. Barišić, Pismo Mihaila II Anđela Dubrovačkom knezu iz 1237, Zbornik radova Vizantološkog instituta IX, 2–3.

[21] B. Krekić, Ko je bio sir Dóbros iz pisma Mihaila II Epirskog Dubrovniku 1237. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta IX, 25–28.

[22] M. Marković, Vizantinske povelje Dubrovačkog arhiva, Zbornik radova XXI, Vizantološki institut I, 1952, 221–222. – Barišić, n. dj. 4–6 (tekst i prijevod). – T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, 38–39 (kratica SCD).

zima, nego ostavlja. Ako Dubrovčanin preda neku robu ili stvar podaniku iz Epira, taj će samo od njega tražiti zadovoljštinu, naknadu, a ne od drugog bilo kojeg Dubrovčanina. Tako će isto postupati i Epiroti.[23] Dubrovčani su tom ispravom dobili posebne privilegije. Po treći put im se priznaje pravo slobode trgovine po Epiru. Oni se izuzimaju od općeg srednjovjekovnog pravila da država nasljeđuje imanje stranih podanika koji umru bez oporuke. Nema se prava progoniti jedan zbog krivice drugog Dubrovčanina. Tom se odredbom dakle ukidaju kolektivne represalije. Treba da odgovara samo onaj tko je kriv, a ne drugi. Dubrovčani zadržavaju spašenu robu poslije brodoloma, unatoč srednjovjekovnom pravu da spašene stvari pripadaju onome čija je obala na mjestu gdje se dogodio brodolom.[24]

U dubrovačkom statutu potvrđene su veze Dubrovnika s Epirom. Ako se neki brodovi, koji dojedre iz Arte, usidre u Dubrovniku, platit će lučku pristojbu arboratik: perperu za veći brod (navis), a pola perpere za manji brod (barca).[25] Po jednoj drugoj odredbi statuta brodovi koji južno, izvan crte od Caput Leuce (južna Italija) do Langue (kod Valone) doplove u Dubrovnik, dužni su dati perperu dubrovačkom nadbiskupu, a nadbiskup kapetanu i dvojici njegovih drugova objed. Ako u Dubrovnik dovezu žito ili sol, dužni su dati dio od toga nadbiskupu i još povrh perperu.[26] Dubrovčanima koji službeno idu u Armir, primorski grad Tesalije, priznaje im se 60 pp za putne troškove, tj. prijevoz brodom, jahanje na konju i ostali troškovi.[27]

Unatoč ispravama, i izjavama i ugovorima o slobodi trgovanja i kretanja, o zabrani represalija, nastajali su ipak međusobni sporovi. Petar Vrana, građanin Drača, iako je bio potican, između ostalih i od despota Mihajla, nije htio 1256. naplatiti odštetu Dubrovčanima putem represalija zbog neke njemu otete robe. Naprotiv, izjavio je da odustaje od toga jer je prijatelj Dubrovčana.[28]

Prijateljski odnos Dubrovčana prema podanicima Epira zacijelo je uzrokovao da se u Dubrovniku susreću osobe s tog državnog teritorija. Npr. iz Prizrena je robinja Deana, koja je 1299. prodana Vladimiru Grupsi za 20 pp. Iste godine Bogdan Radoslava iz Prizrena zadužuje se 400 pp. Iduće godine to isto radi, ali za 200 pp, Krabeč, zet Kranoja iz Prizrena (Crabeç, gener de Crana de Prisreno).[29]

Kad su Epiroti zauzeli Solunsko Kraljevstvo i kad je tamo zavladao despot Manojlo Komnen Duka (1230–38), Dubrovčani su požurili da dobiju od njega privilegije. On im je ožujka 1234. velikodušno izdao ispravu (prostagmu). Po njoj su dobili povlastice da se slobodno kreću,

[23] Marković, n. dj., 226–227. – Barišić, n. dj., 11–17. – B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris 1961, 26.
[24] Foretić, n. dj., 125.
[25] Statut I, 18.
[26] Statut I, 17.
[27] Statut II, 24.
[28] SCD V, 1–2.
[29] G. Čremošnik, Kancelariski i notariski spisi 1278–1301, Beograd 1932, br. 424, 480, 481 (kratica Čremošnik II).

prodaju i trguju po kopnu i moru po čitavoj njegovoj državini; ne plaćaju nikakve dažbine ni globe na njegovu području; smiju slobodno pobjeći i spasiti se na njegov teritorij ako ih napadnu gusari; štaviše njegovi podanici dužni su pomoći Dubrovčanima; jedino u slučaju nestašice hrane i nerodice ne smiju iz despotovine izvoziti žito; svi njihovi sporovi rješavat će se pred despotom, a ne drugim organom; ne smiju se vršiti osobne zadovoljštine (satisfakcije) mimo despota; imovina preminulog Dubrovčanina ostavlja se rodbini pokojnika.[30] Dubrovčani su od ovog despota očito dobili veoma široke povlastice. U literaturi se smatra da je to »međunarodni trgovinski ugovor, zaodjeven u oblik privilegije. Despotska prostagma, dakle, nastavlja da vrši jednu od funkcija carske hrizovulje.«[31]

Povlastice koje su Dubrovčani dobili od epirskih despota (i solunskog despota) sadrže privilegije koje su Dubrovčani već u XII st. imali od bizantskih careva. Npr. privilegij bizantskog cara Izaka Anđela izdan u lipnju 1192. Dubrovčanima u Carigradu sadrži gotovo sve točke epirskih privilegija. U toj bizantskoj ispravi stoji: neka Dubrovčani slobodno trguju po Romaniji i Bugarskoj bez zapreka; zato nisu dužni plaćati daće i druge namete; smiju odnijeti spašenu robu prilikom brodoloma; roba koja im bude oteta u Draču i njegovoj okolici i dukatu Hadrijanopolja mora im biti vraćena.[32] Dubrovčani su dakle preko epirskih despota zadržali stare povlastice bizantskih careva. To ujedno znači da su dubrovačke pomorsko-trgovačke veze s Bizantom bile stare i duboke, da su Dubrovčani imali izuzetne povlastice, osobito što se tiče spašene robe prigodom brodoloma, priznaje se pojedinačna osobna odgovornost, a posredno zabranjuju kolektivne represalije, Dubrovčani uživaju pravo oporučivanja i sl.

U Epiru, južno od Valone smještena je luka Spinarica. Dubrovčani su u nju često zalazili. Pri tom su ih pratile različne zgode, više nezgode. Vita de Bodacia i Marin Dersie na početku korizme 1297. plovili su iz Drača u Spinaricu. Stigavši u područje Slanice iskrcali su robu da uzmu vode. Tada su ih napali ljudi Matarangi de Caravastassi podanici »domini imperatoris« (zacijelo epirskog despota Tome) i opljačkali. Kad su se Dubrovčani potužili kapetanu te oblasti koji se zvao Comiano Ascaro, taj je oduzeo od Matarange životinje i konje u dvostrukoj vrijednosti nego što je on oteo Dubrovčanima. Kapetan međutim nije vratio Dubrovčanima ništa, nego im je još naplatio 100 pp na ime boravka 3 mjeseca u tom kraju. Dubrovčani su štetovali zbog te krađe

[30] Marković. n. dj., 211–213.

[31] *Ibidem*, 217.

[32] »Che all' incontro i Ragusei dovessero avere libero il comercio, e che per tutta la Romania e Regno di Bulgaria potessero negoziare senza alcuno impedimento. Che non fossero tenuti pagare alcuno dazio, ma fossero esenti d' ogni gravezza. Che occorendo qualche naufragio siano liberi a poter andare a recuperare. Che le robbe tolte a Durazzo, nel suo contorno, a nel Ducato di Adrianopoli siano restituite ai loro padroni,« – Statut, str. LXII–LXIII.

1200 pp.[33] Iste godine Dubrovčanin Marin Binzola i Mlečanin Angel Cavallo tuže se da su bili u vodama Spinarice sa 4 lađe. Tada im je »ducas illius contrate Calemanus cognatus Straticopoli« naredio da ne smiju isploviti i oduzeo im jedra. Tek kad su platili 10 pp »dicto duche« i po 2 pp svakom njegovom praktoru, pušteni su da slobodno otplove. Zbog tog zadržavanja štetovali su 100 pp.[34] Iduće godine 1298. mornar Stjepan de Zamanja tuži se da je s dva mornara ostavljen kod Spinarice.[35] Drugom zgodom Dubrovčanin Petar Luccari plovio je iz Brindizija u Valonu. Napali su ga gusari iz Spinarice i odnijeli mu sve što je imao.[36]

Južna granica Epirske Despotovine svršavala je na Korintskom zaljevu. Upravo do tog zaljeva Mlečani su dopuštali Dubrovčanima ploviti i trgovati. Preko, izvan te granice samo uz dopuštanje mletačkog dužda.[37] Razumljiva je stoga široka aktivnost i poduzetnost Dubrovčana do te granice.

Krf je u XIII st. bio sastavni dio Epirske Despotovine. Dubrovčani uživaju određene povlastice, mir i prijateljstvo s tim otokom. Počelo je zapravo tako što je Teodozije, nadbiskup Krfa, jednom prilikom bio uhvaćen od gusara i opljačkan. Izbavivši se iz njihovih ruku dođe u Dubrovnik. Potuži se na nedaću. Dubrovčani pohite za gusarima, uhvate ih i prisile da nadbiskupu vrate sve što su mu bili oduzeli. Svoj su postupak Dubrovčani obrazložili svojom ljubavlju i privrženošću prema despotu Mihajlu i njegovom nadbiskupu. Za uzvrat dopušteno je Dubrovčanima slobodno ići i trgovati, i nitko ih nije smio uznemiravati i zadržavati ni u jedno vrijeme, bilo u osobama ili stvarima.[38]

Dok se u toj ispravi općenito govori o slobodi trgovanja, miru i prijateljstvu, u drugoj se ispravi iz god. 1238–1240. jasno utvrđuje odnos Dubrovnika i Krfa. Naime, na pismo Dubrovčana odgovara s Krfa Kalojan Komiario Vatasi i potvrđuje mir između Dubrovnika i Krfa. S Dubrovčanima će se postupati kao sa stanovnicima Krfa, i u njemu će

[33] »Res dicti Marini: peciam I zalaonis viridis, peciam I mostarli; pecias IIII vacete; pecias III de tertesio; pecias XXVI fostagni, que sumant CCLX perperos. Res dicti Vite et socii sui Mathei: pecias III zalaonis quod cubita VII, peciam I scarlati, pecias vacete XV, peciam I mostaroli, pecias XI sentilarensium, pecias XL fostagni, braças CCLX de matarelo de mercibus minutis yperperos L. vulporum XXX cubita, CXX canevacie. yperperos VIII in denariis. Que res sumant DCCCCXXXX. Summa rerum dampnarum yperperos MCC. – DC 3,78 – Krekić, n. dj., regest br. 50.

[34] DC 3,79' – Krekić, n. dj., regest 52.

[35] DC 3,97 – Krekić, n. dj., reg. 53.

[36] SCD VI, 498–499. – Općenito o trgovini s Albanijom sa instruktivnom literaturom usp. B. Hrabak, Exportimi i drithërave nga Shqipëria në shekujt XIII, XIV dhe XV, Gjurmine albanologjike, 1–2, Prishtinë, 1970, 23–30 i d.

[37] »Et tam per gueram, quam per pacem licitum est Ragusinis ire ad mercandum a culfo Coranti infra, in aliis vero partibus vetitis per dominum ducem Venetiarum ire non debeant Ragusini, nisi secundum quod fecerint Veneti«. – S. Ljubić, Listine ob odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike I, str. 85.

[38] SCD V, 210–211. – Događaj se datira između 1236–1259. Usp. B. Krekić, Dva dokumenta o Krfu u XIII veku, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu III, 1958, 50–51. – Krekić, Dubrovnik (Raguse), regest 4.

se osjećati kao u vlastitoj kući.[39] Nije stoga slučajno, s obzirom na takve veze, da je u dubrovačkom Statutu određeno da će Dubrovčanin, ako službeno plovi do Krfa, dobiti 20 pp, prijevoz brodom, konjima i troškove od općine. Ako putuje kopnom od Valone do Krfa, pripast će mu 30 pp s time da sam plati konje i ostale troškove.[40]

Unatoč tome Dubrovčani su znali doživljavati na Krfu neprilike. Dubrovčanin Gervazije Buzignoli opljačkan je, prema jednom mletačkom protokolu iz 1278, u krfskoj luci Livita (in portu vocato Livita in lo Corfu). Pljačkaši su mu odnijeli novac, oruđe, pojaseve, odjeću, oružje, različit pribor i sl.[41]

Stanovnici Krfa nisu često dolazili u Dubrovnik. U XIII st. spominju se Janni de Corfu koji se 3. IV 1282. namjestio kod krznara Sergija Belcija na 10 godina za 5 pp plaće.[42]

Množina i različitost podataka o vezama Dubrovnika s Epirskom Despotovinom – međunarodni ugovori, odredbe Statuta, zapisi različitih vrsta i sl. – ukazuju da su te veze bile tijesne, relativno trajne i čvrste. Preko Epira, osobito Drača, slijeva se trgovina s teritorija Bizanta prema Italiji. Ta je trgovina posebno razvijena s južnom Italijom, osobito Apulijom. Razlog živosti tih veza treba tražiti u činjenici da su sjeverna i dio srednje Italije bili pod jakim nadzorom Venecije. Ona je tu bdjela i dominirala svim trgovačkim putevima kopnenim, riječkim, morskim. Ona doduše ima utjecaja i u južnom Jadranu preko Dubrovnika i Drača. Međutim, slobodna Epirska Despotovina nije bila neposredno pod pritiskom Venecije. Zato se Dubrovnik mogao spretno ubaciti u tu prazninu; slobodno i uspješno trgovati po toj državi; služiti se njenim lukama, osobito Dračem, Valonom i Spinaricom i otokom Krfom. Dubrovnik je tu nazočan, bilo kao samostalan, aktivan sudjelovatelj trgovac-kupac, bilo kao posrednik, prenosnik, prijevoznik robe između Bizanta i Italije preko puteva i kroz luke Epira. Tu je na kraju krajeva granica dokle mu je Venecija dopustila slobodu trgovine. Stoga će prodor Dubrovčana preko crte, južno od Korintskog zaljeva, biti težak i ne toliko uspješan u XIII st.

III

Kad je uz pomoć Venecije uspostavljeno Latinsko Carstvo u Carigradu, ona je osigurala tada svoju trgovačku dominaciju u istočnom Sredozemlju. Da bi lakše nadzirala i branila trgovačke puteve do svojih tamošnjih emporija, zaposjela je uzduž tih puteva niz strateških točaka.

[39] SCD IV, 70. – Tu piše da se dokument odnosi na talijanski grad Corsianezo odnosno Corzano u južnoj Italiji. Međutim Krekić (Dva dokumenta, str. 45–50) smatra da se odnosi na Krf. – Krekić, Dubrovnik (Raguse), regest 6.

[40] Statut II, 24.

[41] Ljubić, n. dj., 114. – I. Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, SANU, Beograd 1960, 137.

[42] Čremošnik I, 881.

U Jonskom moru uzela je otoke Kefaloniju i Zakint; na Peloponezu gradove-luke Modon (Methon), Koron; u Egejskom moru Eubeju, Naksos, Andros, Rodos, Lemnos i druge manje; u Mramornom moru Galipolje, Radosto, Herakleju. Dodajmo da je njen bio i otok Kreta. To su bile stražarnice koje su nadzirale i štitile trgovinu i pomorski promet. Ujedno su ti otoci i luke bile brana, zapreka tuđem slobodnom i sigurnom kretanju po istočnom Mediteranu. Sloboda trgovine tim dijelom bit će otežana. Ona će se moći odvijati jedino uz dopuštenje i blagonaklonost Venecije. Nastat će stoga velika oružana borba između Venecije i Genove o dominaciji nad lukama, putevima i emporijima Levanta. Genova će, podržavajući Nikejsko Carstvo, uspjeti srušiti Latinsko Carstvo i zadati osjetan udarac mletačkom prestižu na ovim morima.

Ako pratimo kretanje Dubrovčana južnije od Korintskog zaljeva, nailazimo na malo podataka o njihovu boravku na Peloponezu. Zabilježeno je da su se 1248. usidrili u Methonu Dubrovčani Matej Stepio i Jakob Slafce doplovivši ovamo vjerojatno s Krete. Tu su bili svjedoci nekog spora između jednog brodovlasnika iz Malfija u Italiji i nekih Mlečana.[43]

Nešto više dolaze Grci u Dubrovnik. Nabrojit ćemo najprije one za koje je zapisano iz kojeg su mjesta. God. 1281. oslobođena je robinja Marija iz Klarence na Peloponezu (Maria Graeca de Clarentia).[44] Druga Grkinja jest Kristijana, kći Vasilija Catanija iz Potamye na Ahaji (Peloponez) koja je u Traniju prešla 1268. služiti Dubrovčaninu Marturu Auclenu jer je isplatio 10 unča zlata dotadašnjem njenom gospodaru Nikoli Portajcasi iz Tranija.[45] Iz određenog mjesta iz Grčke boravi 1281. u Dubrovniku Marko Franco de Murano, stanovnik Negroponta na otoku Eubeji koji kupuje robinju za 12 pp.[46]

Puno više Grka bez oznake mjesta iz kojeg potječu zabilježeni su kao stalni ili privremeni stanovnici Dubrovnika. Tu je Marija Grkinja (Maria Graeca) koja 1280. daje svog sina Ivana na naukovanje zlataru Marku. Zatim Grk Juraj (Georgius Graecus) koji 1281. prima pozajmljen novac 13 pp i 2 groša ili Nikola Grk kad 1282. prodaje kožu postolaru Janiju.[47]

Taj broj Grka koji u XIII st. borave u Dubrovniku možemo povećati za još nekoliko imena. Navest ćemo ih kronološkim redom. (Istovjetna imena dolje spomenutih Grka mogu se odnositi i na one koje sam sad gore spomenuo.)

Janin (Janinus Grecus) s drugovima zadužuje se 18. V 1283. kod raznih kreditora 294 pp. Svotu će vratiti kroz 2 mjeseca tj. do sv. Ilije (20. VII).[48]

[43] »Invenimus ibi Matheum de Stepio et generum eius Jacobum de Slafce, qui cum sua nave venerant de Cre(ta)« – SCD IV, 140–141.

[44] Čremošnik I, 516 – Krekić, n. dj., reg. 17.

[45] J. Lučić, Neobjavljene isprave i akti dubrovačkog arhiva iz XIII st. (II dio), Arhivski vjesnik XIII, 390–391. – Krekić, regest 9.

[46] Čremošnik II, br. 145.

[47] Čremošnik I, br. 503, 660, 726. – Krekić, regest 14, 18, 19. i str. 139.

[48] DC 1,46'.

Nikola (Nichola Grecus) jedan je od pitropa 18. I 1283. kod izvršenja oporuke Marije nećakinje pok. Andrije de Malamuca. Kao takav prodao je njenu kuću Stjepanu de Buscu za 75 pp.[49]

Manuel (Manuel Grecus) očituje 21. II 1285, što mu je ukradeno u Rijeci Dubrovačkoj.[50]

Na Mljetu, u luci zvanoj »portus Venecianus« (ad Meletam ad portum qui dicitur portus Venecianus) dubrovački brodovlasnik i mornari našli su neko uže koje su prodali za 5 pp. Novac su 23. V 1285. podijelili. Svaki je dobio 7 groša. Među mornarima upisan je i Kosta (Costa Grecus) koji je također primio svoj dio.[51]

Juraj (Georgius Grecus) bio je dužan 38 pp i 2 groša Nikoli Martinusu koje mu nije isplatio poslije jednog izvršenoga zajedničkog posla. Dužnik je 23. XII 1295. tražio odgodu plaćanja.[51a]

Teodor (Theodorus Grecus) i Petar Šimuna iz Istre zadužuju se 16. IX 1299. za 64 pp i 4 groša s rokom povratka za 4 mjeseca, tj. do sv. Vlaha (3. II) 1300.[52]

Nikola Magula (Nicola Magulla Grecus) zadužuje se 10. VI 1299. zajedno sa Sergijem, sinom Radoja sa Šipana 235 pp. s obavezom da ih vrati do blagdana sv. Petra (29. VI). Drugi put, 6. VIII iste godine sam Nikola zadužuje se za 575 pp s time da ih vrati do sv. Mihajla (29. IX) iste godine.[53]

Zlatar Milota oženio je Mariju, kći Nikole Grka (Maria filia Nicole Greci) i dobio je 24. X 1300. od njenog oca 77 pp uz ostalu zlatninu i srebrninu.[54]

Magister Mihajlo (Michael Grecus) poslao je 25. IV 1300. sina Radogosta Petru de Brossu da mu služi 6 godina za stan i hranu i odjeću i 4 pp godišnje.[55]

[49] »Nos quidem presbiter Michael de Orsi et Nichola Grecus, pitropi condam Marie neptis Andree de Malamuca . . .«, DC 1, 115.

[50] »Item Manuel Grecus iuratus ut supra qui conquestus fuit ut predicti acceperunt ei unum guarnaçonem novum et bracas et capellum unum et unam zappam et duos subtellares et cinturam unam«, DC 2, 48'.

[51] »Item Costa Grecus recepit grossos septem«, DC 2, 66.

[51a] DC 3, 10.

[52] »Die intrante mense septembris (1299). Nos quidem Theodorus Grecus et Petrus filius quondam Symeonis de Ystria confitemur quod super nos et super omnia nostra bona usque ad primum sanctum Blasium venturum debemus dare Triphoni de Georgio yperperos LXIIII et grossos IIII. Et si autem. Si vero ultra etc. Iudex Ursacius Bodacie et Laurencius Berrisne testis«, PR 2, 10'.

[53] »Nicola Grecus et Sergius, filius Radoe de Jupana confitemus . . . usque ad primum festum sancti Petri debemus dare Blasio Lusse de Brayça yperperos CCXXV.« – »Nicola Magulla grecus confiteor . . . ad primum festum sancti Michaelis de septembre debeo dare Blasio Lusse de Braiça yperperos DLXXIIII«, PR 2, 91', 94.

[54] »Milota aurifex confiteor . . . quod pro perchivio uxoris mee Marie, filie Nicole Greci recepi ab ipso Nicola patre dicte uxoris mee cum consuetudine Ragusii yperperos LXXV et pensas auri triginta duas et yperperos decem de argento laborato«, PR 2, 54.

[55] »Die intrante mense aprilis (1300). Magister Michael Grecus Radagastum filium suum dedit et locavit ad standum cum Petro de Bossa usque ad sex annos proxime venturos. Tali vero pacto quod ipse Radogost debet servire eidem Petro et omnia servicia sua ad voluntatem dicti Petri. Et ego dictus Petrus confiteor quod debeo dare dicto Ra-

Grci se dakle u Dubrovniku bave trgovinom. Prodaju npr. kožu. Zajedno trguju s Dubrovčanima, mornari su, uče obrt, služe, robinje su. Neki se upuštaju u veće poslove. Zato se zadužuju kao npr. Janin za 294 pp ili Nikola Mogula za 810 pp. To je svakako velika svota i svrstava ga u red poduzetnijih stranaca u Dubrovniku. Može se pratiti i proces uklapanja Grka u narodnost Dubrovnika. Grk Mihajlo ima npr. sina kojemu je nadjenuo slavensko, hrvatsko ima Radogost.

IV

Kreta (Candia) bila je privlačna točka za Dubrovčane. Oni tamo plove, trguju, vraćaju se. Već smo upoznali slučaj Mateja Stepija i njegova zeta Jakoba Slafca koji su se našli u Methonu na povratku s Krete. Neki Dubrovčani tamo, tj. na Kreti, stalno žive u XIII st. Npr. Petrus Ragusinus, Gervasius Raguseo, Symeon Raguseo, i dr. U XIV st. broj im se povećava. Neki su povjesničari bili skloni, zbog brojnosti njihove nazočnosti, govoriti o koloniji Dubrovčana na Kreti. Drugi, međutim, odbijaju te zaključke. Smatraju da se ne može govoriti o većoj naseobini, koloniji Dubrovčana na Kreti, nego samo o tome da su se oni uklopili u život sredine.[56]

Nimalo manje stanovnika Krete ne dolazi u Dubrovnik. Matej Doto (Matheus Dotus, habitator Candie in Creta) kupuje 1282. robinju za 11 pp u Dubrovniku. Isto to radi i Petar Lambardo (Petrus Lambardus, habitator in Creta) za 12 pp. Također i Konstantin (Constantinus Catalacti, habitator in Creta) za 12 pp i 4 groša.[57]

Dodajmo svim tim imenima još robinju Anu, kćer Henrika, Grkinju s Krete. Ona je 1283. služila u Dubrovniku i pobjegla od svog gospodara.[58] Zatim je tu i Tomado (Thomadus de Creta) koji 1300. daje zajam u visini 60 pp nekom Puncetu de Baçapelli. Dug će mu vratiti u Veneciji.[59]

Možemo pretpostaviti da svi oni koji su navedeni kao stanovnici Krete nisu po svojem podrijetlu Grci. To su mogli biti Venecijanci koji su se tamo našli kao poslovni ljudi. Isto to vrijedi i za ostale krajeve Grčke (Peloponez, Negropont i sl.).

dogosto victum et vestitum et calciamenta conveniencia. Et dabo ei yperperos quatuor omni anno. Copletis dictis sex annis ipse Radogost sit liber et francus in perpetuum«, PR 2, 33.

[56] B. Krekić, O nekim našim ljudima na Kritu u srednjem veku, Godišnjak Filoz. fakulteta u Novom Sadu V, 1960, 5–9.

[57] Čremošnik II, br. 230, 231, 239. – Krekić, Dubrovnik (Raguse), 135.

[58] 22. VII 1283. »Grubessa de Ranena de Ragusio facio ... Gardum de Apulia ... meum procuratorem ad petendum, intromitendum et capiendum Annam, filiam Henrici, grecam de Can(diam) servitricem meam per publicum instrumentum«, DC 1, 135.

[59] 18. VI 1300. »Puncetus de Baçapella ... usque ad primum festum s. Michaelis de septembre debeo dare Thomado de Creta yperperos LX. Et predictus Thomadus debet recipere dictos yperperos ab eodem Punceto in Venetiis«, PR 2, 127.

V

Od Krete skrenimo prema Bizantu da vidimo kakve pomorsko-trgovačke veze imaju Dubrovčani s tim krajem. U dokumentima evropski dio Bizanta redovito se naziva Romania. Dubrovčani u XII st. dobro trguju i plove po Romaniji. Međutim, u XIII st. poslije 1205, Venecija je nastojala umanjiti, skučiti, ograničiti dubrovačku trgovinu s Bizantom. Naredila je 1232. da Dubrovčani, kad dovoze robu iz Bizanta u Veneciju, plaćaju 5% carine. To je carina za robu koju Dubrovčani dovezu u Veneciju godišnje na 4 lađe, nosivosti 70 milijara. Ali ako tijekom jedne godine prekorače tu normu i doplove u Veneciju s više od 4 lađe tolike nosivosti i budu htjeli tu prodati robu, tad će plaćati carinu petinu vrijednosti dovezene robe, znači 20%.[60] Ta se naredba ponavlja 1236. i 1252. pa je postala stalna obaveza i teret Dubrovčanima.[61] Unatoč tim ograničenjima Dubrovčani su kao trgovci raštrkani po Bizantu. To se vidi iz poziva kojeg je dubrovačka vlada uputila 1252. svojim sugrađanima u Bizantu. Naređuje im da se vrate jer je raški kralj Uroš napao Dubrovnik.[62]

Postoje opće Dubrovačke odredbe o trgovini s Bizantom koju su Dubrovčani zapravo poticali. Prema Statutu carinici su naplaćivali 0,5% carine na robu koja se morskim putem izvozi u Bizant (de Ragusio per mare et ibunt Romaniam). Kapetani brodova koji su tamo išli bili su dužni jasno deklarirati što prevoze i što sve imaju na brodu. Novac prikupljen za tu vrstu carine (de facto Romanie) posebno se knjižio.[63]

Svaki Dubrovčanin smio je slobodno prodati svoj brod. Ako ga je prodao u Bizantu (in Romaniam) morao je vlasnik broda dati 2 pp da se mornar može vratiti u Dubrovnik (causa veniendi Ragusium).[64]

Svaki brod koji u Dubrovnik doplovi iz Bizanta (Romania) smije donijeti vina u količini pola kvinkvija po mornaru i dijelu broda. Ostatak se morao proliti.[65] Tako je Dubrovnik štitio vlastitu prodaju i proizvodnju vina.

Promet robom s Bizantom ušao je u nacrt ugovora Dubrovnika i Ankone 1292. Ako Ankonjani zabrane trgovinu iz Ankone prema Bizantu, Levantu i uopće izvan Jadrana i ne dopuste odatle donijeti je u Ankonu, Dubrovčani će u tom slučaju biti obaviješteni i tretirani kao stranci pod povlaštenim uvjetima (qui meliori condicione tractabuntur). Isto tako ako Dubrovčani zabrane prijevoz robe iz Dubrovnika prema Bi-

[60] »Preterea Ragusini de mercibus Romanie quas Venetias apportaverint dabunt in Venetiis comuni Venetiarum quinque pro centenario ... Et tantumodo cum quatuor navigiolis a septuaginta milliariis et infra debeant Ragusini venire per annum, et si aliter Ragusini Venetias venerint, solvent quintum de omnibus mercibus Romanie, quas Venetias apportabunt«, SCD III, 354,

[61] SCD IV, 11. – Ljubić, n. dj., 84–85.

[62] »Concivibus suis omnibus nam commorantibus ... in partibus Romanie«, SCD IV, 499.

[63] Statut II, 27.

[64] Statut VII, 14.

[65] Statut II, 18. – Peterković, n. dj., 432.

zantu, Levantu i izvan Jadrana, a istodobno stave zapreke uvozu i dovozu robe iz tih krajeva, Ankonjani će biti obaviješteni i uživat će privilegirani tretman, tj. smatrat će se kao stranci »qui meliori condicione tractabuntur«.[66] Po Dubrovniku kola bizantski novac, zato se u XIII st. upozorava da je u prometu krivotvorena moneta: stameni iz Romenije.[67]

Možemo znati i konkretnu robu koju su Dubrovčani nabavljali u Bizantu i prodavali je, prevozili. Neki Bogdanello kupio je 1280. u Draču robu porijeklom iz Bizanta: plahte, pokrivače, perine, pojaseve, stolnjake i sl. i prodao ih u Traniju.[68] Bez carine Dubrovčani smiju iz Bizanta donijeti i prodavati slijedeću robu u Ankoni: proizvode iz kože, kože domaćih i divljih životinja, vosak, različita krzna itd.[69] Za tu robu neće plaćati carinu. Ali ako Dubrovčani dovezu u Ankonu žitarice iz Bizanta, plaćat će uobičajenu carinu kao i stranci. Dubrovčani Matej Dersa i Petar Ceria ukrcali su u Bizantu (in partibus Romanie) veliku količinu svile, voska, žitarica i ostale robe. Kad su 1293. plovili tim teretom prema Dalmaciji napao ih je i orobio Marin Bugarin (Marinus Bugarus de Yscla, habitator Neapolis) tako da su pretrpjeli štetu preko 777 unča zlata.[70] U Bizantu je boravio svojim poslom Nikola Sorgo, Dubrovčanin. Dugovao je 300 pp Petru Menci koji ga je tužio zbog nevraćena duga. Sud je 1296. presudio da Nikola mora, čim se vrati iz Bizanta, vratiti novac u roku od 15 dana.[71] Podatak je interesantan o poslovanju Dubrovčana po Bizantu.

Ima nešto malo podataka iz kojih se vidi u kojim su se lukama Bizanta Dubrovčani zadržavali. U mletačkim protokolima iz 1278. zabilježeno je da je Dubrovčanin Juraj (Georgius Raguseus), dok je s brodom Ivana Magienzocha boravio u Macri (in culfo Macre) bio opljačkan od nekog Ivana Delocava koji mu je odnio platno i datule (linum et datulos) u vrijednosti 25 pp. Prema istom zapisu u Bizantu su opljačkani i drugi Dubrovčani, kapetani i mornari. Njima je trebalo nadoknaditi štetu od preko 250 pp.[72]

[66] SCD VII, 85–89.

[67] Statut VIII, 55.

[68] »Duos lençolos de operibus de Romania, copertorium de plumacio, unam banderiam de zendato, unam zopeiam, unam panceriam cum capirono, duas toalias.« – Čremošnik I, 347.

[69] »Coramine, coriis domesticis et silvestribus, cera, et pillizariis domesticis et silvestribus ac eciam degamine«, SCD IV, 86.

[70] SCD VII, 144, 175.

[71] »Et si dictus Nicola Surgi qui est in Romania venerit Ragusium ante dictum terminum, dictus Petrus si non erit concordatus cum dicto Marino possit petere iura sua dicto Marino infra dies XV et dictus Marinus nullum possit habere inducium«, DC 3,8.

[72] Spominju se Dubrovčani: Lic de Laveniza, Pasqua de Dragano, Johannes de Cazainpino, Gregorius filius de Dragogna, Dessa Marini de Ragusio, Radoan gener de Radoi, Pasqua de Bratina, Zan Gaytanus, Salvus Raguseus. Ljubić n. dj. 113, 114. – Nisam uspio odgonetnuti gdje se nalazi Macra (in culfo Macre). Ima rijeka Macra, Magra danas Vara koja utječe u Ligursko more. Budući da tekst nije dovoljno jasan teško se netko može odlučiti da se pljačka dogodila u Ligurskom moru.

Dubrovčani su 1278. prevozili svilenu robu, sukno (drapariam) u Mesembriju,[73] luku Crnog mora nedaleko od današnje Varne. Tako je i Crno more ušlo u sferu dubrovačkog interesa.

Ipak Carigrad je, kako izgleda, bio glavna luka Bizanta kamo Dubrovčani plove. On je označen na rutama Dubrovčana kad plove iz Aleksandrije u Carigrad, kao npr. 1247. (u doba kad je Gilije Quirinus bio načelnik Carigrada).[74] Budući da je Dubrovnik usputna luka rute Venecija–Carigrad, događalo se da se u Dubrovniku nerijetko našla roba koju je trebalo dopremiti u Carigrad. Tako je 1283. trebalo da Mlečani J. Balduinus i P. Longrus prebace iz Dubrovnika 25 kožuha od janjeće kože (guarnacias de pellibus agninis) vlasništvo kožara A. Pigocia i prodati ih u Carigradu.[75]

VI

Dok Dubrovčani brode i bacaju sidra po lukama Bizanta (Romanije), dotle podanici te države svraćaju istodobno u Dubrovnik. On postaje mjesto njihova trajnog ili privremenog boravka, zadržavanja. God. 1281. Hurana iz Romanije (Churana de casali Strusinne de Romania) obvezuje se u Dubrovniku služiti Jurju de Gledi 12 godina za hranu i odjeću.[76] Kovač Juraj Bugarin (Georgius Bulgarus faber) oženio se u Dubrovniku Dragom, sestrom Pankracija Cilipose 1283. i dobio u ime miraza 60 pp.[77]

Te došljake nadvisuje značenjem i brojnošću obitelj Paleologa. Dvije su njezine grane. Jednoj je rodonačelnik Damjan Paleolog koji se spominje 1280, a drugoj Matej, zacijelo njegov brat. Damjanov sin Andrija oženio se u Dubrovniku Desom, kćerju pok. Andrije de Thome. Zena mu je donijela u miraz tri vinograda u Župi s njihovim pripadnostima (od kojih je jedan bio u Okladama). Uz to je dobio još kovčeg i krevet sa svim onim što mu pripada kao ženiku. Bavio se sitnom trgovinom. God. 1283. prodao je robinju Ljubicu za 11 pp Marinu iz Barula (Italija). Upuštao se u novčane transakcije pa iste godine zadužuje se s drugovima za 300 pp. Izgleda da nije bio uvijek u dobrim novčanim mogućnostima, jer 1296. ne dospijeva namiriti preuzete obaveze od 48 pp u jednom slučaju, i 20 pp u drugom, pa traži sudsku odgodu vraćanja duga.[78] Te ga novčane neprilike, kako izgleda, stalno prate. 1284. umiješan je u neke dugove svog pok. tasta Andrije de Thome.[79] God.

[73] Npr. Dubrovčanin Marin Bona. Ljubić, n. dj., 114. – Mahniken, 146.

[74] To su bili Palma Massio, Lukar Belci i dr. – Cremošnik I, 305 – Krekić, regest 11 i str. 170.

[75] DC 1,68. – Krekić, regest 55.

[76] Cremošnik II, 89.

[77] 17. IX 1283. »Georgius Bulgarus faber ... pro perchivio uxoris mee Drage sororis Pancracii de Ciliposa recepi a dicta Draga solidos denariorum grossorum sexaginta cum consuetudine Ragusii,« DC 1, 139.

[78] DC 1,55' – DC 3,13', 17', 19. – Cremošnik I,372 – II,284. – Krekić, regest 13, 31 33, 44 47.

[79] 23. XII 1284. »Dominus comes fecit interdici, per Poverscum preconem communis, Milice que fuit ancilla Gervasii Cherpe, ut non debeat alicui dare denarios de vino

1300. jedan njegov vinograd u Župi spominje se kao prodan, zacijelo zbog novčanih neprilika.[80] Usput spomenimo da je 1284. bio svjedok u nekom sporu.[81]

Njegova sestra Desa (kćer Damjanova) bila je udana za Šimuna pok. Paska Jurca (Symeon, filius quondam Pasque de Jurco). Andrija je svom šurjaku u ime sestrina miraza dao vinograd u Župi, 60 pp u gotovu, 50 mjerica zlata i odjeću (solidos denariorum sexaganta et pensas auri quinquaginta et vestimenta). Izgleda da Šimun nije odmah sve dobio jer se 1284. još uvijek govori o tom mirazu. Tad je riječ, uz već nabrojene vrijednosti, i o vinogradu vrijednom 250 pp, (?) robinji i obući. Zacijelo zbog tih neriješenih potraživanja Andrija je 1286. u nekom sporu sa svojim šurjakom Šimunom.[82]

Osim Dese imao je Andrija i jednu neimenovanu sestru, koja se spominje 1282. u oporuci Jakoba Dragohne kao kći Damjana Paleologa.[83]

Drugoj grani Paleologa rodonačelnik je Matej koji se 1281. spominje kao pokojni. Imao je sina Nalješka. Taj je u Dubrovniku sklopio brak s Margaretom, kćeri Miha de Zepre i primio je u ime miraza 360 pp, 40 mjerica zlata i odjeću (solidos denariorum grossorum trecentos sexaginta et exagios auri quadraginta et vestimenta). Oženio se dakle bogatije nego bratić mu Andrija. Upušta se u veće novčane transakcije. Samo u god. 1282. zadužio se bilo sam, bilo u društvu, za 405 pp i 8 groša.[84] Slijedeće godine duguje 212 pp i 3 groša, ali potražuje 103 pp.[85] Novčanim transakcijama bavi se i 1296. ali u skromnijim svotama.[86] Budući da mu dužnici nisu uvijek uredno vraćali dug, ušao je 1298. u posjed jedne klačine.[87] Bavio se sitnom trgovinom. 1282. prodao je svoju robinju za 12 pp. Isto to radi 1297. zajedno s Andrijom Paleologom.[88] Često se družio sa svojim bratićem Andrijom. Zajedno su pravili nerede, napadali, svađali se s drugima i tukli. Zbog toga im se imena vuku 1284. po sudskim raspravama.[89] Nalješko je imao kuću u gradu koja se spominje god. 1299.[90] 1300. obilježen je kao mrtav.[90] Njegov sin Matija nastavio je očevim stopama. Bavio se novčarstvom i 1297. ušao je u posjed kuće i dobara preminulog Bazilija Peruzija koji mu je ostao dužan 53 pp i 4 groša.[92]

quod vendidit quosque congnita fuerit ratio inter Marinum Fusci de Zerepo, qui dixit se fuisse pleçium pro Andrea de Paleologo et habere dictum vinum in pignore, et sororem quondam Andree de Thoma quia dicit dictum vineum esse suum«, DC 2,42.

[80] 15. VII 1300. »Ursacius de Cereva confiteor quod unam meam vineam positam in Breno cum omnibus suis pertinenciis, que vinea et terra fuit Andree de Palialogo ... vendidi Mildruco de Carloco ... mihi dedit perperos centum viginti octo«, PR 2,48.

[81] DC 2,120. – Krekić, regest 36.

[82] DC 2,68. – Čremošnik I,472. – Krekić, regest 15, 40 i str. 126.

[83] Čremošnik I, 741. – Krekić, regest 20.

[84] DC 1, 26', 29'. – Čremošnik I, 429, 951. – Krekić, regest 14, 22, 29, 30.

[85] DC 1,39.

[86] DC 3,14',24' — Krekić, regest 45,48.

[87] DC 3,103'. – Krekić, regest 54.

[88] DC 3,26'. – Čremošnik II,235. – Krekić, regest 26,49.

[89] DC 2, 129–129', 130'. – Krekić, regest 38,39.

[90] »Et a parte tramontane cum Nalesco de Palilogo«, PR 2,11'.

[91] Njegova žena Margarita kao udovica »Margarita, uxor quondam Naleschio de Palilogo« obvezuje se 29. V 1300. vratiti dug od 7 pp do Božića, PR 2,160.

[92] DC 3,79. – Krekić, regest 51.

Obitelj Paleologa nije igrala značajniju ulogu u političkom i gospodarskom životu Dubrovnika. Nisu bili u rodbinskim vezama sa carskom dinastijom Paleologa koja se u to vrijeme popela na bizantsko prijestolje.[93]

VII

Obično se smatra da za Dubrovčane Levant počinje od Krfa i obala Epira, produžuje se do Crnog mora, spušta se obalama Sirije pa preko Egipta dopire mu granica vjerojatno do Tunisa.[94] Ne dirajući u tu tvrdnju može se upozoriti da Dubrovnik god. 1292. razlikuje nekoliko područja na istoku. To su: Romania (Bizant), Levant i extra culfum (izvan zaljeva, tj. izvan Jadrana).[95] Romania je zacijelo Bizant, osobito njegov kopneni evropski dio. Izvan zaljeva (extra culfum) jest svakako teritorij, more, obala neposredno izvan Jadrana, tj. Jonsko more sa svojim lukama na istočnoj i zapadnoj svojoj obali.

Pod Levantom smatra se područje između Romanije i Egipta, zvano neki put »ultra mare« – preko mora. Navedimo nekoliko primjera. U pogodbi između Dubrovnika i Venecije 1252. govori se o carinjenju robe koju Dubrovčani dovezu u Veneciju. Za robu iz Romanije platit će 5% carine. Za robu iz krajeva »preko mora« (de mercibus ultra marinis) i Egipta, Tunisa i Barbarije plaćat će 20% carine.[96] »Ultra mare« nije dakle sjeverna Afrika, a nije ni Romanija. Ista stilizacija i odredba ponavlja se 1236. i 1252. god.[97] U nacrtu ugovora između Dubrovnika i Ankone iz god. 1292. jasno je da je ultra mare = Levant. Naime u tekstu piše: »de partibus ultramarinis et barbarinis cum rebus ipsarum parcium seu Levantis et Barbarie« (iz prekomorskih krajeva i barbareskih s robom iz njihovih strana ili Levanta i Barbarije) plaćat će Dubrovčani u Ankoni carinu 40 solida na vrijednost od centenarij libara dinara.[98] Bjelodano je da su ultra mare i Levant sinonimi. Levant prema navedenim podacima obuhvaća obalu Male Azije do Egipta. U literaturi se smatra da se pod teritorijem Levanta imaju u širem smislu podrazumijevati zemlje istočnoga dijela Sredozemlja do Eufrata i Nila. U užem smislu obala Male Azije, Sirije i Egipta.[99] Mi ćemo pod pojmom Levant smatrati obalu Male Azije koja u XIII st. nije pod Bizantom. To je u stvari obala križarskih država s lukama Tripolis, Sidon, Tir, Accon (Acre) itd., zatim Armenija, Turska (koja je u to doba dio Male Azije).

U tzv. Jeruzalemskom Kraljevstvu, koje su na Levantu utemeljili križari, Mlečani su, osobito u XIII st., osigurali svoj presudni utjecaj putem

[93] O Paleolozima u Dubrovniku, usp. Krekić, n. dj., 126–127, 135.
[94] Krekić, n. dj., 31.
[95] »A Ragusio ad partes Romanie et Levantis et extra culfum«, SCD VII, 85–89.
[96] SCD III, 354.
[97] SCD IV,11 – Ljubić, 84.
[98] SCD VII, 87.
[99] Der grosse Brockhaus, sv. 11, 1932, str. 361.
[100] Krekić, n. dj., 114.

jakih kolonija, luka sa skladištima, emporijima, svojim gradskim četvrtima u priobalnim lukama. S tim svojim posjedima održavali su tijesne trgovačke i političke veze. U sjeni Mlečana Dubrovčani dolaze u dodir s tim krajevima. Naime, kad je Venecija 1281. zabranila svojim podanicima izvoz drva i željeza u krajeve preko mora, izuzela je iz te zabrane Akon i Tir. U taj izuzetak uključila je Dubrovnik i Zadar.[100]

U stvari već potkraj XII st. Dubrovčani se upoznaju s Levantom. Papa Inocencije III obavještava 1199. dubrovačku crkvu i svećenstvo da je primio pisma antiohijskog i jeruzalemskog patrijarha, jeruzalemskog i armenskog kralja kao i od hospitala i templara, u kojima traže pomoć protiv Saracena. Papa nalaže dubrovačkom nadbiskupu i svećenstvu da pridonesu četrdesetinom svih crkvenih dohodaka za pokriće križarskih pothvata. Nalaže im da, ako mogu, podmire troškove za 2 ratnika: po jednog hospitala i templara, koji bi išli boriti se u Svetu Zemlju. Njih bi trebalo uzdržavati godinu ili više dana.[101] Iduće godine isti papa ponavlja svoj zahtjev. Ujedno potiče Dubrovčane da pođu u križarski rat. Ako netko ne može osobno poći, neka svojim novčanim udjelom pomogne onome koji je voljan otploviti i boriti se.[102]

Ako izuzmemo te pozive, a ne znamo da li se i koliko Dubrovčana odazvalo i otišlo, postoje druge vijesti o vezama Dubrovčana s Levantom; Dubrovčani otuda nabavljaju različnu robu koju prodaju u Veneciji. U pogodbama između Dubrovnika i Venecije 1232, 1236. i 1252. stoji da će Dubrovčani za robu dovezenu s Levanta (de mercibus ultramarinis) plaćati u Veneciji 20% carine.[103] Carina je neobično visoka. Ona ukazuje da Dubrovčani zalaze u vode i luke Levanta, a da ih Venecija nastoji u tome sprečavati visokim carinama. Međutim, ako su Dubrovčani voljni platiti tako visoku carinu za dovoz i prodaju levantinske robe, znači da je ta trgovina bila unosna unatoč visokoj carini.

Dubrovčani su doduše zabranjivali prodaju brodova Saracenima, Tatarima i Omišanima u njihovoj zemlji (preter quam ad ista loca videlicet in terra Saracenorum, Tartarorum, Dalmisii), ali ako bi ipak neki brodovlasnik prodao svoj brod u levantinskoj zemlji (in ultramarinis partibus), bio je dužan dati svakom mornaru s tog broda 3 pp da se može vratiti u Dubrovnik (causa veniendi Ragusium pro expensis).[104] Budući da se u tekstu uz Saracene spominju i Tatari, slobodno nam je zaključiti da Dubrovčani osim na Levantu prodiru i na sjeverne i istočne obale Crnog mora. Ali vratimo se opet na Levant. Već je spomenuto da je u nacrt ugovora između Dubrovnika i Ankone iz 1292. ušla klauzula da će Dubrovčani za robu koju dovezu s Levanta plaćati carinu u Ankoni 40 solida na centenarij libara dinara vrijednosti robe.[105] Razumljivo je zbog tih veza i trgovine da Dubrovčani upozoravaju u statutu da kolaju krivotvoreni stari i novi stameni iz Armenije i Turske.[106]

[101] SCD II, 328–333.
[102] SCD II,342–345.
[103] SCD III.354. – IV,11. – Ljubić, 84.
[104] Statut VII, 14.
[105] SCD VII,85–89
[106] »Istos volumus cognosci et haberi pro falsis folaris: Stamenos de Armenia et Turchia novos et veteres«, Statut VIII,55.

Budući da je u svim lukama križarskih država na Levantu bilo Mlečana, a kako je Dubrovnik u XIII st. pod suverenitetom Venecije, mletački trgovci, dostojanstvenici i druge osobe svraćali su se u Dubrovnik bilo na putu prema Levantu ili na povratku. O tome je ostalo nekoliko podataka.

God. 1281. Nikola Bondimiro, stanovnik Tripolija (Nicholaus Bondimirus, habitator in Tripoli) kupuje u Dubrovniku robinju za 8 i pol pp.[107] Dvije godine kasnije Gvido, vicekancelar kralja Jeruzalema i Cipra (Gvido, vicecancellarius illustris domini regis Jerusolimi et Cipri) nabavlja 1283. robinju u Dubrovniku i plaća za nju 16 pp.[108]

Sve levantinske luke nadmašuje Akon svojom važnošću za Dubrovnik. Ta je luka posebno ušla u Statut carinarnice. Ako neki trgovac plovi izvan Jadrana do Akona, smije izvesti za svoje potrebe 6 kvinkvija vina, a svaki njegov mornar i »mali« na brodu smiju ponijeti sobom 4 kvinkvija vina.[109]

U dubrovačkoj je kancelariji zapisano 1280. da je neki Kleublo (Cleublo) iz Brskova svojedobno dao Pasku Vukasoviću (Pasque Volcassii) 20 unča zlata da se dadu za spas njegove duše crkvi Sv. Marije u Akonu, koju drže Teutonci. Pasko je taj namjenski novac predao redovniku Ivanu de Valori, opunomoćeniku te crkve (procurator domus sancte Marie Teuticorum de Accon). O tome je u Dubrovniku izdana valjana potvrda.[110]

Leonardo Venerico, glavar talijanske kolonije u Akonu (baiulus Accon) nazočan je 1282. u Dubrovniku kad Marko Geno, bajul Tyra, objavljuje da je presbiter Petar primljen za notara.[111]

Neki starac David, zvan župan Dimitrije, sin pok. kneza Vuka (filius quondam preclare memorie magnifici comitis Vulchi) pohranio je 20. VIII 1282. u Dubrovniku 1938 pp manje 2 groša, srebrni vrč težak 9 libara i 2 unče i čašu vrijednu 38 pp manje 2 groša. Kad je bio na domak Jeruzalema, kamo je otišao da se pokloni Kristovu grobu, tražio je da mu Dubrovčani pošalju pohranjene vrijednosti (poklad). Oni su se spremno odazvali i točno mu sve vratili. Starac David im je u Akonu izdao urednu potvrdu o primitku vrijednosti. Svjedok tom činu u Akonu bio je Dubrovčanin Bolacije, sin pok. Mateja de Bolacija.[112] Preko svjedoka Bolacija zajamčena je nazočnost Dubrovčana u Akonu.

Nešto više podataka ima o boravku građana Akona u Dubrovniku, gdje kupuju uglavnom roblje.

God. 1281. Ivan Gvalterijev iz Firma, građanin Akona (Johannes Gualterii de Firmo, burgensis Accon) kupio je robinju u Dubrovniku za 5 pp, a to isto, ali za 7 pp, nabavlja i Filip de Niolo (Phylipus de Niolo, burgensis Accon).[113]

[107] Čremošnik II,129.
[108] Čremošnik II,330.
[109] Peterković, n. dj., 434.
[110] Čremošnik II,37
[111] DC 1,102. – Dokument, zbog njegove važnosti, donijet ćemo u cijelosti u Dodatku.
[112] SCD VI,566–567.
[113] Čremošnik II, 125,141.

Slijedeće godine 1282. u Dubrovniku kupuju robinje ovi građani Akona: Janin Bono (Janinus Bonus, burgensis Accon) za 9 pp; Triban de Molino (Tribonus de Molino, burgensis Accon) za 14 pp; Nikola Taus (Nicholaus Taus, burgensis Accon) za 19 pp.[114]

Iako su svi nabrojeni podaci odveć skromni, ipak su dovoljni da uočimo da je Dubrovnik ipak primjetljiv čimbenik u općoj konjunkturi unosne i veoma razvijene trgovine na potezu Jadran – Levant.

VIII

Sjeverna Afrika u XIII st. je pod vlašću Arapa. U Egiptu u polovici stoljeća promijenila se dinastija. Umjesto Ejubida dolaze 1250. Mameluci. Zapadno od Egipta su različne arapske političke tvorevine u sklopu države Almoravida i Almohoda. Neki se arapski vladari sjeverne Afrike više manje osamostaljuju, kao npr. Hafsidi u Tunisu ili Zinaidi u Alžiru. Države i zemlje sjeverne Afrike općenito se nazivaju barbareske zemlje.

Dubrovnik je u dobrim pomorsko-trgovačkim vezama sa sjevernom Afrikom, posebno s Egiptom. Mletački dužd god. 1224. zabranjuje Dubrovčaninu Ivanu Vereri da ne smije na svom putovanju ići u Aleksandriju ili Egipat. Dubrovčanin je morao prisegći na evanđelje da neće tamo ploviti.[115] Iz toga podatka vučemo posredni zaključak da su Dubrovčani dotad slobodno trgovali i plovili prema Egiptu i njegovim lukama. Mlečanima kao da je bilo osobito stalo da im Dubrovčani ne konkuriraju i smetaju u trgovini s Egiptom i sjevernom Afrikom. Zbog toga 1232. nameću visoku carinu na robu koju Dubrovčani dovezu iz Egipta, Tunisa i barbareskih zemalja. Ona iznosi 20%.[116] Tu naredbu ponovno unose u ugovore podvrgnuća 1236. i 1252. god.[117] Trgovina s barbareskim zemljama ulazi i u prednacrt ugovora 1292. između Dubrovnika i Ankone. Dubrovčani za robu dovezenu iz barbareskih zemalja, a koju iskrcaju u Ankoni, plaćaju određenu pristojbu.[118] Iz visine udarenih carina na dovoz i prodaju robe iz sjeverne Afrike dopušteno nam je zaključiti da je ta trgovina bila unosna jer se stavlja na kocku plaćanje visoke carine, a da se pri tom i zaradi. S druge strane zbog te svoje unosnosti vodi se velika borba za monopol, isključivo pravo trgovanja određenih država i gradova Italije sa sjevernom Afrikom.

Dubrovčani su u Egiptu bili angažirani u Aleksandriji, poznatoj svjetskoj luci još iz starog vijeka. Prijeđimo preko već spomenutog slučaja da Dubrovčanin I. Verero ne smije ploviti u tu luku po nalogu dužda. Oko 1250. god. boravili su u Aleksandriji Dubrovčani Nikola Marina

[114] Čremošnik II, 234, 245, 246.
[115] Ljubić, n. dj., 33.
[116] »Et de mercibus ultramarinis et terre Egypti, Tonissi et Barbarie solvent quintum« SCD III, 354.
[117] SCD IV,11 – Ljubić, 84.
[118] »XL solidos pro centenario librarum denariorum« SCD VII, 85–89.

Cerie, Dobroslav Bincola, Palma Massio i drugi na brodu Lukara Belci. Tu su se našli na plovidbi iz Apulije u Aleksandriju, i iz Aleksandrije u Carigrad.[119] U mletačkim izvorima sačuvane su i druge vijesti o Dubrovčanima u Aleksandriji. God. 1268. raspravlja se u mletačkom Velikom vijeću o Dubrovčanima koji dolaze iz Aleksandrije.[120] Dubrovčani ili Zadrani će, prema zaključku mletačkog vijeća od 23. II 1286, biti posebno nagrađeni ako dovezu u Veneciju sol iz Sardinije, Rosabelle, Cipra i Evizze; ako je dovezu do sv. Andrije (30. XI) i dovoze dalje godinu dana, dobit će po modiju soli 6 libara i 15 solida. Ako dovezu sol iz Aleksandrije, dobit će po modiju 6 groša; ako sklope poseban sporazum sa službenicima soli, tad će dobivati veće premije. Za sol dopremljenu iz prvog područja dobit će 7 velikih libara, a za sol iz Aleksandrije 6 libara i 15 solida po modiju.[121]

Mlečani dakle koliko god su nastojali sužavati domete dubrovačke sredozemne plovidbe i trgovine, nisu se uvijek smjeli strogo pridržavati proklamiranih ograničenja koja su nametnuli Dubrovčanima. Morali su ponekad ne samo od njih odustati nego i nagrađivati Dubrovčane koji dovoze u Veneciju npr. sol, veoma potreban prehrambeni začin.

S ostalim krajevima sjeverne Afrike Dubrovčani se u to doba izričito spominju u vezi s njihovim putovanjima u Tunis. Zabilježeno je 1280. da je neki Petar Luciano, na brodu koji je bio 2/3 vlasništvo Paska Macina i 1/3 Martola Auclina, plovio za Tunis i tamo prodao 4 posude ulja (quatuor vasellos olei).[122] Godine 1284. plovili su Dubrovčanin Marko Viliarico i Venecijanci Nikola Faletro i Jacomo Babilonio zajedno s Blažom Theodorijem iz Zadra na Blaževu brodu »Sanctus Nicolaus«. Upravo kad su u Tunisu ukrcali 2 dijela broda teretom, koji su trebali prebaciti u Pizu, stigla je vijest o neprilikama u Pizi. Tad su odlučili da se tamo ne svraćaju, nego da otplove u Veneciju.[123] Dubrovčani su u Tunisu prilično zaposleni. God. 1290. spominje se neki Marin de Magnoco Raguseo (to je po svoj prilici Marin de Mergnuco). Njemu su Sicilijanci oteli brod u Tunisu. Trebalo mu je stoga isplatiti odštetu od 1000 zlatnih unča (uncie auri mille).[124]

Malo vijesti ima o vezama Dubrovnika sa zapadnim obalama Mediterana.

God. 1281. boravio je u Dubrovniku Bernardo de Nerbona, građanin Marselja (Bernardus de Nerbona, civis Marsilie) gdje je kupio robinju za 8 pp.

Iste godine, s nešto manjom svotom, 6 pp i 10 groša, to radi i Bernard Curtesio s Majorke (Bernardus Curtesio de Maiorca).[125]

[119] Čremošnik I,305. – Krekić, regest 11, str. 170. zbog datacije.
[120] »Cum quibus consiliis factum Ragusii de menatoribus, qui venerunt de Alexandria, debeat diffiniri« – Ljubić, 104
[121] Ljubić, n.dj., 142.
[122] Čremošnik I.219.223. – Mahnken. 137–138.
[123] DC 2.36. – Čitav dokument donosim posebno u Dodatku.
[124] Mahnken, 347.
[125] Čremošnik II, 165, 168.

IX

Ako bismo htjeli sažeti pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika po Mediteranu u XIII st., možemo naglasiti:

Mlečani su u XIII st. potpuno zagospodarili Jadranskim morem. Ono je bilo trasa, put njihova uspona, uspjeha u posredničkoj trgovini između Bizanta, Levanta, sjeverne Afrike i srednje i zapadne Evrope. Jasno su dali do znanja da je njihova najuža interesna sfera Jadransko more sjeverno od crte Dubrovnik – Ankona. U tom sektoru nadzirali su sve tokove i ušća rijeka, luke, kopnene i morske putove. Južno od te crte pa sve do Korintskog zaljeva dali su Dubrovčanima stanovitu slobodu djelovanja. Dubrovčani dakle od Ankone do rta Leuce u Apuliji na Apeninskom poluotoku, te na njegovoj suprotnoj strani do Korintskog zaljeva na jugu Epira uživaju relativnu slobodu djelovanja. Dubrovčani stoga živo trguju s gradovima južno od Ankone i u Apuliji. Iz istih razloga u živoj su razmjeni i sa suprotnom kopnenom stranom (Epir, Tesalija, Akarnanija, Etolija) onim područjem koje je obuhvaćala Epirska Despotovina.

Redaju se ugovori kojima se potvrđuje prijateljstvo i zajamčuje Dubrovčanima slobodna trgovina po kopnu i moru. Prvi je ugovor iz god. 1210. s albanskim vladarom Demetrijem iz Arbanuma.

Epirski despot Mihajlo II Anđeo Duka izdaje posebne isprave god. 1237. i 1251. kojim Dubrovčanima dopušta oporučivanje, spašavanje robe prilikom brodoloma, pozivanje na individualnu odgovornost umjesto kolektivnih represalija. Te su povlastice izuzeci od srednjovjekovnog običajnog prava. Po tom pravu imovina preminulog stranog podanika pripadala je državi u kojoj je umro: roba prilikom brodoloma jest onoga čija je obala, a ne trgovca ili vlasnika broda; represalije se mogu vršiti prema bilo kojem građaninu ako se ne može uhvatiti krivac iz tog grada. Za uzvrat što su dobili te povlastice Dubrovčani opskrbljuju epirsko tržište jahaćim konjima izvježbanim za rat, oružjem i ostalom robom. Pri tom uživaju i ostale uobičajene olakšice. Dubrovčani se slobodno kreću i trguju i po Solunskom Kraljevstvu s veoma širokim povlasticama i velikim pogodnostima. Te im je privilegije dao god. 1234. despot Manojlo Komnen.

Korijen privilegija izdanih Dubrovčanima od solunskog i epirskog despota leži, prema našem mišljenju, u ispravi bizantskog cara Izaka Anđela. On je god. 1192. dopustio Dubrovčanima slobodnu trgovinu po Bizantu bez daće i nameta; smiju ponijeti robu spašenu prigodom brodoloma; oteta roba u Draču i okolici, zatim u dukatu Hadrijanopolja moraju se vratiti Dubrovčanima. Budući da se epirski despot Teodor Anđel Duka (oko 1215–1230) smatrao nasljednikom bizantskog cara (sâm se okrunio i proglasio carem), epirski su despoti potvrđivali stara prava i povlastice koje su bizantski carevi davali Dubrovčanima. Pri tom su dodavali i nove. Na taj se način nije gubio kontinuitet povlastica i slobode trgovine po tom dijelu bizantskog carstva. Od niza bezimenih dubrovačkih trgovaca i poklisara koji krstare Epirskom Despotovinom

baveći se posredničkom trgovinom, uvozom-izvozom spomenimo poklisara Dobroslava (Ranjinu). Iz Epirske Despotovine iz Prizrena borave u Dubrovniku Deana robinja, Bogdan Radoslavov i Kranoje.

Osim povlastica kojima se općenito sređuju međusobne trgovačke veze, Dubrovčani se izričito spominju kako djeluju u luci Spinarici sa svojom robom i lađama (Vita Bodacia, Marin Dersa, Marin Bincola, Stjepan de Zernagora).

S otokom Krfom Dubrovčani su održavali mir i prijateljstvo; tamo slobodno idu i trguju. Dapače oni se smatraju kao stanovnici, domaći ljudi otoka. Unatoč proklamiranim i ugovorima utvrđenim dobrim odnosima i vezama, Dubrovčani su znali doživljavati neugodnosti u lukama Epira i Krfa. Iz Krfa borave u Dubrovniku nadbiskup Teodozije i Janin. Od Dubrovčana na Krfu su Gervazije, Bucignolo i dr. Odnosi s Krfom regulirani su ugovorima iz 1236–1254. i 1238–1240. To su zapravo samo dva ugovora koja se, zbog nedostatka potrebnih elemenata, datiraju u taj vremenski raspon.

Južno od Korintskog zaljeva ne nailazimo na vladare koji bi s Dubrovčanima sklapali ugovore prijateljstva, dopuštali im slobodu trgovine i sl. Stoga se malo nalazi Dubrovčana na Peloponezu. Spominju se u luci Methonu (Modon) Dubrovčani Matej Stepio i Jakob Slafce. Naprotiv, u Dubrovniku boravi relativno dosta Grka. Po zanimanju su robinje, obrtnici, trgovci, mornari; pozajmljuju novac, služe. Po mjestu porijekla poznati su: Marija iz Clarenze, Cristiana iz Potamye (Peloponez), Marko Franco de Murano (Negropont). Kudikamo ih više ima bez oznaka mjesta porijekla. Zapisani su samo kao Grci: Marija i sin joj Ivan, Juraj, Nikola, Janin, Manuel, Kosta, Nikola Mogulla, magister Mihajlo i sin mu Radogost.

Mnogi Dubrovčani naselili su se na Kreti, saživjeli se sa starosjediocima uklopivši se u njihovu sredinu (Dubrovčani Petar, Gervazije, Šimun). Dok su se Dubrovčani udomljavali na Kreti, Krećani se svraćaju u Dubrovnik da, između ostalog, kupuju robinje (Matej Doto, Petar Lambardo, Konstantin Catalacti, Tomadus, robinja Ana).

Dubrovčani uspješno trguju po Romaniji (Bizantu). Dubrovačka vlada ne pravi neprilika vlastitim trgovcima, izvoznicima u tom pogledu. Samo im zabranjuje izvoz vina u to područje, ali to je bila opća zabrana zbog mogućnosti reeksporta. Mlečani naprotiv udaraju visoke carine na robu koju Dubrovčani dovezu i hoće je prodati u Veneciji. Općenito uzevši, Dubrovčani izvoze iz Bizanta robu visoke kvalitete, osobito odjevne predmete, svilu, nakite, ukrase, zatim robu niže kvalitete: žitarice, kožu i kožne proizvode, krzna, vosak i ostalu robu (mercationes).

Od luka u koje zalaze u Bizantu na prvom je mjestu Carigrad. Spominje se i neka luka Macra. U Crnom moru ulaze u Mesembriju i obale Crnog mora koje su pod Tatarima. Dubrovčani koji su zabilježeni da se kreću lukama Bizanta jesu: Petar Ceria, Matej Dersa, Nikola Sorgo, Lic de Laveniza, Pasqua de Dragano, Johannes de Cazainpino, Gregorius

filius de Dragogna, Dessa Marini, Radoan gener de Radoi, Pasqua de Bratina, Zan Gaytanus, Salvus Raguseus, Marin Bona, Juraj Dubrovčanin, Palma de Massio, Juraj Belci i dr.

Bizantinci dolaze u Dubrovnik služiti, baviti se obrtom. Značajan je dolazak i boravak obitelji Paleolog (koja nema rodbinske veze sa istoimenom carskom dinastijom). Njeni članovi se bave sitnom trgovinom i nisu igrali značajniju ulogu u Dubrovniku. Od Bizantinaca u Dubrovniku navedimo poimenično: Hurana kovača. Članovi obitelji Paleologa su: Damjan. Matej, Andrija, Desa, jedna neimenovana žena, Nalješko, Matija.

S Levantom (obala Male Azije koja u XIII st. nije pod Bizantom) Dubrovčani su došli u vezu preko poziva pape Inocencija III. On naređuje dubrovačkoj crkvi i svećenstvu da novčano pomognu djelatnost križara na Levantu, da omoguće naoružanje, slanje i boravak dvojice vojnika (po jednog templara i hospitala) koji će se tamo boriti i boraviti godinu i više dana. Ujedno potiče Dubrovčane da se odazovu i pođu u križarski rat.

Bez obzira na te motive Dubrovčani zalaze na Levant (kako na područje koje je pod križarima, tako i u one krajeve koji nisu pod njima – Armenija, Turska). Odatle izvoze različnu robu što se jasno razabire iz ugovora Dubrovnika s Venecijom 1232, 1236, 1252. kao i iz nacrta ugovora Dubrovnika i Ankone iz god. 1292. i dubrovačkog statuta.

Levantinci iz Tripolija (Nicholaus Bondimirus) i Jeruzalema (Gvido, vicekancelar kralja Jeruzalema i Cipra) dolaze u Dubrovnik kupovati robinje.

S gradom Akonom (Acre) Dubrovčani su posebno povezani. On je zapisan u Statutu carinarnice u vezi s količinom vina koja se smije sobom ponijeti kad se tamo plovi. Sačuvane su u Dubrovniku vijesti o različitim hodočasnicima i službenim mletačkim bajulima koji se nalaze ili namjeravaju poći u Akon i Tir. Iz tih podataka vidljivo je, da se tamo nalaze i neki Dubrovčani (Bolacije pok. Mateja Balacia). Iz Akone susrećemo se u Dubrovniku: redovnik Ivan de Valore, Leonardo Venerico baylus Accon, zatim kupci robinja: Nikola Gualterii, Filip de Niolo, Janin Bonus, Tribon de Molino. Iz Tira usput je u Dubrovniku Marko Geno, baylus Tyri.

Od država i područja sjeverne Afrike s kojima Dubrovčani trguju na prvom je mjestu Egipat, unatoč jakom pritisku Mlečana, koji ih nastoje u tome omesti. Dubrovčani se spominju u Aleksandriji kao mornari, trgovci ili dobavljači soli za Veneciju (Lukar Belci, Nikola Cerie, Dobroslav Bincola, Palma Massio i dr).

U barbareskim zemljama Dubrovčani su veoma angažirani u lukama Tunisa (Petar Luciano, Marco Viliarico, Marin Magnoco).

Sa zapadnim dijelom Mediterana Dubrovčani su u dodiru preko trgovaca iz Marselja (Bernardus de Nerbona) i Majorke (Bernardus Centesio) koji u Dubrovniku kupuju robinje.

U XIII st. Dubrovčani su bili izravno ili neizravno u pomorsko-trgovačkim odnosima i vezama s izvanjadranskim lukama i državama, i krajevima:

Epirska Despotovina, Tesalija, Solunsko Kraljevstvo; Peloponez (Methon, Clarenza, Potamya); Negropont (Eubeja); Kreta; Cipar; Bizant (Romania) općenito i posebno Carigrad; Mesembrija i Tatari na obalama Crnog mora; Levant (Tripolis, Jeruzalem, Akon, Tir); Armenija; Turska; Saraceni; Egipat i posebno Aleksandrija; Barbareske zemlje općenito. Tunis posebno: Marselj; Majorka i negdje u Sredozemlju Macra.

DODATAK
SUPPLEMENTUM

1. *(Oko 1210. Negdje u Albaniji). – Dimitrije, protosevast i veliki župan daje privilegije Dubrovčanima.*
(Circa 1210. In aliquo loco Albaniae). – Demetrius, panypersevastos et magnus archon Reguseis privilegia dat.

Ego Demetrius Dei gratia panyperseuastos et magnus archon juro super quatuor sancta Dei euangelia sine fraude et malo ingenio firmam pacem habere et manutenere senper uite mee dum uixero ciuitati Ragusii et omnibus hominibus Raguseis. Ut ipsi Ragusei salui et securi ambulent per totam terram meam sine nullo datio in omnibus iusticiis suis tam per terram quam per mare liberi et securi. Et sicut ego hoc iuro et firmo ita precipio omnibus hominibus meis ut hoc iurent et firmiter teneant omnibus diebus uite eorum.

Ego Andreas Stapanus iuraui. Ego Ionema iuraui. Ego Markeni iuraui. Ego Alexi iuraui. Ego Paullus iuraui. Ego Demetrius iuraui. Ego Cosmas iuraui. Ego Serneli iuraui. Ego Lazarus iuraui. Ego Iohanes iuraui. Ego Nicolaus [iura]ui. Ego Peltrus iuraui. Ego .... ni iuraui. E[go] Leu iuraui. Ego sundia Andrea iuraui.

Acta s. Mariae Maioris XIII st. Hist. arhiv Dubrovnik.
Acta s. Mariae Maioris saeculi XIII. Archivium historicum Ragusii.

2. *1282. 3. rujna. U Dubrovniku. – Marko Geno, bajul Tira, obavještava Dubrovčane da je svećenik Petar postavljen za pisara.*
1282, 3 septembris. Ragusii. – Marcus Geno, baylus Tyri Ragusinos certiorem fecit presbyterum Petrum tabellionem constitutum esse.

Die tercio septembris 1282. In publica concione civitatis Ragusii congregata per sonitum campanarum ut moris est, nobilis vir dominus Marcus Geno, de domino ducis mandato bailus Tyri, fecit publice legi litteras excellentissimi domini ducis Veneciarum predicti tenorem huiusmodi continentes. Johanes Dandulo Dei gratia Venecie. Dalmacie, atque Cro-

acie dux, dominus quarte partis et dimidie tocius imperii Romanie, nobili et sapienti viro Marco Geno, de suo mandato baiulo Tyri, fideli, dilecto salutem et dilectionis affectum. Quia presbiter Petrus sancti Johanis Crisostomi per cancellarios nostros diligenter examinatus fuit repertus sufficiens ad tabelionatum officium exercendum per nos et nostrum minus et maius consilium constituendi tabelionem ipsum presbiterum Petrum in publica concione tenore presentium nobis plenam concedimus facultatem, per nos et ipsa consilia vobis nichilominus mandantes, quatenus ipsum presbiterum constituere tabelionem in concione ut dictum est superius debeatis. Datum in nostro ducali palacio die XVIII augusti, decime indictionis.

Quibus litteris ibidem lectis prenominatus nobilis dominus Marcus Geno, bailus Tyri, recepto ab ipso presbitero Petro, ad sancta Dei evangelia (tactis sanctis evangeliis – precrtano) corporaliter iuramento de observanda domini ducis fidelitate et de exercendo bona fide sine fraude secundum forman capitularis tabelionum de Veneciis tabelionatus officio, ipsum presbiterum Petrum ex auctoritate sibi per vigorem dictarum litterarum domini ducis concessa, iuxta mandatum domini ducis per easdem litteras sibi factum publicum tabelionem constituit et eum investivit de arte et officio notarie dans et concedens eidem presbitero Petro exercendi ubique tabelionatus officium plenam et liberam, auctoritate qua in hac parte fungitur, tamquam tabelioni publico, facultatem.

Actum (fuit hoc in dicta publica concione – precrtano) presentibus nobilibus dominibus Johane Georgio de mandato domini ducis comite honorabili Ragusii, Leonardo Venerico de eodem mandato baiulo Accon et aliis in dicta concione publica congregatis. Hec autem etc. Testis Martolus de Zerva iuratus iudex Ragusii. Marinus de Magdalena et alii plures.

Diversa cancellariae, tom. 1, fol. 102'.

3. 1284, 30. rujna. U Dubrovniku. – Dubrovčanin Marko Viliarico i Mlečani Nikola Faletro i Jakomo Babillonio, trgovci o svojem trgovačkom putu iz Tunisa u Veneciju umjesto u Pizu.

1284, 30 septembris. Ragusii. – Raguseus Marcus de Viliarico et Veneti Nicola Faletro et Jacomo Babillonio, mercatores de suo viagio ex Tunisio Venetias, sed non Pisam.

Die ultimo septembris MCCLXXXIIII, indictione XIIa. Coram nobili uiro domino Michele Mauroceno comite honorabili Ragusii et juratis judicibus Grubessia de Ragnana et Vitale Binçole, presentatum fuit quoddam scriptum factum per manum Andree Blanci scribani nauis Blasii Theodori de Jadra que uocatur Sanctus Nicholaus, quod scriptum lectum fuit in presencia dicti Blasii et domini Nicholai Falletro de Veneciis et Marci de Viliarico de Ragusio. Et ipsi Blasius et dominus Nicholaus et Marcus fuerunt confessi et contenti esse uera quecumque in dicto scripto continentur, cuius scripti tenor talis est.

In nomine domini amen. Vere fo che ser M(arco) de Viierico de Raguxi a ser N(icholo) Faletro e ser Jacomo Babillonio de Venecia mercadhanti noliçadhi cum ser Blasio de Todhoro de Çara paron della naue k a nome San Nicolao e si comença kargar in lo porto de Tonisso per douer andar a Pixa. E siando caregadho çirka le II parte dela dicta naue e te si uenne in Tonisso nouvelle de pluxor parte che li Çencexi si auea sconfiti li Pixanni. Onde per quelle nouelle li souradicti signori per paura de legni de Çencexi ke no uignisse alo porto de Tonisso feson ala terra e fe far alo porto d Tonisso ke la naue andaua a Venecia e con questa uoxe fo caregadho lo romagnente dela naue e partisemo de lo porto de Tonisso. Vere fo ke di 1 auanti che nu se partisemo delo porto de Tonisso e lo si uenne una naue da Napuli una tareta de Catellani e de Çiçiliani da Trapano per li quali nu entendesemo da elli cotal nouelle ke li Çencexi si auea sconfiti li Pisani et aueo morto la soa podhestadhe e tuti li homini da Venezia li quali fo catadhi in quello radha uiui di 1 dapo presa loste. E partidhi nu da Tonisso sianto in mar cirka miia XXXX, ser Nicholo Faletro se dise a ser Marco de Viierico che lo si volea andar a Pixa e ser M(arco) response a ser N(icholo) k elo non uolea andar a Pixa per caxon dele souradite nouelle e per caxon k elo sauea manefestamente per 1 letera ch auea reçeuudho ser Marin Michel ke li Çencexi auea preso la soa naue e menadhala Çenea col auer e cole persone in prixon. Vere che ser N(icholo) si li mostra a se raxon per kelle uolea pur andar a Pixa e stete in questa question a se de longo monstrandosse ase so raxon adhensembre ser N(icholo) a ser M(arco) e ser M(arco) a ser N(icholo) no se posando acordar adensembre tuto quello di. Vere ke lactro di ser M(arco) si clama lo paron e lo noclero e tuti li marinari e si li dise tute le dite nouelle ke zascun sauea ben k ele era uere. Onde per questa caxon eo no uoio andar a Pixa ke nu podhi ben sauer ke da ki Çencesi a sconfiti li Pixani, nu non potemo andar a Pixa e seremo prexi e menadhi a Çenea si come i altri. Vere che ser N(icholo) si nol andar a Pixa et eo uoio andar a Ragusi, ni no se podhemo acordar adhensembre en questa non douemo sempre star onde (corda ?) et si no clamadhi per questa caxon ke se uu uacorde d andar a Pixa tuti e la maçor parte de uu si condixe ser N(icholo) eo m acordare ankeo e se uu u acorde d andar in lo colfo si condigeo eo prego ser N(icholo) ki s acorda an belo. Vere ke ser N(icholo) Faletro li response: »Bel ser Marco, queste non e parole ni de lo paron ni de noclero ni da marineri ka ali far de quisti fati elli couen uegnir o che nu uolemmo andar.« Vero fo ke lo paron si response ke uero era ke se li era en concordia adhensembre ello era presto d andar en quelle parte o illi diria in concordia uoluntadhe e se li non podhese eser in concordio adhensembre sicome li non era stadhi in finala e uoio che uu sapie messer N(icholo) ke queste parole e ben da me e da noclero e da mariner an ua sie si rico (homo – precrtano) mercadhante co uu, eo non uoio perder la naue e la persona ke eo e tuti li altri dauemmo le persone si comme aui uui e diremo en questo fato quello che meio e pur segurtadhe sera del auer e della naue e dele persone e questo sapie. Vere ke ser N(icholo) Faletro response alo paron ke lo li era teg-

nudho d andar a Pixa e k elo li dixea pur che lo non uolea andar oltre seno la e prego nui scriuan kelo li douese scriuer. Vere ke ser M(arco) si disse alo paron: »Bel ser paron, eo non me poso acordar con ser N(icholo) ne ello co me o uu dixe d andar a Pixa o uu dixe d andar a Raguxi.« Onda lo paron response plaxeuello et eo lo fare ser M(arco) dise ke lo li plaxea k elo e noclero e la bona çente de la naue disisse quello chi li parese lo meio del auer e dele persone e cosi anda lo nocler e paron in predha e parla cola bona cente de la naue et alo fin si dise a ser N(icholo) in questa mainera: »Messer N(icholao) nu auemmo ueçudho (?) che I et I nocte che uu con ser Marco non podhe esser stadho in concordia adehensembre ni ancora non ue podhi acordar segondo lo nostro parer. Onde questo si e quello che nu ue dixemmo messer Nicholo da que ke lu chi m a noliçadho si con se uue me demanda a dir quello che eo credho ki sia lo meio del auer e dele persone e dela naue per mia uoluntadhe e per quella dela bona cente dela naue, si ue dixemo apertamente ke uu a(n)dara cum altra naue a Pixa che cum questa no per questo uiaço che nu non uolemmo andar a perder l auer et le persone. Onde a nu tuti si par lo meio d andar a Venecia et incontinente fo fato.« Onde misser N(icholo) si me prega mi scriuati ch eo li douese scriuer che lo paron e lo mercadhante e quelli dela naue lo sforçaua e per força lo menaua a Venecia digando tuta fiadha eo faço le meo dampno libre II milla e plu se plu dauese le dampno.

In margine: publicato et data damiro.

Diversa Cancellariae, tom. 2, fol. 36–36'

Kosta Milutinović

JOSIP SMODLAKA I JUGOSLAVENSKO PITANJE U HABSBURŠKOJ MONARHIJI

I. Ideolog politike »novoga kursa«

U Dalmaciji se poslije pada Bachova apsolutizma i uvođenja ustavnog poretka u Austriji formirala jedinstvena Narodna stranka, koja je predstavljala većinu Hrvata i Srba i odnijela prvu pobjedu nad autonomašima na izborima za Dalmatinski sabor 1870. Udruženi Hrvati i Srbi u okviru Narodne stranke bore se zajedničkim snagama za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, za uvođenje narodnog jezika u škole i sudove, za ponarodivanje općina u Dalmaciji. U *Narodnom listu*, organu Narodne stranke, pod uredništvom Natka Nodila, pojavljuju se i tekstovi štampani ćirilicom i list propagira bratstvo i zajednicu Hrvata i Srba.

Bosansko-hercegovački ustanak (1875–1878) iskorišćuje austro-njemačka vladajuća klasa da izazove razdor između Hrvata i Srba u Habsburškoj Monarhiji, prema poznatom principu austrijske politike: »Divide et impera!« Pitanje buduće pripadnosti Bosne i Hercegovine postaje jabukom razdora. Vladajuća klasa u kneževini Srbiji zahtijeva da se Bosna priključi Srbiji. Vladajuća klasa u kneževini Crnoj Gori priželjkuje sjedinjenje Hercegovine s Crnom Gorom. Vladajući krugovi u Hrvatskoj i Dalmaciji, pozivajući se na hrvatsko državno pravo, postavljaju zahtjev da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj, u okviru Habsburške Monarhije. Zbog toga dolazi do sukoba između Hrvata i Srba, zaoštravanja nacionalnih i vjerskih suprotnosti i podvajanja narodnih snaga.[1]

Uzalud je Lovro Monti, narodni zastupnik Kninske krajine, pokušavao posredovati između zavađenih tabora, stojeći na širokim jugoslavenskim pozicijama. Kada je došlo do javne polemike između Mihovila Pavlinovića i Save Bjelanovića, s mnogo nepotrebne oštrine i neopravdanih generalizacija i s jedne i s druge strane, Lovro Monti osuđuje i

[1] Grga Novak, ***Podvojene narodne snage u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru***, 1963, X, 13–25. Lujo Bakotić, *Srbi u Dalmaciji*. Beograd, 1938, 64–110.

jednoga i drugoga.[2] Cijepanje Narodne stranke na dvije posebne stranke smatra za veliku nacionalnu nesreću i u znak protesta povlači se s političke arene.[3] Njegov je gest ostavio dubok utisak na suvremenike, ali nije mogao zaustaviti hrvatsko-srpski sukob. Šovinistička mržnja i religiozni fanatizam zahvaćaju sve dublji korijen i na jednoj i na drugoj strani, poticani izvana, iz Beča, iz Pešte, iz Rima.

Tek nakon dvadesetgodišnjih oštrih borbi između Hrvata i Srba u Dalmaciji na političku arenu stupa nova generacija, koja je jasno uvidjela negativne posljedice teške međusobne borbe i odlučila da pođe novim putevima. Na čelu tog novog naraštaja stoje mladi ljudi, širih političkih horizonata i naprednijih shvaćanja, koji uviđaju da samo sloga i suradnja ugnjetavanih naroda može prokrčiti put boljoj budućnosti. Ta nova orijentacija nazvana je politikom »novoga kursa«, a jedan je od njezinih inicijatora i nosilaca Josip Smodlaka.

U svojim neobjavljenim memoarima Smodlaka spominje da su mu još u ranoj mladosti »u slavjanskom Kotoru« (gdje mu je otac tada službovao) »jedinstvo i bratstvo Srba i Hrvata postali politička dogma« i da je još tada »usisao tu vjeru iz Gundulića, Kačića, Iliraca, narodnjaka . . .« Nešto kasnije, kao učenik klasične gimnazije u Splitu, Smodlaka postaje pravaš, starčevićanac, ali ostaje i dalje pobornik jugoslavenskog bratstva, objašnjavajući to ovim riječima:

»Da ovako mislim o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca i o našoj budućnosti nije me nipošto smetalo to što sam ja u to doba, jednako kao i sav bolji dio hrvatske omladine, bio politički pristaša Ante Starčevića. Starčević je otvoreno napadao Habsburgovce; on je propovijedao ideju jednoga naroda i jedne narodne države »od Tirola do Makedonije«; on je pobijao cijepanje našeg naroda po vjeri. To su bile tri temeljne ideje, koje sam u mladosti usisao i koje su me stalno vodile u cijelom mom političkom životu. Dok, naprotiv, nije me se nikad primilo nastrano Starčevićevo naučanje o porijeklu i imenu Srbin, već mi je srpsko ime bilo uvijek jednako milo i sveto kao i Hrvat«.[4]

Nakon položene mature u Splitu, kao odličan đak, Smodlaka dobiva stipendiju i odlazi u Beč da studira pravne nauke. U to vrijeme na raznim fakultetima i visokim školama austrijske prijestolnice školuju se mnogi studenti Hrvati, koji se oduševljavaju antiaustrijskom i antiklerikalnom politikom Ante Starčevića i njegovom borbom protiv tadanjeg hrvatskog bana grafa Khuena Héderváryja, poslušnog izvršioca bečke politike. Zajedno s ostalim studentima pravašima iz Dalmacije Smodlaka aktivno sudjeluje u studentskim demonstracijama u Beču povodom izglasavanja predloženog budžeta za okupiranu Bosnu i Hercegovinu 20.

[2] Dr Lovro Monti, *Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskog vijeća*. Beč, 1882.

[3] Kosta Milutinović, *Lovro Monti i narodni preporod u Dalmaciji. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*. Zadar, 1966 IV, 162–163.

[4] Dr Josip Smodlaka, *Moja narav i vrst moga političkog rada*. Neobjavljeni fragmenti. Smodlakina ostavština, dodatak I.

VI 1890. U toj debati govorio je i Miho Klaić, šef Hrvatske stranke u Dalmaciji i narodni zastupnik u austrijskom parlamentu. Tim povodom zadarski *Narodni list* donosi ovaj telegrafski izvještaj:

»Austrijsko odaslanstvo, u plenarnoj sjednici, primilo je bez promjene zajam za zaposjednuće Bosne i Hercegovine. Dr Klaić naglasio je radostan napredak zaposjednutih zemalja pod austrijskom upravom u kulturnom i gospodarstvenom pogledu. To je najbolji dokaz dobre uprave u Bosni. Dočim on glasuje za proračun, daje ministru Kalaju glas pouzdanja. Ali bitni dio za napredak Bosne pripada austrougarskoj vojski, koja je ukupnim ponašanjem pridonijela uspjehu uprave u zaposjednutim zemljama.«[5]

Klaićev govor dočekan je odobravanjem od većine prisutnih narodnih zastupnika, a jedan bečki list *(Neues Wiener Tagblatt)* donosi vijest da je na svečanom prijemu car Franjo Josip razgovarao na talijanskom jeziku s Klaićem i pohvalio njegov govor. To je prouzrokovalo još veće ogorčenje u redovima hrvatskih studenata i izazvalo njihov revolt. U svojim uspomenama Smodlaka piše između ostaloga:

»U isti dan kad je car Franjo Josip pohvalio dra Klaića za taj govor, dalmatinski omladinci pod mojim vodstvom javno osudiše toga inače zaslužnog narodnog prvaka kad je prolazio kroz Beč. Ova manifestacija hrvatske omladine... bila je zapažena i u inostranstvu, i to kao nešto nova i neobična, jer se do tada Hrvate općenito smatralo nepokolebljivim stupovima carske Austrije«.[6]

Vodeći bečki list *Neue Freie Presse* donosi vijest da je jedan student visokim glasom povikao na bečkom kolodvoru: »Zastupnik Reichsrata i član Delegacija dr Klaić izdajica domovine, pereat!« Izvještač dodaje: »Ovom su se priključili ostali studenti i povici »pereat« nisu prestajali dok se vlak nije izgubio sa vidika«. *Presse* savjetuje demonstrantima »da se isele u Rusiju«. *Fremdenblatt* javlja da je demonstracije izazvao Klaićev govor u kojem je hvalio Kalajev režim u Bosni i da su studenti na kolodvoru »prijetili Klaiću kišobranima, štapovima i pesnicama«. *Dalmata* postavlja pitanje: »Zašto je Klaić u Delegacijama na Kalajevu oltaru palio tamjan i izmirnu, onaj isti Klaić koji je samo četiri godine ranije oštro napao režim u okupiranim pokrajinama?«[6a]

[5] *Narodni list*, Zadar, 27. VI 1890.

[6] Dr J. Smodlaka, op. cit.

[6a] Tačno je da je Klaić ranije bio protivnik austrijske okupacije Bosne i Hercegovine. Rade Petrović je s razlogom istakao: »Suprotno Pavlinoviću i njegovim istomišljenicima, Klaić je sa svojim prijateljima bio »proti bilo kakvoj okupaciji«. On je tu misao već odranije zastupao, i ona je sastavni dio njegovih pogleda na pitanje jugoslavenskog oslobođenja i budućnosti«. (Dr Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. Sarajevo, 1968, 435). U jednom svom karakterističnom pismu Jurju Biankiniju, Miho Klaić se ne samo izražavao protiv austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, nego izričito kaže da ove zemlje treba »anektirati postojećim državama, i zavesti jednu jugoslavensku jaku državu, potpuno neodvisnu.« (Hrvoje Morović, *Pisma Miha Klaića urednika »Narodnog lista« Jurju Biankiniju, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, VI-VII, 1960, 281). Analizirajući Klaićev govor na zasjedanju austrijske delegacije od 5. II 1882. Hamdija Kapidžić je ukazao da je Klaić »podvrgao kritici politiku Austro-Ugarske u doba okupacije i njene ciljeve, navodeći da je okupa-

Demonstracije izazivaju žive polemike i u hrvatskoj štampi. Jedni ih odobravaju, drugi osuđuju, treći ostaju neutralni, samo ih notirajući, bez komentara. U obranu Klaića otvoreno ustaje organ njegove stranke, zadarski *Narodni list*, koji pokušava da umanji i omalovaži njihovo značenje:

»Na čast naše hrvatske omladine odmah izjavljujemo da je ovu sablazan na bečkom kolodvoru prouzrokovalo samo 11 dalmatinskih đaka, od kojih 4 bila su kao gledaoci. Nije pak istina što kažu njemačke novine da su izgrednici dra Klaića nazvali dušmaninom domovine, da su mu prijetili pestima i kišobranima, da je na kolodvoru bilo 70 đaka – sve akademske mladosti hrvatske. Nije istina ni da ga dopratiše vikom do kolodvora. Pereat se čuo onda kada je vlak bio počeo kretati. Nomina sunt odiosa, ali bude li od potrebe, iznijet ćemo i imena izgrednika«.[7]

Uvodničar *Narodnog lista* pokušava opravdati Klaićev govor, istaknuti olakšavajuće okolnosti koje bi mogle objasniti težak položaj predstavnika Dalmacije u austrijskom parlamentu i u Delegacijama, ali je prijašnji Klaićev ugled poslije svega ovoga ostao okrnjen. *Narodni list* ipak nije iznio na javnost »imena izgrednika«, vjerojatno zato što su oni još istoga dana bili pronađeni, uhapšeni i kažnjeni. Najteže je prošao sam Smodlaka: izgubio je stipendiju. To je imalo za posljedicu da nije mogao nastaviti započete studije u Beču. Uz velike napore i žrtve, Smodlaka je studirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Gracu 1893.

Smodlaka ulazi u javni život Dalmacije kao općinski tajnik u svom rodnom mjestu Imotskom 1895. Govoreći o tom prvom razdoblju njegove društveno-političke djelatnosti, Vicko Krstulović je rekao· »Tu ga je posao dovodio u stalnu vezu s narodom i on je prvi put uvidio važnost socijalnog pitanja. On je tu vidio siromaštvo i bijedu, zapuštenost i neznanje, u kojima je radni seljak živio i kako su seljaka strašno iskorištavali fratri, posjednici i lihvari-zelenaši . . . Da pomogne siromašnim seljacima imotskog kraja, on se upustio u borbu protiv fratara i bogataša i izgubio mjesto općinskog tajnika u Imotskom. Od tada Smodlakin politički ideal nije samo nacionalno oslobođenje nego i oslobođenje seljaka od iskorišćavanja od strane bogatih«.[8]

Starčevićanac još iz rane mladosti, Smodlaka se vidno istakao među pravaškom omladinom i već u 27. godini života postaje član egzekutivnog odbora Hrvatske stranke prava za Dalmaciju. Isto kao Frano Supilo, Smodlaka odmah zauzima mjesto na lijevom krilu, koje se okupljalo oko velikog rodoljuba i vođe riječkih Hrvata Erazma Barčića, koji je predstavljao široku jugoslavensku, protuaustrijsku orijentaciju među

cija imala da posluži kao klin među Južne Slavene . . . Dr Klaić je podvukao potrebu uvođenja u upravu Bosne i Hercegovine nacionalnog elementa . . . Ako do ovoga ne dođe, narodi ove zemlje u svojoj nacionalnoj perspektivi prilaziće ustanicima koji će Monarhiju stajati neprocjenjivih žrtava, pa čak i opstanak Monarhije mogu dovesti u pitanje.« (Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, 151-153).

[7] *Narodni list*, 5. VII 1890.

[8] *Vicko Krstulović, Dr Josip Smodlaka*. Referat održan na akademiji o stogodišnjici Smodlakina rođenja u Narodnom kazalištu u Splitu, 9. XII 1969.

pravašima. Kao mlad advokatski pripravnik u Splitu, gdje se stalno nastanio početkom svibnja 1898, Smodlaka aktivno sudjeluje u sokolskom pokretu i postaje starješina Hrvatskog sokola, propagirajući od prvoga dana misao bratstva Južnih Slavena u borbi protiv Austrije.

Vlada Ernesta von Körbera postavlja za novoga namjesnika Dalmacije baruna Erazma Handela (1902). Svi prijašnji namjesnici bili su austrijski generali, Handel je bio prvi civil, ali po svojoj pretjeranoj revnosti krut i bezobziran: »Handel je došao u Dalmaciju s otvorenim ciljem germaniziranja njenih ureda«.[9] Handel je svojim »jezičnim punktacijama«, kojima je namjeravao nametnuti njemački jezik kao službeni administrativni jezik u Dalmaciji, svojim pokušajem otvaranja njemačke gimnazije u Zadru i dovođenjem sve većega broja Austrijanaca na rukovodeća mjesta u zemlji izazvao razumljiv otpor svih političkih stranaka i grupa. Taj otpor dolazi do izraza već prilikom prvoga zasjedanja novoizabranog Dalmatinskog sabora. Na izborima obavljenim u prosincu 1901. u kotaru vanjskih općina Šibenik-Skradin prvi put je izabran za narodnog zastupnika Josip Smodlaka. Kao član opozicionog pravaškog kluba on se vidno ističe na prvoj sjednici saborskog plenuma, na kojoj se novi namjesnik Handel predstavio Saboru, 23. VI 1902. Handelova nastupna besjeda, u kojoj je izložio svoj program, prekidana je čestim upadicama od strane pojedinih opozicionih zastupnika. Jedan od najoštrijih je Smodlaka. Kada je Handel rekao da je pomorstvo nedovoljno razvijeno i Dalmatinci primorani »da traže zarade pod tuđom zastavom, u dalekim krajevima«, - Smodlaka mu je doviknuo: »Hvala Austriji!« Kad je Handel priznao da se državne financije »nalaze u tegobi« i da treba udruženim snagama raditi da se teškoće prebrode – Smodlaka ga je dopunio: »Po austrijskom receptu!« Na Handelov savjet da Dalmacija treba usko surađivati »s drugim austrijskim pokrajinama«, Smodlaka je zapitao: »Zar nam je bliži Voralberg? Mi ćemo s Hrvatskom, a ne s Austrijom!«[10] A kada je Handel počeo čitati isti tekst i na talijanskom jeziku, pravaški zastupnici demonstrativno su napustili sabornicu, a jedan je uzviknuo: »Nek ostanu samo austrijski galioti!« Među prvima je izašao Josip Smodlaka.

Prilikom debate o školskom budžetu u Dalmatinskom saboru Smodlaka drži svoj prvi saborski govor na sjednici plenuma 15. VII 1902. Od svih kritičara prosvjetne politike u Dalmaciji Smodlaka je najoštriji i ukazuje da Namjesništvo uvodi »nenarodni, pače protunarodni duh u sve naše škole« i konstatira ovu žalosnu činjenicu: »Vlada je počela najprije ukidati hrvatske čitanke i postepeno istiskivati iz škola povijesne tekstove, jer su bili napisani hrvatskim jezikom za hrvatsku djecu u hrvatskoj zemlji«. Smodlaka upozorava Sabor da se širom Dalmacije u osnovnim školama umjesto hrvatskih čitanki djeci turaju u ruke *Deutsches Lesebuch* i *Letture italiane*, i postavlja pitanje: »Što će kazati na

[9] Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*. Zagreb, 1944, II, 422.

[10] *Brzopisna izvješća XXXVII zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskog. Zadar, 1902. 268–269.*

to mladi naraštaj, koji se ponosi imenom svoga naroda? Na čitankama jezika njegova naroda briše se narodno ime kao da se radi o kojem bezimenom plemenu afričkom!«[11]

Austrijski se duh osjeća u svim nastavnim programima i planovima, u svim školama, upozorava Smodlaka s razumljivim ogorčenjem: »Govoreći o školi, ne mogu se ograničiti na pučke škole, jer je vladajući sustav jedan te isti u pučkim, u srednjim i u višim školama. Svuda jedan vjetar puše! Vjetar bečki! I taj pogubni vjetar što ga je zadahnuo duh Meternichov i Bachov zavladao je i u zavodima koji imaju da odgajaju naš podmladak!«[12]

U tom prvom velikom saborskom govoru Smodlaka je rekao toliko gorkih istina i poraznih činjenica o vladinoj prosvjetnoj politici da ni najrevnosnije pristaše austrijskog režima, takozvani »Bečani« u Saboru, nisu imali argumenata kojima bi makar pokušali da pobiju iznesena fakta. Smodlakin govor ostavio je i na njegove političke protivnike duboku impresiju, a njegovi istomišljenici i publika na galeriji pozdravili su ga oduševljenim aplauzom.

U svom drugom velikom saborskom govoru, 19. VII 1902, prigodom debate o proračunu pokrajinske zaklade, Smodlaka podvrgava oštroj i opravdanoj kritici cjelokupnu ekonomsku politiku austrijskog režima u Dalmaciji, privredno najnerazvijenijoj zemlji Habsburške Monarhije. »Jedino polje« – rekao je Smodlaka – »na kojem ovaj sistem razvija živu djelatnost, jest birokracija, činovništvo, te je po tome ova država bila prozvata činovničkim rajem ... Treba li nam pitati kako je narodu u tom raju?« Zatim, ilustracije radi, iznosi pravo stanje u zemlji, u kojoj je na svakom koraku prisutan policijski duh, špijunaža i denuncijacija.[13]

Historijsko značenje tog Smodlakinoga govora sastoji se u tome što je u njemu prvi put javno inaugurirana politika »novoga kursa« u Dalmaciji, politika zajedničke borbe potlačenih naroda protiv Austrije, protiv bečke politike »Divide et impera«. Toj i takvoj politici Smodlaka je suprotstavio misao formiranja jedinstvenog političkog fronta Hrvata, Srba i Talijana u Dalmaciji protiv bečke politike. Na prvom mjestu Smodlaka traži da se prekine s hrvatsko-srpskim razmiricama i da se ponovo uspostavi sloga kakva je postojala u doba narodnog preporoda 60-tih godina: »Morali bismo, naime, doći do zaključka da priznamo ravnopravnost jednog i drugog imena našemu narodu, u kojemu je prosvjetni, vjerski i kulturni razvitak stvorio ovaj dualizam; morali bismo nadalje doći do zaključka da se taj dualizam ne da ni silom ni grdnjama dokinuti; morali bismo jednom riječju priznati ovaj dualizam kao faktičnu opstojanost i prepustiti budućnosti da približi još više jedan drugome ova dva srodna elementa«.[14]

Smodlaka se obraća predstavnicima Srpske stranke u Saboru, i od njih traži da pruže punu podršku opravdanim zahtjevima dalmatinskih Hr-

[11] Ibid. 702
[12] Ibid. 704.
[13] Ibid. 873.
[14] Ibid. 878.

vata za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom: »Uz ovu pretpostavku slobodno je vama ponositi se srpskim imenom, slobodno vam je nazivati jezik srpskim, jer kad se postavite na pravedno stanovište koje vam naznačismo, to će biti samo sinonim, a ne kao sada poklič na bratoubilački rat«.[15]

Obraćajući se predstavnicima Talijanske stranke u Saboru, Smodlaka ih upozorava da su prošla ona vremena kada su njihovi djedovi bili »privilegirana kasta u Dalmaciji« i kada su oni »naš prosti hrvatski puk smatrali nižim od sebe«. Sjećajući se ranijih pokušaja velikih sinova talijanskog naroda Mazzinija i Garibaldija da nađu zajednički jezik s Južnim Slavenima u borbi protiv zajedničkih neprijatelja, Austrije i Turske, Smodlaka poziva Talijane na izmirenje i suradnju: »Priznajte otvoreno da mi kao Hrvati imamo pravo da živimo svojim narodnim životom, a da mi i vi, kao sinovi ove zemlje, imamo dužnost da joj spravljamo bolju budućnost, koja je čeka jedino u zajednici s drugim narodnim pokrajinama . . .«[16]

Ovaj je Smodlakin historijski govor prvi začetak nove politike, politike »novoga kursa«, koja će prokrčiti put Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji. Ne samo njegovi politički prijatelji i jednomišljenici nego i predstavnici drugih političkh stranaka priznali su da je tim Smodlakinim govorom smjelo nagoviještena nova epoha u političkoj povijesti hrvatskog naroda. Komentator zadarskog Narodnog lista posebno je istaknuo da je u tom Smodlakinom govoru došla do punoga izražaja ne samo njegova oštroumnost nego i njegova politička zrelost: »Dr Smodlaka, u isto doba i oduševljen i ozbiljan, i poletan i pozitivan, i mlad i zreo, našao je ravnovjesje među idealnim težnjama i praktičnom politikom, među idealima i realnošću«.[17]

U proljeću 1903. godine izbijaju širom Hrvatske masovni nemiri koji su uzeli široke razmjere i pretvorili se u »najkrupnije, najznačajnije revolucionarno gibanje puka u Hrvatskoj«.[18] U tom narodnom pokretu poginulo je 17 ljudi, ranjeno je preko stotinu, a nekoliko stotina bačeno u tamnice.[19] U dalmatinskim gradovima formiraju se odbori koji organiziraju prikupljanje priloga za postradale porodice, a štampa piše s neprikrivenim simpatijama o narodnom pokretu u Hrvatskoj.[20] Najznačajnija tekovina pokreta nesumnjivo je zajednički nastup Hrvata i Srba protiv istovjetnog neprijatelja. To priznaje i inozemna štampa: »Zadnji događaji u Hrvatskoj mnogo su pridonijeli izmirenju zavađene braće, tako da danas možemo smatrati ovo izmirenje kao svršen čin.«[21] Frano

[15] Ibid. 879.

[16] Ibid. 885.

[17] *Narodni list,* Zadar, br. 66, 1902.

[18] Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/4, Rad JAZU*, knj. 321, 1960, 225.

[19] Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti.* Zagreb, 1906, 295.

[20] Julije Grabovac, *Narodni pokret u Hrvatskoj 1903. i njegov odraz u Dalmaciji. Mogućnosti.* br. 3 1954.

[21] *Kölnische Zeitung*, Köln, 28. VI 1903.

Supilo jasno uočava da je narodni pokret baš u Dalmaciji izazvao »pravu duševnu revoluciju u političkom shvaćanju . . .«[22] Vaso Bogdanov je utvrdio:

»Do obrata u nacionalnoj politici u južnoslavenskom, protuaustrijskom i protuhabsburškom pravcu došlo je najprije i najpotpunije u Dalmaciji . . . Dalmatinski narodni zastupnici postali su i prvi teoretičari i saborski pobornici te nove politike . . . Oduševljeni zajedničkom borbom hrvatskog i srpskog puka za slobodu u banovinskoj Hrvatskoj s jedne strane, a s druge strane ogorčeni držanjem bečke vlade i habsburške dinastije . . . hrvatski i srpski narodni zastupnici u Dalmatinskom saboru po prvi put su odlučno progovorili za raskid s habsburškom dinastijom i poveli beskompromisnu borbu za punu slobodu hrvatskog naroda izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije, u zajednici s ostalim južnoslavenskim narodima«.[23]

Prvi od dalmatinskih narodnih zastupnika koji je ovu revolucionarnu misao nagovijestio bio je Josip Smodlaka, jednom svojom smjelom upadicom. U svom saborskom govoru od 7. XI 1903. Ante Trumbić je na kraju izjavio: »Najnoviji događaji koji su se zbili u hrvatskoj domovini moraju da najvećim razočaranjem ispune i one stare borce koji su se nadali i vjerovali da će doći dan kad će Monarhija znati na temelju pravice složiti svoje interese s opravdanim interesima hrvatskog naroda . . . Ali dok je narod živ, nikada se ne smije očajavati. Pa ako bi morali doći do toga da rečemo: »U ovoj Monarhiji nema pravice za hrvatski narod« – nadodat ćemo: »Ovaj je narod bio prije Monarhije, pak će živjeti i poslije nje!« Smodlaka odlazi krupan korak dalje od Trumbića i dodaje: »I van nje i izvan nje!«[24]

Sutradan govori u Saboru Smodlaka, oštro žigoše režim bana Khuena Hédervárya u Hrvatskoj i odaje priznanje borcima i žrtvama narodnog pokreta:

». . . doživjesmo da sva ova Monarhija, svi njeni mjerodavni faktori odvratiše od nas lice, prepustivši nas u ruke onog modernog Nerona čije će ime ostati na vjekove prokleto u povijesti našega roda! . . . Ako je krv naše braće bila nevino prolivena, nije uzalud, jer se samo krvlju zalijeva stablo slobode. Tu istinu napokon i Hrvati naučiše . . . I za to i jer napokon poznasmo tko je vjera a tko je nevjera, blagoslovljena budi godina 1903!«[25]

[22] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Drugo izdanje, Zagreb, 1953, 132. U predgovoru ovom izdanju Vaso Bogdanov ističe: »U vezi sa Supilovom aktivnošću u pokretu treba naročito naglasiti da je među svim poznatim političarima on bio jedini koji je zastupao revolucionarni metod borbe u rješavanju nacionalnog pitanja. On u tome pravcu nije vršio samo usmenu agitaciju nego je dobavljao i prenosio iz inozemstva dinamit i municiju i uporno radio na tome da se stvore uvjeti za prerastanje pokreta u organizirani oružani ustanak«. Prema svjedočanstvu Milana Marjanovića, aktivnog učesnika u pokretu: »Godine 1903, kad je u Hrvatskoj buknuo narodni pokret protiv Khuena, Supilo pristaje odmah uz omladinu, te joj otvara ne samo stupce lista nego postaje centrala akcije i u materijalnom pogledu (skuplja ne samo novac nego dobavlja i eksplozive za borbu) i najviše doprinosi da se preko veza u Italiji evropska štampa zainteresuje za prilike na jugu Austro-Ugarske«. (Milan Marjanović, *Dvadesetogodišnjica smrti Frana Supila. Javnost*, Beograd, 2. X 1937.)

[23] Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret*, 129.

[24] *Govor poslanika dr. Ante Trumbića izrečen u sjednici 7. studenoga 1903. i govor poslanika dr. Josipa Smodlake izrečen u sjednici 8. studenoga 1903. Dalmatinskog sabora*. Brzotiskom »Narodnog lista«, Zadar, 1903, 24.

[25] Ibid. 29–30.

Nitko u Dalmatinskom saboru nije tako oštro osudio predsjednika austrijske vlade Ernesta von Körbera, zato što je spriječio da car primi u audijenciju delegaciju hrvatskih narodnih zastupnika koji su željeli da protestiraju protiv nasilničkog Khuenovog režima u Hrvatskoj, kao Smodlaka. S puno ljute ironije on govori:

»Uz sve ostale faktore u Monarhiji, koji nas vječno zadužiše, zaslužio je u prvom redu našu harnost kormilar ove državne polovice ministar predsjednik Körber, osobito kad je nama, narodnim poslanicima, u lice zatvorio vladareva vrata. Tako krvave uvrede zastupstvu naroda ne poznaje povijest parlamentarizma... Sad smo napokon načistu da nama može lako biti zgodan čas kad njima bude nezgodan... Usred austrijskog parlamenta poglavar vlade jasno nam je navijestio, kako se dobro sjećate, ako se Dalmatinci i Kranjci ne umire da će biti za njih batina ili – bajuneta... I s mjesta, gotovo instinktivno, stvorismo odluku da ubuduće, barem dobrovoljno, nećemo primati batina i da ćemo se združiti sa svima kojima prijete iste batine iz vrta Hohenzollerna...«[26]

U istom je saborskom govoru Smodlaka proklamirao slogu i jedinstvo Hrvata i Srba kao temelje nove političke orijentacije u daljim borbama protiv Austrije:

»Mi smo bili do sad sa Srbima u ljutoj zavadi; mi smo jedan drugoga vrijeđali načinom kakav bi se jedva mogao pojmiti u borbi između dva najrazličitija narodna elementa ali eto, hvala Bogu, ona oluja koja je pročistila vazduh na svim linijama odnijela je sa sobom i najveći dio otrova što se slio između nas u nisku baru našeg zakržljalog političkog života. I danas, nakon lijepe ove razvedrice, mi se već čudimo kako smo mogli da se tako bezumno koljemo na radost općem zatorniku!... Sada je već suvišno da govorimo o kakvim pregovorima za slogu, koja je već gotova stvar. Jedinstvo u patnjama, jedinstvo u obrani, jedinstvo i istovjetnost u konačnim ciljevima omogućuje sporazum bez ikakva govora«.[27]

U istom smislu i na isti način, samo s manje oštrine i borbenosti, govorili su u Dalmatinskom saboru: Pero Čingrija, Lovro Borčić, Ivan Majstorović, Vicko Milić, Krsto Kovačević i drugi. Poslije njihovih govora, koji su imali širok publicitet u štampi i pozitivan odjek u narodu, sastaju se zastupnički klubovi vodećih političkih stranaka i donose odgovarajuće zaključke. Zagrebački *Obzor* objavljuje ovaj telegram svoga dopisnika iz Zadra:

»Srpski klub danas je oduševljeno pozdravio izjave Hrvatske stranke; ističe uvjerenje da oživotvorenje narodnih ideala zavisi od složnog rada Hrvata i Srba; očituje da ovom pobjedom narodnog načela otpada posljednja rezerva srpskog programa u pogledu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i obećaje složni rad Srba na političkom, kulturnom i ekonomskom polju za postignuće ideala našeg naroda srpskog i hrvatskog.«[28]

Sporazum o zajedničkoj suradnji Hrvata i Srba u Dalmaciji snažno je odjeknuo u svima jugoslavenskim zemljama i obilježen je kao nacionalno-politički događaj od velikog značenja. Skoro sva srpska štampa

[26] Ibid. 33–34.
[27] Ibid. 38–39.
[28] *Obzor*, Zagreb, 12. XI 1903.

pozdravila je ovaj sporazum kao krupan korak dalje u razvoju jugoslavenskog pokreta, koji je hvatao sve dublji korijen i postajao sve snažniji i masovniji širom Slavenskog Juga.

Nakon pogibije posljednjih Obrenovića i velikih promjena u unutrašnjoj i vanjskoj politici Srbije, Beograd postaje jedno od žarišta jugoslavenske misli i jedan od centara nacionalnooslobodilačkog pokreta, koji ima za krajnji cilj ujedinjenje jugoslavenskih naroda u jednu zajedničku državu. Ideje o jugoslavenskoj federaciji iz doba Strossmayera i Račkoga, Mihaila Polita-Desančića i Svetozara Miletića, Georgi Rakovskoga i Ljubena Karavelova ponovo postaju aktuelne i obuzimaju mladu slobodoumnu inteligenciju i naprednu omladinu, samo na novim, suvremenijim osnovama, bez ranijeg nacionalnog romantizma. Nove realističke koncepcije istaknutog češkog sociologa Tomaša Masaryka šire se i hvataju korijena ne samo u Sloveniji, Hrvatskoj i Dalmaciji nego i u Srbiji i Bugarskoj.

Značajan datum u razvoju jugoslavenskog pokreta predstavlja velika općenarodna proslava stogodišnjice Prvog srpskog ustanka, koju je organizirala studentska omladina u Beogradu, u rujnu 1904. Tu su se sastali studenti, umjetnici, književnici, publicisti, novinari i javni radnici iz svih jugoslavenskih zemalja, organizirali su izlete u unutrašnjost Srbije, bratimili mladi ljudi s cijelog Slavenskog Juga. Predstavnik Dalmacije u tim velikim nacionalnim manifestacijama je Josip Smodlaka. Na banketu, priređenom u Beogradu, kod »Kolarca« 21. IX 1904, Smodlaka drži značajan govor, u kojem ističe jedinstvo Južnih Slavena:

»Bila četiri brata rođena. Još dok su bili mali, dođoše tuđi ljudi i odvedoše ih u ropstvo. Rasli su tako u ropstvu a nisu znali jedan za drugoga, dok se najposlije najstariji od njih ne oslobodi sužanjstva i postane slobodan. Za njim se oslobodi i drugi, a ostala dvojica još su roblje. Ti što još nisu slobodni, videše svoju slobodnu braću i poznadoše se. Tuđi ljudi gledaju i danas još da ih zavade i pokrve, ali im to neće više ispasti za rukom, jer sada svi znadu da su braća rođena.«[29]

Prilikom toga svog prvog boravka u Beogradu Smodlaka je održao još jedan značajan govor, koji nije u cijelosti objavljen, ali se iz publiciranog izvoda može uočiti njegova osnovna misao o budućoj jugoslavenskoj zajednici, onako kako ju je on već tada nazirao kroz viziju daleke budućnosti. Na svečanoj sjednici, održanoj u velikoj dvorani Bulevara u Beogradu (6. IX 1904), koji je otvorio svojim pozdravnim govorom tadanji mladi hrvatski političar i publicista Stjepan Radić, govorili su intelektualci i omladinci iz raznih zemalja i pokrajina Slavenskog Juga, svaki sa svojih aspekata i iz svojih perspektiva. Posebno je zapažen govor Josipa Smodlake, koji se po svojim idejnim postavkama odvajao od ostalih govora i unosio jednu novu, osebujnu komponentu, smjelu i originalnu, s dalekosežnim pogledima, usmjerenim u ono što će doći. Tadanji vodeći beogradski časopis, *Srpski književni glasnik*, ovako je rekonstruirao osnovne teze njegova govora:

[29] *Politika*, Beograd, br. 238, 1904.

»G. Smodlaka odaje hvalu omladini i moli je da zaboravi nesuglasice. Raniji je pokušaj propao, jer je ništio narodnost zbog jugoslavenstva i kaprizma, a to ne ide. Zajednice može biti samo u savezu svih pokrajina, gdje će svako biti u svojoj kući, pa ipak svi pod zajedničkim krovom i jedna jedinica prema tudinu.«[30]

Iako je ovaj izvod previše zbijen i nedovoljno konkretan, on sadrži neke elemente na osnovu kojih se može naslutiti Smodlakina misao. Pod ranijim pokušajem svakako se misli na četrdesetosmaška nastojanja da se ostvari ujedinjenje Srbije i Vojvodine, Vojvodine i Hrvatske, Hrvatske i Dalmacije. Pod jugoslavenstvom Smodlaka je svakako mislio na poznate koncepcije Strossmayera i Račkoga, koje je visoko cijenio, ali, u tadanjim historijskim uvjetima, smatrao za nedovoljno realne i praktično neostvarljive. Smodlaka je već tada gledao naprijed, u daleku budućnost.

Za vrijeme svoga boravka u Beogradu Smodlaka je došao u direktan kontakt s mnogim intelektualcima, političarima i javnim radnicima iz raznih južnoslavenskih zemalja i pokrajina, od Slovenije do Bugarske, izmijenjao s njima stečena iskustva i spoznaje, proširio svoje horizonte i došao do uvjerenja da cjelokupan društveno-politički život naših naroda treba usmjeriti novim putevima.

Dalmatinski je sabor izabrao Smodlaku, kao kandidata zastupničkog kluba Hrvatske stranke prava, na prijedlog predsjednika kluba Ante Trumbića, za potpredsjednika Zemaljskog odbora. Predsjednik Dalmatinskog sabora Vicko Ivčević bio je istovremeno i predsjednik Zemaljskog odbora, i kao takav pokušavao lavirati na sve moguće načine između namjesnika baruna Handela, s jedne strane, i protuaustrijskog raspoloženja većine Sabora, s druge strane. Vicko Ivčević i većina članova Zemaljskog odbora vodili su oportunističku politiku, želeći da udovolje direktivama bečke vlade i namjesnika Handela, ali da se ipak ne zamjere ni saborskoj većini, ni javnom mnjenju, koje je bilo izrazito protubečko. Duboko nezadovoljan takvom politikom Smodlaka je u dva maha podnosio ostavku na položaj potpredsjednika Zemaljskog odbora, ali mu ni predsjednik pravaškog kluba Trumbić ni predsjednik Sabora Ivčević nisu uvažili ostavku, nego su insistirali na tome da povuče ostavku i dalje vrši svoju funkciju. Uzaludna su bila sva Smodlakina nastojanja da mu se ostavka uvaži. Ne želeći da dalje snosi odgovornost za vođenje takve politike, s kojom se nikako nije mogao složiti, Smodlaka se odrekao zastupničkog mandata, pa je automatski prestala i funkcija potpredsjednika Zemaljskog odbora. O svojoj odluci Smodlaka je istovremeno izvijestio ne samo svoje birače nego i predsjedništvo kluba i predsjedništvo Sabora. Zbog toga dolazi do oštrog sukoba između Trumbića i Smodlake. Trumbić, zaklanjajući se za odluku kluba, pokušava da skine sa sebe »svaku odgovornost« i da je prebaci na Smodlaku. Duboko uvrijeđen ovakvim postupkom, Smodlaka odgovara jednom oštrom izjavom (18. I 1904), u kojoj je napisao ove gorke istine:

[30] N. A. (Nikola Antula), *Omladinska proslava stogodišnjice Prvog ustanka. Srpski književni glasnik*, 16. IX 1904.

»Ja nisam u Zemaljskom odboru tražio ni sinekuru, ni luku mira, ni toplo mjesto u prijateljskom društvu; ja sam ga zamišljao kao polje borbe i rada koje se lako moglo pretvoriti u kliniku, gdje su se u interesu bolesnog javnog života imale obavljati teške operacije, a možda i amputacije... Poznavajući prilično dobro javne odnošaje u pokrajini bio sam sa sobom na čistu da, ako se što hoće ozbiljno učiniti za saniranje javnih prilika, treba prekinuti sa starim metodama i baciti sve obzire na stranu, makar se čovjek morao svaditi sa po Dalmacije. Kako bi se inače srušili pašaluci, klike i koterije koje truju javni život pokrajine i narodnu krv sisaju.«[31]

Smodlaka je želio da Zemaljski odbor prestane biti »vladinom slušk-injom«, ali u tome nije uspio, jer je predsjednik Ivčević bio »i dušom i tijelom vladin«. Prema dogovoru – tvrdi Smodlaka – trebalo je da i Trumbić bude izabran za potpredsjednika, pa da se udruženim snagama bore protiv pritiska bečke vlade, ali do toga nije došlo i on je u Zemaljskom odboru bio usamljen i nemoćan, u društvu političara staroga kova, podložnih režimskom utjecaju. Polemika se nastavila,[32] jaz je postajao sve dublji i završio se Smodlakinim istupanjem iz Hrvatske stranke prava i privremenim povlačenjem sa političke arene.[33]

Istovremeno se odrekao mandata i dr Petar Ružević, narodni zastupnik otoka Hvara i drugi potpredsjednik Zemaljskog odbora, koji je bio izabran zajedno sa Smodlakom, a svi su znaci govorili da će i treći potpredsjednik, dr Ljubo Radić, podnijeti ostavku, vjerojatno iz solidarnosti s prvom dvojicom. Na ovaj način bi Zemaljski odbor ostao krnj i nesposoban za rad, jer su i zamjenici izjavili da ne žele vršiti funkcije potpredsjednika. Izvještavajući o tim ostavkama predsjednika vlade Ernesta von Körbera, namjesnik Handel ga obavještava da Smodlaka i Ružević zauzimaju »ekstremno protivnički stav prema vladi« i da se obojica zanose »planovima koji teže ostvarivanju nacionalnih ideala izvan okvira čitave Monarhije«.[34] Handel upozorava Körbera da je Smodlaka »glavni predstavnik toga pravca, čiji ciljevi u prvoj liniji znače približavanje Hrvata Srbima i Talijanima«. Handel je pokušao Körberu ovako objasniti skrivene motive Smodlakine ostavke:

»Bliska će budućnost pokazati je li pretrpljeni neuspjeh primorao vrlo samosvjesnog dra Smodlaku na ostavku, ili su druge pobude potakle ovoga političara da odstupi. Moguće je da sva ova povlačenja imaju za cilj da zamore i navedu na ostavku predsjednika Sabora dra Ivčevića, koji je prijateljski raspoložen prema vladi«.[35]

Pored sve svoje pretjerane revnosti u obavještavanju bečke vlade, baron Handel se ipak nije uspio duže održati na namjesničkom položaju. Svojim planskim i sistematskim uvađanjem Austrijanaca u administra-

[31] *Izjava dr. Josipa Smodlake u povodu izjave Kluba stranke prava u Dalmatinskom saboru 10. siječnja 1904.* Split, 1904, 3.

[32] Dr Ante Trumbić, *Odgovor dr. Josipu Smodlaki na izjavu od 18. siječnja 1904.* Prilog broju 13 *Narodnog lista* Zadar, 1904.

[33] Dr J. Smodlaka, *Odaziv na odgovor dr. Trumbića štampan u br. 13 Narodnog lista.* Prilog k broju 16 *Jedinstva.* Split, 1904.

[34] Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Präsidial Section, Nr. 95, 11/1, 186/ M. J. Bericht 7. I 1904.

[35] Ibid.

tivni aparat izazvao je otpor svih stranaka protiv sebe. *Narodni list* donosi članak *Njemačka kolonija,* u kojem su izneseni konkretni podaci o postepenoj germanizaciji Dalmacije.[36] Taj je članak izazvao strahovit bijes kod Handela i on je odmah pozvao četvoricu mladih činovnika k sebi i osumnjičio ih »da su oni napisali ili bar nadahnuli spomenute članke«. Uzalud su se branili, on je tražio od njih ili da priznaju da su oni autori ili da otkriju autore. Oni su mu dali poštenu riječ da o svemu tome ništa ne znaju. Handel im je odgovorio: »U zemlji gdje vlada toliko neprijateljstva, mržnje, zavisti, nema poštene riječi«. Ivo Perić konstatira: »Time je uvrijedio ne samo te mlade činovnike već i cijelu Dalmaciju«.[37] Naravno, ovo nije moglo ostati samo između četiri zida. Glas o Handlovoj uvredi išao je »od usta do usta, dok nije prodro u javnost«.[38]

Uzalud je Handel preko štampe demantirao autentičnost svojih riječi. Došlo je do oštrih polemika preko novina, do javnih demonstracija i, najzad, do disciplinske istrage, koja je utvrdila da je Handel zaista rekao one teške riječi. Sve političke stranke udružile su se protiv Handela i na sjednici Sabora od 6. X 1904, u ime 38 prisutnih narodnih zastupnika, Pero Čingrija je izjavio da oni neće sudjelovati u radu sve dok je Handel namjesnik.[39] Dok je on izlazio iz dvorane, sabornicom i galerijama prolomili su se uzvici: »Van Handel! Dolje nedostojni namjesnik!« Jedan očevidac piše: »Kad je namjesnik izašao na ulicu, bio je dočekan zviždanjem. Žandari se sletiše oko njega, te ga dopratiše sve do namjesništva. Cijeli dan i cijelu nastojnu noć žandarske patrole stražarile su namjesništvo«.[40]

Borba protiv Handela završila se njegovim premještajem iz Zadra u Linz, početkom siječnja 1905. Prema ocjeni Ive Perića, ta borba ima »sličnih i dodirnih tačaka s pokretom u Hrvatskoj, jer je ponajviše njime bio i inspiriran, pokretom koji je, između ostalog, imao za posljedicu i uklanjanje Khuena Héderváryja ... Osloboditi se namjesnika Handela značilo je u konkretnom slučaju i postepeno oslobađanje od anahrone austrijske politike ... Taj pokret protiv Handela može se nazvati epskim početkom politike novoga kursa u Dalmaciji«.[41] Ivo Perić je jasno uvidio da to nije bila samo borba protiv Handela lično nego istovremeno i borba protiv čitave vladajuće klase, protiv postojećeg poretka, protiv same Austrije: »Dalmatinci su dobro znali i osjećali da im, uza sve mukotrpno izvojevane ustupke, nema ni sreće ni napretka u okviru Austrije. Zato su oni više puta pokazivali svoja antiaustrijska raspoloženja ... Ali, antiaustrijska raspoloženja koja su pokazali u borbi pro-

[36] *Narodni list,* Zadar, br. 55, 1904.
[37] Dr Ivo Perić, *Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novog kursa u Dalmaciji, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, 1969, XVIII, 383–384.
[38] Vinko Kisić, *Na obranu poštenja. Namjesnička afera u Dalmaciji.* Zadar, 1904, 6.
[39] *Brzopisna izvješća XXXIX zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskog.* Zadar, 1905. 927.
[40] Vinko Kisić, op. cit. 54–55.
[41] Dr Ivo Perić, op. cit. 393

tiv namjesnika Handela (1902–1904), spadaju u najsvjetlije stranice njihova otpora, jer su u toj borbi bile prisutne, s punim pravom možemo konstatirati, i vrele revolucionarne iskre«.[42]

U toj borbi jedan od najsmjelijih bio je Josip Smodlaka, koji je u samom Dalmatinskom saboru, već 7. XI 1903, dobacio, ne Handelu nego Austriji, veliku riječ da će »ovaj narod« živjeti – »i van nje i izvan nje!«[43] Bila je to riječ koju još nitko nije dobacio jednom cesarsko-kraljevskom namjesniku u Dalmaciji.

Poslije svoga istupanja iz Hrvatske stranke prava Smodlaka je 20 mjeseci bio pasivan posmatrač političkih zbivanja, izvan svih stranaka i grupa. Ali, to nije moglo dugo trajati. Vrijeme je bilo i suviše sudbonosno, na prekretnici, a da bi jedan mlad rodoljub Smodlakina kova mogao ostati pasivan i po strani od živih tokova i suvremenih kretanja novih društvenih snaga. Na konačnu odluku o njegovu povratku na političku arenu imao je presudan utjecaj Natko Nodilo. U svojim neobjavljenim uspomenama Smodlaka iznosi ove pojedinosti:

»U to je došao u Split na ljetni odmor profesor Zagrebačkog univerziteta Natko Nodilo, rodoljub čeličnog karaktera, poznat sa svojih slobodarskih antiklerikalnih ideja, a ujedno i vatreni pobornik jedinstva Srba i Hrvata. Dijeleći te njegove misli, ja sam ga uveliko cijenio, a i on je meni bio naklon, jer je odobravao moj politički rad u pravcu hrvatskog novog kursa. Jednog večera na šetnji, prof. Nodilo mi reče da bi svakako trebalo da se vratim u aktivni politički život te da razvijem napredni demokratski program ... Riječ prof. Nodila učinila je kraj mojem kolebanju«.[44]

Natko Nodilo je aktivno sudjelovao u osnivanju nove stranke, koja je dobila ime Hrvatska demokratska stranka, pri izradi temeljnih načela stranke, koja je on nadahnuo i koja su po njegovom nacrtu i stilizirana. Osnivači nove stranke bili su mlađi, napredni intelektualci slobodnih profesija: advokati, liječnici, književnici, umjetnici. Pored Smodlake, koji je izabran za predsjednika i za glavnog urednika partijskog organa *Slobode*, tu su bili: kipar Ivan Meštrović, slikar Emanuel Vidović, muzealac Nikola Adžija, književnik Božo Lovrić, liječnik Filip Marušić, advokati Prvislav Grisogono, Ivo Tartalja, Antun Makale, i drugi. Prvi broj *Slobode* izašao je u Splitu, 16. VIII 1905. Na prvoj strani donio je ovaj program nove stranke:

»1) Svaki narod ima pravo da živi svojim životom i da se sam upravlja. 2) Svaki narod teži za ujedinjenjem. 3) Hrvati i Srbi jedan su narod sa dva ravnopravna narodna imena. 4) Manji narodi moraju težiti da u savezu sa srodnim i susjednim narodima olakšavaju uvjete borbe za očuvanje narodne individualnosti i državne neodvisnosti. 5) Konačna je težnja kulturnog čovječanstva svjetski savez ravnopravnih narodnih država i svjetski mir. 6) Napredak narodne države zahtijeva ekonomsko i kulturno pridignuće uz složan rad svih društvenih razreda. 7) Svi ljudi imaju pravo na jed-

[42] Ibid. 394.

[43] Vidi bilješku br. 24.

[44] *Vođa demokratskog pokreta.* Neobjavljen rukopis. Smodlakina ostavština, fascikl 13.

nakost pred zakonom i na priskrbljenje jednakih uvjeta za namirenje svojih potreba i za razvitak svojih sposobnosti. 8) Crkva ima djelokrug različit od države te se ima od nje odijeliti po načelu: »Slobodna crkva u slobodnoj državi«. 9) Poštenje u javnom životu ne smije se lučiti od poštenja u privatnom životu«.[45]

Po svom općejugoslavenskom i balkanskom programu nova stranka će raditi na širenju i jačanju ideja o ekonomskom, političkom i kulturnom jedinstvu Hrvata i Srba, na zbližењu sa Slovencima i Bugarima, na uspostavljanju suradnje sa svima balkanskim narodima, na izgrađivanju slavenske uzajamnosti. Nova stranka će se boriti za vjersku ravnopravnost, za opće pravo glasa, za potpunu slobodu štampe, zbora i dogovora, za jednakost pred zakonom, za proširenje osnovne nastave, za ekonomsko blagostanje.

U programatskom članku, u prvom broju *Slobode*, odmah iza programa nove stranke, redakcija se otvoreno deklarira za politiku novoga kursa i ovako obrazlaže svoju opozicionu idejnopolitičku platformu: »Hrvatska demokratska stranka, kao nužna i otvorena opozicija vladajućem sistemu, ne može obećati svojim pristašama pogodnosti ni usluga kojima raspolažu stranke štono su u javnoj ili u tajnoj milosti kod vlade. Zato ona apeluje samo na ljude koji su bez lične koristi pripravni na borbu i na žrtve za dobro naroda i domovine«.[46]

Nova stranka zauzima odmah od početka oštar opozicioni stav prema fuziji Hrvatske narodne stranke i Hrvatske stranke prava u jedinstvenu Hrvatsku stranku. Na osnovu izjava i držanja pojedinih prvaka Smodlaka prikazuje ovu novu političku formaciju kao »stranku bez programa«:

»U ovakoj i ovako složenoj skupini uzalud je i tražiti jedinstvo misli i težnja... Sudeći po programu joj, ne možeš znati je li ta stranka demokratska ili aristokratska, državnopravna ili nacionalna, klerikalna ili liberalna, konservativna ili napredna, kapitalistička ili socijalistička, ustavna ili reakcionarna. Toliko je to istina da je između ostaloga bilo prosto dalmatinskim zastupnicima da se u Beču — tu pred jedinim evropskim forumom gdje se može čuti hrvatski glas – iskažu pobornicima najcrnje reacije, klerikalizma i militarizma, a da se o program stranke ne ogriješe.«[47]

Od prvoga broja *Sloboda* smišljeno i dosljedno počinje razbijati ukorijenjene zablude i uvriježene predrasude koje su postojale kod širokih narodnih masa o vladajućim klasama u Beču i Pešti. Jedna od ovih predrasuda bila je rašírena fama da je »hrvatski Alba« (kako je Smodlaka nazvao Khuena Héderváryja) eksponent mađarske vladajuće klase: suprotno tomu proizvoljnom mišljenju Smodlaka je otvoreno rekao da je Khuen bečki čovjek, poslušni izvršilac naređenja dvorske kamarile:

»Počelo se shvatati da je dobri hrvatski prijatelj Khuen Héderváry miliji Beču negoli Pešti. A to se još bolje razumjelo kad je mađarska narodna opozicija, postupkom dostojnim slobodna naroda, pokazala Khuenu vrata peštanskog sabora. Tad se otkrila jedna do tad vrlo brižno sakrivena istina, tj. da je grof Khuen vrlo slab mađarski patriot, i to baš onaj isti Khuen za koga se preko 20 godina pisalo da u službi Mađara tlači prava Hrvatske.«[48]

[45] *Program Hrvatske demokratske stranke u Dalmaciji. Sloboda*, Split, 16. VIII 1905.
[46] *Naš istup. Sloboda*, 16. VIII 1905.
[47] *U mučnim časovima fuzije. Sloboda* 16. VIII 1905.
[48] *Predrasude o Mađarima. Sloboda*, 16. VIII 1903.

Još prije donošenja Riječke i Zadarske rezolucije Smodlaka nije imao nikakvih iluzija o austro-njemačkoj vladajućoj klasi i bio je potpuno svjestan spoznaje da Južni Slaveni nemaju šta da očekuju od Austrije:

»Hofratskoj i generalskoj politici kod nas nema opravdanja s hrvatskog narodnog gledišta. Za očuvanje viših državnih interesa ima tko da se brine. Za to nisu poslani u Beč narodni poslanici, koje je narod izabrao da čuvaju njegove narodne interese«.[49]

S jedne strane Smodlaka upozorava Hrvate i Srbe da ne zaborave na gorka iskustva četrdesetosmaške revolucije, ali s druge strane on isto tako poziva na najveću budnost i opreznost prema mađarskoj vladajućoj klasi.[50]

Glavno težište politike »novoga kursa« Smodlaka vidi u jedinstvu jugoslavenskih naroda, u njegovu učvršćivanju i daljem izgrađivanju, u njegovu cementiranju i unapređivanju:

»Radimo protivno od onoga što oni amo kod nas čine preko svojih agenata, da nas razdvoje i oslabe. Akciji tuđih plaćenika suprotstavimo težnju da bar u obrani protiv tuđinskog nasrtaja svi, Hrvati i Srbi u Monarhiji, budemo jedna duša. Ako to postignemo, već smo udvostručili našu otpornu snagu. Ali to nije dosta. Treba raditi oko toga da u borbi protiv mađarske sile dobijemo bar moralni oslon kod svega ostaloga južnoga slavenstva ... Jednom riječju, trebalo bi raditi oko toga da se mađarsko-hrvatsko pitanje pretvori u mađarsko-jugoslavensko ... Tvrdo vjerujemo da je najzdravija i najsigurnija narodna politika ne obazirati se na sirenske glasove ni Beča ni Pešte, već sve sile posvetiti nastojanju da se Jugoslaveni prema vani moralno okupe u jednu duševnu zajednicu ...«[51]

Evocirajući žalosne uspomene na bratoubilačke sukobe u prošlosti, Smodlaka ukazuje na najdragocjeniju tekovinu politike »novoga kursa«:

»Najveći će pesimista priznati da su se srpsko-hrvatski odnosi u najzadnje vrijeme iz temelja preokrenuli. Od ludačkog naviještanja »rata do istrage« i zločinačke septembarske hajke na Srbe nisu prošle ni pune tri godine dana, a sad se već po svim zemljama gdje živi naš narod, i iz redova gotovo svih stranaka, čuje samo jedan glas: »Braća smo« – i izriče samo jedna želja: »Radimo složno kao braća«. Kakve god bile dalje evolucije Hrvatske stranke, Hrvatska demokratska stranka radit će za ozbiljan i trajan sporazum s neodvisnim srpskim elementom, pripravna da se s njim, rame uz rame, bori za postignuće zajedničkih narodnih ideala, ne odričući se pri tom hrvatskog imena, kao što ne traži od Srba da se odreknu svoga imena srpskog.«[52]

Nitko od hrvatskih političara nije tako uporno i tako konzekventno upozoravao na sve veću opasnost od pangermanskog »Dranga« kao Frano Supilo[53] i Josip Smodlaka. Bečki *Fremdenblatt* raspisao je konkurs

[49] *Kako ćemo s Mađarima. Sloboda,* 26. VIII 1905.
[50] Ibid.
[51] Ibid.
[52] *Srsko-hrvatski sporazum. Sloboda,* 30. VIII 1905.
[53] U svojoj knjizi *Politika u Hrvatskoj* (drugo izdanje, 132) Supilo je pisao: »Kad bi se u malo riječi htjelo sintetizirati čitavu ideju novoga kursa, te bi riječi, po mom mišljenju, morale glasiti ovako: 1) Najopasniji protivnik našega naroda jest Drang nach Osten i sistem koji mu služi. Tražiti zato sporazuma sa svima, kojima ista pogibelj prijeti. 2) Hrvati i Srbi sačinjavaju posvuda jedan jedini narod sa dva ravnopravna narodna imena.«

za najbolje izrađene temate o velikoaustrijskim temama.[54] Smodlaka je tekst ovoga konkursa preveo i objavio, da bi upozorio javnost na dalekosežne političke, vjerske i ekonomske ciljeve austro-njemačkih imperijalista:

»Koji bi rodoljubivi pisac htio obraditi ova tri austrijsko-patriotična predmeta:

1. *Istočni papa.* Važnost ekumenskog patrijarha za austrijsku politiku na Istoku i za obranu od moskovskih aspiracija.

2. *Naše carstvo među Srbima.* Iznijeti korist koju bi u narodnom i ekonomskom pogledu donijelo svim Srbima njihovo priključenje federativnoj Austriji.

3. *Velika Malo-Rusija.* Iznijeti korist koju bi u narodnom i ekonomskom pogledu donijelo svim Rusima njihovo priključenje Austriji.«[55]

Pokretanje *Slobode* izazvalo je oštre kritike klerikalne i režimske štampe. Najbezobzirniji napadaji došli su od strane frankovaca. Sam Josip Frank došao je u Split da tamo održi zbor sa svojim pristašama i napadne Smodlaku i politiku »novoga kursa«, ali je zlo prošao. *Sloboda* piše: »Frank u svom *Hrvatskom pravu,* da se osveti onima koji ga u Splitu počastiše jajima, denuncira novi kurs radi veleizdajstva. I tako je Frank ponovo odao svoju špijunsku ćud!«[56]

Međutim, s druge strane, jugoslavenski orijentirana štampa u svima našim zemljama pozdravila je srdačnom dobrodošlicom prvi broj *Slobode.* Tako, na primjer, beogradski *Slovenski Jug,* organ istoimenog društva, piše:

»Danas dobismo prvi broj *Slobode.* Još ranije smo znali da su naša braća Primorci od svih Jugoslavena najtrezveniji i najsvjesniji svoga položaja i nacionalne budućnosti ... No najbolji nam je dokaz za to program koji je izašao u prvom broju *Slobode.* Mi vidimo da ideja jugoslavenske solidarnosti lagano, ali stalno i sistematski napreduje ... Zadovoljni što vidimo da i najveći protivnici ove ideje vide da ona nije Sizifov kamen, produžujemo započeti posao gotovi da podnesemo svekolike žrtve za njeno ostvarenje«.[57]

Skerlićev *Srpski književni glasnik* također je pozitivno ocijenio *Slobodu:* »Prvih sedam brojeva jamče da će se list vrlo dobro uređivati. Članci o sporazumu između Srba i Hrvata vrlo su trezveni. Onima koji se bave o problemu ugarske krize i o pitanju da li Hrvati i Srbi treba da se odluče za Mađare ili za Austrijance, mogu se preporučiti *Slobodini* članci o tome pitanju. Pregled događaja na Slovenskom Jugu vrlo je brižljivo rađen – te, uz ostali lepo sređeni materijal koji se tiče Dalmacije, ovaj list predstavlja dobru opštu jugoslavensku kroniku«.[58]

Smodlakina *Sloboda* nije bila samo organ jedne nove regionalne političke stranke nego nešto mnogo više i značajnije: ona odmah od početka svoga izlaženja nije samo organ jedne pokrajinske stranke nego postaje

[54] *Fremdenblatt,* Wien, 19. IX 1905.
[55] *Drang više ne krije svojih osnova, Sloboda,* 20. IX 1905.
[56] *Frank i Dalmacija. Sloboda,* 13. IX 1905.
[57] *Čestitka »Slovenskog Juga«. Sloboda,* 30. VIII 1905.
[58] *Srpski književni glasnik,* 1. X 1905.

glasilo novog društveno-političkog pokreta u jugoslavenskim relacijama. Iako duboko srasla s narodom svoga kraja, *Sloboda* je pisala i govorila ne samo Dalmaciji, ne samo Hrvatskoj, nego čitavom Slavenskom Jugu. Pored Supilova *Novog lista*,[59] Smodlakina *Sloboda* iz broja u broj, u sve potpunijoj mjeri, postaje najizrazitiji tumač politike »novoga kursa« i trubač nove idejne orijentacije, koja je objavljivala našoj javnosti da su probuđeni jugoslavenski narodi odlučili da pođu novim putevima.

Od protagonista politike »novoga kursa« Smodlaka je najviše cijenio Frana Supila, koji mu je bio idejno najbliži, s kojim je najtješnje politički surađivao i s kojim se slagao u glavnim društveno-političkim, socijalno-ekonomskim i kulturno-prosvjetnim pitanjima koja su se postavljala i tražila svoja rješenja. Obojica su stajala na pozicijama krajnje demokratske građanske ljevice, bili bliski socijalističkom pokretu i radnom narodu grada i sela, odlučni protivnici klerikalizma i reakcije, ma s koje strane ona dolazila, i dosljedni borci protiv svega što je bilo austrijsko i habsburgovačko. Koliko je Smodlaka visoko cijenio Supila i priznavao mu najveće zasluge za pobjedu politike »novoga kursa«, najbolje pokazuje njegov članak *Jedan čovjek,* u kome mu je odao ovo zasluženo priznanje:

»Supilo je bio prethodnik, a kada je kucnuo čas postao je posrednik između onih koje je on međusobno upoznao i u dodir doveo. Ali u toj čednoj ulozi, kojom se on do danas zadovoljava, premda bi mu rijetke političke sposobnosti davale pravo na kudikamo viši položaj, Frano Supilo je pokazao toliko sposobnosti, toliko ustrajnosti, toliko požrtvovnosti i toliko neustrašivosti, a, što je glavno, postigao je takove uspjehe da mu se narod nikad neće moći dostojno odužiti ... Frano Supilo spada u najprvi red savremenih hrvatskih političara, i narodni interes zahtijeva da on dobije i vidljivo mjesto koje ga ide.«[60]

Isto tako, i Supilo je visoko cijenio Smodlaku. U jednom svom karakterističnom pismu (iz Budimpešte, 6. VI 1906), Supilo piše Trumbiću da je Smodlaka – »ženijalna glavica, koja se tako lako snađe u najzamršenijim političkim pitanjima.«[61] U jednom od svojih posljednjih pisama Trumbiću (iz Londona, 30. V 1917) Supilo se s puno samosvijesti sjeća prvih početaka njihove zajedničke političke borbe prvih godina ovoga stoljeća:

[59] *Novi list* pokrenuo je Fran Supilo na Sušaku kao nezavisan, vanstranački organ javnog mnjenja 1900. Već poslije godinu dana (u ožujku 1901) zbog drakonski stroge cenzure na teritoriju banske Hrvatske pod Khuenom Héderváryjem, Supilo ga prenosi na Rijeku, gdje su uvjeti za opozicionu štampu bili povoljniji zbog blažeg zakona o štampi. Kada su nastali progoni pristaša politike »novoga kursa« i prvaka Hrvatsko-srpske koalicije, *Novi list* mijenja ime i postaje *Riječki novi list* (1907) i izlazi sve do 1914, s razlogom ocijenjen kao »najutjecajniji opozicioni organ u Hrvatskoj« *(Enciklopedija Leksikografskog zavoda,* VII, 235).

[60] *Jedan čovjek. Sloboda,* 16. V 1906.

[61] *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891–1914. Arhivski vjesnik,* VI, 1963, 145.

»Dakle, u ono doba, ti, Jozo i ja bili smo neki triumvirat, i ja sam bio izvan svake granice zadovoljan, uvjeren da boljega, narodnijega i sposobnijega političkoga triumvirata hrvatske majke za ona i ova decenija rodile nisu. I ako mi tri budemo, štono reć sliveni, da smo mi tri u najboljim namjerama gospodari i raspolagači svega što je najbolje u našem narodu.«[62]

Ovo potpuno odgovara historijskoj istini. Supilo, Smodlaka i Trumbić bili su zaista u to doba najvjerodostojniji tumači i nosioci nacionalno-oslobodilačkih stremljenja naših naroda od Rijeke do Kotora, u borbi protiv tuđinskog ugnjetavanja i ekonomskog izrabljivanja jugoslavenskih primorskih zemalja od stranih porobljivača.

Međutim, sasvim drukčije postupio je Trumbić: u svojim memoarskim spisima[63] on svoje najbliže suradnike, Supila i Smodlaku, uopće i ne spominje, pripisujući svu zaslugu za politiku »novoga kursa« i za pripremanje i donošenje Riječke rezolucije samomu sebi. To je izazvalo opravdanu kritiku dobrih poznavalaca stvari, koji su znali za značajan udio Frana Supila i Josipa Smodlake u tim velikim historijskim zbivanjima.[64]

II. Branilac Riječke i Zadarske rezolucije

U Beču dolazi do krupnih političkih promjena. Franjo Josip otpušta vladu Ernesta von Körbera, koja je svojim režimom »jake ruke« izazvala otpor u svim austrijskim zemljama, i ponovo dovodi na kormilo baruna Paula Gautscha von Frankenthurna 31. XII 1904. Za vrijeme prve svoje vlade (1897–1898) Gautsch se pokazao kao okretan taktičar, ali je smijenjen zato što dvoru i kamarili nije bio dovoljno energičan u borbi protiv novih društvenih snaga. Poslije četvorogodišnje Körberove vlade, koja se pokazala previše energična i nedovoljno elastična, Franjo Josip ponovo povjerava vladu Gautschu, s obzirom na mnoge akutne probleme za koje je znao da ih Körber ne može riješiti, a pretpostavljao da će im Gautsch možda znati prići s više razumijevanja. Među tim problemima, koji su zahtijevali hitna riješenja, nalazili su se u prvom planu: opstrukcija čeških predstavnika u parlamentu i akutna kriza dualizma.

U to vrijeme zaoštravaju se suprotnosti između Beča i Pešte, tačnije rečeno između austro-njemačke vladajuće klase i mađarske opozicije, kojoj je stajala na čelu Mađarska nezavisna stranka, pod vodstvom Franje Kossutha, sina Lajoša Kossutha, vođe mađarske revolucije 1848–1849. Po povratku iz emigracije u domovinu, Franju Kossutha njegova stranka odmah bira za šefa: na izborima 1896. stranka dobiva 48 man-

[62] Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914–1917).* Beograd, 1967, 164.

[63] Dr Ante Trumbić, *Riječka rezolucija – o tridesetogodišnjici njena postanka. Spomen-knjiga Obzora. Zagreb, 1935.* Dr Ante Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija* Zagreb, 1936.

[64] Kazimir Vidas, *Tvorci Riječke rezolucije* (Povodom knjige političkih uspomena dr. A. Trumbića). *Nova Evropa,* Zagreb, 26. III 1937. Josip Horvat, *Supilo. Život jednog hrvatskog političara.* Zagreb, 1938. Josip Horvat, *Frano Supilo.* Beograd, 1961.

data i predstavlja najveću opozicionu stranku u ugarskom parlamentu.[65] U suradnji s ostalim mađarskim opozicionim strankama, Nezavisna stranka priređuje širom Ugarske velike političke zborove, na kojima govori Franjo Kossuth, u kome mađarska opozicija gleda sljedbenika političkih načela njegova oca. Mađarska opozicija zahtijeva potpunu reviziju dualizma, financijsku i ekonomsku samostalnost Ugarske i posebnu mađarsku vojsku.[66]

Nosioci politike »novoga kursa« u Dalmaciji i Hrvatskoj, stojeći na izrazito antiaustrijskim pozicijama, smatraju da treba aktivno pomoći sve one snage koje se bore protiv Austrije i protiv dualizma. Iako su Hrvati imali gorkih iskustava s mađarskim vladajućim klasama, nosioci nove hrvatske politike donose historijsku odluku da treba iskoristiti postojeći sukob između vladajućih klasa Beča i Pešte, podržati mađarsku opoziciju i pomoću nje rušiti protunarodne režime u Hrvatskoj i Dalmaciji. Zbog toga dolazi do sastanka narodnih zastupnika hrvatskih opozicionih stranaka u Rijeci početkom oktobra 1905. Na ovim vijećanjima donešena je znamenita Riječka rezolucija (3. X 1905), koja predstavlja krupan korak dalje u praktičnom ostvarivanju politike »novoga kursa«. Dok je Josip Smodlaka svojim historijskim govorom od 19. VII 1902. inaugurirao početak zajedničke suradnje Hrvata, Srba i Talijana u Dalmaciji, dotle je Riječka rezolucija – u čijem je pripremanju Smodlaka također imao znatnu ulogu – prokrčila put uspostavljanju direktnog kontakta i s blokom mađarskih opozicionih stranaka u jeku akutne krize dualizma u Ugarskoj. Zagrebački *Obzor*, vodeći politički list u Hrvatskoj, pozdravio je donošenje Riječke rezolucije ovim riječima:

»Sigurno ne pretjerujemo ako kažemo da je Riječka rezolucija jedan od najvažnijih događaja u posljednjih 20 godina hrvatske politike ... Riječka rezolucija prekida sa dosadašnjom praksom odviše dalekih programa, te našoj najbližoj politici udara smjer i pokazuje sredstva. U pojedinim odlomcima rezolucije izražene su naše najpreče potrebe s takvom odlučnošću da ovu rezoluciju moramo smatrati obračunom sa pasivnošću naše političke borbe u posljednjim godinama ...«[67]

Riječka rezolucija ima bitni utjecaj na daljnji razvoj političkih događaja u jugoslavenskim zemljama na teritoriji Austro-Ugarske. Na prvom mjestu ona potiče srpske opozicione stranke u Hrvatskoj i Dalmaciji da i one zauzmu i formuliraju svoj stav prema tim krupnim političkim zbivanjima. Ivan Ribar izričito kaže: »Riječkoj rezoluciji uskoro se pridružila, poglavito zaslugom Svetozara Pribićevića, i srpska opozicija u svojoj Zadarskoj rezoluciji.«[68] Predstavnici Srpske stranke u Dalmaciji, Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj i Srpske radikalne stranke u Slavoniji i Srijemu sastaju se u Zadru 16. i 17. X 1905. Dok su prve dvije stranke tada već stajale na jugoslavenskim pozicijama, dotle Radikalna i dalje vodi izrazito velikosrpsku politiku. Svetozar Pribićević je morao

[65] Homan Balint – Szekfü Gyula, *Magyar Történet*, V. Budapest, 1936, 587.

[66] Ibid. V, 587–588.

[67] *Obzor*, 5. X 1905.

[68] Dr Ivan Ribar, *Hrvatsko-srpski odnosi u prošlosti*. Beograd, 1939, 39.

uložiti ogromne napore da pridobije radikalske vođe Đorđa Krasojevića i Žarka Miladinovića da dođu na sastanak u Zadar i da pristanu na predloženi tekst Zadarske rezolucije.[69] Tek nakon dugih diskusija i uvjeravanja radikali su pristali, ali pod određenim uvjetima.[70]

Riječka rezolucija djeluje i na političke predstavnike talijanske nacionalne manjime u Dalmaciji da i oni zauzmu svoj stav prema novoj političkoj situaciji u zemlji. Klub talijanskih zastupnika u Dalmatinskom saboru u svojoj rezoluciji od 16. X 1905.[71] ovako je formulirao svoje stajalište:

»Talijani Dalmacije usredotočuju isključivo u zaštiti svog narodnog talijanskog karaktera, te u priznavanju i izvršivanju prava koja od toga proističu, u razmjeru ne samo prema broju već i prema glavnim potrebama domaće kulture, lakoći trgovačkih odnošaja i obrani od provalnog germanizma, svoj nepromjenljivi cilj u javnom životu. Spominju da autonomni program, prihvaćen od stranke 1860. godine bijaše čin političke oportunosti, potaknut od poštene skrbi za udes domovine, u odnošaju s vremenom i s prilikama. Austrija nije se pokazala dostojnom povjerenja u nju položena.«[72]

Napuštajući formalno svoju dotadanju izrazito i dosljedno sprovođenu austrofilsku politiku, klub talijanskih zastupnika u Dalmatinskom saboru pokušava na nimalo korektan način ne samo da skine odgovornost sa sebe nego i da je jednostavno prebaci na rukovodstva hrvatskih stranaka u Dalmaciji.[73]

Prvi konkretan rezultat Riječke i Zadarske rezolucije predstavlja sastanak narodnih zastupnika Hrvatske stranke i Srpske narodne stranke u Zadru 14. XI 1905, na kojem je sklopljen pismeni sporazum o hrvatsko-srpskoj političkoj suradnji.[74]

Sva dalmatinska štampa pozdravlja donošenje Riječke i Zadarske rezolucije, osim *Hrvatske krune*, organa zadarskih »čistih« pravaša oko don Ive Prodana, koji i dalje napada politiku »novoga kursa.«[75] Međutim, *Crvena Hrvatska*, organ dubrovačkih pravaša, piše vrlo afirmativno ne samo o Riječkoj nego i o Zadarskoj rezoluciji.[76] Od svih dal-

[69] Prema saopćenju dra Ivana Ribara autoru ove studije, pored Pribićevića za donošenje Zadarske rezolucije imaju zasluga i predstavnici dalmatinskih Srba dr Dušan Baljak i dr Uroš Desnica.

[70] Prigovore predloženom tekstu rezolucije stavljali su i predstavnici Srpske stranke u Dalmaciji, ali je nakon objašnjenja Svetozara Pribićevića prihvaćeno kompromisno rješenje. (*Srbobran*, 20. X 1905)

[71] Nije tačno tvrđenje Ferda Šišića (*Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962, III izdanje, 465): »Malo dana poslije zadarskog sastanka zauzeo je i klub talijanskih narodnih zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru stanovište u prilog Riječkoj rezoluciji ...« Međutim, talijanska rezolucija nije donesena »malo dana poslije zadarskog sastanka«, nego jedan dan prije toga sastanka, dakle 16. X 1905, dok je Zadarska rezolucija donesena 17. X 1905. Obje rezolucije publicirane su u istom broju zadarskog *Narodnog lista* od 19. X 1905.

[72] *Dva važna zaključka. Narodni list*, 19. X 1905.

[73] Ibid.

[74] *Sporazum sa Srbima.* Zapisnik sastavljen u uredu Zemaljskog odbora u Zadru, dne 14. XI 1905. *Narodni list*, 20. XI 1905.

[75] *Još o srbskoj rezoluciji. Hrvatska kruna*, Zadar, 19. X 1905.

[76] *Crvena Hrvatska*, 26. X 1905.

matinskih političara najpoznatiji stav prema novoj političkoj orijentaciji zauzimaju njegovi glavni ideolozi i teoretičari Frano Supilo i Josip Smodlaka.

Istovremeno Supilo i Smodlaka, prvi preko riječkog *Novog lista* a drugi preko splitske *Slobode,* upozoravaju na sve veću opasnost koja prijeti od velikonjemačkog imperijalizma. U svojoj širokoj južnoslavenskoj koncepciji Smodlaka misli ne samo na Hrvate i Srbe nego i na ostale narode Slavenskog Juga, računajući ovamo i Bugare. Aludirajući na bugarskog kralja Ferdinanda Koburga, Smodlaka piše:

»Najvećі i valjda jedini protivnik Jugoslavenstva, njemaški Drang odavna je shvatio gdje leži naša snaga i naša slabost ... I zato danas gledamo kako ista željezna ruka s jedne strane Banovinu davi, a s druge preko svojega pouzdanika u Sofiji ometa nastojanje bugarske demokracije, koja iskreno teži za što tjesnijom vezom sa Srbijom, koja je sva za taj savez pridobivena.«[77]

Dok su velikobugarski šovinisti sanjali o obnovi Simeonova carstva, čije bi granice dopirale od Crnog do Egejskog i Jadranskog mora, dok su velikosrpski romantičari pjevali ditirambe »srpskom Skadru«, »srpskom Solunu« i »srpskom Carigradu«, zanoseći se planovima cara Dušana, i dok su velikohrvatski nacionalisti priželjkivali uskrsnuće hrvatske srednjovjekovne države iz doba kralja Zvonimira, dotle Smodlaka kroz viziju budućnosti ocrtava konture velike Jugoslavije:

»Dosta se sanjalo i o Simeonovu i o Dušanovu carstvu, kao i o Zvonimirovu kraljevstvu. Kruta realnost je sve Južne Slavene učinila poniznijima. Mjesto da se zanašaju za one puste carevine, danas, eto, prionuše na jednoj strani da ostvare savez između dvije čedne balkanske državice, a na drugoj da sačuvaju i po mogućnosti prošire autonomiju jedne male Banovine. Na tom putu treba samo ustrajati i pomljivo paziti da ništa više ne omete ovaj zdravi program realnog rada. Iz te male, čedne politike niknut će velika Jugoslavija.«[78]

Dok je gotovo cijela Dalmacija pozdravila donošenje Riječke i Zadarske rezolucije, dotle u Hrvatskoj tri političke stranke oštro ustaju protiv »novoga kursa«. Najoštriji su frankovci, koji pokušavaju da izazovu »narodnu bunu« protiv autora i potpisnika Riječke rezolucije, koji su – prema riječima Josipa Franka – »izvršili izdajstvo narodne stvari«. Frank ih je javno, na sjednici Hrvatskog sabora od 23. XI 1905, optužio kao neprijatelje habsburške dinastije i antidržavne elemente: »Nisu li oni u toj zaoštrenoj krizi doista pomislili na sve posljedice što mogu nastati za hrvatski narod, ako se proglašuje da je njihova dužnost boriti se uporedo s onima koji se bore protiv kralja?« Frank predviđa da će udruživanje rezolucionaša s mađarskom opozicijom »izazvati i moć krune proti hrvatskom narodu...«[79] Frank je predlagao »da se izbjegne

[77] *Jugoslavenska politika. Sloboda,* 30. XI 1905.

[78] Ibid.

[79] Janko Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906,* Zagreb, 1914. U ovoj knjizi objavljeni su važniji govori protiv Riječke rezolucije, održani u Hrvatskom saboru 1905.

Scila, ali je savjetovao da se pređe još opasnijoj Haribdi, bečkom dvoru«.[80] Frank je otvoreno priznao u bečkim novinama: »Hrvatska treba da bude most preko kojega će Austrija na Balkan.«[81]

Za frankovcima nisu nimalo zaostajali kuenovci. Ministar za Hrvatsku u prvoj vladi Khuena Héderváryja i hrvatski ban za vrijeme druge Khuenove vlade, Nikola Tomašić je na sjednici Hrvatskog sabora (2. XII 1905.) također oštro nastupio protiv nove političke orijentacije: »Ni jedan zreli, zdravi i misaoni političar ne može biti prijatelj Riječkoj rezoluciji, koja podupire bezuvjetnu ugarsku politiku. . .«[82]

Međutim, ni kuenovci, ni frankovci nisu imali korijena u narodu. Kuenovci su održali nekoliko govora u Saboru, a frankovačka »narodna bura« svela se na desetak zborova i novinskih članaka, pa se stišala. Ali, najteža je bila borba sa Hrvatskom pučkom seljačkom strankom braće Antuna i Stjepana Radića. Iako je u to vrijeme bila još mala stranka, ona će ubrzo zatalasati seljačke mase u Hrvatskoj i postati ozbiljan politički faktor, s kojim se moralo računati. Glavni odbor Hrvatske seljačke stranke, s potpisom predsjednika Stjepana Radića i svih članova odbora, upućuje pristašama ubrzo nakon objavljivanja Riječke rezolucije veliki proglas, u kome se kaže:

»Tom svojom odlukom ovi su se zastupnici iznevjerili hrvatskom državnom pravu. Oni, nuđajući Mađarima hrvatsku Dalmaciju, da Mađari budu jači, nisu se ufali ni spomenuti da Hrvatskoj ne pripada ona Rijeka gdje su vijećali. Iznevjerili su se hrvatskoj narodnoj misli i svijesti, jer nemaju ni jedne riječi za Hrvate u Međumurju i dalje u Ugarskoj, ni za Hrvate u Bosni i Hercegovini, a tužnu Istru pominju kao za porugu. Iznevjerili su se našem narodnom preporodu, jer za njih kao da nema ni najbliže slavenske braće u Kranjskoj i Štajerskoj. Iznevjerili su se misli i slozi s ostalim Slavenima, osobito s Česima u Čarevini, jer Hrvate od njih trgaju i priklapaju Ugarskoj, a tužne Slovake prepuštaju na milost i nemilost Mađarima ... Iznevjerili su se hrvatskom puku, a osobito svojim izbornicima, jer nisu njih ni pitali prije nego što su potpisali ovu štetnu i sramotnu izjavu.«[83]

Udara u oči da se proglas braće Radića posebno dotiče ne samo »najbliže slavenske braće u Kranjskoj i Štajerskoj«, nego i Čeha i Slovaka, ali da o Srbima ne govori. Samo na jednom mjestu, napadajući riječki sastanak, u proglasu se kaže: »Na sastanak nije došao ni jedan zastupnik mađaronske stranke, ni jedan čisti starčevićanac i ni jedan Srbin.« Međutim, o zadarskom sastanku i Zadarskoj rezoluciji, o srpskoj podršci akciji za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i o srpsko-hrvatskom sporazumu o zajedničkoj suradnji u cijelom ovom opširnom proglasu nema riječi.[84]

[80] Ferdo Čulinović, *Zadarska rezolucija.* Zbornik *Zadar.* Zagreb, 1964, 260.
[81] Milan Marjanović, *Frankovci u javnom životu Hrvatske. Javnost,* 4. I 1936.
[82] Janko Ibler, op. cit.
[83] *Pristašama Hrvatske pučke Seljačke stranke. Prilog »Hrvatskog naroda«,* br. 41, 1905.
[84] Stav prema Srbima i južnoslavenskom pitanju u Radićevom proglasu stoji u suprotnosti s njegovim ranijim političkim stavovima, zastupanim u nizu članaka u *Hrvatskoj misli* (1897, 1902–1903), *Samostalnosti* (1899), *Srpskom književnom glasniku* (1901) i drugim listovima i časopisima, i u njegovim političkim akcijama, zbog

Braća Radići objavili su ubrzo zatim i posebnu brošuru, u kojoj su osnovne zamisli ovoga proglasa konkretnije obrazložili.[85] U toj brošuri oni govore o nosiocima politike »novoga kursa« kao o – »novim mađaronima«.[86] Braća Radići se 1905. oduševljavaju odavno prevladanim idejama češkog preporoditelja Františeka Palackoga o pretvaranju Habsburške Monarhije u – »slavensku Austriju«.[87] Oni unose u program novoosnovane Hrvatske pučke seljačke stranke zastarjele austroslavenske teze o »Podunavskom savezu država i naroda« u okvirima Habsburške Moarhije. Iduće godine Stjepan Radić objavljuje novu brošuru, u kojoj je detaljnije razradio svoje austroslavenske koncepcije.[88] Za vrijeme svoga boravka u Pragu Radić se pobliže upoznao s austroslavizmom čeških preporoditelja, u prvom redu Františeka Palackoga, koji je u Ustavotvornoj skupštini u Kromjerižu (malom gradu u Moravskoj), koja je zasjedavala od 22. XI 1848. do 7. III 1849. predložio državnopravno preuređenje Austrije na federalističkoj osnovi, tako da bi se na teritorijama Habsburške Monarhije formiralo ovih osam federalnih jedinica: 1) Njemačka Austrija, s njemačkim dijelovima Češke i Moravske; 2) Češka Austrija, s ugarskom Slovačkom; 3) Poljska Austrija; 4) Rusinska

kojih je u nekoliko navrata bio zatvaran. Tako, na primjer, prilikom frankovačkih protusrpskih pogroma protiv Srba u Zagrebu (u rujnu 1902) Stjepan Radić je bio jedan od rijetkih hrvatskih političara, koji je smjelo i otvoreno ustao u obranu Srba, oštro osudio frankovačke ispade, došao u sukob s izgrednicima i s policijom, i bio uhapšen. Tim povodom novosadski *Branik* (18. IX 1902) piše: Žalosni zagrebački dani poneli su i jednu plemenitu žrtvu s hrvatske strane... Mladi hrvatski publicista, osvedočeni i iskreni propovednik zajednice Srba i Hrvata, Stjepan Radić dopao je tamnice... Radića je bolelo gledajući sve strahote zagrebačkih događaja, koji otvaraju novu, duboku provaliju između Srba i Hrvata. Kad je video da se bes gomile razmahuje sve većom snagom, pokušao je da stane na put mahnitanju zavedenog napujdanog sveta... One najstrašnije noći od utorka na sredu, baš kad je masa harala dućan trgovca Popovića, bio je on jedini koji je zajedno sa svojom ženom, rođenom Čehinjom, uletio među razdraženu gomilu i u najvećoj opasnosti za svoj život zaklinjao, preklinjao i odvraćao svet da se umiri, da se okane zla. Ali sve uzalud! Najzad ga je masa tukla i in zultirala... Sad Radić čami u tamnici, očekujući kaznu, koja bez sumnje neće biti laka. Ovo je već treći put kako se on lišava slobode za svoje uverenje. Srbi će mu svakako biti zahvalni što je u onim teškim danima imao smelosti da ustane protiv struje, koja je besnila elementarnom silom, i što je pokušao odvratiti od njih napujdanu svetinu. Žaleći iskreno što Radić mora da strada za jednu spasonosnu misao, mi se radujemo što se u Zagrebu onih mračnih dana našla ova svetla tačka«. *Branik* (br. 126 i 129 za 1902) donosi od svoga stalnog dopisnika iscrpan izvještaj *(Radić pred zagrebačkim sudom)* iz kojega se vidi kako se on hrabro držao. Radić je proglašen krivim i osuđen na šest mjeseci teške tamnice. Tim povodom jedna grupa srpskih studenata iz Novog Sada uputila je Radiću pozdravni telegram, u kome mu je izrazila svoje simpatije »kao čoveku koji iskreno radi na slozi i dobru srpsko-hrvatskome«. (*Branik*, 30. 9 1902). Nešto kasnije Mihailo Polit-Desančić je rekao: »Pri sudskoj raspravi povodom septembarskih izgreda mladi Hrvat Stjepan Radić je izustio one klasične reči: »Ja nisam prijatelj Srba, jer ja sam ono isto što i Srbin«. Ovu izreku trebalo bi zlatnim slovima zabeležiti«. *(Hoće li krenuti na bolje u Trojednici? Branik*, 8. XI 1902).

[85] Dr Ante Radić i Stjepan Radić, *Hrvati i Mađari, ili Hrvatska politika i riječka rezolucija*. Politička knjižnica Hrvatske pučke seljačke stranke. Zagreb, 1905.

[86] Ibid. 33–34.

[87] Ibid. 42.

[88] Stjepan Radić, *Slavenska politika u Habsburškoj Monarhiji*. Zagreb, 1906, 37.

Austrija, s odgovarajućim dijelom Bukovine i s ugarskim Rusinima; 5) Ilirska Austrija, koja bi obuhvatila sve Jugoslavene; 6) Rumunjska Austrija, Erdelj s dijelovima Ugarske i Bukovine nastanjenim Rumunjima; 7) Mađarska Austrija; 8) Talijanska Austrija.[89] Iako je Palacky stalno isticao svoju lojalnost Monarhiji i zamišljao »slavensku Austriju« pod »žezlom habsburške dinastije«, ipak su *Narodny novini,* u kojima su ti njegovi planovi prvobitno objavljeni, bili zabranjeni i konfiscirani, a sam Palacky stavljen pod strogu policijsku prismotru.[90]

Dok je Palacky predlagao teritorijalnu podjelu Habsburške Monarhije na 8 federalnih jedinica, dotle Radić predlaže formiranje svega 5 jedinica, s ovakvim obrazloženjem:

»Današnje dualističke granice treba da se ukinu i čitava Carevina da se razdijeli na 5 državnih teritorija: češki, galički, ugarski, hrvatski i alpinski, i to ne samo iz obzira na historijske i političke tradicije, ili radi isključivo narodnih i političkih težnja, nego uglavnom s obzirom na buduće kulturne zadaće i na trajne narodne i gospodarske interese tih područja. Zato treba da očuvaju svoje današnje granice Češka (s Moravskom i sa Šleskom), Galicija i Ugarska, a od alpinskih zemalja ima se odijeliti slovenski teritorij i pripojiti se s čitavim Primorjem k Hrvatskoj, te bi s njemačkim alpinskim zemljama ostao u neposrednoj političkoj vezi njemačkih zemalja jedino Tirol.«[91]

Na osnovu jednoga dokumenta u bečkom arhivu[92] Mirjana Gross zaključuje: »Stjepan Radić bio je zatečen Riječkom rezolucijom, jer je upravo spremao akciju za oslon na Austriju, koju smatra slavenskom budući da su Slaveni brojčano jači od Nijemaca.«[93] Od branilaca politike »novog kursa« Mirjana Gross posebno ističe Stjepana Zagorca, za kojega sama kaže da je »u proljeće 1905. istupao za oslon na Austriju.«[94] Samo nekoliko mjeseci kasnije on »ipak postaje aktivni pobornik Rezolucije« i objavljuje posebnu brošuru.[95] Međutim, među braniocima Rezolucije M. Gross uopće ne spominje Josipa Smodlaku, koji se – pored Frana Supila – najodlučnije suprotstavio protivnicima Riječke rezolucije. Od tih Smodlakinih članaka nesumnjivo je najznačajniji *Herostratska politika,* u kojem je podvrgao oštroj kritičkoj analizi Radićeve postavke:

[89] *Denkschrift der böhmischen Abgeordneten über die von ihnen auf dem constituirenden Reichstage zu Wien und Kremsier befolgten politischen Grundsätze* (21. III 1849). Franz Palacky, *Gedankblätter.* Prag, 1874, 191–192.

[90] Aurel Popovici *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lösung der Nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn.* Leipzig, 1906, 284. Ovaj erdeljski Rumunj, jedan od pouzdanika prestolonasljednika Franje Ferdinanda među rumunjskim političarima u Ugarskoj, zamišljao je federativno preuređenje »sjedinjenih država Velike Austrije« po ugledu na državnopravnu strukturu Sjedinjenih američkih država, ali »pod žezlom habsburške dinastije.«

[91] Stjepan Radić. *Slavenska politika u Habsburškoj Monarhiji.* Zagreb, 1906, 57.

[92] Haus- Hof und Staatsarchiv M. A. IB gz. 1255/1784 – 1903, 814–4, 1905.

[93] Mirjana Gross, *Uladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907.* Beograd, 1960, 21.

[94] Ibid. 12.

[95] S. Zagorac, *Istina o Riječkoj rezoluciji, ili tko vara narod.* Zagreb, 1905. Nedosljedan i kolebljiv, sav u teškim unutrašnjim proturječnostima, on će već dvije godine kasnije napustiti politiku »novoga kursa« i istupiti iz Hrvatsko-srpske koalicije.

»Riječkom rezolucijom velika većina neodvisnih narodnih zastupnika otvoreno je i muževno navijestila da Hrvatska prekida svaku vezu s Bečom, da ne polaže više nikakve nade u Beč, da se više neće osvrtati na interese Beča, kojemu su do sad gospoda hrvatska redovito žrtvovala interes svojega naroda ... I u takovu času ustaje u Hrvatskoj jedan pučki sin i u ime vajne stranke, koja se krsti pučkom i seljačkom, udara prokletstvo na »gospodu« koja se iznevjeriše nadama Beča, potvarajući ih da se tim iznevjerišc narodu, tome bečkom robu od vjekova.«[96]

Kao što su braća Radići u citiranom proglasu pretjerano oštro osudili potpisnike Riječke rezolucije, tako sada Smodlaka preoštro reagira na njihove optužbe i suprotstavlja im ove argumente:

»Što nasuprot vidimo kod stranke braće Radića? ... da ustaju protiv ljudi koji u ovoj tamnoj noći navijestiše prvi tračak svjetla; da u ime narodnih interesa pozivlju zavedeni puk da osujeti jedinu politiku koja može narodu donijeti slobodu...«[97]

U svojoj kritičkoj analizi Radićevog proglasa protiv potpisnika Riječke rezolucije Smodlaka upozorava ne samo na sličnost nego i na mjestimičnu identičnost u taktici raznih protivničkih stranaka i grupa, povezanih zajedničkim interesima u borbi protiv nove političke orijentacije, koja je postepeno prevladavala u Hrvatskoj:

»Dok je Frank za »Veliku Hrvatsku«, Ivčević i družina za pravo i zakon, Radići su za »sveopće izborno pravo«!... jer ih je u malome zapala Fejérváriieva zadaća...«[98]

U vatri polemike, ogorčen na braću Radiće zbog njihova proglasa protiv potpisnika Riječke rezolucije, Smodlaka je na jednu nepravdu odgovorio drugom nepravdom. Braća Radići nikada ne bi uradili ono što je u svojoj pretjeranoj revnosti izvršio general honveda barun Geza Fejérváry: pomoću honveda rastjerao je ugarski parlamenat.[99] Međutim, taj isti general Fejérváry, kao predsjednik mađarske kraljevske vlade (1905–1906), i njegov ministar policije József Kristóffy, inače povjerljiva ličnost Franje Ferdinanda, predložili su ugarskom parlamentu prijedlog za izbornu reformu »na temelju demokratskog sveopćeg, jednakog, direktnog i tajnog prava glasa.«[100] Naravno, do izborne reforme nije došlo, jer mađarska vladajuća klasa, boreći se za svoje ugrožene pozicije, nije htjela ni da čuje za opće pravo glasa, ali već sama činjenica da je baš Fejérváryjeva vlada predlagala takvu izbornu reformu u državi u kojoj je dotle svega 6% imalo biračko pravo, dovoljno rječito govori o teškim unutrašnjim proturječnostima u društveno-političkoj strukturi i složenim specifičnostima Ugarske.

[96] *Herostratska politika. Sloboda*, 18. X 1905.
[97] Ibid.
[98] Ibid.
[99] Dr Ante Trumbić. *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*. Zagreb, 1936, 97.
[100] Ibid. 63.

Taktika u borbi protiv nove političke orijentacije vrlo je složena i rafinirana. Smodlaka upozorava da se ta taktika sastoji, s jedne strane, u diskreditiranju nosilaca politike »novoga kursa«, a s druge strane u nastojanju »da se uguši svaki neodvisni novinski glas, koji bi mogao narodu otvoriti oči«. Dok se bezobzirno cenzuriraju i zapljenjuju listovi koji brane novu političku orijentaciju potcrtava Smodlaka - dotle je »klerikalno-izmećarskom novinstvu prosto guditi i po miloj volji klevetati pristaše Riječke rezolucije . . .«[101]

Raskrinkavajući naručenu »narodnu buru« Josipa Franka protiv Riječke rezolucije, Smodlaka upozorava na sve dotle kamufliranu političku pozadinu bezobzirne kampanje, koja je uzimala sve šire razmjere i okupljala vrlo raznorodne saveznike u borbi protiv nove političke orijentacije u Hrvatskoj: »To se »nešto« do sad još moglo sakrivati, ali kad se dokazalo da je zakupnik »bure« Jozef Frank bio osobno u Beču da primi naputke od Luegera, zderana je obrazina s lica najmljeniku, koji sada u ime »čestitosti« i u ime Ante Starčevića otvoreno uzimlje u obranu rodoljubni odbor *Gross-Oesterreicha*.«[102]

Tadašnja javnost, naviknuta da čita između redova, znala je da iza »rodoljubnog odbora« bečkog ultranacionalističkog udruženja i lista *Gross-Oesterreich* stoji kao siva eminencija dugogodišnji bečki »Bürgermeister«, član Reichsrata i vođa austrijskih klerikalaca (»Führer der christilich – sozialen Partei«) Karl Lueger, a iza ovoga sam Franjo Ferdinand!

Pojačana politička aktivnost Karla Luegera osjeća se ne samo u Hrvatskoj nego i u Dalmaciji. U svima jugoslavenskim zemljama Habsburške Monarhije treba formirati – prema direktivama iz Beča – klerikalne stranke, prema obrascu Luegerove stranke i, naravno, pod njegovim okriljem. Glavna baza ove buduće nove stranke u Dalmaciji treba da postane Dubrovnik, a njezini barjaktari tamošnji kanonici don Antun Lijepopili i don Jozo Crnica, redaktori i glavni suradnici *Prave Crvene Hrvatske*. Smodlaka ukazuje na nagli preokret u pravcu ovoga lista:

»U ovom pogledu je značajan nagli preokret *Prave Crvene Hrvatske*, koja, do jučer složna s Rezolucijom, sad nalazi da je ovaj čas Stjepan Radić sa »slavenskoga« gledišta bio najkonsekventniji, a daje mu razumjeti da bi još bio konsekventniji (kao što bi u istinu bio) kad bi pristupio k »pravašima«, a to znači k zasnovanoj novoj »slavensko-demokratsko-kršćansko-austrijskoj stranci« dubrovačkih kanonika. Skok *Prave Crvene Hrvatske,* isto kao i preokret kod zagrebačkog *Tjednika* odaju svakako strože befele protiv novog kursa.«[103]

Predsjednik bečke vlade barun Gautsch, svakako u dogovoru s Luegerom, šalje u Dalmaciju ministra poljodjelstva grofa Boquoy von Longuevela, s tobožnjom misijom da na samom terenu upozna ekonomske

[101] *Borba protiv novoga kursa. Sloboda,* 25. X 1905.
[102] Ibid.
[103] Ibid.

prilike u toj privredno nerazvijenoj zemlji i da ispita mogućnosti o njezinu privrednom unapređivanju. Međutim, Smodlaka je ovako objasnio pravu svrhu njegove »misije«:

»Austrijski ministar poljodjelstva, koji putuje Dalmacijom, nosi u džepu Riječku rezoluciju i pokazujući je raznim zastupnicima, pita zašto i kako je potpisaše. Toliko doznajemo s vrlo pouzdane strane, a što se ispod toga krije, to svak može lako pogoditi.«[104]

Međutim, svi ovi i slični napori austro-njemačke vladajuće klase da osujeti i onemogući novu političku orijentaciju u Hrvatskoj i Dalmaciji nisu urodili planiranim rezultatima. Pokušaj Karla Luegera da u jugoslavenskim zemljama Habsburške Monarhije formira nove političke grupacije, koje će isključivo služiti interesima Beča, pretrpio je neuspjeh. U jeku borbe konzervativnih snaga protiv politike »novoga kursa« pojavile su se u štampi izjave hrvatskih studenata koji su se školovali na sveučilištima u Beču i Gracu u prilog nove politike. Smodlaka piše s razumljivim oduševljenjem:

»Dok riječka rezolucija, ili, bolje, novi smjer koji ona konačno udara hrvatskoj politici, nađoše protivnika i među političkim strankama i u jednom dijelu novinstva hrvatskoga, iz redova omladinskih ne podiže se protiv nje ni jedan glas: pače nasuprot zaredaše jedna za drugom izjave u kojima hrvatsko đaštvo oduševljeno pozdravlja riječku odluku narodnih zastupnika kao početak nove, sretnije ere za potlačeni i izvarani narod hrvatski. Ova divna jednodušnost omladine, koja već po prirodi svojoj hlepi za svim što je plemenito, pravedno i slobodoumno, najsjajniji je dokaz da novi politički pravac, naviješten sa riječkog sastanka, odgovara idealima slobode i napretka kojima diše svaka poštena hrvatska duša . . .«[105]

Potpisnike i pristaše Riječke rezolucije duboko su zaboljeli prigovori nekih čeških i poljskih konzervativnih listova, koji su stajali na prevladanim austroslavističkim pozicijama, da je prihvaćanjem nove političke orijentacije u Hrvatskoj i Dalmaciji tobože presječena veza između Hrvata i ostalih Slavena u Habsburškoj Monarhiji. Smodlaka ovim argumentima pobija njihove neosnovane prigovore:

»Da je neozbiljno govoriti o izdajstvu opće slavenske stvari, tobož počinjenu na Rijeci, vidi se već po tome što je Riječku rezoluciju odobrila ruska štampa i svi Južni Slaveni u nezavisnim balkanskim državama, a među njima u prvom redu baš Srbi, u kojih su nas zapadno-slavenska braća do sad uvijek slali na školu slavenskog patrotizma. Već ovaj fakt, što ga puštaju s vida i mnogi naši dobrijanci koji kao papige ponavljaju patriotične tirade crno-žutih panslavista, oduzimlju svaku osnovanost prigovoru da je novi kurs hrvatske politike protuslavenski.«[106]

Pobijajući prigovore čeških i poljskih konzervativnih listova, koji su se zanosili zastarjelim panslavističkim teorijama, Smodlaka njihovim koncepcijama o »slavenskoj Austriji« suprotstavlja ove svoje argumente:

[104] *Misija putujućeg ministra. Sloboda.* 25. X 1905.
[105] *Glas omladine. Sloboda,* 31. X 1905.
[106] *Hrvatski novi kurs i Slovenstvo. Sloboda,* 15. XI 1905.

»Ali, pretpostavivši da je potpuno osnovana bojazan slavenske braće na Zapadu – što mi držimo da nije – je li razložito i pravedno zahtijevati od Hrvata samoubojstvo za volju slavenskoj braći? S tim argumentima moglo bi se tražiti od Srbije, Crne Gore i Bugarske, da se odreknu samostalnosti i da uđu u sretni »okvir«, samo zato da se pojača broj Slavena u Monarhiji ... Naša slavenska braća ne smiju zaboraviti da je snaga našega naroda srpskog i hrvatskog imena na slobodnom istoku, pa da već zato mi u Austriji ne možemo tražiti, sve i da hoćemo, udovoljenje naših narodnih aspiracija ... Po zakonu prirode mi moramo težiti za ujedinjenjem našega naroda, a za to imamo samo jedan put. Put koji vodi k Beču, razdvojio bi zauvijek naš narodni organizam, i mi na to ne možemo pristati ni za volju rođenom bratu.«[107]

Osvrćući se na prigovor da Riječka rezolucija prepušta na milost i nemilost Mađarima sve slavenske i ostale nemađarske narode u Ugarskoj, Smodlaka pobija takve objekcije ovim svojim proturazlozima: »Hrvati su se 30 godina klali s Mađarima, pa jesu li time ikako zapriječili i mogli zapriječiti nasilno pomađarivanje ugarskih Slavena? Ne samo što nisu, već su i sami morali bez prestanka uzmicati u nejednakoj borbi. A zašto? Jer je Beč, naše uzdisanje, bio uvijek na strani Mađara, protiv nas«.[108]

Smodlaka duboko vjeruje da će puna pobjeda politike »novoga kursa«, u duhu Riječke i Zadarske rezolucije, nužno primorati mađarske političare i na promjenu stava prema nemađarskim narodima u Ugarskoj.

Jugoslavensko-mađarsku suradnju, inauguriranu Riječkom i Zadarskom rezolucijom, odobravaju i jugoslavenski orijentirani krugovi u Beogradu.[109] Frano Supilo, Franko Potočnjak i Josip Smodlaka održavaju bliske veze s prvacima Samostalne radikalne stranke Ljubom Stojanovićem i Jašom Prodanovićem. Kada je ta stranka, nakon pobjede na izborima u Srbiji, potisla Nikolu Pašića i došla na vladu (u svibnju 1905), Supilo preko riječkog *Novog lista* pozdravlja promjenu političkog kursa u Beogradu i čestita posebnim pismom (7. VI 1905) Ljubi Stojanoviću položaj predsjednika nove vlade: »Mi smo u *Novom listu* po zasluzi pozdravili Vaš nastup na vladu. I dosle, koliko pratim vaše novine, stvar se vrlo korektno razvija. Dadoste nekoliko izjava vrlo simpatičnih i razboritih, koje su se i u nas ugodno dojmile«.[110]

Na kongres jugoslavenskih novinara i književnika u Beogradu (19–21. XI 1905) iz Dalmacije dolazi Josip Smodlaka, posjećuje Ljubu Stojanovića i uručuje mu Supilovo pismo od 18. XI 1905. Preporučujući Smodlaku Stojanoviću, Supilo ga uvjerava da je to »osoba proniknuta zajedničkim idealima, za koga mogu jamčiti kao za sebe«. Iako pobornik jugoslavensko-mađarske suradnje, Supilo upozorava Stojanovića na opreznost: »Moje je mnjenje da treba počekati ispadak došastih izbora u Ugarskoj, a tek onda moći će Srbija i njezini predstavnici da prozru kraj ovome poslu«.[111] Stojanović nije odgovorio Supilu pismom, iz ra-

[107] Ibid.

[108] Ibid.

[109] Dimitrije Đorđević, *Pokušaji srpsko-ugarske saradnje i zajednička akcija 1906.* Zbornik radova, *Istorija XX veka.* Beograd, 1961, II, 353–384.

[110] Arhiv SAN. Ostavština Ljube Stojanovića, br. 12954.

[111] Ibid.

zumljivih razloga, nego mu je uputio poruku preko Smodlake, koji je vraćajući se u Split svratio u Rijeku i obavijestio Supila o beogradskim razgovorima.

U duhu politike »novoga kursa« u Budimpešti se pokreće na mađarskom jeziku (1906) mjesečni časopis *Croatia*, sa zadatkom da »Mađare svestrano upozna s političkim, kulturnim i socijalnim prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji, zapravo s prilikama Hrvata i Srba uopće, pa da i time prokrči puteve sporazumu Mađara s jedne strane i Hrvata i Srba s druge strane«.[112] Glavni urednik je publicist Juraj Gašparac, a redaktor kulturne rubrike književnik Veljko Petrović. Među istaknutim suradnicima nalazi se i Josip Smodlaka. U jednom svom značajnom članku on uvjerava Mađare da buduća Jugoslavija neće biti neprijatelj nego prirodni saveznik buduće slobodne, nezavisne Mađarske:

»Mađarima se prikazuje kao neka sablast buduća Jugoslavija, koja će satrti Ugarsku. A baš protivno je istina: jedino oslanjajući se jedan na drugoga, ova dva naroda moći će da sačuvaju narodni opstanak, koji im obojici jednako ugrožava strašna vojnička i ekonomska organizacija 70,000.000 Nijemaca. Jedino u međusobnom savezu leži garancija slobode Mađara i Hrvata, pa i svih Jugoslavena.«[113]

Raspravljajući o odnosima između Austrije i Dalmacije, s jedne strane, i o budućim konstelacijama i perspektivama daljeg razvoja, s druge strane, Smodlaka demaskira perfidnu taktiku austronjemačke vladajuće klase:

»Beč, zajednički neprijatelj, lukavo je znao udesiti stvar tako da je tužna Dalmacija, koju je jedan vijek austrijske uprave ekonomski upropastio, dugo i dugo vjerovala da su Mađari krivi svemu njezinu zlu. Ako nemate željeznice, krivi su vam Mađari. Ako vam je propala trgovačka mornarica, krivi su vam Mađari; ako su vaše luke opustile, krivi su vam Mađari; ako vas je konkurencija talijanskog vina dovela na prosjački štap, krivi su vam Mađari. Tako se šaptalo iz Beča, i znalo se tako vješto izvrćati istinu upirući prstom u prokleti režim bana Khuena Hedérvárya u Zagrebu da je Dalmacija sve to vjerovala.«[114]

Međutim, poslije pobjede politike »novoga kursa« i donošenja Riječke i Zadarske rezolucije stvari su se iz osnova izmijenile. Smodlaka konstatira:

»Ali dođe čas kad mrena pade s očiju Dalmatinaca ... Dalmacija je upoznala što je Beč i sve što neovisno misli u zemlji okrenulo mu je leđa. Politika jelačića onemogućila se zanavijeke. Beč može sad računati samo na svoje agente. Nastala je nova orijentacija ... Mogući neprijatelji mogu odgoditi čas sjedinjenja i oslobođenja, ali taj će čas doći. Dalmacija u to tvrdo vjeruje.«[115]

Ovaj Smodlakin članak preštampali su mnogi mađarski listovi, u cijelosti ili u izvodu, s vrlo afirmativnim komentarima, a nekoji hrvatski i srpski listovi donijeli su ga u prijevodu.

[112] Dr Milan P. Kostić, *Veljko Petrović, novinar-publicista.* Informativni pogovor. publiciran u knjizi Veljka Petrovića: *Vremena i događaji.* Novi Sad, 1954, 710
[113] *Dalmacia és a magyarok. Croatia,* Budapest. 1. IV 1906.
[114] Ibid.
[115] Ibid.

Riječka i Zadarska rezolucija ocijenjene su pozitivno i u jugoslavenskoj i u stranoj historiografiji. Grga Novak, najbolji poznavalac historije Dalmacije, dao je ovaj značajan sud:

»Riječka rezolucija, koja je urodila velikim političkim promjenama u Hrvatskoj, od najvećeg je političkog značenja za Dalmaciju. Njeni zastupnici i oni iz Hrvatskog sabora provode sada jedinstvenu i zajedničku politiku prema Mađarima i prema Austriji. Hrvatski narod, iako još rastavljen u dvije državne zajednice, duhom je jedan, ne samo na kulturnom nego i na političkom polju, i istupa jedinstveno prema drugim narodima.«[116]

Promatrajući događaje i ljude toga burnog razdoblja iz udaljene historijske perspektive, Ferdo Čulinović daje obrazložen sud o zamašaju Zadarske rezolucije s općejugoslavenskih pozicija:

»Zadarska rezolucija je u političkom životu jugoslavenskih zemalja zauzela naročito mjesto ne toliko po svom državnopravnom programu, tim što je izrazila antidualističku politiku srpske opozicije i njezinu solidarnost s hrvatskom u borbi protiv postojećeg dualističkog sistema u Austro-Ugarskoj, nego naročito i mnogo više zbog njezina jugoslavenskog karaktera. Zadarska rezolucija ima, dakle, naročito značenje za politički razvitak jugoslavenskih zemalja, odnosno zato jer izražava ideju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba.«[117]

Marko Kostrenčić, tretirajući jugoslavensku ideju kao kohezionu snagu u procesu ujedinjavanja jugoslavenskih naroda, obuhvaća Riječku i Zadarsku rezoluciju kao jednu organsku cjelinu:

»Riječka rezolucija od 3. X 1905. i Zadarska rezolucija od 17. X 1905. u svojim su programima zacrtale nove realističke smjernice. Riječka rezolucija je sasvim hrvatski politički akt, dok je Zadarska rezolucija sasvim srpski politički akt, ali su obje te rezolucije potpuno usklađene i čine zajedno jednu nerazdvojnu političku cjelinu, koja je našla svoj izražaj u hrvatskosrpskoj stranačkoj integraciji, u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja izlazi pred javnost manifestom od 12. XII 1905.«[118]

U ovom manifestu Koalicije, uoči izbora za Hrvatski sabor, izrečena je hrabra riječ da će Koalicija u Saboru »zastupati svoj program odlučno i neustrašivo u potpunom uvjerenju da će se tako stvoriti mogućnost da narod još s većim izgledom na uspjeh nastavi svoju borbu za potpunu slobodu i nezavisnost«.[119] Prema ocjeni Vase Bogdanova: »Navedeni Koalicijin proglas ima programatsko značenje i po svojoj pozitivnosti predstavlja najviši domet što su ga u prvom deceniju dostigle hrvatske i srpske građanske stranke, udružene sa socijalistima.«[120]

Politika »novoga kursa«, odnosno politika Hrvatsko–srpske koalicije kao otjelovljenje nove političke orijentacije, pod rukovodstvom Frana

[116] Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, II, 424.

[117] Ferdo Čulinović, ***Zadarska rezolucija.*** Zbornik *Zadar*. Zagreb, 1964, 269.

[118] Marko Kostrenčić, *O jugoslavenskoj ideji kao kohezionoj snazi ujedinjenja jugoslavenskih naroda. Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslavenske države.* Zagreb, 1969, 10.

[119] *Slobodna riječ*, Zagreb. 20. XII 1905.

[120] Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958, 792.

Supila, odnosi svoju prvu pobjedu na izborima za Hrvatski sabor početkom svibnja 1906. Mnogo kasnije, sjećajući se toga historijskog događaja, Ivan Ribar dao je tačan sud: »Na ovim izborima je Hrvatsko–srpska koalicija, odnosno cjelokupna opozicija, dobila većinu, a mađaronska stranka ostala u manjini. Bilo je to prvi put poslije 20 godina. Pokazalo se, dakle, kao tačno Supilovo predviđanje da se Khuenov režim može srušiti putem politike Riječke i Zadarske rezolucije«.[121]

Od stranih historičara dovoljno je citirati samo dvojicu iz reda najboljih poznavalaca prošlosti Južnih Slavena. Istaknuti britanski historičar, dugogodišnji profesor povijesti podunavskih i balkanskih naroda na sveučilištima u Londonu i Oxfordu R.W.Seton–Watson smatra da Riječka rezolucija »uistinu znači mnogo više nego obično nabrajanje zahtjeva: ona stvarno predstavlja novi kamen temeljac u jugoslavenskoj politici; ona govori o proglašenju punoljetnosti jedne mlade nacije koja prvi put počinje voditi samostalnu, konstruktivnu politiku.«[122] Poznati njemački historičar Hermann Wendel, koji se godinama uspješno bavio proučavanjem povijesti Južnih Slavena, pisao je: »Korjeniti preobražaj u osjećajima Srba i Hrvata izvršile su Riječka i Zadarska rezolucija, jer je visoko podignuta zastava nacionalnog jedinstva postala vidna nadaleko.«[123]

Poslije donošenja Riječke i Zadarske rezolucije dolazi do fuzije između Smodlakine Hrvatske demokratske stranke i Lorkovićeve Hrvatske napredne stranke. Nova stranka dobiva i novo ime: Hrvatska napredna pučka stranka. Glavni organ ostaje dotadanji naprednjački organ *Pokret* u Zagrebu, a organ za Dalmaciju *Sloboda* u Splitu. Za šefove nove stranke izabrani su Ivan Lorković i Josip Smodlaka. Za člana odbora koji će praktično realizirati fuziju obiju stranaka i za člana redakcije *Pokreta* izabran je Ivan Ribar, koji suraduje i na *Slobodi*. Već od prije politički jednomišljenici, našavši se sada i u istoj stranci, Smodlaka i Ribar će se još više zbližiti.

Vrlo je karakteristično da je među nosiocima politike »novoga kursa« u Dalmaciji bilo i takvih političara koji ni poslije donošenja Riječke i Zadarske rezolucije i prve pobjede Hrvatskosrpske koalicije na izborima za Hrvatski sabor još nisu imali jasne pojmove o jugoslavenskom pitanju. Jedan od tih bio je Ante Trumbić, koji je u polemici s Hercolanom Salvijem, vođom splitskih talijanaša i istaknutim članom talijanaškog kluba u Dalmatinskom saboru, pokazao teške unutarnje proturječnosti u tretiranju međunacionalnih odnosa kod naših naroda. Josip Smodlaka je uočio ove kontradikcije i u posebnom članku ukazao na njih:

»Razni zastupnici novoga kursa obiluju u ovo zadnje vrijeme sa političkim denuncijacijama, koje sadržavaju takovih izjava i takovih misli koje stoje u najvećem protuslovlju sa politikom novoga kursa ... Tako dr Trumbić u polemici sa drom Salvijem tvrdi da je klub Hrvatske stranke bio zaključio dati »manjini« stanoviti broj zastupni-

[121] Dr Ivan Ribar *Hrvatsko-srpski odnosi u prošlosti*, 48.

[122] R. W. Seton-Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Berlin. 1913, 170–171.

[123] Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*. Frankfurt am Main, 1925, 559.

ka, ali da ta »manjina« nijesu Talijani – već Srbi. Mi uopće ne shvaćamo kako li se u jednom narodu sa dva narodna imena, poslije utvrdene ravnopravnosti, može govoriti o »manjini« ... Nu Srbi kao stranačka grupacija u Dalmaciji ne sačinjavaju nikakovu manjinu. Kako god se dakle uzeo smisao ove »manjine«, ako ju se prilagođuje na Srbe, počinja se jedna velika politička greška.«[124]

Trumbić na ovaj članak, objavljen na prvoj strani *Slobode*, nije uopće reagirao. Uhvaćen u vlastitim proturječnostima, a ne želeći da se zamjeri hrvatskim nacionalističkim krugovima, Trumbić je smatrao za oportuno da se o postavljenom problemu uopće ne izjašnjava i da preko Smodlakinog članka prede kao da nije ni napisan.

Pravaš u mladosti i iskreni poštovalac Eugena Kvaternika i Ante Starčevića, s čijom se antiaustrijskom i antiklerikalnom politikom oduševljavao u svojim studenskim godinama, Smodlaka je jedan od prvih pravaša koji je jasno spoznao postepeno izopačavanje i iskrivljavanje osnovnih Kvaternikovih i Starčevićevih društvenopolitičkih koncepcija od strane njihovih nedostojnih učenika i sljedbenika, frankovaca, koji su poveli dijametralno suprotnu politiku od one koju su nekada vodili osnivači i predvoditelji Hrvatske stranke prava. Na osnovi kritičke analize teorije i prakse pojedinih pravaških grupa i frakcija, Smodlaka konstatira ove činjenice:

»Ako vjerujemo da je sljedbenik Kvaternika i Starčevića svaki onaj koji se krsti imenom pravaša, to nam zaista mora čudno izgledati ... Oni koji se danas još zovu starčevićancima zapravo nemaju ništa zajedničkoga sa naukom ličkoga filozofa, osim njegove slijepe mržnje proti srpskom imenu.«[125]

Smodlaka izdvaja Hrvatsku stranku prava pod rukovodstvom Grge Tuškana, koja je među prvima stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju, i pravašku grupu Ivana Krstelja oko šibenske *Hrvatske riječi*, koja je također stajala na jugoslavenskim pozicijama. Međutim, ističe Smodlaka, sve ostalo »što se danas piše i propovijeda u ime stare stranke prava, to je negacija pravaških načela i pravaških tradicija«. Nijedan od ondašnjih hrvatskih građanskih političara – osim Supila – nije dao tako porazno negativnu ocjenu Frankove »čiste« stranke prava kao Smodlaka:

»Tu ne treba trošiti mnogo riječi u dokazivanju. U taboru u kojem je nekoć bila lozinka »Austrija je neprijatelj« danas se šepure austrijski biskupi i nadbiskupi i sred aplauza neuke prostote producira se, kao u cirkusu, jedan Kršnjavi na velikoaustrijskom kljusetu Jozefa Franka. Stranka koja je bila najžešći protivnik germanizacije postala je danas, u zadnjim danima dekadencije, javni pionir Dranga, cinički istovjetujući, u Bosni i uopće na Istoku, interese svojega vajnog hrvatstva s interesima bečke filijale Berlina. I kao da sve to nije dosta, upregla se, eto, i u jaram crno-žutih biskupa ta ista stranka, čiji je osnivač izrekao najtežu optužbu što je ikad Hrvat izustio protiv klera rimske crkve. Tko ima očiju da vidi i tko zna da svojom glavom misli, odvratio se odavna od te grdobe, s kojom naručeni tuđinci za se korisno trguju, na sprdnju i porugu imena hrvatskoga.«[126]

[124] *Političke grimeške. Sloboda*, 27. VIII 1906.
[125] *Izrođeno pravaštvo. Sloboda*, 29. VIII 1906.
[126] Ibid.

Ogorčen protivnik bečke politike, Smodlaka se u tom članku obara na Izidora Kršnjavoga, koji je u mladosti bio blizak suradnik Strossmayera i Račkoga, i, kao takav, ravnatelj galerije slika Jugoslavenske akademije, ali je ubrzo napustio redove narodnjaka i postao kuenovac, predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u hrvatskoj vladi pod Khuenom, i najzad frankovac, uvodničar frankovačkih listova i gorljivi zagovornik »Velike Hrvatske« u okviru »Velike Austrije«. Smodlaka oštro ustaje protiv »crno žutih biskupa«, aludirajući u prvom redu na sarajevskog nadbiskupa Josipa Štadlera i krčkog biskupa Antona Mahniča kao nosioce ekstremnog klerikalizma i eksponente pangermanskog imperijalizma.

Smodlaka s razumljivim ponosom ističe da je Dalmacija prva progledala:

»Primorski narod, najbistriji i najkulturniji, najprvi je progledao. Njega više nikakove laži, nikakove fraze ne mogu obmanuti. On je prvi razumio da ono što mu se pokazivalo kao »čista« stranka prava nije bilo ništa drugo nego smradna lešina nekoć zdravog i jakog tijela. Za Primorcima i Dalmatincima stadoše se malo-pomalo i drugi izvlačiti iz okužene okoline Khuenova advokata, tako da sa zadovoljstvom možemo konstatovati da je napredniji i prosvjetljeniji dio naroda već danas potpuno dezinficiran.«[127]

Smodlaka ne hvali svoje Dalmatince iz nekog uskog lokalnog patriotizma, nego iz dubokog uvjerenja da pobjeda politike »novoga kursa« znači pobjedu naprednih snaga i širih demokratskih shvaćanja. Najbolji dokaz da je pobjeda te nove političke orijentacije u Dalmaciji zaista predstavljala opasnost za Habsburšku Monarhiju pokazuju vijećanja zajedničkih ministara u Beču, pod predsjedništvom ministra vanjskih poslova baruna Aloysa Aehrenthala, dvije godine poslije donošenja Riječke i Zadarske rezolucije. Na tim vijećanjima iza Aehrenthala uzeo je riječ predsjednik mađarske kraljevske vlade, pomađareni Nijemac Šandor /Alexander/ von Wekerle, koji je vodio istu bečku politiku kao njegov prethodnik i kasniji nasljednik Khuen Hedérváry.[128] U svom govoru Wekerle je upozorio »na naročitu opasnost od Riječke rezolucije i na stremljenja Južnih Slavena da uz pomoć Dalmacije na jugu Monarhije formiraju jedan kompaktan slavenski blok«.[129] Kada je ukazivao na tu

[127] Ibid.

[128] Khuen je bio dva puta predsjednik mađarske vlade: 1903. i 1910-1912. Wekerle isto tako dva puta: 1892-1894. i 1906-1910. Obojica su bili samo poslušni izvršioci bečke politike. U Wekerleovoj drugoj vladi bio je ministar trgovine i saobraćaja Ferencz Kossuth, ali njegova prisutnost nije mogla mnogo utjecati na opću liniju vladine politike, jer su većina ministara bili lojalni prema bečkom dvoru.

[129] Aufzeichnung über eine Besprechung der gemeinsamen Minister, die am 1. December 1907. bei dem Herrn Minister des Aeussern Freiherrn von Aehrenthal über die gegenwärtige Situation in Bosnien und der Hercegovina stattfand. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien. P. A. I. Karton 636. Kabinett des Ministers VIII C–7. Dr Hamdija Kapidžić, *Diskusija o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine. Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. IV–V. Sarajevo, 1964–1965, 188.

opasnost, Wekerle je sa strahom pretpostavljao da bi se lako moglo dogoditi da taj slavenski blok jednoga dana preraste uske okvire stare i dotrajale Habsburške Monarhije.

Poslije baruna Gautscha Franjo Josip pokušava s jednim eksperimentom: povjerava predsjedništvo vlade guverneru Trsta i namjesniku Istre princu Konradu Hohenlohe, »crvenom princu«, kako ga je nazvala dvorska kamarila i mađarska aristokracija, koja je odmah ustala protiv prvih nagovještaja izvjesnih radikalnijih reforama. Ali došavši u sukob s kamarilom i mađarskom vladajućom klasom, »crveni princ« je ostao na državnom kormilu svega mjesec dana: od 24. travnja do 28. svibnja 1906. To je bila najkratkotrajnija vlada u političkoj historiji Austrije. Poslije toga eksperimenta Franjo Josip postavlja za predsjednika vlade baruna Maxa Vladimira Becka, »instruktora i političkog savjetnika Franje Ferdinanda«.[130] Da bi stišao nezadovoljstvo narodnih masa, uveo je u Austriji opće i jednako pravo glasa, dok je u Ugarskoj i Hrvatskoj ostao i dalje izborni cenzus, zato što mađarska vladajuća klasa nije htjela ni čuti o općem biračkom pravu, zbog svojih privilegija i pozicija, jer bi stranke nemađarskih naroda i socijalisti dobili većinu mandata ako bi se i u Ugarskoj uvelo opće pravo glasa.

Krupan korak dalje u historijskom razvoju južnoslavenskog pokreta predstavlja kongres južnoslavenskih književnika, umjetnika i novinara, otvoren u Sofiji 27. VIII 1906. Na tom kongresu govorilo se ne samo o kulturnom ujedinjenju južnoslavenskih naroda nego i o »Majci Jugoslaviji«. Pozdravljajući kongres značajnim uvodnikom, Smodlaka je pisao:

»Ovo ujedinjenje nije možda časoviti hir, nego ono je posljedica narodnih težnja, koje su izrasle sa dušom pojedinog od jugoslavenskih naroda. Ovo je izvršenje jedne naravne potrebe toli pojedinca koli kolektivizma, toli naroda koji svi skupa čeznu za međusobnom upoznajom i ujedinjenjem ... Važno je osobito da su se realniji pothvati za oživotvorenje jugoslavenske ideje pojavili svom svojom elementarnom snagom tek u zadnje doba, kad smo svi mi na Slavenskom Jugu progledali u prste našem zajedničkom i moćnom neprijatelju, koji je za decenije i decenije znao da nas drži u krvnom neprijateljstvu. Danas toga više nema. Hrvati i Srbi postali su opet ono što jesu: *jedno*. Bugarska i Srbija, shvativ da su jedna na drugu upućene, teže za što jačim približenjem i ujedinjenjem svojih sila. Slovenci uviđaju da je njihov život usko vezan za Jugoslaviju. I eto zašto danas jugoslavenska ideja nije više jedna puka platonska aspiracija ...«[131]

Tadanja čitalačka publika, naviknuta na ezopovski stil opozicione štampe, odmah je osjetila na koga je aludirao Smodlaka pišući o »našem zajedničkom i moćnom neprijatelju...« Članak se završava borbenim pokličem: »Narodi Slavenskog Juga, sjedinite se!« Naravno, cenzura je članak zabranila, a policija je broj konfiscirala. Na jedinom sačuvanom broju obilježena su inkriminirana mjesta, a na prvoj strani cenzor je svojeručno zapisao: »Sequestriert.«

[130] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, I, 420.

[131] *Jugoslavenski dani*. *Sloboda*, 27. VIII 1906. Zabranjeni broj nalazi se u kompletu *Slobode* iz nekadanje biblioteke Namjesništva, danas u biblioteci Historijskog arhiva u Zadru.

Sudeći prema člancima objavljenim u *Slobodi* nakon povratka iz Sofije i Beograda, Smodlaka je postao još čvršći u svom uvjerenju da je politika »novoga kursa« jedino ispravna u borbi protiv Austrije i da se ujedinjenje Južnih Slavena može ostvariti jedino na ruševinama Habsburške Monarhije.

U redovima austro-njemačke vladajuće klase bilo je političara koji su s neprikrivenom ironijom govorili i pisali o ideji ujedinjenja Južnih Slavena, dokazujući da je to »sanjarija koja se nikada neće ostvariti«. Pobijajući takva proizvoljna proricanja, Smodlaka upozorava na sličnost s pokretima za talijansko i njemačko ujedinjenje:

»Srodnost naroda, sličnost govora (još veća kod Jugoslavena negoli kod Talijana i Nijemaca), kontinuitet teritorija, jedan kulturni tip i iste tradicije u masi (u seljaštvu), kod najvećega dijela jedna te ista dugovijeka historija (tursko gospodstvo i borba za oslobođenje), sve to može da na Slavenskom Jugu užeže onu istu iskru koja se danas već rasplamsala u neugasivi plamen kod Nijemaca i Talijana.«[132]

Smodlaka ovim argumentima dokazuje da se jugoslavenska misao ne može nazvati »fantomom«, kako su to pokušavali da prikažu ideolozi i teoretičari pangermanizma:

»Oni isti elementi koji raspoznaše duševnu vezu znadoše upoznati zajednicu interesa između Zete i Mačve, između Cetine i Međimurja, između Šopluka i Odrinskoga kraja, zašto ne bi bili kadri da, idući naprijed istom stazom, dopru do vrhunca, odakle puca vidik u isti mah na sva tri mora — sinje, bijelo i crno — i na Dunavo? ...Politička ideja Jugoslavije ne može se, dakle, nazvati fantomom. Ona može, pače sva je prilika da hoće, danas-sutra da postane realnom činjenicom«.[133]

Smodlaka vidi karakteristične nagovještaje zbližavanja Južnih Slavena u zajedničkim kulturnim manifestacijama (kongresima književnika i novinara, umjetničkim izložbama, sastancima profesora i učitelja, studentskim i đačkim ekskurzijama itd.) i u prvim pokušajima ostvarenja ekonomske suradnje putem sklapanja carinskih saveza. Poznavalac složenih geografskih i etničkih specifičnosti podunavskih i balkanskih zemalja, Smodlaka ukazuje na dvije alternative koje im se nužno nameću:

»Mali narodi između Karpata i Bijelog mora ne mogu misliti na to da se začahure u osami poput Danske ili Holandije. Njima je birati između dvojega: ili da se učine klijentima (u rimskom smislu) velikih moći koje se razmeću Podunavljem ili da se međusobno udruže u svrhu zajedničke obrane? Prvi put znači odreku narodnog suvereniteta, drugi njegovo korisno ograničenje: prvi vodi k pozlaćenom sužanjstvu, drugi k slobodnom životu u zadružnoj svezi... Narodna, demokratska politika jasno je kojim od ta dva puta treba da stupa: očito ne putem feudalnih tradicija, već putem koji vodi k slobodnom savezu ravnopravnih naroda.«[134]

Iako još ne govori konkretno o federativnoj Jugoslaviji, Smodlaka je već 1907. sasvim određeno rekao da buduća Jugoslavija ne treba da bude formirana na centralističkim osnovama:

[132] *Jugoslavenska politika. Sloboda,* 19. I 1907
[133] Ibid.
[134] Ibid.

»Jugoslavenima će svakako najsigurnija garancija biti njihova sloga. Zbog geografske raskomadanosti teritorija, a možda još više zbog svojega narodnog temperamenta, Jugoslaveni ne mogu osnovati centralističku, osvajačku državu, ali mogu stvoriti moćnu zadrugu, kadru da suzbije nasrtaj svakoga protivnika na njihovu zemlju i slobodu. Jugoslavenima, kao svim narodima istočne Evrope, spas je u sporazumu i u savezu sa susjedima, ali ne budu li oni najprije između sebe složni, neće vrijedjeti ni sebi, ni saveznicima«.[135]

Ovaj Smodlakin članak preštampan je, u cjelini ili u izvodu, u mnogim hrvatskim i srpskim listovima, s vrlo pozitivnim komentarima. Tako, na primjer, beogradski *Slovenski Jug* prenio ga je u cjelini i ocijenio vrlo afirmativno.[136] Frankovački i klerikalni listovi oštro su ga napali i pronašli u njemu – »veleizdaju«.

Hrvatsko-mađarska suradnja, inaugurirana Riječkom rezolucijom, nije bila duga vijeka. Ušavši u vladu Sandora (Aleksandra) Wekerlea, Ferenz Kossuth pristao je da iz prijašnje vlade generala Fejérváryja u svoje ministarstvo trgovine i saobraćaja preuzme državnog potsekretara Jozsefa Sztérényja, koji ga je nagovorio da donese zakon o željezničkoj pragmatici, na osnovi kojega je na svim željeznicama u Hrvatskoj obavezno uveden mađarski jezik. To je prouzrokovalo ne samo raskid hrvatsko-mađarske suradnje nego i početak nove borbe hrvatskog naroda protiv mađarske supremacije. Slučaj je htio da se baš u isto vrijeme u jednoj uglednoj pariškoj reviji pojavio članak *Budućnost Austro-Ugarske* iz pera starog mađarskog nacionalnog borca Lajosa Mocsaryja, nekadašnjeg šefa Mađarske nezavisne stranke, koji je otvoreno ustao protiv politike Dranga, koja ima svoje središte u Berlinu a svoju filijalu u Beču, i protiv Austrije, koja je postala »druga Njemačka« i koja »služi kao pionir pangermanizmu na njegovu maršu put Istoka«.[137] Osvrćući se na ovaj članak Lajosa Mocsarya kao na glas vapijućeg u pustinji, Smodlaka piše:

»Mi možda ne bi bili ni svratili pažnju čitalaca na ovo pisanje vrlo uglednoga, ali danas sasvim osamljenog mađarskog političara da slučajno taj članak nije ugledao svjetlo baš onaj isti dan kad je hrvatska delegacija ostavila Peštu u znak prosvjeda proti nasilnom postupanju Mađara na štetu uzakonjenih prava hrvatskoga jezika na teritoriju kraljevine Hrvatske... Zvuči zaista kao krvava ironija to što sijedi Mocsary priča zapadno-evropskoj publici »o uspostavljanju dobrih odnosa s ugarskim narodnostima« i »o prirodnoj vezi s narodima Istoka«.[138]

Iako s razlogom ogorčen na »Lex Kossuth« – kako je bečka štampa u ironiji nazivala željezničku pragmatiku, premda je dobro znala da iza Kossutha stoji Sztérény, iza njega Khuen, a iza ovoga bečka vlada – i na cijelu mađarsku vladajuću klasu, Smodlaka ni tom prilikom ne generalizira, nego postavlja pitanje budućnosti ne samo Ugarske nego i čitave jugoistočne Evrope:

[135] Ibid.

[136] *Slovenski Jug*, Beograd, br. 2, 1907.

[137] *Courrier Européen*, Paris, 4. VII 1907.

[138] *Budućnost Ugarske*. *Sloboda*, 11. VII 1907.

»Gledajući što se u Ugarskoj zbiva, prijatelji slobode Istoka i prijatelji Ugarske sa zebnjom u srcu se pitaju: može li se u toj zemlji roditi drugi Mocsary i mogu li u njoj ikada doći do vlasti ljudi njegovih ideja?«[139]

Smodlaka pronicljivo uočava razliku između Mocsarya, koji je ostao dosljedan borbi za samostalnost Ugarske, i Kossutha, koji je napustio tu borbu, i smatra da »Ugarska treba da se zadovolji s ulogom prvoga feuda prusko-germanskog carstva . . .« Oslobođen posljednjih iluzija o mađarskoj vladajućoj klasi Smodlaka piše:

»Samostalnost Ugarske može se izvojštiti samo u ljutoj borbi sa svemogućom kamarilom, danas prožetom duhom pangermanskim, a na tu borbu tajni savjetnik Kossuth i družina više ni ne misle; samo je čudno to kako je toliko vremena mogla trajati obmana da se Kossuth bori za slobodu Ugarske — on koji se, poput svih Tisza i Banffya, prosto identifikuje s interesima jedne privilegovane oligarhije, pripravan da joj žrtvuje i najljepši ideal svoje otadžbine«.[140]

Poslije raskida hrvatsko-mađarske suradnje i ponovnog zaoštravanja međusobnih odnosa dolazi do prvih razmimoilaženja unutar Hrvatsko-srpske koalicije, što nužno ima svojih reperkusija i na odnose između pojedinih stranaka unutar Koalicije. U svojim neobjavljenim uspomenama Smodlaka iznosi ove nepoznate pojedinosti o prvim neslaganjima između dvojice prvaka Koalicije, Ivana Lorkovića i Svetozara Pribićevića:

»Premda su oni dvojica dugo išli zajedno, igrajući glavne uloge u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, njihovi lični odnosi prestadoše već u prvom početku da budu srdačni, a s vremenom su postajali sve to hladniji . . . Pribićević, koliko god bio oportunist u dnevnoj politici, bio je najradikalniji i beskompromisan u konačnom cilju. Njegov je ideal bila nezavisna narodna država Srba i Hrvata, koja će raskinuti sve veze s tuđinskom monarhijom i dinastijom i prirodno doći pod vodstvo Srbije. On je davno prije Ujedinjenja bio, kako se to kasnije nazivalo, »integralni Jugoslaven« i kao takav najveći protivnik partikularizma. Lorković, u kome su duboko bile uvriježene autonomističke tradicije hrvatskog srednjeg staleža, valja da je drukčije zamislio zajedničku državu kao i buduće uloge Srbije i Hrvatske u njoj.«[141]

Iako jedan od najaktivnijih hrvatskih publicista, urednik osiječke *Narodne obrane* i zagrebačkog *Pokreta*, Lorković nikada nije pisao o budućoj Jugoslaviji – kao što je to činio, u nekoliko mahova, Josip Smodlaka – pa čak se ni pred svojim najbližim političkim suradnicima nije određenije izjašnjavao o okvirima rješavanja jugoslavenskog pitanja. Ni poslije izvršene fuzije, kada su zajedno rukovodili strankom, Lorković se čak ni pred Smodlakom nije izjašnjavao o rješavanju nacionalnog pitanja, osim jedan jedini put. Sjećajući se toga značajnog razgovora, Smodlaka iznosi ove pojedinosti:

[139] Ibid.

[140] *Ni imperijalizam, ni hegemonija. Sloboda*, 20. VII 1907.

[141] Dr J. Smodlaka, *Crtice o Ivanu Lorkoviću.* Neobjavljeni rukopis. Smodlakina ostavština. Fascikl 9.

»Premda smo bili dobri prijatelji, a poslije ujedinjenja Hrvatske demokratske stranke sa Naprednom strankom i stranački drugovi, Lorković mi nikad nije otvoreno kazao kako zamišlja buduće državno uređenje našega naroda. On je naprotiv znao šta ja o tome mislim, naime da se slažem s Pribićevićem. Možda se baš zbog toga ustručavao da mi otkrije svoje suprotno mišljenje, koje bi moglo da pokvari naše dobre odnošaje. On je uopće bio veoma zakopčan i po naravi nepovjerljiv, što su neki pogrešno shvaćali kao neiskrenost. Jednom mi se ipak otkrio, i tu sam vidio kako se naši putovi razilaze. Poslije zadnjeg sastanka hrvatskih i srpskih stranačkih vođa na Rijeci, na koji su trebali da dođu mađarski političari, Lorković mi se povjeri da je tražio vezu s austrijskim prijestoljenasljednikom Francom Fredinandom preko jezuite Puntigama. Pošto se izjalovila mađarsko-jugoslavenska suradnja sa frontom protiv Beča, on je sada polagao nadu u trijalizam, koji bi nam imao pokloniti nosilac habsburške krune. Ne znam da li je on takvo rješenje našega narodnog pitanja primao kao definitivno, ili samo kao prolaznu fazu. Svakako je Pribićević, kad je za to doznao, osudio taj Lorkovićev korak, i ja sam dao pravo Pribićeviću, jer sam, jednako kao i on, bio odlučan protivnik trijalizma.«[142]

Smodlaka, koji je poznavao političke prilike u Bosni, znao je dobro da je pater Anton Puntigam, Nijemac iz Graca, vođa jezuita u Bosni, spiritual u bogoslovskom sjemeništu u Sarajevu, pročelnik Marijine kongregacije, jedan od najbližih savjetnika i suradnika sarajevskog nadbiskupa Josipa Štadlera. Prema jednom povjerljivom izvještaju generala Moritza von Auffenberga, pater Puntigam je u Bosni »najaktivniji jezuita, čovjek neobično uglađenih manira, energičan i snalažljiv«. Prema istraživanjima Vladimira Dedijera: »Puntigam je inače bio naročito poznat po svojim merama preduzetim radi suzbijanja liberalnog i socijalističkog uticaja među omladinom. On se istakao još 1906. godine, kad je posle generalnog štrajka u Sarajevu, održao specijalne propovedi u sarajevskoj katedrali, nazivajući socijaliste ateistima i neprijateljima cara i države, naglašavajući da nijedan katolik ne bi smeo da se pridruži njihovim redovima«.[143] Da bi suzbio dalje širenje socijalističkih ideja među bosanskom omladinom, Puntigam je tražio i uspio da isposluje velika novčana sredstva za gradnju katoličkog omladinskog doma u Sarajevu. Puntigam je održavao direktne veze s Franjom Ferdinandom, obavještavao ga o prilikama u Bosni i Hercegovini i bio njegov lični gost u Konopištu i Belvederu.[144]

Lorkovićeve razgovore s Puntigamom i njegovo postepeno udaljavanje od politike »novog kursa« Smodlaka nije odobravao. Iako nije odmah došlo do prekida suradnje u okviru jedinstvene Hrvatske pučke napredne stranke, odnosi između Lorkovića i Smodlake postepeno su hladili i oni su se sve više udaljavali jedan od drugoga. Već poslije prvog Lorkovićevog kontakta s Puntigamom Smodlaka je počeo uviđati da oni više ne govore zajedničkim jezikom i da je fuzija njihovih stranaka bila politička greška. Dok se Lorković sve više približavao pravašima, koji su stajali uglavnom na trijalističkim pozicijama, Smodlaka je ostao duboko uvjeren da je Riječka i Zadarska rezolucija jedini pravilan putokaz za dalju borbu protiv Habsburške Monarhije.

[142] Ibid.

[143] Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*. Beograd, 1966, 338.

[144] Ibid. 338.

III. Prvi seljački tribun Dalmacije

Seljačke mase u splitskim predgrađima i okolnim selima bile su, sve do početka Smodlakina pokreta, podijeljene u dva neprijateljska tabora: u »tolomaše«, pristaše autonomaške (talijanaške) stranke, i u »puntare«, pristaše Narodne stranke. Prvi tabor bio je mnogobrojniji, bolje organiziran i discipliniran, a drugi je bio brojčano znatno manji, nedovoljno homogen i nepovezan među sobom. Uopće uzevši, seljačke mase svuda u Dalmaciji bile su sve do nastanka Smodlakina pokreta politički potpuno pasivne, skoro bez ikakva interesiranja za društveno-politička zbivanja, a veliki dio čak i bez dovoljno razvijene nacionalno-političke svijesti. To se može objasniti i kulturno-prosvjetnom zaostalošću puka, malim brojem osnovnih škola po selima i golemim postotkom analfabeta.

Imajući u programu nove stranke okupljanje i osvješćivanje seljačkih masa, Smodlaka je osjetio da se to može postići samo na taj način da se u seljaka »probudi interes za politička pitanja«, a da bi se to postiglo, »trebalo je zaći u njegovu sredinu i govoriti mu jezikom njemu razumljivim.«[145] Prvi pokušaj učinjen je u splitskom predgrađu Lučcu, naseljenom skoro isključivo zemljoradnicima. Sastanak je održan u prostorijama bratovštine sv. Roka, jedne nedjelje početkom listopada 1905. Prisustvovalo je svega dvadesetak seljaka. U svojim uspomenama Smodlaka priča:

»Pred tim malobrojnim slušateljima razvio sam glavne tačke našeg partijskog programa, naročito ističući pripravnost stranke da pomogne našem seljaku i korist koju seljak može da ima od nje. Uz to sam se dotakao i narodnog pitanja, dokazujući kako seljak ne može da ostane prema njemu ravnodušan i kako mi osuđujemo obje stare građanske stranke. Moj je govor bio vrlo dobro primljen... Glas o mojem prvom javnom nastupu brzo se raširio među težacima... Već druge nedelje bilo ih je 70, a nakon par mjeseci broj im je narastao na stotine u samom Lučcu.«[146]

Predgrađe Lučac postaje prvo uporište Smodlakina pokreta. Zatim dolazi do sastanka u drugim predgrađima, pa i u najvećem predgrađu, Velom Varošu, s istim uspjehom. Zatalasala se cijela okolica Splita. Na sastanke dolaze ne samo »puntari« nego i »tolomaši«, i u sve većem broju prilaze pokretu, koji postaje iz dana u dan sve masovniji. Smodlaka iznosi ove detalje:

»Ovakva propaganda, koja je nalazila potkrepu u našem trajnom zauzimanju za ovaj zemljoradnički svijet, brzo je urodila uspjehom. Nije prošlo ni šest mjeseci – kroz koje smo ja i moji mlađi drugovi držali svake nedjelje i svečanog dana po jedan i više sastanaka – većina splitskih zemljoradnika ušla je u organizacije koje smo mi osnovali pod imenom »Pučke štionice« u oba glavna splitska predgrađa, Lučcu i Varošu. U tim su se društvima čitale i tumačile novine i knjige, držala su se poučna predavanja i tečajevi za nepismene, a sad su se tu priređivale i političke skupštine.«[147]

[145] Dr J. Smodlaka. *Vođa demokratskog pokreta.* Smodlakina ostavština. Fascikl 13.
[146] Ibid.
[147] Ibid.

Pored »Pučkih štionica« Smodlaka osniva i »Težačku slogu«, nabavljačko-potrošačku zadrugu za unapređivanje poljoprivredne proizvodnje i uzdizanje zemljoradnika (1906). Ova zadruga – zahvaljujući u prvom redu Smodlakinu svesrdnom zalaganju – postaje ujedno i staleška organizacija, iz koje nastaje prvi agrarni pokret u Dalmaciji. Glavne baze toga pokreta jesu splitska predgrađa i obližnja sela. U »Težačku slogu« stupa 95% zemljoradnika iz splitske okolice. Smodlaka u svojim uspomenama priča:

»Najveći naš uspjeh, ne samo s partijskog već i s nacionalnog gledišta, bio je u tome što je splitska težačka masa sad listom napustila autonomašku stranku, kojoj je dosad bila najjača podrška. To se vidjelo o pokladama 1907. godine, kada su ciglo dva splitska težaka došla na autonomašku partijsku priredbu s plesom, kojoj je ranije prisustvovalo hiljade težaka i njihovih žena i djece.«[148]

U svojoj borbi protiv reakcionarnih stranaka i grupa Smodlaka surađuje sa svim progresivnim snagama Dalmacije, a u prvom redu sa socijalistima. Do bliže suradnje sa socijalistima dolazi u okviru »Težačke sloge«, naročito dok je na čelu splitskog mjesnog odbora Socijaldemokratske partije stajao mladi stolarski radnik Slavko Henč. Sam Smodlaka bilježi ove pojedinosti:

»Sjećam se da je Henč držao radnicima jedno predavanje o nacionalizmu sa socijalističkog gledišta, a na jednom našem skupnom zboru, gdje se zaključilo osnivanje »Težačke sloge«, on je preporučio svojim pristašama tu staleško težačku organizaciju, iako je znao da velika većina težaka pristaje uz našu stranku. Ja sam mu tada zahvalio, izjavljujući da se radujem što možemo da složno radimo za narod, iako nas kod toga ne vodi klasna borba, već ljubav za siromašne i potištene.«[149]

Smodlaka je osjećao da ni »Pučke štionice«, ni »Težačka sloga« još nisu dovoljni instrumenti za osvješćivanje seljačkih masa, i da je potrebno posebno glasilo, uređivano i pisano specijalno za puk, za seljaka. Zato je predložio glavnom odboru Hrvatske pučke napredne stranke da – pored *Slobode*, namijenjene građanskoj klasi – pokrene još jedan list, redigiran i pisan isključivo za seljaštvo. Glavni odbor stranke prihvaća prijedlog i bira Smodlaku za glavnog urednika, ali s tim da on ostane i dalje glavni urednik *Slobode*. Tako se u Splitu, 1. XI 1907, pojavljuje prvi broj novog lista »za probuđenje i prosvjetljenje našega puka« pod imenom – *Pučka sloboda*. U uvodnom programatskom članku prvoga broja Smodlaka ovako objašnjava smisao naslova novoga lista:

»Zašto smo ga prozvali *Pučka sloboda*? Jer želimo da naš puk bude slobodan, da bude svoj (što danas nije), da bude gospodar svojega života, svojega mišljenja i svojih krvavih truda. Sloboda je najveće blago na ovom svijetu, bez slobode nema pravog ljudskog življenja ... zato u našem narodu treba slobode, zato je i naša pučka stranka ustala da utre put toj slobodi, u kojoj narod neće poznavati nad sobom gospodstvo drugoga naroda, u kojoj neće biti gospode koja gaze puk, ni pučana koji se daju gaziti ...«[150]

[148] Ibid.
[149] Ibid.
[150] *Pučka sloboda*, 1. XI 1907.

Već u prvom broju, u rubrici *Što je nova po svijetu*, Smodlaka oštro napada nametanje željezničke pragmatike Hrvatskoj i energično ustaje protiv »Bečana«, tadanjih predstavnika Dalmacije u bečkom parlamentu, koji su u tim sudbonosnim trenucima zauzeli oportunistički stav, ne želeći da se zamjere austro-njemačkoj vladajućoj klasi:

»Dalmatinci bi imali sada priskočiti u pomoć braći u Hrvatskoj, ali među našima ima dosta plašivica i vladinih skutonoša. Kad se Beč pomirio i izljubio sa Mađarima, naši vladinovci ne smjedu udarati na tu nagodbu, jer se boje da se ne bi Beču zamjerili. Zato će na po usta prigovarati da se vlada na njih posve ne naljuti, a opet da i narod ne ozlovolje. Takva je njihova politika: htjeli bi uvijek da je vuk sit i koza čitava«.[151]

Poslije ulaska Ferencza Kossutha u Wekerleovu vladu Smodlaka upozorava da se ne treba pouzdati ni u Beč, ni u Peštu, nego samo u vlastite narodne snage:

»Beč se najviše bojao Mađara, pa kad su mu se oni opet poklonili, sad ih pušta da gaze Hrvate i da od njih rade što god im je drago... Uvijek će nama naopako izaći dok se budemo uzdali u Beč ili u Peštu. Uzdajmo se samo u se i u svoje kljuse. Naš će narod samo svojom snagom izvojštiti svoja prava.«[152]

Smodlaka je uspjevao vrlo lapidarno, sa svega par riječi, da izrazi svoja protuaustrijska osjećanja: »Kod vlade u Beču nastala je promjena. Odlaze dva ministra, a na njihovo mjesto doći će novi. Nama će biti kako nam je bilo i do sad.«[153]

Iako je znao da je veliki dio seljaštva u Dalmaciji još uvijek pod utjecajem klera, Smodlaka je imao smjelosti da i preko *Pučke slobode* najavi rat klerikalizmu, diferencirajući pri tome visoku crkvenu hijerarhiju, većinom austrofilsku ili mađaronsku, od nižeg seoskog svećenstva, koje je većim dijelom držalo sa narodom iz kojega je poniklo. Ilustracije radi, dovoljno je citirati karakterističnu noticu o zagrebačkom nadbiskupu Jurju Posiloviću:

»U Zagrebu izlazi popovski list *Hrvatstvo*. Gubitak ovoga lista do sada iznosi oko 150 tisuća. Ovaj silni trošak nosi zagrebački nadbiskup Posilović. Lani su ga bili zamolili da i on doprinese koju krunu za gradnju bolnice za sučijave radnike, ali se je izmotao da je siromah i mjesto navaca dao im je svoj blagoslov. Za politiku ovaki biskupi imaju novaca koliko ti srcu drago, ali za djela milosrđa i ljubavi prema siromasima suha im kesa.«[154]

Međutim, Smodlaka nije generalizirao, nego je i među biskupima pravio razlike: s jedne strane, oštro je osuđivao mađaronsku politiku đakovačkog biskupa Ivana Krapca, a s druge strane, s dubokim je pijetetom govorio i pisao o velikom meceni i narodnom preporoditelju bis-

[151] Ibid. 1. X 1907.
[152] Ibid. 8. XI 1907.
[153] Ibid. 8. XI 1907.
[154] Ibid. 6. II 1907.

kupu Josipu Jurju Strossmayeru. Smodlaka piše: »Strossmayer nije bio veliki zato što je davao novaca, nego zato jer ih je davao po nekom sistemu i za svrhe jedne veličajne misli.«[155]

Smodlaka je bio prvi u Dalmaciji koji je otvoreno ustao protiv pretenzija mađarske vladajuće klase da – poslije Rijeke – »otmu Hrvatskoj dvije najljepše morske luke, Bakar i Kraljevicu, i da ih podvrgnu svojoj vlasti«. Ali »kada je mađarska vlada uvidjela da pošteni hrvatski zastupnici to neće pod ni jedan način odobriti, odlučila je da ih rastjera i da zbaci hrvatsku narodnu vladu. Ali će kod ovih izbora, nadamo se, složan narod opet pokazati da je on gospodar u svojoj kući.«[156]

Smodlakina predviđanja uskoro će se pokazati kao tačna. Kada je Rauch na izborima za Hrvatski sabor (28. II 1908) pretrpio katastrofalan poraz, tako da ni jedan jedini kandidat njegove Unionističke (mađaronske) stranke nije izabran za narodnog zastupnika, Smodlaka je pobjedu Hrvatsko-srpske koalicije pozdravio kao pobjedu narodne svijesti:

»Ispunile su se naše nade... Narod se nije uplašio prijetnja mađarske silene gospode, niti se dao zastrašiti od njihova pandura Rauchbana, niti se dao prevariti od njihova tajnoga pomagača Franka. Od kukavne stranke Rauchbana nije izabran ni jedan za zastupnika... Nisu im pomogli ni novci, ni prijetnje, ni obećanja... Kud ćete veće sramote za tu vladu, kud veće dike za izbornike hrvatske«.[157]

Ovakav način pisanja *Pučke slobode*, popularan i pristupačan puku, prodirući pravo u srce seljačkih masa, ozbiljno je zabrinuo vladajuće krugove u Dalmaciji. To se jasno vidi iz povjerljivog izvještaja Namjesništva predsjedniku austrijske vlade barunu Becku od 13. V 1908, u kojem se javlja da je Smodlakina »prema Austriji neprijateljska stranka« našla nove puteve za pridobivanje i okupljanje širokih seljačkih masa: da u svojem partijskom organu *Sloboda* donosi stalan, popularno uređivani i pristupačnim jezikom pisani dodatak po imenom *Pučka sloboda*, navodno u tiražu od 6500 primjeraka. Osim toga – javlja se u izvještaju bečkoj vladi – »održavaju se u raznim krajevima zemlje skupovi, na kojima mnogi vatreni agitatori propagiraju program ove partije i povećavaju broj njezinih pristaša.«[158]

Govoreći o visokoj tiraži Smodlakinih listova, Milan Živanović, s razlogom, potcrtava: »Šta je značio u to doba ovaj tiraž jednog političkog lista, vidi se iz činjenice da su ostali listovi u Dalmaciji imali prosečan tiraž od 800 do 1000 primeraka najviše.«[159] Čak ni zadarski *Narodni list*, glavni organ Hrvatske stranke, koji je izlazio neprekidno još od 1862, kada ga je pokrenuo Natko Nodilo, nije imao veću tiražu od 1000 primjeraka.

[155] *Sloboda*, 13. V 1910.
[156] *Pučka sloboda*, 6. II 1908.
[157] Ibid. 5. III 1908.
[158] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva. Bericht über die politische Situation. N. 54/1908.
[159] Milan Ž. Živanović, *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908-1918*. Beograd, 1962, 272.

Što je značio Josip Smodlaka u Dalmaciji i za Dalmatince, možda je najneposrednije osjetio i evocirao njemački književnik Hermann Bahr (1863–1934). Malo je Austrijanaca koji su bez predrasuda dolazili u jugoslavenske krajeve, tu boravili, upoznavali zemlje i narode, gradove i sela, pokušavali da ih upoznaju, zavoljeli ih i o njima pisali s toliko uspjeha kao Bahr, socijalist i naturalist u mladosti, impresionist u zrelim godinama, simbolist i mistik u starosti. Romansijer i dramski pisac, književnik i kazališni kritičar, esejist i estetičar, Bahr je pisao i vrlo zanimljive putopise o zemljama u kojima je boravio i stvarao. Za nas je posebno interesantan njegov putopis o Dalmaciji, napisan i prvi put objavljen 1909. Dočekao je četiri izdanja, jedno za drugim, u razdoblju od 1909–1912. To je jedan od najboljih putopisa koji je do danas napisan o Dalmaciji. Iako Austrijanac, koji je u Dalmaciju dolazio u ono vrijeme kada su ovdje, iz razumljivih razloga, Austrijanci dočekivani bez simpatija, Bahr je prokrstario, i to nekoliko puta, čitavu Dalmaciju i uspio doći u direktan kontakt ne samo s pojedincima, s intelektualcima, nego i s narodom, s pukom. On je imao poseban talenat da se približi ljudima, da razgovara s njima, da stekne njihovo povjerenje u toj mjeri da mu se oni povjere kao da je njihov rođeni, a ne stranac, i to još Austrijanac. U neposrednom kontaktu s narodom, Bahr je uočio da je ime Josipa Smodlake svuda prisutno, opće cijenjeno, najpopularnije nacionalno ime Dalmacije. Bahr piše:

»Odakle god se s ljudima počne razgovor da bi se čule njihove brige, njihove nade, njihove želje, na koncu konca se iznenada glasno kaže njegovo ime. Oni se žale da su dovedeni do prosjačkog štapa, nitko neće da im pomogne. Rekne li im se da u Beču ipak postoji dobra volja za njihovu bijedu, zamagle se bademasto baršunaste oči, ljutito prestaje razgovor, zamrači se. Ali odjednom neko se nasmiješi i kaže: »Mi nećemo trebati Beč, ne, mi sada imamo Smodlaku!« I odmah se sve razvedri. Toliko sunca donosi im samo ime, Ili govori se o starim vremenima pod Mlečanima, pod Turcima, kada je Dalmatinac još stajao u središtu historijske oluje; i žuti obrazi se zarumene, tihi, tamni i meki glasovi se uskovitlaju, sve dok jedan tužno ne kaže: »Bijaše nekad!« I sav sjaj se iznenada ugasi, i sav ponos ponovo splasne, oni sjede mirno, napolju baca bura bijelu pjenu preko grebena. Oni to čuju i osluškuju. I usred pištanja, dok oluja svojim bijesnim kovitlacem fijuče kao da će se na izgled stropoštati brončana nebeska vrata, netko će zapitati: »A, sada, sada?« Ali, dok razbješnjele vode urlaju, jedan će drugi reći: »A sada, ne zaboravite, sada ipak imamo Smodlaku!« I na samo njegovo ime, kao da se odjednom isukao od nekud veliki, teški, prastari mač. Ili pitaju, nesigurno, kako da se čovjek snađe u toj svađi Srba i Hrvata, starih i mladih, obazrivih i okretnih, pitaju za programe, za nastanak i usmjerenost stranaka, kad usred razgovora ustaje iznenada jedan nestrpljivi mladi čovjek s tamnim kovrdžama i – odbacujući sve – kaže: »Sve je to besmislica, sve to ne vrijedi, sve su to utvare, jer tek unazad 4–5 godina imamo mi opet politički život, svoj politički život u Dalmaciji, otjelovljen u Smodlaki!« I tako sam stalno slušao i slušao, svuda, među intelektualcima, među seljacima, među radnicima, po selima i gradovima, među narodnjacima i demokratima i socijalistima: »Smodlaka, Smodlaka!« Svako ga spominje, i svi vjeruju da su u njemu našli sebe. On uživa svačije povjerenje, svi hoće da ga slijede. On je opća radost zemlje...«[160]

[160] Hermann Bahr, *Dalmatinische Reise*. Vierte Auflage. Berlin, 1912, 110–111.

Ovo je sve tačno, ali s jednim malim ograničenjem. Iako je nosio najpopularnije nacionalno ime Dalmacije, Smodlaka ipak nije uživao »svačije povjerenje«, nego je imao i jakih protivnika. Smodlaka je imao za sobom široke seljačke mase, mladu slobodoumnu, nezavisnu inteligenciju, naprednu omladinu, dio radništva, puk; ali je protiv sebe imao vladajuću klasu, veleposjednike, kler, birokraciju, krupnu buržoaziju, sve ono što je gravitiralo Beču i bilo zavisno od režima.

Hermann Bahr, koji je na svojim putovanjima toliko slušao o Smodlaki, želio je da ga i lično upozna, da ga vidi i čuje, da s njime razgovara, da ga promatra iz neposredne blizine, sa svim njegovim karakterističnim osobinama i specifičnostima:

»Kada sam stigao u Split, odlučio sam da potražim Smodlaku. Htio sam vidjeti toga čovjeka, u koga cijeli njegov narod vjeruje. Takvih ljudi mi danas nemamo. Ni mi u Beču, ni mi u Berlinu. Možda to pripada »kulturi«, nemati ljude od takva povjerenja«.[161]

Svoj prvi, odavna očekivani i dugo priželjkivani susret sa Smodlakom (u Splitu, u njegovoj kući, u proljeće 1907) Hermann Bahr prikazuje vrlo iscrpno, s mnogo karakterističnih detalja i zanimljivih pojedinosti, sa živom i autentičnom rekonstrukcijom njihovih razgovora i s plastičnim evociranjem cijele atmosfere toga susreta. Od osobitog su značenja i zaslužuju da budu posebno citirane ove Smodlakine riječi pri rastanku s Bahrom:

»Mi smo seljaci. Split je grad nastanjem seljacima. I cijela je Dalmacija seljačka. Ali snaga ovih seljaka vezana je. I kada me već pitate za moj program: ovu vezanu snagu hoćemo odvezati, da bi seljak postao ono što može biti. To je naša veleizdaja. Mi imamo 90 posto analfabeta, a kada tražimo škole, to se smatra veleizdajom. Kada pošaljemo putujuće učitelje seljacima, jer bi oni rado naučili čitati, dolazi žandar, i to je veleizdaja. Kada osnivamo štedionice, to je veleizdaja. Kada smo protiv sistema kolona, koji svako moderno ustrojstvo čini nemogućim, to je veleizdaja. Kad naši mladi Dalmatinci idu u Ameriku, tamo rade i upoznaju viši stepen života, koji poslе žele da prenesu kući, to je veleizdaja. Ovom veleizdajom ćemo nastaviti sve dotle dok je ne budemo sproveli . . . Polazeći od naših potreba, a shodno našim mogućnostima, mi težnemo za takvim laganim, seljački opreznim i seljački istrajnim razvitkom. Ove mogućnosti željeli bismo da pretvorimo u stvarnost. Na svoj način hoćemo da uredimo svoju zemlju. To se u Beču smatra opasnim. Ali, ostaviti nas da umiremo od gladi bilo bi možda još opasnije. Za to ni u kojem slučaju ne pokazujemo nikakvu volju. I to se smatra nepatriotskim.«[162]

Sjećajući se boravka Hermanna Bahra u Splitu i svojih susreta i razgovora s njim, Smodlaka piše: »Ovaj je čuveni pisac bio sav oduševljen za ovaj pučki pokret, te je o njemu zanosno pisao, posvetivši mu između ostaloga i jedan posebni podlistak u prvom njemačkom dnevniku *Berliner Tagblattu*, kojemu je dao za naslov ime i prezime demokratskog vođe.«[163]

[161] Ibid. 113.
[162] Ibid. 116–117.
[163] Dr J. Smodlaka. *Jedan idealni pokret i njegovi grobari. Novo doba,* Split, 30. III 1935.

Prvi izbori narodnih zastupnika u Dalmaciji za austrijski parlamenat (Reichsrat) na temelju općeg prava glasa održavaju se polovicom svibnja 1907. Sve dotle važio je stari izborni red, koji nije dozvoljavao da dođe do izražaja narodno raspoloženje. Režim se boji da će na ovim izborima široke seljačke mase glasati za kandidate Hrvatske pučke napredne stranke i da će sam Smodlaka biti izabran u splitskom izbornom kotaru. Zbog toga mu vladajuća klasa želi suprotstaviti takvog protukandidata koji bi mogao imati izgleda da će biti izabran. Ante Trumbić, tadanji gradski načelnik Splita i jedan od vođa Hrvatske stranke, pokušava kandidacijom Lovre Borčića, splitskog advokata, prijašnjeg narodnog zastupnika u Dalmatinskom saboru i austrijskom parlamentu, jednoga iz grupe »Bečana«. Borčić pokušava raspaliti šovinističke strasti i priča na predizbornim sastancima da Smodlaka »nije dobar Hrvat«, a jedan njegov korteš, svećenik Rilov, na sastanku u Lukšiću, u Borčićevu prisustvu, tvrdi »da je Smodlaka izdao hrvatski narod Srbiji i još se ne zna kako će mu izaći s austrijskom vladom.«[164] Međutim, takva agitacija više ne pali i Borčić ne uspijeva da zatalasa mase. Mirjana Gross iznosi ove pojedinosti:

»Kada je Trumbić na kraju vidio da će Smodlaka pobijediti, napušta Borčićevu kandidaturu i zajedno s klerikalcima i čistim pravašima, tj. najvećim protivnicima novoga kursa, kandidira don Franu Bulića, koji nije političar nego učenjak i svima je jasno da će on biti samo sredstvo u rukama Beča... Katolici pokreću veliku akciju da katolici ne glasaju za Smodlaku. Načelnik Trumbić dopušta sva moguća izborna nasilja i grožnje, dok u općinama splitskog okruga djeluje Namjesništvo... Dr Vicko Mihaljević, glavni organizator borbe protiv Smodlake, pored Trumbića, prima preko Namjesništva 6000 K. u izborne svrhe od bečke vlade.«[165]

Izbori u splitskom izbornom kotaru održavaju se 14. svibnja 1907. Bulić dobiva 3509 glasova, Smodlaka 3415 glasova, a Jakob Gabrić, kandidat Socijaldemokratske partije, 139 glasova. U Splitu je za Smodlaku glasalo 1458 birača, a za Bulića 730. Budući da na prvom glasanju nijedan kandidat nije postigao apsolutnu većinu, to se prema odredbama izbornog zakona, u osam dana morao izvršiti uži izbor između prva dva kandidata. Ohrabreni rezultatom izbora u Splitu, naprednjaci su izdali proglas »dičnim Splićanima i junačkim našim seljacima«, u kome kažu: »Biskupi, popovi, fratri, načelnici, glavari, lugari, bogataši, svi moćnici i vlastodršci, složili su se da nametnu puku zastupnike po svojoj volji, pa ipak im nije za rukom pošlo. Pučka vojska, siromašna novcem, ali bogata poštenjem i junaštvom, odolila je svakoj napasti...«[166]

Namjesništvo, iznenađeno Smodlakinim neočekivanim uspjehom na prvom glasanju, preduzima stroge administrativne mjere da po svaku cijenu spriječi njegovu pobjedu prilikom drugog glasanja. Namjesnik Nardelli upućuje povjerljivi telegram predsjedniku austrijske vlade ba-

[164] *Sloboda*, 16. IV 1907.

[165] Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 175–176.

[166] *Sloboda*, 18. V 1907.

runu Becku, u kojem mu javlja da i neki sudski činovnici, pa čak i zamjenici državnog tužioca u Splitu, pomažu Smodlaki »pri demagoškoj agitaciji«, da je njegova »povjerljiva intervencija« kod predsjednika okružnog suda ostala neuspješna i moli da ministar pravde naredi predsjedniku vrhovnog zemaljskog suda Benedittiju, koji boravi u Beču, »da se odmah vrati, da bi napravio reda«, jer će inače Smodlaka »bitno potpomognut pri užem izboru vrlo vjerojatno prodrijeti«.[167] Istoga dana Nardelli upućuje ovaj povjerljiv telegram kotarskom predstojniku u Split: »Jučer sam o situaciji konferirao s Mihaljevićem. Treba energično upeti sve snage kako bi se Smodlakin izbor u svakom slučaju spriječio. Ne radi se ovdje o partijskom nego o državnom interesu.«[168]

Socijaldemokratska partija uoči samoga dana užeg izbora izdaje poseban proglas »drugovima rada i borbe« u Splitu, u kome protestira protiv »bezakonja i potkupljivanja umiruće Hrvatske stranke i antagonističke Stranke prava« i poziva pristaše da glasaju »za protuklerikalnog i nešovinističkog kandidata dra Josipa Smodlaku.«[169]

Na užem izboru (22. V 1907) – prema službenom saopćenju izborne komisije – don Frane Bulić dobio je 3905 glasova, a Smodlaka 3612 glasova.[170] Kao što je točno rečeno: »Bez Trumbićeve moralne podrške Buliću i upotrebe svih sredstava koja mu stoje na raspolaganju kao načelniku, kao i suradnje s Namjesništvom, Bulić ne bi nikada pobijedio.«[171] Službeno saopćenje o Bulićevom izboru izazvalo je ogorčenje u Splitu, a naročito u seljačkim masama splitskih predgrađa i okolnih sela, Smodlakinim neosvojenim uporištima. To ogorčenje došlo je do izražaja na masovnim manifestacijama za Smodlaku 26. maja. Toga dana imali su da budu pušteni na slobodu Pavao Matošić s četiri druga, koji su bili kažnjeni sa 14 dana zatvora, zato što su na brodu vikali »Dolje Ante Trumbić!« Matošića i drugove dočekala je pred splitskim zatvorom velika masa naroda, ovacije i cvijeće, a zatim su u trima ukrašenim kočijama provezeni kroz grad. Prema novinskom izvještaju: »Poslije toga 10.000 Splićana u povorci, na obali i kroz grad priredili su manifestacije dru Smodlaki, sve do kuće njegove, zasipajući ga cvijećem ... Pred stanom dra Smodlake ... krepke težačke mišice podigoše ljubljenog vođu te ga uniješe u stan ...«[172] Poslije manifestacija policijski komesar Peršić pokušao je na obali žandarskim bajonetima rastjerati masu, ali je »narod izdržao i nabio žandare u more«. Pri tom je jedan omladinac uboden bajunetom, a »komesar Peršić je poslao omladinca Hrancela da moli Smodlaku da umiri narod, što je ovaj i učinio, te nije došlo do katastrofe.«[173]

[167] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, bez broja. Nardellijev telegram od 17. V 1907.

[168] Ibid. Vicko Mihaljević je poslije Trumbića *postao gradski načelnik* Splita, a poslije Čingrije predsjednik Narodne stranke (1907–1911). Važio je kao najbliži suradnik i istomišljenik Trumbićev.

[169] *Sloboda*, izvanredan broj, 22. V 1907.

[170] *Smotra dalmatinska*, Zadar, 25. V 1907.

[171] Mirjana Gross, op. cit. 176.

[172] *Sloboda*, 1. VI 1907.

[173] *Sloboda*, izvanredan broj, 6. VI 1907.

Neposredno poslije naknadnih izbora stigao je u Split Hermann Bahr, došao u kontakt s ljudima iz oba neprijateljska tabora i – kao Austrijanac, komu je »beskrajno fin, beskrajno ljubezan i beskrajno učen stari gospodin« Bulić svakako bio bliži i simpatičniji od Smodlake – dao ovo dragocjeno svjedočanstvo o specifičnostima splitskih izbora:

»Tko je upravo sada splitski zastupnik u Reichsratu ne zna se od posljednjih izbora. Vlada tvrdi da je izabran Monsinjor Frano Bulić. Smodlaka je bio kandidat, ali kotarski predstojnik je objasnio da je Bulić kandidat, što je u najvećoj mjeri Bulić odlučno odbijao. Birači su poslije izbora izjavili da su oni birali Smodlaku. Ali je kotarski predstojnik izjavio da su oni izabrali Bulića. U Beču se drže onoga što je izjavio kotarski predstojnik. Cijela stvar je tipično austrijska, mora se imati austrijsku glavu da bi se to razumjelo.«[174]

Slučaj don Frane Bulića potvrđuje staro pravilo da veliki učenjak ne mora biti istovremeno i dobar političar. On, koji je imao značajnih uspjeha u arheološkim iskopavanjima i dao niz izvanrednih studija iz arheologije i klasične historije, ali bez afiniteta za politička kretanja, odmah je osjetio da na tom polju neće moći koristiti općoj stvari, i sam se povukao s političke arene, koja ga nikad nije privlačila.

U povjerljivom izvještaju od 26. V 1907. predjedniku vlade barunu Becku Nardelli daje karakteristike dalmatinskih zastupnika izabranih u austrijski parlamenat, te za don Franu Bulića kaže da je bilo potrebno »apelirati na njegov patriotizam« i vršiti na njega jak pritisak da bi privolio da postane kandidat, da su »njegova dinastična osjećanja izvan svake sumnje«, ali da je uvidio »da je politika njegova slaba strana, te se sam povukao.«[175]

Splitski su izbori imali krupnih političkih posljedica. Pero Čingrija podnio je ostavku na položaj predsjednika upravnog odbora i saborskog kluba Hrvatske stranke, u znak protesta zbog događaja koji su se odigrali uoči i u toku izbora protiv njegove volje, bez njegova učešća i većim dijelom bez njegova znanja, jer »nije moguće uzdržavati ne samo nikakove discipline, nego ni one najelementarnije dosljednosti u radu, bez koje stranke, od dana u dan upadajući u sve to veće nerazboritosti, treba da propadnu.«[176] *Crvena Hrvatska*, list blizak Čingriji, donio je poseban članak (koji je vjerojatno on inspirirao), u kojem se oštro osuđuju oni koji »očijukaju s Bečom pa ma kojim se imenom zvali«. Umjesto da surađuje s naprednjacima i pomogne Smodlakinu kandidaturu u Splitu, Hrvatska stranka se »udružila sa svojim neprijateljima protiv Smodlake«. I ne samo da se udružila nego je pokrenula sve moguće komesare i žandare da bude »u Splitu izabran čovjek, koji svakomu kaže da rad Hrvatske stranke ne odobrava.«[177] *Crvena Hrvatska* oštro osuđuje one koji su na izborima pomagali kandidaturu protivnika Riječke rezolucije, a otvoreno radili protiv glavnih nosilaca i branilaca politike »novog kursa«.

[174] Hermann Bahr, *Dalmatinische Reise*, 111–112.
[175] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva. Bericht über das Ergebnis der Wahlen in den Reichsrat 26. V 1907. G. A. Nr. 40.
[176] *Crvena Hrvatska*, 25. V 1907.
[177] *Crvena Hrvatska*, 29. V 1907.

Čingrijina ostavka i takvo pisanje *Crvene Hrvatske* imalo je za posljedicu Trumbićevo povlačenje s položaja gradskog načelnika Splita i Bulićevu ostavku na zastupnički mandat u austrijskom parlamentu. Trumbić i Bulić osjetili su se ne samo lično pogođeni Čingrijinom ostavkom, u čijem su obrazloženju oni bili direktno apostrofirani, nego i kompromitirani pisanjem većega dijela hrvatske štampe, koja je s više ili manje oštrine osuđivala njihovo držanje u tim krupnim političkim zbivanjima.

Međutim, i pored svih tih oštrih sukoba među dalmatinskim političarima, teških unutrašnjih proturječnosti između samih potpisnika Riječke rezolucije i nepovoljnih rezultata izbora za bečki parlamenat, podložno je diskusiji tvrđenje Mirjane Gross o slomu politike »novoga kursa«. U svom opširnom rezimeu (na njemačkom jeziku), u kojem je pokušala dati sintezu svojih istraživanja, M. Gross zaključuje:

»Novi kurs« ležao je u ruševinama. Od svih njegovih postulata održao se još samo hrvatsko-srpski sporazum, koji je bečkim i budimpeštanskim vlastodršcima izgledao najopasniji.«[178]

»Novi kurs« nije ležao u ruševinama, nego je samo preživljavao prolaznu unutrašnju krizu – ni prvu, ni posljednju u toku svoga historijskog razvoja, u kojem je bilo u nekoliko navrata dizanja i padanja, lutanja i traženja – krizu koja je relativno brzo prebrođena i nije imala težih posljedica. Od postulata »novoga kursa« ostao je neokrnjen onaj najznačajniji hrvatsko-srpski sporazum, utjelovljen u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, čiji je sastavni dio bila i Hrvatska pučka napredna stranka pod rukovodstvom Ivana Lorkovića i Josipa Smodlake. Neuspjesi na izborima za austrijski parlamenat (1907) ne samo da nisu uništili stranku nego su je još više osnažili i osposobili za nove napore i nove borbe, za nove izbore i nove pobjede. Kao što se sam Smodlaka nije dao obeshrabriti tim malim privremenim neuspjehom, tako se ni za njegovu stranku ne može reći da je poražena. Ona je i dalje ostala u prvom redu nacionalne borbe na temelju politike »novog kursa«.[179]

U svom povjerljivom namjesničkom izvještaju od 13. V 1908. sam Nardelli upozorava predsjednika austrijske vlade Becka da je Smodla-

[178] M. Gross, op. cit. 231. Na njemačkom ovaj citat glasi: »Der neue Kurs« lag in Trümmern. Von all seinen Postulaten blieb nur noch die kroatisch-serbische Eintracht erhalten, die den Wiener und Budapester Machthabern am gefährlichsten erschien.«

[179] To priznaje i sam namjesnik Nardelli u svom povjerljivom izvještaju (od 20. V 1907) predsjedniku vlade barunu Becku. Nardelli ovako pokušava da objasni i umanji veliki uspjeh koji je Smodlaka pokazao na posljednjim izborima: »Na njegove protivnike djelovali su panično golemi uspjesi u pridobivanju masa kad je sam istupio kao kandidat i postigao neočekivano brzo povećanje broja pristaša... Svoje iznenađujuće uspjehe ima Smodlaka uopće zahvaliti... svom besprimjernom razdraživanju seljaka agrarno-socijalističkim postavkama i radikalnim osnovnim tendencijama svoje politike...« Nardelli priznaje da je samo zajedničkim nastojanjima svih udruženih konzervativnih snaga jedva pošlo za rukom spriječiti ulazak u parlamenat »jednom izvanredno hrabrom i talentiranom čovjeku, neprijateljski nadahnutom prema vladi i Austriji«. (Tajni spisi Namjesništva u Zadru. Bericht über das Ergebnis der Wahlen in den Reichsrat, 20. V 1907. G. A. N. 40.)

kina stranka poslije prošlogodišnjih izbora u stalnom porastu. Nardelli izričito kaže: »Pobjeda koju su tada ujedinjeni protivnici izvojevali samo s najvećim naporima, nije ovu stranku ni u kom slučaju obeshrabrila, nego su njezini neočekivani uspjesi još više pridonijeli sazrijevanju plana da stranačke organizacije prošire i izvan Splita i da se aktiviziraju i za predstojeće izbore za pokrajinski sabor.«[180]

Nardellijeva predviđanja o stalnom porastu Smodlakina pokreta potvrdila su se već u listopadu iste (1907) godine: pokrajinski kongres Hrvatske pučke napredne stranke u Splitu pretvorio se u čitavu nacionalnu manifestaciju. Mnogo kasnije, sjećajući se toga kongresa, Smodlaka piše:

»Odaziv naroda iz cijele Dalmacije bio je takav da ih ni četvrti dio nije mogao da stane u Splitsko kazalište... Zbog toga je kongres bio prenesen iz zatvorene zgrade na ovoreno mjesto, iz Splita na Klis. Tu je ispod historijskog kliškog grada održan politički zbor kakvog nije bilo ni prije ni poslije u Dalmaciji. U tom narodnom taboru bilo je prisutno preko 6000 ljudi, u ogromnoj većini seljaka, koji su došli iz 70 raznih kotara Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Hercegovine. Najveći dio govornika koji se tu izređao bio je iz seljačkog staleža. Tolika je sila naroda došla na Klis da je cesta od Splita do Klisa bila gotovo neprekinuti niz kola, jedna prava rijeka seljačkog naroda. Ovakav odaziv bio je utoliko znamenitiji što se radilo o zboru jedne opozicione, austrijskoj vladi zazorne stranke, gdje je svaki učesnik dolazio o svom trošku...«[181]

Svega godinu dana kasnije pokrajinski zbor Hrvatske pučke napredne stranke u Dubrovniku (25. VII 1909) dobio je vid masovne manifestacije bratstva Hrvata i Srba u Dalmaciji. Vrlo je karakteristično da su zbor pozdravili istovremeno i *Crvena Hrvatska*, organ Hrvatske stranke za južnu Dalmaciju, i *Dubrovnik*, organ Srpske stranke na Primorju. Pozdravljajući dolazak prvaka i pristaša stranke iz cijele Dalmacije na zbor u Dubrovnik, *Crvena Hrvatska* ističe da su Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka i Srpska stranka za suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom i za ujedinjenje svih narodnih snaga.[182] *Dubrovnik* piše: »U ovoj stranci našli smo mi Srbi iskrenu braću... jer su nam jednaka temeljna načela i jer ne možemo da vidimo razliku između Srba i Hrvata koji iskreno, slobodno i neovisno rade za opću stvar.«[183]

Na osnovu novinskih izvještaja i drugih prikupljenih izvornih podataka Milan Živanović upozorava na seljački, pučki karakter ove velike nacionalne manifestacije:

»Neobičnost ovog zbora u Dubrovniku, na koju proglas ukazuje, sastojala se u tome što su i na njemu većinu činili seljaci, isto kao i na prvom pokrajinskom zboru ove stranke, koji je godinu dana ranije održan u Splitu i na koji je došlo nekoliko hiljada seljaka... Brodovima je stiglo u Dubrovnik preko 1300 učesnika ovoga zbora, većinom

[180] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva. Bericht über die politische Situation, 13. V 1908. G. A. Nr. 54

[181] Dr J. Smodlaka, *Jedan idealni pokret i njegovi grobari. Novo doba,* 30. III 1935.

[182] *Crvena Hrvatska,* 24. VII 1909.

[183] *Dubrovnik,* 23. VII 1909.

seljaka... Na čelu su povorke, iza hrvatskih i srpskih trobojnica, išle kaštelanska seljačka i dve dubrovačke muzike, koje su naizmenično svirale. Seljaci, u svojim živopisnim narodnim odelima, nosili su velike table na kojima su bila ispisana imena odakle su.«[184]

Na zbor su došli ne samo seljaci iz splitskih predgrađa i okolnih sela, Smodlakini birači, nego i seljaci iz Bukovice, Ravnih Kotara, Konavala, Boke Kotorske. Frankovcima i klerikalcima oko *Prave Crvene Hrvatske* naročito je bilo krivo što je na zboru posebno zapaženo prisustvo preko 300 seljaka iz dubrovačkog kotara, te ovu pojavu pokušavaju objasniti ovim naivnim razlozima: «Iako su neki seljaci iz Slanske okolice skupštini prisustvovali, ipak ih je ispričati, jer su bili zavarani od nekakvijeh probisvijeta i nekih lihvara.«[185]

Organ dubrovačkih frankovaca pisao je o Smodlakinu seljačkom pokretu kao o – »toru telića spljetskog odvjetnika«.[186] Osvrćući se na takav način pisanja *Prave Crvene Hrvatske* Milan Živanović je s razlogom ukazao na ove činjenice:

»Nazivajući Hrvate – seljake »telićima« koje »zaglupljuje spljetski odvjetnik« dr Smodlaka, dubrovački »pravaši« i klerofrankovci pokazali su da nisu shvatili, ili da nisu hteli da shvate, činjenice koje su se manifestovale na ovome zboru. Društveni odnosi su se nezadrživo počeli menjati, a borbu protiv starog i preživelog u Dalmaciji, borbu protiv tuđinske vlasti za oslobođenje i ujedinjenje, vodili su Hrvati preko svojih političkih stranaka, među kojima je Hrvatska pučka napredna stranka oko sebe okupila dalmatinske seljake, koji su na ovaj način postali nosioci te borbe.«[187]

Seljački karakter Smodlakina pokreta najbolje pokazuje sam program stranke, u kojem je kao osnovni zadatak postavljeno »rješenje težačkog pitanja« u Dalmaciji. Imajući u vidu nepodnošljivo težak položaj kolona, stranački program stavlja u prvi plan agrarnu reformu. Na pokrajinskom zboru u Dubrovniku saopćeno je da je postignut prvi uspjeh: da je posredovanjem između zemljoposjednika i zemljoradnika uspjelo da se sporazumnim smanjenjem ugovornih plaćanja zakupa zemljišta i davanja dobije za zemljoradnike preko 40.000 kruna. Prema tadanjoj vrijednosti novca ovaj prvi postignuti uspjeh značio je ipak nešto i obećavao da će dalja borba za poboljšanje teškog ekonomskog položaja zemljoradnika donijeti novih rezultata.

Smodlakina borba za agrarnu reformu u Dalmaciji izazvala je oštro reagiranje veleposjednika, koji su se osjetili ugroženi u svojim privilegijama. Nasuprot Smodlakinoj »Težačkoj slozi« veleposjednici su se organizirali u svoje posebno staleško udruženje, radi zaštite svojih uskih klasnih interesa. Smodlaka iznosi ove pojedinosti o oštroj borbi između dva ljuto zavađena protivnička tabora:

[184] Milan Ž. Živanović, *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje*, 270.
[185] *Prava Crvena Hrvatska*, 31. VII 1909.
[186] Ibid.
[187] M. Ž. Živanović, op. cit. 278–279.

»Težište borbe bilo je preneseno u Beč, gdje je svaka strana radila da stvarnim razlozima pobije drugu te da uvjeri vladu da su pravo i opći interes na njenoj strani. U tom cilju napisao je vođa Demokratske stranke obrazloženu *Spomenicu splitskih težaka,* koju je jedna težačka deputacija, od njega predvođena, predala austrijskoj vladi u Beču. Zahtjeve sadržane u toj *Spomenici* poduprli su razni narodni poslanici u parlamentu, a u prvom redu Masaryk. Za to pitanje bili su predobiveni i izvjesni naučni krugovi u Beču, između ostalih i prof. Eugen Schwiedland, poznati njemački nacionalni ekonom, koji je napisao jednu brošuru o predmetu sasma u skladu sa traženjem dalmatinskih kmetova.«[188]

Smodlakinom inicijativom *Spomenica splitskih težaka* prevedena je i objavljena u Beču na njemačkom jeziku i ocijenjena je pozitivno u jednom dijelu austrijske opozicione štampe, ali kada je trebalo donijeti zakonsku osnovu o ukinuću kmetstva u Dalmaciji, bečka vlada je ustuknula pred pritiskom splitskih veleposjednika. Probuđene seljačke mase u splitskim predgrađima i okolnim selima glasale su na izborima za austrijski parlamenat (1907) većinom za Smodlaku, dok su splitski veleposjednici ne samo glasali nego i naređivali svojim kmetovima da moraju glasati za don Franu Bulića, tako da je pitanje ukinuća kmetstva i dalje ostalo neriješeno sve do propasti Habsburške Monarhije.

Raspravljajući o političkom i kulturnom razvoju Dalmacije u XIX i XX stoljeću, Otokar Keršovani je uočio ulogu i značenje Smodlakina pokreta na prikupljanju i organiziranju seljačkih masa u Dalmaciji:

»Kao i u mnogim drugim zemljama evropskog jugoistoka, gdje je radnička klasa bila tada još relativno slaba, socijalistička je agitacija imala i tu posljedicu da je olakšala kasnije samostalniju organizaciju seljaštva. Ona se djelomično izvršila poslije 1903. pod zastavom Smodlakine hrvatsko-demokratske stranke, koja međutim nije uspjela da u Dalmaciji odigra onu ulogu koju je u banovini odigrala Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka. Pa ipak već onda strah hrvatske buržoazije pred pokretom seljaštva bio je – kao i poslije 20 i 30 godina – takav da je odmah ujedinio sve građanske stranke u borbi protiv prvog kandidata te stranke u Splitu, dra Smodlake.«[189]

Ovo je sve tačno, s jednom malom dopunom. Radićeva stranka bila je sve do 1918. isto tako mala stranka kao i Smodlakina. Imala je 1913. svega tri mandata u Hrvatskom saboru. Obje stranke su zatalasale i organizirale seljačke mase, ali na izborima, iz poznatih razloga, nisu mogle doći do izražaja i do većeg broja mandata. Radićeva stranka postala je velika i masovna politička partija tek na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. Ali, bez obzira na mali broj mandata, obje stranke imaju istaknuto mjesto u historijskom razvoju političke misli kod Hrvata.

Kao prvi seljački tribun Dalmacije, promatran u svojoj društvenoj sredini i u svojem vremenu, Smodlaka ima sličnosti sa seljačkim tribunima, u ostalim zemljama Slavenskog Juga, poimence sa Stjepanom Radićem, Petrom Kočićem, Adamom Bogosavljevićem i Aleksandrom Stambolijskim, iako svaki od njih ima i svojih posebnih specifičnosti, prema historijskim uvjetima i prema društvenim sredinama iz kojih su ponikli i u kojima su se razvijali.

[188] Dr J. Smodlaka, op. cit. 30. III 1935.

[189] Otokar Keršovani, *Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije. Mogućnosti.* Split, novembar 1964.

Austro-njemačka vladajuća klasa, želeći da pred velikom evropskom javnošću pripremi povoljniju atmosferu za već odavna planiranu aneksiju Bosne i Hercegovine, otpočela je još pola godine prije proglašenja aneksije sistematski organiziranu kampanju preko režimske štampe protiv Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, zbog tobožnje »velikosrpske propagande«, koja je navodno imala za krajnji cilj otcjepljenje ovih zemalja od Austro-Ugarske. Ta novinarska kampanja otpočela je sasvim umjereno i obazrivo, ali je postepeno uzimala sve šire razmjere i sumnjičila sve jasnije Hrvatsko-srpsku koaliciju kao inicijatora i organizatora »velikosrpske propagande«. Od hrvatskih političara u Dalmaciji Josip Smodlaka je prvi koji je osjetio političku pozadinu ove kampanje i ustao u obranu Srba:

»Ima neko vrijeme da se goni velika hajka na našu braću Srbe u Hrvatskoj i u Bosni, jer da su nevjerni kralju i da hoće podignuti bunu i preći pod Srbiju, koja da ih hucka i potajno pomaže... Oni uz to računaju da će ovako raspiriti u Hrvatima staru nesretnu mržnju proti Srbima, pa se nadaju da će na taj način razbiti svezu i slogu hrvatskih i srpskih zastupnika, koja Rauch-banu i njegovim mađarskim gospodarima zadaje ljute rane. Ali se Rauch prevario u računu. Na njegove klevete srpski zastupnici odgovorišе pismom u svim novinama, u kojem proglasiše Rauch-bana kao prostoga lašca i klevetnika«.[190]

Sukob se tako zaoštrio da je trebalo doći do dvoboja između bana Raucha i Bogdana Medakovića, šefa Srpske samostalne strake i jednoga od vođa Hrvatsko-srpske koalicije. Cijela javnost u Hrvatskoj bila je uzbunjena. Međutim, u posljednjem času Rauch je reterirao. Smodlaka piše:

»Do dvoboja između Rauch-bana i dra Medakovića nije došlo. Rauch-ban, pritisnut uza zid, opet izmakao, ne htio dati dokaze da su Srbi doista proti kralju i proti državi. Veli da su ti dokazi tajna, ali se zna da je to samo izgovor...«[191]

Režim bana Raucha i dalje je izazivao sve veće nezadovoljstvo ne samo u opozicionim političkim krugovima nego i u širokim narodnim masama u Hrvatskoj. To opće nezadovoljstvo dolazi do punoga izražaja prigodom proslava 60-godišnjice vladavine cara i kralja Franje Josipa, koje se održavaju u Beču, s velikim paradama i ceremonijama, u prvoj polovini svibnja 1907. Na svečanostima je zapažena odsutnost predstavnika Hrvatske. *Pučka sloboda* objašnjava tu demonstraciju kratkim, ali dovoljno rječitim obrazloženjem: »Hrvatska ne može ove godine sudjelovati u svečanostima, jer se u crno zavila pod zulumom Rauch-bana.«[192]

Prve vijesti o aneksiji Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj izazvale su razumljivo uzbuđenje ne samo u anektiranim pokrajinama nego i u svim jugoslavenskim zemljama. U Dalmaciji su te vijesti dočekane sa

[190] *Pučka sloboda*, 23. IV 1908.
[191] *Pučka sloboda*, 30. IV 1908.
[192] *Pučka sloboda*, 14. V 1908.

suprotnim komentarima: dok ih frankovci, klerikalci i ostale konzervativne grupe primaju s oduševljenjem i priželjkuju priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i stvaranje Velike Hrvatske u okviru Velike Austrije – dotle napredne snage u Dalmaciji traže primjenu demokratskog principa narodnog samoodređenja. Prvi koji je taj zahtjev javno postavio i preko štampe propagirao bio je Smodlaka:

»Sad bi se radilo o tome da se prekine i ta zadnja sveza s Turskom te da se Bosna i Hercegovina sasvim priklope našoj Carevini. Po pravu što ga ima svaki narod da o sebi odluči, trebalo bi najprije upitati Bošnjake i Hercegovce šta oni o tome kažu. Ali danas još vlada pravo jačega, pa se narodi ne pitaju.«[193]

Smodlaka pristupa razmatranju samoga proglašenja aneksije kritički i realistički, bez iluzija, bez predrasuda, i smatra ga za svršen čin, koji doduše još nije dobio svoje međunarodno priznanje, ali koji je postao stvarnost. Iako načelni zagovornik praktične primjene principa narodnog samoodređenja i, prema tome, protivnik svake aneksije bez prethodnog narodnog plebiscita, Smodlaka priznaje da aneksija Bosne sadrži u sebi – pored čitavog niza negativnih pojava – i izvjesne pozitivne komponente:

»U konkretnom slučaju, ako li ništa drugo, s aneksijom Bosne pada glavni razlog mržnje i zavade između velikoga dijela Hrvata i velikoga dijela Srba. Parisove jabuke nema više među nama, da u jagmi oko nje trošimo svoje najbolje sile. Ako budemo znali pametno i vješto izrabiti tu promjenu situacije, koliko snage možemo samo iz toga crpsti ... Uzrok naše bolesti može da postane izvorom okrepe, zametkom preporoda. Sve je do nas, i u nama«.[194]

Ovaj Smodlakin članak je na nekim stranama pogrešno shvaćen i nepravilno tumačen, kao da je i on prihvatio trijalizam. Ne udubljujući se u suštinu Smodlakine složene političke taktike i ne diferencirajući taktiku od krajnjih ciljeva, neki historičari su ovaj pasus jednostavno shvatili kao akceptiranje trijalističkih koncepcija:

»Naša politika sad bi morala ići za tim da dobijemo u Monarhiji ono mjesto koje nas ide: da težimo za tim da u Monarhiji uistinu postanemo treći faktor, a usporedo s tim da u svojoj domovini budemo i ostanemo prvi. Ako ikad, sad treba da naša narodna politika postane realistička. Naše političke Werthere, kojima ovo naše shvatanje situacije možda natjerava podsmjeh očaja na usne, upozorujemo na onu staru poslovicu koja kaže da nikakvo zlo na svijetu ne dolazi samo za zlo«.[195]

Pod »političkim Wertherima« Smodlaka je vjerojatno podrazumijevao nacionalne romantičare u Beogradu i Zagrebu koji su se – i poslije aneksije – još uvijek zanosili utopijama o Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj, na očiglednu štetu i Srba i Hrvata a na korist daljeg pangermanskog imperijalističkog prodora na Balkan:

[193] *Pučka sloboda,* 7. X 1908.
[194] *Što sada? Sloboda,* 9. X 1908.
[195] Ibid.

»Na vajnim ruševinama velikosrpske i velikohrvatske politike treba da udarimo temelj novoj, modernoj, zdravoj zgradi jedinstvene politike narodne: politike srpske, koja će imati obilježje hrvatsko, politike hrvatske koja će disati duhom srpskim, politike takove koja, vodeći računa o opstojnostima i prilagođujući se zahtjevima vremena i mjesta, neće nikad i nigdje priznavati prečih interesa od srpskih za Hrvata ni prečih od hrvatskih za Srbina.«[196]

Smodlaka postavlja konkretno pitanje: što sada? On daje odgovor s prijedlogom što bi – prema njegovu mišljenju – u datim uvjetima poslije aneksije trebalo učiniti:

»A da se učini prvi korak k nužnoj koncentraciji narodnih snaga, trebalo bi, ni časa ne časeći, sazvati na narodno vijeće sve vodeće političare stranaka hrvatskih i srpskih u Hrvatskoj, Dalmaciji i Herceg-Bosni. Inicijativa za saziv toga narodnog vijeća spada nedvojbeno Zagrebu; u njemu pak onoj Hrvatsko-srpskoj koaliciji koja je već započela okupljati narodnu snagu, pa bi sad imala da tu protegne na Dalmaciju i na Bosnu . . .«[197]

Ovo protezanje Koalicije na Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu bilo je realno zamišljeno i praktično izvodljivo, ali ga rukovodstvo Koalicije iz taktičkih razloga ipak nije prihvatilo, vjerojatno zato što je osjetilo da politički trenutak nije pogodan. Koalicija, poslije raskida hrvatsko-mađarske suradnje, postaje nosilac organiziranog otpora i prema bečkim i prema peštanskim vladajućim klasama, kamen spoticanja prema daljem pangermanskom Drangu, i zato bi proširivanje rada Koalicije i na ostale jugoslavenske zemlje unutar Habsburške Monarhije u ovom trenutku, po svoj prilici, bilo shvaćeno i u Beču i u Pešti kao izazivanje i prouzrokovalo nove sukobe. Dalji događaji će pokazati da je rukovodstvo Koalicije sa ovakovom svojom taktikom mudro postupilo.

Na trećem kongresu Hrvatske pučke napredne stranke, održanom još istoga mjeseca u Splitu, poslije izvještaja Ivana Lorkovića o situaciji u Hrvatskoj, Josipa Smodlake o situaciji u Dalmaciji i Milana Heimrla o promjeni položaja u Bosni i Hercegovini, Većeslav Vilder je u ime središnjeg odbora stranke predložio ovu rezoluciju:

»H. P. N. S. smatra prirodnom i jedino opravdanom konsekvencijom narodnog načela, na kome stoji, da se hrvatski i srpski narod Bosne i Hercegovine sa kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom združi u jedno državno tijelo.

H. P. N. S. smatra, prema tome, svojom prirodnom zadaćom da svoj rad što snažnije i intenzivnije protegne na područje Bosne i Hercegovine, držeći se svojih temeljnih načela narodnog jedinstva i ravnopravnosti Hrvata i Srba.

H. P. N. S., s obzirom na teške unutrašnje prilike u kojima se nalazi naša domovina te s obzirom na nove i važne zadatke koji nastaju za našu narodnu politiku aneksijom Bosne i Hercegovine, osjeća potrebu da se prošire osnove Hrvatsko-srpske koalicije i da se pozovu na političku suradnju sve neovisne hrvatske i srpske narodne stranke, kao i vanstranački narodni elementi u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini u svrhu narodne obrane, narodnog ujedinjenja i narodnog samoopredjeljenja.«[198]

[196] Ibid.

[197] Ibid.

[198] *Sloboda*, 23. X 1908.

Ako se pažljivo usporedi citirani Smodlakin članak s ovom rezolucijom Većeslava Vildera, opaža se razlika: članak je znatno borbeniji i odlučniji od rezolucije, ali oba teksta polažu težište na narodno ujedinjenje i narodno samoopredjeljenje, ne spominjući ni okvire, ni historijske granice, ni državno pravo, kao što su to izričito potcrtavale konzervativne stranke i grupe u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Režimska štampa u Dalmaciji pokušala je da iskrivi i izopači načelan stav Hrvatske pučke napredne stranke prema aneksiji Bosne i Hercegovine. Tako je na primjer, splitsko *Naše jedinstvo* pokušalo poistovjetiti stav naprednjaka sa stavom pravaša, iako je među njima bilo bitnih razlika. Odgovarajući na ovaj napad, Smodlaka upozorava na tendencije režimskog lista »koje očito idu za tim da omraze HPNS pred srpskom javnosti«. Ne želeći istraživati »kome to ide u račun i za čiji račun to piše«, Smodlaka prelazi na suštinu postavljenog problema:

»Zaključak našega zbora dosljedan je stanovištu što ga svi napredni elementi našega naroda do aneksije zauzimahu u bosansko-hercegovačkom pitanju. Ako se te zemlje ne pripoje Monarhiji, željasmo da se sjedine sa Srbijom; ako li pak budu anektovane, da se sjedine s Dalmacijom i Hrvatskom. Točno ovako je rekao u saboru Supilo... Nije se tim H. P. N. S. stavila na pravaško stanovište »Velike Hrvatske«, kako nam podmeće *Naše jedinstvo*. Ni predsjednik zbora Spužević nije u tom smislu govorio, već sasma protivno, ističući slogu i ravnopravnost Srba i Hrvata, a o Velikoj Hrvatskoj se tek izrazio gorkom ironijom: »Eto, sad imamo tobože tu Veliku Hrvatsku...« Stanovište što ga je zauzela H. P. N. S. čisto je demokratsko, jednako srpsko kao i hrvatsko. U našoj rezoluciji ne traži se, naime, *pripojenje* Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, zar na temelju kakvih historijskih prava, već *sjedinjenje* Bosne, Hrvatske i Dalmacije u jedno narodno tijelo, na osnovu narodnoga prava i priznanja narodnog jedinstva i ravnopravnosti Srba i Hrvata.«[199]

Taj Smodlakin članak ne samo da dopunjuje prihvaćenu rezoluciju nego objašnjava ono što je u njoj bilo nejasno i nedovoljno konkretno. Većeslav Vilder je pripadao desnom krilu stranke, a Smodlaka krajnjem lijevom krilu, zbog čega je rezolucija vrlo umjereno i oprezno stilizirana, dok je članak mnogo borbeniji i konkretniji. Odbijajući od naprednjaka svaki prigovor da tobože traže stvaranje Velike Hrvatske, Smodlaka ovako objašnjava svoj stav prema ovom pitanju poslije proglašenja aneksije:

»Aneksija je gotov čin. Prema njoj treba da naši ljudi zauzmu stanovište... Mi bismo rado da nam netko u ovaj čas kaže bolju hrvatsku ili srpsku politiku (što je za nas svejedno) glede Bosne nego li je ova naša, pa ćemo je odmah prihvatiti. Ali bolju nam ne znaju pokazati ni u Zagrebu, ni u Beogradu, ni na Cetinju. A ako li je nema, tome su najmanje krivi mladi napredni elementi hrvatski i srpski, dok najveću krivnju nose baš oni »veliki rodoljubi« koji su tamo i amo tako pametno naš narod vodili da nam sad ne znadu drugo da preporuče nego – kukati, prosvjedovati i čekati.. dok nam pečeni golubi padnu u usta...«[200]

Računajući s realnim činjenicama i ne obmanjujući se nacionalističkim iluzijama, Smodlaka postavlja pred široku javnost alternativu:

[199] *Mi i Bosna. Sloboda*, 23. X 1908.
[200] Ibid.

»Pred nama su sada samo dva politička rada: ili da složnom snagom Srba i Hrvata u Monarhiji počnemo iz temelja graditi novu zgradu bolje budućnosti, ili da priredimo zadnji bratski pokolj, pa da nas nestane jednih i drugih u ruševinama raskopanog doma. Do naroda je da bira, a do političara i novinara da upućuju narod na pravi put. Ali nek se dobro opomenu svi koji u ovaj čas hotice ili nehotice siju omrazu između Srba i Hrvata da oni time samo nagone naš narod u ponor konačne pogibije.«[201]

Promatrajući složenu problematiku aneksije Bosne realistički, ne obmanjujući se nacionalističkim iluzijama, Smodlaka upozorava da je u živim tokovima suvremenih zbivanja najvažnije očuvati glavnu i najdragocjeniju tekovinu politike »novoga kursa«: sloga Hrvata i Srba, njihovo unutrašnje jedinstvo i dalju zajedničku borbu protiv istovjetnog neprijatelja, koji je nosio ime: Drang nach Osten.

Smodlaka u razdoblju aneksione krize, kada su austro-njemački militaristički krugovi stalno prijetili preventivnim ratom protiv Srbije, piše uvijek u aluzijama i nagovještajima. Da bi zavarao pretjerano revnosne cenzore, Smodlaka izražava nadu da će Bosna prestati da bude tamnica naroda, kakva je bila za sve vrijeme okupacije: »Bosna, koju su dobre peštanske i bečke komšije bile uredile kao vojnički zatvor, pa su je sad bili nakanili preudesiti u novu tamnicu po patentiranom uzoru Hrvatske, ta Bosna neće biti više vojnički arest, a neće postati ni tamnica svojoj rođenoj djeci.«[202]

Bečka režimska štampa stalno je napadala Smodlaku, Supila, Čingriju i ostale jugoslavenski orijentirane hrvatske političare u Dalmaciji da teže priključenju Bosne Srbiji, a Hercegovine Crnoj Gori. Aludirajući na te optužbe, Smodlaka postavlja problem ovako:

»Pitanje suverenstva nad Bosnom svodi se na pitanje dinastičko, koje u demokratskoj uredbi države nije kadro da apsorbira životna narodna pitanja, među kojima je prvo ono slobode — to pravo pitanje života ili smrti svakoga naroda. Za naš narod, za njegovu budućnost u ovaj čas o tome se i radilo... Imamo zašto da se bojimo za našu posestrimu Bosnu, da i nju ne zadesi ista sudbina helota, u kojoj mi, njezina braća, čamimo ovdje u Dalmaciji, u Hrvatskoj, u Istri, u Vojvodini, u Slavoniji.«[203]

Odbacujući zahtjeve hrvatskih nacionalističkih krugova da se Bosna jednostavno priključi Hrvatskoj, zajedno s Dalmacijom, pa da se stvori Velika Hrvatska, Smodlaka tim zahtjevima suprotstavlja svoje argumente: »Samostalnost, autonomija Bosne, kako li je se hoće zvati, nije vrhunac ni posebnih srpskih, ni posebnih hrvatskih ideala, pa ni naših što poznajemo samo jedan zajednički, jednako srpski koliko hrvatski ideal. Ali je to ipak za sve nas najpovoljnije rješenje u današnjim prilikama.«[204]

Stavljajući akcenat na tadašnji politički trenutak, na postojeće prilike i date uvjete, Smodlaka je jasno i nedvosmisleno rekao da sve to smatra samo kao provizorij, kao privremeno i prijelazno stanje u živim tokovi-

[201] Ibid.

[202] *Historički časi izmiču. Sloboda,* 25. XII 1908.

[203] Ibid.

[204] Ibid.

ma historijskog razvoja. Smodlaka je bio potpuno svjestan činjenice da unutrašnji proces ujedinjavanja malih naroda u veće državne organizme mora ići svojim prirodnim tokom, u etapama, da mora prelaziti iz jedne faze u drugu fazu, izgrađujući se i postepeno sazrijevajući. Smodlaka je bio antipod svim onim društvenim snagama koje su smatrale da je samim činom aneksije Bosne i Hercegovine kucnuo čas za konačno rješavanje nacionalnog pitanja.

Prvi u Bosni koji je pozdravio aneksiju bio je sarajevski nadbiskup Josip Stadler, poslušni eksponent bečkoga dvora i austrijske vladajuće klase. Stadlerova sve češća putovanja u Beč, njegove audijencije kod cara, njegova konferiranja s ministrima, generalima i dvorskim savjetnicima, bili su najbolji dokazi da je on jedan od nosilaca austrijske politike u anektiranoj Bosni. Obaviješten o pravom stanju stvari, Smodlaka je upozorio hrvatsku javnost o pravom političkom liku Josipa Stadlera:

»Najrodoljubniji, najhrvatskiji« između katoličkih biskupa ne samo što je u času kušnje zatajio najvitalnije interese svoga naroda, za koje uostalom nikad nije imao smisla, već je zanijekao i sama sebe i vlastito svoje političko vjerovanje. Pobornik katoličke kraljevine Hrvatske u okviru katoličke Austrije, na komandu jednog generala i jednog dvorskog činovnika, zanijekao je i samo ime Hrvatske, dobivši na uzdarje od civilnoga biskupa bečkoga naslov *najvjernijega sluge Austrije*. Ovo već prevršuje svaku mjeru. Nama se ne da vjerovati da još može biti slijepaca među Hrvatima koji će se i dalje dati voditi od ovih svetih kukavica. Neka je među nama stranaka, neka je borbe i trvenja, neka je najoprečnijih struja, ali vrijeme bi već bilo da svi – svi bez razlike – budemo jednom načistu, da je klerikalizam grob svakoj, pogotovo našoj narodnoj misli i da ni jedna narodna stranka, kako god se zvala, ne smije pustiti vodstvo naroda u rukama ovih Stadlera, koji napokon, eto i otvoreno priznaju da nas hoće učiniti najvjernijim slugama bečke vlade.«[205]

Napadajući Stadlera i njemu slične protunarodne crkvene velikodostojnike, Smodlaka nikada nije uopćavao, nego je uvijek oštro diferencirao Stadlera i »Stadlere«, s jedne strane, i Strossmayera, Račkoga, Učelinija, Šimu Milinovića i ostale prave narodne svećenike, s druge strane. U Stadleru i »Stadlerima« Smodlaka je osjetio eksponente one bečke imperijalističke politike koja je krčila puteve austrijskom prodoru u Bosnu i Hercegovinu.

Smodlaka je uvijek smatrao da je aneksija samo jedna mala karika u velikom i složenom procesu historijskog razvitka. Dok su Frank i Štadler tražili priključenje Bosne Hrvatskoj, pozivajući se na Antu Starčevića – Smodlaka dokazuje suprotno:

»Pripojenje Bosne k današnjoj zadavljenoj Hrvatskoj, tom jedinom komadu evropskog kontinenta gdje se može vladati bez ustava i gdje se nekažnjeno mogu gaziti sve slobode, značilo bi trpanje Bosne u takovu jednu veliku tamnicu... Ovo bi osobito imala promisliti i uzeti k srcu ona naša braća koja se kunu na – djela... Antuna Starčevića a u tome zanijekaju svojega meštra, koji je uvijek dosljedno bio protivan da Bosna uđe u naše kolo, dok je nama ovako kako nam je.«[206]

[205] *Nije sam Stadler... Sloboda*, 4. XII 1908.
[206] *Historički časi izmiču. Sloboda*, 25. XII 1908.

Suprotstavljajući se koncepcijama o Velikoj Hrvatskoj i Velikoj Srbiji, Smodlaka razvija pred očima svojih čitalaca viziju buduće velike Jugoslavije, u koju će se sliti sve jugoslavenske zemlje i pokrajine širom Slavenskog Juga, ali ne više na osnovama zastarjelog historijskog državnog prava, nego prema narodnom pravu: »Samostalna Bosna, kolika god bila ta samostalnost, znači dobitak za narod, ojačanje narodne snage, porast vrijednosti našega naroda.«[207]

Pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine nije skidano s dnevnog reda ni u toku kasnijih godina, nego je ostalo predmet novih diskusija i polemika. Smodlakina teza da bi najdemokratičnije rješenje bosanskog pitanja bilo primjena načela narodnog samoodređenja putem plebiscita hvatala je sve dublji korijen i postajala sve popularnija. Tako, na primjer, list *Naprednjak*, organ HPNS za grad i kotar Šibenik, sasvim konkretno propagira potrebu sprovođenja narodnog plebiscita:

»Složna obrana ugroženoga narodnoga življa hrvatskoga i srpskoga u Bosni i Hercegovini, prepuštajući pitanje o političkoj pripadnosti svih zemalja odluci njihova pučanstva, tj. da složno branimo našu braću u Bosni i Hercegovini i da im pomognemo odoliti njemačkoj i mađarskoj navali, a da se ne pravdamo čija će biti Bosna i Hercegovina kad ta stvar sazrije, neka Bošnjaci i Hercegovci sami odluče čijemu će privoliti carstvu.«[208]

U eri aneksione krize, kada je bečka režimska štampa osula strahovitu paljbu na sve što je srpsko i jugoslavensko, Smodlaka je bio jedan od malobrojnih hrvatskih građanskih političara koji je imao hrabrosti da se otvoreno suprotstavi austro-njemačkoj vladajućoj klasi i ekspoziturama bečke politike u Budimpešti i Zagrebu:

»... ali za prilike u Hrvatskoj i nije nitko drugi odgovoran nego Beč, onaj protuslavenski i protuhrvatski Beč koji nas vjekove i vjekove gnjavi i u svoje spekulativne svrhe izrabljuje... Da Raucha ne podržava Beč, Wekerle bi ga odavna bio napustio, ali Beč je onaj koji ga je namjestio i drži ga, jer misli da će putem njegovim razbiti slogu Srba i Hrvata, slomiti narodni otpor i spriječiti našu političku i ekonomsku emancipaciju. Naša bi borba, dakle, imala biti naperena protiv Beča, kao ishoda svakog zla i nevolje koji nas stižu.«[209]

Veleizdajnički proces protiv 53 Srbina u Hrvatskoj, na čelu s Adamom i Valerijanom Pribićevićem, insceniran od Rauchova režima, izazvao je ogorčenje ne samo među Srbima nego i u redovima mnogih Hrvata iz opozicionih stranaka i grupa. Prvi od dalmatinskih Hrvata koji je ustao u obranu Srba, bio je Josip Smodlaka:

»A prvi na koje se bijes vlastodržaca oborio bijahu upravo Srbi, te se kupe pod barjakom Srpske samostalne stranke. Njih nijesu, kao što bijahu na prvi mah Hrvate samo obijedili s veleizdajstva, već su ih stali hapsiti i zatvarati, razarajući im i imetak i kućno ognjište... Pored svega toga, hrabri patnici što u Rauchovim tamnicama trunu niti se kaju, niti žale što se u narodnoj borbi izložiše. Dapače patnje i stradanja koje podnose čine ih još tvrđim i nepopustljivim.«[210]

[207] Ibid.
[208] *Naprednjak*, Šibenik, br. 8. 1911.
[209] *Srbi u borbi za prava Hrvatske. Sloboda*, 20. XI 1908.
[210] Ibid.

Stav Hrvata prema Veleizdajničkom procesu bio je dvojak i zavisio je od stava pojedinih političkih stranaka i grupa prema jugoslavenskom pitanju. Dok su frankovci, klerikalci i mađaroni odobravali proces, dotle su stranke i grupe udružene u Hrvatsko-srpskoj koaliciji otvoreno ustali u obranu optuženih Srba. Na samom procesu u Zagrebu srpske »veleizdajnike« uspješno brane najugledniji hrvatski advokati: dr Hinko Hinković, dr Josip Nemec, dr Edo Lukinić, dr Živko Bertić, dr Šime Mazzura, dr Lav Mazzura, dr Gustav Gaj, dr Pero Magdić, dr Josip Winter.[211]

Vrlo je značajan stav naprednih snaga Dalmacije prema insceniranim veleizdajničkim procesima. Mirjana Gross prikazuje stvar ovako:

»Veleizdajnički i Friedjungov proces izazivaju veliko uzbuđenje i u Dalmaciji, ali stranačke prilike i pritisak Beča ne dopuštaju neku značajniju manifestaciju u korist srpskih »veleizdajnika« i Koalicije. Pune dvije godine austrijska vlada ne saziva Dalmatinski sabor jer želi spriječiti izjave političkih prvaka koje ne bi odgovarale njenoj politici prije i poslije aneksije.«[212]

Tačno je da Sabor nije sazivan pune dvije godine, ali to nije nimalo smetalo opozicionim političkim prvacima da zauzmu svoj stav prema ovim krupnim događajima. Sabor je sazvan tek u jeseni 1909, a Smodlaka je – prvi u Dalmaciji – ustao u obranu srpskih »veleizdajnika« već u siječnju 1909. On je to učinio u nizu značajnih uvodnih članaka objavljenih u *Slobodi*, a koje su prenijeli, u cijelosti ili u izvodu, mnogi opozicioni listovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Smodlaka žali što »čitavo javno mnjenje nije bilo kako treba alarmirano« protiv inicijatora i organizatora Veleizdajničkog procesa:

»Da je to javno mnjenje kako treba prožeto tvrdim uvjerenjem da se progonjeni Srbi gone jedino zato što nisu ostavili hrvatsku braću na cjedilu — kako se god nagrađivaju oni Srbi koji su to na želju Wekerlea i Raucha uradili – to bi javno mnjenje bilo napravilo nemogućim za taj proces zagrebački ambijenat.«[213]

Smodlaka nije ostao samo na aluzijama, nego je izričito imenovao one Srbe koji su »na želju Wekerlea i Raucha« – u najsudbonosnijem trenutku – istupili iz Koalicije.

»53 Srbina vođena su na optuženičku klupu da se kompromitira Srpska samostalna stranka što ne htjede da ostavi Koaliciju i slijedi primjer Tomićeve radikalerije.[214]

[211] *Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adama Pribićevića i pedeset dvojice drugova radi zločinstva veleizdaje. Naklada branitelja.* Zagreb, 1909.

[212] Mirjana Gross, *Političke i društvene prilike u Dalmaciji u aneksionom razdoblju.* U knjizi: ***Povijest** hrvatskog naroda 1860–1914.* Zagreb, 1968, 254.

[213] *Hrvati i »Proces«. Sloboda,* 29. I 1909.

[214] Pod »Tomićevom radikalerijom« Smodlaka podrazumijeva Srpsku radikalnu stranku u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, organiziranu 1887. Predsjednik glavnog odbora bio je formalno Đorđe Krasojević, ali je stvarni vođa bio Jaša Tomić. Radikali su stupili u Koaliciju 12. XII 1905, a istupili iz nje već 8. VIII 1907. Poslije nametanja željezničke pragmatike i raskida hrvatsko-mađarske suradnje, kada su hrvatski delegati demonstrativno napustili peštanski parlamenat, radikali su napravili izborni sporazum s Kossuthovom Nezavisnom strankom, a oba radikalna zastupnika u Hrvatskom saboru istupili su iz Koalicije. Takav stav radikala oštro su osudili ne samo hrvatski listovi nego i Pribićevićev *Srbobran* i Politov *Branik*.

Očito je da budu slijedili taj primjer, svi ti ćilimi, čuture, svetosavske pjesme i slične »veleizdaje« bile bi im donijele mjesto vješala — ordene, kako su i donijele Krasojeviću[215] i družini.«[216]

Smodlaka nije bio jedini hrvatski političar koji osuđuje istup Radikalne stranke iz Koalicije i njezino paktiranje s Rauchovim režimom. Frano Supilo također osuđuje držanje radikala i 2. II 1908. piše Peri Čingriji: »A što Vam se čini od srpskih radikala? Oni su puno gori nego frankovci, jer dok Frank ipak zna prikriti i da stvori formu, oni su baš bez stida. Ružno se vladaju.«[217]

Sasvim suprotno držanje od radikala zauzeli su vojvođanski liberali, a naročito njihov šef Mihailo Polit-Desančić, koji je kao opozicioni narodni zastupnik iz Vojvodine u ugarskom parlamentu održao značajan govor na sjednici plenuma od 6. VI 1907, u kome je oštro osudio željezničku pragmatiku i izrazio punu solidarnost sa stavom hrvatskih predstavnika.[218] Poslije toga govora Polit je dobio veliki broj pozdravnih telegrama i pisama iz svih krajeva Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne.[219] S druge strane, Politov govor izazvao je veliku uzrujanost mađarskih zastupnika u ugarskom parlamentu »jer pokazuje mogućnost užeg povezivanja između predstavnika nemađarskih nacija i Hrvatske, a samim tim i jačanje otpora tih nacija protiv mađarizacije.«[220]

Kao predsjednik vlade, barun Beck uspijeva da sprovede izbornu reformu i da uvede opće pravo glasa u austrijskoj polovici Habsburške Monarhije, na temelju novog izbornog zakona, koji je većinom glasova prihvaćen i od parlamenta i od gornjeg doma i dobio carevu sankciju. Na prvim izborima, obavljenim na osnovi novoga izbornog zakona, socijaldemokrati su postigli najveći broj glasova, osvojili 87 mandata i ušli u novi parlamenat kao najbrojnija stranka, dok su Luegerovi klerikalci spali na svega 67 mandata.[221] Takav rezultat izbora izazvao je ogorčenje u svim redovima vladajuće klase, a naročito kod dvorske kamarile i u višim vojnim krugovima, koji su odmah ustali protiv Becka. Svojim držanjem u tzv. »Wahrmundovoj aferi« Beck se zamjerio klerikalcima, čiji su ministri podnijeli ostavke na svoje položaje. Svojim nedovoljno energičnim stavom prema mađarskim zahtjevima za samostalnom mađarskom vojskom, Beck se ozbiljno zamjerio i prestolonasljedniku.[222]

[215] Poslije istupanja iz Koalicije radikalski zastupnici Đorđe Krasojević i Mladen Lisavac bili su odlikovani visokim ordenima na prijedlog bana Raucha.

[216] *Hrvati i »Proces«. Sloboda,* 29. I 1909.

[217] *Korespondencija Frana Supila iz periodu 1891–1914. Arhivski vjesnik,* 1963, VI, 183.

[218] *Sve dosadanje besede dr. Mih. Polita-Desančića,* III deo, prva knjiga. Novi Sad. (1910, 193–206.)

[219] Ibid. 26–207.

[220] M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije,* 190.

[221] Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs.* Zweiter Band. Graz–Wien–Köln. 1962, 469.

[222] Ibid. 473.

Dok je predsjednik vlade Beck pokušavao da uvođenjem općeg biračkog prava i drugim reformama zadovolji opoziciju i uvede blaži režim, dotle je njegov ministar unutrašnjih poslova barun Richard von Bienerth bio za ponovno uvođenje politike »čvrste ruke«. Dvorska kamarila, visoki crkveni i militaristički krugovi podržali su Bienertha protiv Becka, koji je poslije dvogodišnjeg laviranja i taktiziranja morao da demisionira i ustupi predsjedništvo vlade Bienerthu, koji u prvo vrijeme zadržava i svoj dotadanji resor unutrašnjih poslova.

Uklanjanje Becka i dovođenje Bienertha na čelo austrijske vlade imalo je odjeka u svima zemljama Monarhije, u većoj ili manjoj mjeri. Svuda reakcija diže glavu i postaje još agresivnija. Tako u Hrvatskoj Josip Frank pristupa formiranju takozvanih »hrvatskih legija«, sa specijalnim zadatkom da organiziraju i vode podzemnu oružanu borbu protiv Hrvatsko-srpske koalicije i Socijaldemokratske partije. Ove frankovačke »crne čete« – kako su obično nazivane – postale su »uzor budućim ustaškim bojnama i legijama, a njegovi su sljedbenici dali vodstvene elemente ustaštva.«[223] Nije još utvrđeno da li je Frank ove »crne čete« formirao iz svoje vlastite inicijative ili prema naređenju viših vojnih foruma iz Beča, navodno od samoga šefa Generalštaba, feldmaršala Conrada von Hötzendorfa.[224] Ali, bez obzira tko je stvarni inicijator i inspirator ove akcije, ostaje nesumnjivo da je organizator i vođa ovih legija bio sam Frank. Formiranje tih oružanih odreda usred samoga Zagreba izazvalo je oštro reagiranje ne samo u redovima Koalicije i socijalista nego i u krugovima ostalih opozicionih stranaka u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Od hrvatskih građanskih političara protiv Frankovih »legija« najoštrije je ustao Josip Smodlaka. Povodom nasrtaja na zagrebačke socijaliste Smodlaka je pisao:

»Frankove crne čete u Zagrebu počele su svoje četovanje s batinama po ulicama zagrebačkim. Neki dan navalište na goloruko radništvo, koje bijaše izašlo da prosvjeduje protiv zuluma vlade Rauchove... Frankovci, kao pravi saveznici Rauchovi, uz pripomoć vladine policije, nasrnuše tada na trudno i umorno radništvo, rabeći pri tom i ubojito oružje. Kada su »megdan« dovršili, pođoše pod prozore svoga četovođe Franka i zapjevaše: »Još Hrvatska nij'propala!« Jadna bi Hrvatska bila da se njezina sudbina nalazi u rukama ovakovih janjičara!«[225]

Uoči izricanja presude srpskim veleizdajnicima u Zagrebu, Frank je pokušao da organizira pritisak na sud: preko svoje štampe i preko uličnih demonstracija svojih »crnih četa« (kao što je 1905. pokušao da

[223] *Enciklopedija Jugoslavije*, III, 387.

[224] Mirjana Gross (*Povijest hrvatskog naroda*, 242) prikazuje stvar ovako: »Po direktivi šefa generalštaba Conrada, glavnog zagovornika rata sa Srbijom, Frank osniva »hrvatske legije« za borbu protiv »srpskih i crnogorskih bandi«. Međutim, ministar rata odbija da »legije« opskrbi oružjem i vojnim instruktorima, vjerojatno utjecajem dualističkih faktora. Oni se, naime, boje da bi se »legije« mogle upotrebiti i protiv ugarske vlade. No i predstavnici »prijestolonasljednikove struje« tj. kršćanski socijali, drže se rezervirano, jer smatraju da je ispod dostojanstva dinastije da je brane naoružane bande – to je dužnost samo regularne vojske. Tako legije postaju samo sredstvo za premlaćivanje Frankovih protivnika...«

[225] *Pučka sloboda*, 18. XI 1908.

organizira »narodnu buru« protiv potpisnika i branilaca Riječke rezolucije) nastojao je da pomoću organiziranog terora utječe na sud. Smodlaka je pravovremeno upozorio javnost na predstojeću opasnost koja prijeti:

Neka paze narodni kolovođi i zagrebački prvaci da Rauch sredstvom Frankove bagaže ne prikaže sa nekoliko fakinskih demonstracija kako je progon tobožnjih veleizdajnika zahtjev hrvatskog naroda. Narodni vođi treba na vrijeme da se pobrinu kako će raskrinkati pred očima stranog novinstva, koje će biti u Zagrebu zastupano, Frankove legionaše... Ako za to ustreba izaći i na ulicu, ne treba se žacati. Ako se tamo treba sastati s crnim četama frankovačkih rođenih delikvenata, red je organizirati se i četama Ahrimanovim suprotstaviti čete ponosnih, slobodnih ljudi.«[226]

Smrt jednoga od 53 »veleizdajnika«, Pere Vujaklije, u zagrebačkom istražnom zatvoru bolno je odjeknula širom jugoslavenskih zemalja. Pjesnik Veljko Petrović podigao mu je spomenik toplim i dirljivim *Epitafom na grobu Pere Vujaklije*, a Smodlaka mu se odužio kratkim, ali rječitim nekrologom, u kome je napisao i ove riječi: »Ovako su prije u Turskoj pravedni ljudi trunuli po tamnicama. Sada u Turskoj nema više toga; nema toga nigdje u prosvjetljenom svijetu; samo u zarobljenoj Hrvatskoj vlada taki zulum pod vladom zlosretnog Raucha-bana.« [227]

Veleizdajnički proces u Zagrebu zatalasao je sve jugoslavenske zemlje, a naročito Dalmaciju. Na mnogim zborovima i konferencijama izražene su simpatije veleizdajnicima. Na velikom pokrajinskom zboru Hrvatske pučke napredne pučke stranke u Dubrovniku 25. VII 1909, pod predjedništvom Josipa Smodlake, saopćeno je da je stranka među svojim pristašama prikupila 4000 kruna za žrtve procesa i njihove obitelji, a jedan od Smodlakinih najbližih suradnika, dr Vice Iljadica, urednik *Naprednjaka*, partijskog organa za grad i kotar Šibenik, posebno je govorio o procesu, koji je insceniran zato da razdvoji Hrvate od Srba: »Zato je proces naručen, a da su ga naručivali i najveći prijatelji Srba i Hrvata ne bi mogli ništa bolje naručiti, jer je baš procesom utvrđeno i osigurano bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata... Taj čuveni proces sa svima znamenitim pojavama predznak je nove epohe naše narodne politike, on je zvijezda vodilja naše narodne budućnosti.«[228] Poslije toga govora predložena je rezolucija u kojoj se »oštro osuđuje nečuveni postupak s tobožnjim veleizdajnicima, a njima i njihovim braniteljima izriče se priznanje i zahvalnost.« Rezolucija je prihvaćena oduševljenim odobravanjem, uz poklike »Živjeli veleizdajnici«.[229]

Veleizdajnički proces u Zagrebu izazvao je razumljivo ogorčenje širom jugoslavenskih zemalja, a u Zagrebu, Rijeci, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku i u drugim gradovima došlo je i do javnih demonstracija

[226] *Hrvati i »Proces«. Sloboda*, 29. I 1909.
[227] *Pučka sloboda*, 30. XII 1908.
[228] *Dubrovnik*, 27. VII 1909.
[229] *Crvena Hrvatska*, 28. VII 1909.

protiv Rauchova režima u Hrvatskoj. Zbog toga zagrebački sud nije izrekao nijednu smrtnu presudu. Ovakva presuda izazvala je razne komentare u jugoslavenskoj štampi. Smodlaka je pisao:

»Pukla je osuda u Zagrebu nad srpskim patnicima. Neće ih penjati na vješala tanka, osudili su ih *samo* na robiju... Sve optuženike nisu ni osudili; osudili su ih *samo* 31, i svima skupa udariše *samo* 184 godina robije... Neće ih umrijeti ni jedan; samo će ih 31 polako umirati...«[230]

Na račun vladajućih klasa u Beču i Budimpešti i njihove ekspoziture u Zagrebu Smodlaka je uputio ove riječi: »Htjeli su da skrše zakoniti otpor Hrvatske. Hrvatska stoji danas neustrašiva na braniku... Htjeli su da rastepu narodne stranke i da narod stjeraju u tor svojih izmećara... Danas, poslije procesa, narodne stranke mogu im pokazati u svom taboru cijelu Hrvatsku...«[231]

Najveću zaslugu za raskrinkavanje Rauchova režima i za osvjetljavanje političke pozadine Veleizdajničkog procesa nesumnjivo ima znameniti češki učenjak i političar Tomaš Masaryk, koji je već prije dolazio u Hrvatsku i Dalmaciju, lično poznavao glavne nosioce »novoga kursa« Frana Supila i Josipa Smodlaku, cijenio njihov rad i održavao s njima kontakt. Masarykovi govori u austrijskom parlamentu (14. i 18. V 1909) podigli su zavjesu s montiranja i pripremanja Veleizdajničkog procesa.[232] O tim je govorima pisala s priznanjem skoro sva opoziciona i nezavisna štampa u jugoslavenskim zemljama. Prvi pozdravni telegram iz Dalmacije poslao je Masaryku Smodlaka, oduševljavajući se njegovom borbom za pobjedu pravedne stvari:

»Hrvatsko političko demokratsko društvo u Splitu, kao predstavnik Hrvatske pučke napredne stranke u Dalmaciji, osjeća se dužnim da Vama, Svešteniku istine i pravde, Branitelju potlačenih, Osvetniku bespravnih i progonjenih, izrazi svoje iskreno priznanje za obranu 53 naše nevine srpske braće, optužene s veleizdaje u Zagrebu i za Vaš muževni istup protiv izrugivanja pravde i gaženja zakona, protiv nemoralnosti suda i proganjanja optuženika, protiv paklenih pothvata koji teže da rastave Srbina od Hrvata i da zaprječe njihovo ujedinjenje.«[233]

Proces je dobio najširi publicitet i u širokoj svjetskoj javnosti. Živko Vekarić iznio je nepoznat detalj o tome tko je bio glavni dopisnik britanske i američke štampe o Veleizdajničkom procesu i njegovim specifičnostima:

»Najpoznatije engleske i američke novine donosile su sa procesa takve detalje da su se austrougarske vlasti uzalud trudile oko toga da otkriju dopisnike nekih listova. Ti dopisnici međutim nisu ni bili u Zagrebu, jer je dopise slao — prateći hrvatsku štampu — naš novinar J. F. Lupis-Vukić, tadanji narodni zastupnik na Dalmatinskom saboru, koji je u to vrijeme živio na Korčuli, odakle je izvještavao vodeće engleske i američke listove.«[234]

[230] *Svršeno je. Sloboda,* 8. X 1909.
[231] Ibid.
[232] T. G. Masaryk, *Der Agramer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina.* Wien, 1909.
[233] *Zahvala Masaryku. Sloboda,* 28. V. 1909.
[234] Živko Vekarić, *Tridesetogodišnjica Friedjungovog skandala. Novosti,* Zagreb, 26. III 1939.

Dopisi Ivana Lupisa-Vukića izlazili su u najvećem britanskom dnevniku *The Times* i u jednom od glavnih američkih žurnala *Nev York Daily Tribune* (u kome su 1853. Marx i Engels objavili svoje znamenite članke o istočnom pitanju). Lupis-Vukić postao je dopisnik tih velikih svjetskih listova zahvaljujući preporuci Henry Wickhama Steeda, vanjskopolitičkog urednika *Timesa*, i istaknutog britanskog historičara R. W. Setona-Watsona.[235]

Još više pažnje posvetio je Smodlaka Friedjungovu procesu, koji je u još većoj mjeri nego Veleizdajnički proces uzbudio svjetsko javno mnjenje. Do procesa je došlo zato što su Heinrich Friedjung[236] i Friedrich Funder[237] objavili članke u vodećim bečkim listovima, u kojima su optužili Frana Supila i rukovodstvo Hrvatsko-srpske koalicije da su plaćenici srpske vlade i da za njezin račun i prema njezinim direktivama rade na rušenju Austro-Ugarske.[238] Proces je vođen pred porotnim sudom u Beču od 9. do 23. XII 1909. Prema ocjeni Vase Bogdanova: »Na tom ponajkrupnijem političkom procesu u Austro-Ugarskoj Monarhiji vodila se parnica između Habsburške dinastije i bečke vlade na jednoj i većine Hrvatskoga sabora i predstavnika Srbije na drugoj strani. Ovaj proces predstavlja završnu fazu onog šestogodišnjeg otvorenog sukoba između austrijske i južnoslavenske politike koji je počeo 1903.«[239] Osumnjičeni kao »veleizdajnici« i »plaćenici« jedne strane države, s kojom se Habsburška Monarhija nalazila već godinama u latentnom sukobu, Supilo i drugovi iz Koalicije tužili su Friedjunga i Fundera sudu kao klevetnike. *Slobodu* je za sve vrijeme procesa donosila iscrpne izvještaje o toku suđenja u Beču. U svom prvom uvodniku Smodlaka piše:

[235] Lupis-Vukić bio je godinama suradnik *Slobode* i *Novog lista*, prijatelj Smodlake i Supila, a preko njih je došao u kontakt sa Steedom i Watsonom. Austrijska obavještajna služba uspjela je dokučiti tko je slao ove dopise stranim listovima, kao što se to jasno vidi iz povjerljivog izvještaja vojne kancelarije Franje Ferdinanda ministru unutrašnjih poslova barunu Heinholdu, u kome se izričito spominje ime Lupisa-Vukića kao dopisnika *Timesa;* kopija tog izvještaja poslana je grofu Attemsu u Zadar. (Tajni spisi Namjesništva, godište 1913, svezak 570/64). Zbog toga je Lupis-Vukić kao »politički sumnjiv« odmah u početku rata bio uhapšen, zatvoren i maltretiran.

[236] Austrijski historičar, redovni profesor Sveučilišta u Beču, redovan je član Carske akademije znanosti i umjetnosti u Beču, počasni doktor Heidelberškog sveučilišta, autor djela: *Österreich von 1848 bis 1860; Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1856–1866; Der Krimkrieg und die österreichische Politik; Das Zeitaler des Imperialismus 1884–1914;* itd. itd.

[237] Austrijski publicist i političar, glavni urednik *Reichsposta,* organa Luegerove klerikalne stranke, zastupnik u bečkom parlamentu, povjerljiva ličnost Franje Ferdinanda, redaktor i izdavač zbirke *Aktenstücke zur Grosserbischen Propaganda in Österreich – Ungarn* (Wien, 1909).

[238] Funderov članak publiciran je u *Reichspostu* 23. III 1909; Friedjungov u *Neue Freie Presse,* neslužbenom organu austrijskog ministarstva vanjskih poslova, 25. III 1909.

[239] V. Bogdanov, *Friedjungov proces, Enciklopedija Jugoslavije,* III, 406.

»Bečka porota nalazi se doista u neobičnom položaju. Ona ima da prosudi ispravnost Friedjungovih i Funderovih objeda protiv Hrvatsko-srpske koalicije, a da ne može dobiti uvida u tajanstvene dokumente o kojima toliko govore tuženici.«[240]

Smodlaka likuje od radosti što je proces već u toku prvih dana pokazao da je hajka protiv Supila i Koalicije inscenirana i montirana bez stvarnih dokaza:

»Politički uspjeh procesa međutim je već do sada za objeditelje — negativan. Sam Friedjung kaže da on ne tvrdi da je Koalicija izvela naloge iz Beograda i da je bila veleizdajnička... Na razne upite odvjetnika optuženih priznali su i Friedjung i Funder da su dokumente dobili ili da su im pokazani od visoko položenih osoba koje su u državnoj službi, dakle su priznali da je cijelu kampanju priredilo vanjsko ministarstvo Priznali su da originala nemaju, dapače da mnoga nisu ni vidjeli...«[241]

Svjedočenje Bože Markovića, Ljube Davidovića, Milorada Pavlovića i drugih srbijanskih političara i javnih radnika u prilog Supila i Koalicije izazvalo je razumljivo oduševljenje u hrvatskoj štampi. *Sloboda* piše:

»Odvažnost Srbijanaca koji su došli u Beč svjedočiti u procesu Friedjung upada svakome u oči i djelovala je na sud i javnost. Usprkos mogućnosti i otvorenih grožnja da budu uhapšeni i suđeni kao veleizdajnici, oni su redom došli, iz vlastite pobude, da svjedoče za istinu. Ovo daje njihovim iskazima još veću moralnu snagu.«[242]

Isto je tako u hrvatskoj štampi zapaženo i svjedočenje Mihaila Polita-Desančića, za koga se u falsificiranim dokumentima tvrdilo da je »plaćenik« Pašićeve vlade i pešťanskog režima, iako je opće poznato da je Polit godinama bio najveći politički protivnik Nikole Pašića, kao i mađarskih vlastodržaca. *Sloboda* to popraćuje ovim komentarom: »Kod preslušanja dra M. Polita priznao je Funder da je htio brisati iz dokumenata njegovo ime, na što je ustanovljeno da je i drugdje u dokumentima štošta brisano«.[243] Friedjung je također nakon Politova svjedočenja reterirao.

U jeku Friedjungova procesa, kada su protiv Supila i Koalicije podizane najteže optužbe, Dalmatinski sabor namjerno nije sazivan, zato što se pretpostavljalo da će doći do izjave solidarnosti sa Supilom i drugovima. Inicijativom Josipa Smodlake i Vjekoslava Škarice zakazana je javna skupština u Splitu (za 19. XII 1909), ali je kotarsko poglavarstvo skupštinu zabranilo. Policijskoj zabrani se doskočilo na taj način što je održan ilegalan pouzdanički sastanak u dvorani »Hrvatskog doma«, pod predsjedništvom Vicka Milića, nekadanjeg splitskog gradskog načelnika i jednoga od začetnika politike »novoga kursa«. *Sloboda* piše:

[240] *Friedjung i njegovi dokumenti. Sloboda,* 13. XII 1909.

[241] Ibid.

[242] *Odvažnost Srbijanaca. Sloboda,* 20. XII 1909.

[243] *Kronika procesa Friedjung. Sloboda,* 20. XII 1909.

»Na to je dr J. Smodlaka obrazložio potrebu da, kad nema skupštine, splitsko građanstvo pismeno upravi na Koaliciju i Supila pouzdanicu sa svojim potpisima. Spomenuo je kako je nedostojno govoriti da »treba pričekati«, da »treba vidjeti«, da se »ne treba prenagliti«. Ili vjerujemo u narodnu borbu i njene predstavnike... ili ne vjerujemo.«[244]

Na kraju sastanka je donesen zaključak da se upute izjave solidarnosti i povjerenja Supilu i predsjedništvu Koalicije. Tekst je sastavio Smodlaka, a izjave su potpisali svi prisutni, bez obzira na stranačko opredjeljenje. Tekst glasi:

»Hrvati spljetski – pošto nije bilo dozvoljeno održavanje javne skupštine, sazvane za dan 19. decembra 1909 – izrazuju ovim putem, bez razlike stranaka, nepokolebivo pouzdanje članovima Hrvatsko-srpske koalicije, a poimence narodnom zastupniku Franu Supilu, osuđujući s prezirom klevetničke napadaje u bečkoj sudnici, kojima je ovaj čas, u osobama čeličnih i prokušanih narodnih boraca, izložena čast imena hrvatskoga i srpskoga.«[245]

Nijedan političar u Dalmaciji nije tako oštro osudio inicijatore Friedjungova procesa kao Smodlaka u svojem značajnom uvodniku *Dosta je komedije!* On piše:

»Jer ako išta, a to bečki proces najbolje dokazuje kako se je kroz godine u ovoj Monarhiji odigravala i kako se sada odigrava jedna žalosna, nedolična komedija, na račun Slavena uopće, a Južnih napose, i koja je nas Hrvate i Srbe u Monarhiji najviše oštetila. Ovu komediju zove sve veći i veći broj vanjske štampe — sramotom.«[246]

Ne samo Friedjungu i Funderu nego i onima koji su stajali iza tih bečkih historičara i publicista, a to znači ministru vanjskih poslova grofu Aloysu Lexi von Aehrenthalu i prestolonasljedniku Franji Ferdinandu, Smodlaka je očitao ovu lekciju:

»Ne zna se doista što je veće: nesposobnost mračnih falsifikatora, nesposobnost Raucha i družine, nesposobnost političara, državnika i historičara! Zlo rodi zlo! Poštena politika je najumnija, najuspješnija politika. Pravedna politika djeluje bolje od tamnica i bajuneta.«[247]

Državno odvjetništvo vršeći cenzuru našlo je »da je tim riječima počinjeno zločinstvo smetanja javnoga mira« i zaplijenilo Smodlakin članak. Obavještavajući o tome čitaoce, *Sloboda* konstatira: »Ovo je zaista svjetski rekord policajske cenzure, prema kojemu neka se sakriju i cenzori Abdul-Hamidovi i oni Svetoga Sinoda.«[248]

U istom broju *Sloboda* na prvoj strani, na prvom mjestu, donosi dva telegrama iz Beča, koja mnogo govore. U prvom telegramu se kaže: »Koalicija imade u rukama senzacionalne dokumente o naručivanju Friedjungovih »dokumenata«, koji teško kompromituju neke najviše od-

[244] ***Split za Supila i Koaliciju.*** *Sloboda*, 20. XII 1909.
[245] ***Srbobran,*** **Zagreb**, br. 267, 1909.
[246] *Dosta je komedije! Sloboda*, 20. XII 1909.
[247] Ibid.
[248] *Doli politika poštenja i pravednosti! Sloboda*, 22.XII 1909.

govorne državničke ličnosti.«[249] Drugi telegram poimence spominje jednu sivu eminenciju iz neposredne blizine Franje Ferdinanda – tajnog dvorskog savjetnika Josepha Baernreithera.[250] Telegram glasi:

»Posredovanje Baernreithera, za koga se znade da ima veza sa prestolonasljednikom, pobudilo je opću pažnju. Drži se općenito da je to posredovanje uslijedilo na želju samoga prestolonasljednika, koga je Friedjung netaktično upleo u proces i koji želi da sa Koalicijom sklopi mir.«[251]

Baernreither, koji je s velikom pažnjom pratio cijeli tok procesa, kada su falsifikati postali očigledni, došao je lično Supilu, molio ga »da se svim silama zauzme da se iz ove strašne situacije izađe« i uvjeravao ga »da se tu ne radi o Friedjungu, pa ni o Aehrenthalu, da se radi o većim faktorima i interesima, o ugledu austrijskog sudstva, o glasu naše diplomacije, o časti Monarhije, pa da tu blamažu treba svakako spriječiti.«[252] Supilo je prvobitno tražio »da se na pozornicu procesa pozovu glavni akteri i glavni krivci, bar kao svjedoci, kad se sam Friedjung na njih poziv-lje«, ali kad su nekoji članovi Koalicije izjavili da oni znadu »tko iza Baernreithera stoji, pa da se mora primiti«, pristao je i on na kompromisno rješenje, tako da se, na koncu konca, »nateglo do one definitivne izjave koju su Friedjung i branitelj *Reichsposta* dali i proces je bio zaključen sa historičkom blamažom bečke visoke politike, o kojoj je pisala skoro čitava evropska štampa.«[253]

O ulozi Baernreithera kao posrednika između zavađenih tabora postoje razne hipoteze, manje ili više vjerojatne, ali do danas još nepotvrđene potpuno vjerodostojnim dokumentima. Dok Smodlaka pretpostavlja da je on preuzeo posredničku ulogu »na želju prestolonasljednika«, dotle je Seton-Watson, koji je pisao na osnovi autentičkih informacija dobivenih od Masaryka, Supila i H. W. Steeda, koji su lično prisustvovali procesu, prikazao Baernreitherovu ulogu s ovim pojedinostima:

»Tek što se povuklo sudsko vijeće, ponovo su počeli razgovori između obje stranke; ali prošli su mnogi časovi i te večeri i idućeg prijepodneva — u srijedu 22. prosinca — dok nije postignuta određena suglasnost. Dr J. M. Baernreither, jedan od najistaknutijih njemačko-austrijskih političara, čovjek koji je uživao povjerenje i

[249] *Zadovoljština Koaliciji. Sloboda,* 22. XII 1909.

[250] Porijeklom iz starog češkog plemstva, rođen u Pragu, dugogodišnji zastupnik u češkom zemaljskom saboru i u bečkom parlamentu, protivnik dualizma, Joseph Baerenreither (1845–1925) zalagao se za federalističko uređenje Habsburške Monarhije, za djelomično zadovoljenje čeških i hrvatskih zahtjeva i za umjereniju politiku prema narodnostima. Bio je ministar trgovine u vladi grofa Thuna (1898–1899) i ministar socijalne politike u vladi baruna Ernsta Seidlera (1916–1917). Objavio je nekoliko zapaženih državnopravnih, političko-historijskih i memoarskih djela: *Bosnische Eindrücke* (Wien, 1908); *Zur böhmischer Frage* (Wien, 1910); *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg* (Berlin, 1928).

[251] *Na želju prestoljonasljednika? Sloboda,* 22. XII 1909.

[252] Frano Supilo, *Proces Friedjung – »Reichpost« i Hrvatskosrpske koalicije.* Otvoreno pismo F. Supila, narodnog zastupnika delničko-čabarskog kotara, svojim izbornicima. Rijeka, 1910.

[253] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj.* Zagreb, 1953, 234.

grofa Aehrenthala i prestolonasljednika, pojavio se na sceni i učinio sve da dođe do kompromisa. On je hitno zamolio Supila i njegove drugove da razmisle o strahovito ozbiljnim posljedicama intransigentnog držanja s njihove strane – ta radi se o glasu austrijske diplomacije i o časti Monarhije; on je ponudio čak i pozitivno jamstvo za uklanjanje vladajućeg apsolutizma u Hrvatskoj. Njihov pristanak mogao se dobiti samo za takvo poravnanje, čiji bi sastav sasvim onemogućio kasniju primjenu bilo kojeg »dokumenta« protiv njih«.[254]

Međutim, sam Baernreither, osjetivši se vjerojatno lično pogođen takvim aluzijama, reagirao je sasvim određeno na te aluzije i pokušao da pripiše inicijativu za pregovore između zavađenih strana samom predsjedniku zemaljskog suda, dru Wachu:

»Ja nisam imao, kao što Seton-Watson i drugi pogrešno obavještavaju, nikakvo naređenje od strane Aehrenthala da nastojim da dođe do poravnanja. Naprotiv! Kratko vrijeme prije toga rekao mi je Aehrenthal da on o cijeloj stvari ne želi ništa znati, proces se njega ne tiče. Wach, predsjednik zemaljskog suda, bio je taj koji je, na početku procesa naginjući na stranu optuženoga, sve više dolazio u škripac, i zbog toga apelirao na mene. Na njegovo traženje ja sam se angažirao. Iste zahtjeve postavio je i prof. Masaryku, i mi smo paralelno radili na poravnanju procesa«.[255]

Po sebi se razumije, Baernreither se angažirao zbog sasvim drugih motiva i iz drugih aspekata nego Masaryk. Pokušavajući da inicijativu za pregovore pripiše Wachu, Baernreither je namjerno prešutio činjenicu, njemu dobro poznatu, da je i Wach bio blizak Aehrenthalu i da je vodio proces prema njegovim direktivama.

Udara u oči da Baernreither nije odmah reagirao na Watsonove aluzije (objavljene 1913) nego mnogo kasnije, u svom dnevniku, štampanom tek tri godine poslije njegove smrti. Sve su to indicije koje pokazuju da Watsonove iluzije nisu izrečene bez osnove. Doduše, da bi otklonio od sebe sumnju da je radio prema Aehrenthalovim direktivama, Baernreither tvrdi da mu je kasnije sam Aehrenthal oštro zamjerio što se »umiješao u stvar«,[256] ali i ovo tvrđenje gubi od svoje uvjerljivosti, jer je i ono mnogo kasnijeg datuma, a publicirano je isto tako poslije smrti i jednoga i drugoga aktera u ovim zbivanjima.

Povodom okončanja procesa zagrebački *Pokret*, glavni organ Hrvatsko-srpske koalicije, pisao je da je *»pobijedilo narodno poštenje«*. Smodlaka se slaže s tim mišljenjem, ali ga u posebnom uvodniku dopunjuje ovim kritičkim refleksijama:

»Ali mi bismo još nadodali da je pobijedila i narodna politika. Nije pobijedila tako da su se njeni ciljevi ostvarili, ali je pobijedila njena moralna snaga. Jer čim je priznato poštenje našoj narodnoj borbi, čim je priznato da naš narod nije ni plaćen, ni žrtva plaćenika, čim je priznat lojalitet borbi našoj, a da se pri tom nismo ni za trunak odrekli ni jedne temeljne misli, ni pravca dosadanje politike, dapače ni njenih metoda, onda je jasno da je priznata i dopustivost, da je priznato i građansko pravo

[254] R. W. Seton Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913, 311.

[255] Joseph M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches*. Herausgegeben und eingeleitet von Prof. Joseph Redlich. Berlin, 1928, 140.

[256] Ibid. 141-142.

toj politici unutar Monarhije. Čim su pale klevete da je ta politika veleizdajnička, odmah se mora povući daljnja konsekvencija i reći da je pobijedila misao narodnog jedinstva Hrvata i Srba, misao politike slobodnih ruku, misao da je dozvoljeno i potrebno podržavati dobre odnose i sa braćom istoga naroda izvan Monarhije, odnose prijateljske.«[257]

Poslije reteriranja Friedjunga i Fundera i posredničke uloge Baernreithera Smodlaka pretpostavlja: »Sada, momentano, hoće i vanjska politika Monarhije da uspostavi dobre veze sa Srbijom. Ona može imati zato svoje posebne razloge, političke (kao ustuk proti pokretu balkanske federacije) i ekonomske (za trgovinski ugovor sa Srbijom)«.[258]

Ako se uzme u obzir okolnost da je ovaj članak napisan neposredno poslije Friedjungova procesa i da je objavljen u drugom izdanju dotičnog broja *Slobode*, sav izmrcvaren od cenzure, onda je jasno da se u njemu nije moglo reći sve ono što se željelo. Pozivanje na »lojalitet« bilo je – u tadanjim političkim uvjetima – samo nužna taktika, da bi se osnovna misao mogla barem između redova nagovijestiti. Smodlakina aluzija na balkansku federaciju odnosi se očito na referate i diskusije vođene na prvoj balkanskoj socijal-demokratskoj konferenciji, koja je održana u Beogradu od 25. do 27. XII 1909. Tu je riječ o »zajedničkoj akciji socijalne demokratije od Trsta do Crnoga Mora i Carigrada.«[259] Jasno je da je ova akcija bila usmjerena ne samo protiv dotrajale turske carevine nego, u krajnjoj liniji, i protiv Habsburške Monarhije. Iako nije stajao na socijalističkim pozicijama, Smodlaka se u načelu slagao s osnovnom koncepcijom Dimitrija Tucovića o balkanskoj federaciji: »Grupisanje i uzajamnost zemalja i naroda na Balkanu jedini je put koji vodi privrednom, nacionalnom i političkom oslobođenju. Savez i zajednica slobodnih balkanskih naroda treba da bude cilj svih onih koji su sa današnjim stanjem nezadovoljni.«[260] Razlika između Tucovićevih i Smodlakinih koncepcija o balkanskoj federaciji sastoji se u tome što je Tucović zamišljao federaciju balkanskih socijalističkih republika, dok je Smodlaka stajao na pozicijama lijevoga krila jugoslavenske građanske demokracije, isto kao Frano Supilo.

Godinu dana poslije veleizdajničkih procesa dolazi do fuzije između dviju vodećih hrvatskih političkih stranaka unutar Hrvatsko-srpske koalicije: Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke. Mirjana Gross pokušava da prikaže uzroke i sam proces fuzioniranja ovih dviju stranaka na ovaj način:

»No i ostali dijelovi Koalicije žele da se u očima vrhova Monarhije kvalificiraju kao vladajuća grupacija. Tomašić i Khuen htjeli su pretvoriti Koaliciju u jedinstvenu poslušnu stranku... S obzirom na odnose između hrvatskog i srpskog dijela Koalicije i na pritisak Beča i Pešte nije bilo moguće iz Koalicije stvoriti jedinstvenu hrvatsko-srpsku stranku, ali ju je trebalo pretvoriti u grupaciju samo dviju stranaka, tj. fu-

[257] *Narodna politika. Sloboda*, 29. XII 1909.

[258] Ibid.

[259] *Prva balkanska socijaldemokratska konferencija. Radničke novine*, Beograd, br. 2, 1910.

[260] Ibid.

zionirati Hrvatsku stranku prava i Naprednu stranku. Naprednjaci su ionako trn u oku Beču po svojim buržoasko-demokratskim shvaćanjima, po svom antiklerikalizmu i zastupanju protubečkih tendencija... Kad bi se naprednjaci odrekli svojih demokratskih shvaćanja i primili program Hrvatske stranke prava, mogao bi se hrvatski dio Koalicije prikazati Beču u lojalnom i umjerenom ruhu i time znatno pridonijeti da se sa saveznicke Srpske samostalne stranke ukloni pečat veleizdaje. I naprednjaci su zaista pokleknuli pred Hrvatskom strankom prava i odrekli se svoga programa, iako se neki kasnije nisu u svemu pridržavali nove linije. Tako je u listopadu 1910. nastala nova, Hrvatska samostalna stranka.«[261]

Međutim, ne samo da se »neki kasnije nisu u svemu pridržavali nove linije« – kako se to ovdje neodređeno tvrdi – nego je činjenica da čitav dalmatinski dio stranke, pod rukovodstvom Josipa Smodlake, nije htio pristati na fuziju i nije ušao u ovu straku. Prema svjedočanstvu Ivana Ribara, člana glavnoga odbora Hrvatske napredne stranke, Smodlaka se lično i u ime dalmatinskih naprednjaka odlučno protivio fuziji sa strankom prava i u znak protesta nije uopće prisustvovao sjednici plenuma na kojoj je donesena sudbonosna odluka o fuziji. Smodlakin istup, s razlogom ističe Ribar, bio je »veliki politički minus za razvijanje i unapređenje u prvom redu politike narodnog jedinstva na cijelom jugoslavenskom teritoriju Austro-Ugarske.«[262] Ribar je aktivno sudjelovao na sjednici plenuma i zabilježio ove pojedinosti o sukobu između dvije grupe:

»Diskusija povedena po izvještaju predsjednika Lorkovića, otegla se do kasno u noć, jer postojali su dobro postavljeni razlozi za i protiv fuzije. Ja, kao član središnjeg odbora, i još jedan delegat naše đakovačke organizacije bili smo s manjinom, koja se protivila fuziji... Novi program fuzionirane nove stranke, pod imenom Hrvatske samostalne stranke, nije pregnantno, kao bivši naprednjački, izrazio narodno jedinstvo, agrarnu reformu, rastavu crkve od države, građanski brak, slobodu savjesti i vjeroispovjedanja, državne škole. U novom programu je bilo sve šturo, neodređeno.«[263]

Isto kao i Smodlaka, i Ribar je bio iskren prijatelj i veliki poštovalac Supila.[264] Ribarevo glasanje protiv fuzije ocijenio je Supilo pozitivno,[265] jer je on bio na strani Smodlakinoj. Supilo je još za vrijeme trajanja Friedjungova procesa istupio iz Koalicije i nije se slagao s njezinom novom političkom orijentacijom. I Smodlaka i Ribar cijenili su Ivana Lorkovića, ali su mu zamjeravali što je on – poslije željezničke pragmatike – skretao sve više u trijalističke vode. Obojica su osuđivali Lorkovića što je pristao da u Koaliciju uđu tako konzervativne ličnosti kao što su bili nadbiskup Ante Bauer, grof Miroslav Kulmer, nekadanji mađaronski veliki župan barun Vladimir Nikolić-Podrinjski, prijašnji mađaronski

[261] Mirjana Gross, *Tendencije buržoazije u Hrvatskoj i Dalmaciji da dođe na vlast.* U knjizi: *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914,* 269.

[262] Dr Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje,* 94.

[263] Ibid.

[264] Dr Kosta Milutinović, *Dr Ivan Ribar. Monografija.* Sisak, 1968, 28, 53–54, 83–84, 97, 114–119, 131.

[265] Ibid.

zastupnik Antun Švarcmajer[266] i njima slični. I Smodlaka i Ribar cijenili su Grgu Tuškana, naročito njegovu odvažnu borbu protiv Khuena Héderváryja, ali uza sve to nisu mogli glasati za naprednjačko-pravašku fuziju, koju su smatrali pobjedom konzervativnih snaga nad naprednima. Zato je Smodlaka odbio da prihvati fuziju s pravašima i sačuvao Hrvatsku pučku naprednu stranku kao samostalnu političku organizaciju, ostajući pri svojemu prijašnjem programu i pri svojim vlastitim pozicijama.

V. Suradnja s omladinskim pokretom

U borbi protiv Austrije Smodlaka okuplja oko svoje stranke ne samo seljačke mase Dalmacije nego i studentsku i srednjoškolsku omladinu, koja je u to doba bila podijeljena u dva tabora: klerikalno-nacionalistički, velikohrvatski, s jedne strane, i napredni, jugoslavenski orijentirani, s druge strane. Napredni omladinci odmah su osjetili da se Hrvatska demokratska stranka, pod Smodlakinim vodstvom, bitno razlikuje od ostalih građanskih stranaka, da unosi u društveno-politički život nešto novo i svježe, i počeli su u sve većem broju surađivati na Smodlakinim listovima *Slobodi* i *Pučkoj slobodi*. Smodlaka prihvaća suradnju omladine i na kulturno-prosvjetnom polju, naročito na prosvjećivanju seljačkih masa u splitskim predgrađima i okolnim selima. Smodlaka ističe nesebičnost i požrtvovnost omladinaca na tom važnom području:

U ovom radu, organizovanom od vodstva stranke, sudjelovali su naročito ondašnji splitski đaci, koji su se znali večerom požrtvovno zatvarati s težacima u tijesne i zagušljive prostorije da ih uče čitanju, pisanju i računanju, da im tumače pročitane knjige i novine, da im predaju dio svog znanja stečenog u školi. Nedjeljom pak, ti bi se vrijedni omladinci razletili po selima splitske okolice, da i onim seljacima donesu luč novog nauka. Teško je opisati oduševljenje koje je ova omladina pokazivala za taj svoj skromni, neopaženi i nenagrađeni rad u narodu . . .«[267]

Jedan od aktivnih učesnika u naprednom omladinskom pokretu u Splitu, a zatim u Zadru, Antonije Filipić iznosi ova svjedočanstva:

»Već od II razreda gimnazije u Splitu bio sam, sa masom svojih vršnjaka i starijih gimnazijalaca, u podmlatku Pučke demokratske stranke, čiji je osnivač i predsjednik bio dr Josip Smodlaka, koji je od 1905. godine nadalje, pored Frana Supila, bio duhovni vođa cijele dalmatinske hrvatsko-srpske ili jugoslavenske omladine progresivno nastrojene. Mi, ondašnji progresivni, revolucionarni, antiklerikalni i ateistički omladinci sakupljali smo se u, po njemu osnovanim, »Pučkim štionicama« u Splitu i

[266] Ribar je bio s razlogom ogorčen na Lorkovića što je izradio da Koalicija oglasi za svog službenog kandidata za saborskog zastupnika u đakovačkom kotaru mađarona i pomađarenog Nijemca Švarcmajera i još mu prijetio da će biti isključen iz stranke ako bude kandidirao protiv Švarcmajera. Ribar je, odazivajući se želji birača, ipak kandidirao i bio izabran za zastupnika, protiv volje Lorkovića i baruna Nikolića, koji su se svim silama zauzimali za Švarcmajera. (Dr Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 112–114)

[267] Dr J. Smodlaka, *Jedan idealni pokret i njegovi grobari*. *Novo doba*, 9. III 1935.

održavali svoje sastanke i slušali predavanja starijih studenata ... Upravo u tim splitskim prostorijama Pučke demokratske stranke razvijao se, pod pokroviteljstvom dr Josipa Smodlake, najprije jugoslavenski napredni omladinski pokret, a malo poslije nacionalno-revolucionarni omladinski pokret, povezan sa Mladom Bosnom.«[268]

Medu dalmatinskim omladincima bilo je i ekstremnih nacionalista, unitarista, »integralnih Jugoslavena« – kako su se kasnije nazivali – koji se nisu slagali s progresivnim, revolucionarnim idejama Antonija Filipića i njegovih drugova s lijevoga krila omladinskog pokreta. Jedan od tih ekstremnih nacionalista, Niko Bartulović, kasniji osnivač i glavni ideolog Orjune, ovako objašnjava načelna razmimoilaženja unutar jugoslavenskog omladinskog pokreta u Dalmaciji:

»Pokret realista bio je odrešito antinacionalistički, obojen pomalo sa socijalizmom i sa najjačim težištem u antiklerikalizmu i antitradicionalizmu ... Posve prirodno, da neprijatelja što jače utuče, jurišao je najprije na barjake, na tradicije, na tzv. svetinje, na sve što je sačinjavalo religiju stekliškog patriotizma. Da otme zavedene mase pravaštvu, udario je na klerikalizam, a da te mase i nečim pozitivnim k sebi privuče istaknuo je socijalni program i, kao u svakom elanu, pošao i dalje, katkada do čistog socijalizma. Posve prirodno, u borbi je teško odrediti granice, pa je tako i borba protiv tradicija i klerikalizma dovela do toga da se prešlo u drugu krajnost: realizam je pomalo postao pokret fanatika antiklerikalizma, fanatika sitnog rada i ponegde fanatika antinacionalizma.«[269]

Smodlakine simpatije bile su na strani lijevih omladinaca oko Filipića, a ne na strani ekstremnih nacionalista oko Bartulovića. U principu, Smodlaka je bio za homogen, monolitan omladinski pokret, ali je želio i nastojao da taj pokret bude napredan, antiklerikalan i socijalan. U svojim uspomenama Smodlaka ovako objašnjava napredne, demokratske snage svoga pokreta:

»Dok su i Hrvatska i Srpska stranka u Dalmaciji bile nacionalističke, kako se danas kaže, Demokratska stranka je bila narodna, poput ruskih »narodnjaka«, ali ujedno i socijalna i demokratska, te živa opreka nacionalizmu... Demokratska stranka, je, baš kao i Masarykov realizam, bila nešto sasvim drugo nego je nacionalizam. Toliko je to istina da su nacionalistički omladinci 1911. i slijedećih godina isticali razlike između sebe na jednoj strani i Masarykovih naprednjaka i dalmatinskih demokrata na drugoj.«[270]

Smodlaka je zauzeo pozitivan stav ne samo prema naprednom omladinskom pokretu kod Hrvata nego i kod Srba. Kada je srpsko akademsko društvo »Zora« u Beču pokrenulo svoj mjesečni časopis *Zora* kao »glasnik srpske napredne omladine«, Smodlakina *Sloboda* bila je među prvima koja je pozdravila srdačnom dobrodošlicom pojavu prvoga broja *Zore*, koji je izašao 1. I 1910. Redakcija *Zore* obratila se većem broju istaknutih političara i javnih radnika iz redova opozicionih građanskih stranaka i grupa iz raznih jugoslavenskih zemalja i pokrajina, s mol-

[268] Pismo dra Antonija Filipića od 5. II 1969. autoru ove studije.

[269] Niko Bartulović, *Od revolucionarne omladine do Orjune*. Istorijat jugoslavenskog omladinskog pokreta. Split, 1925, 8.

[270] *Novo doba*, 2. III 1935.

bom da iznesu svoja zapažanja o problemima, o kojima će se raspravljati na predstojećem jugoslavenskom omladinskom kongresu u Beogradu. Od hrvatskih političara s demokratske građanske ljevice prvo se odazvao Frano Supilo. U svom značajnom članku *Omladina i narod*, koji je redakcija s razlogom objavila na uvodnom mjestu, Supilo upozorava omladinu na skrivene opasnosti koje joj prijete s raznih strana:

»Najviše se treba čuvati ekskluzivističkih i separatističkih instinkta, zatim klerikalnih zasjeda sa vjerom. To su nam najgori dušmani, protivnicima pak oprobana sredstva za paralizovanje nezavisne politike. Neka nitko ne misli da je ovo banalna jedna fraza. Mogao bih iz vlastitog iskustva i opažanja donijeti sijaset primjera da dokažem kako se u tome nasjeda mnogo više nego se misli; kako čak i oni koji su uvjereni da su proti svim takovim tentacijama potpuno osigurani znadu im i nehotice zaći u stupicu. Jer varijacije forma pod kojima se te zamke podmeću znadu biti tako zamamne i prevarne da ih je na prvi mah skoro nemoguće prozreti. U najgorem slučaju ispolje se sa strašilom veleizdaje. Sve je ovo u našem narodu znalo uvijek polučiti velike efekte. Bar kod onih Hrvata i Srba koji su tako odgojeni da boreći se za narodna prava žele istodobno sačuvati milost onih za koje i sami vrlo dobro znadu da su tim pravima protivni. Zato omladina treba da se dobro čuva takova odgoja. *A to nije teška stvar, ako čovjek slobodnu misao i demokratizam prigrli kao jedine pouzdane vodiče u politici narodnog jedinstva.* Niti će ga onda zavesti separatizam i ekskluzivizam, niti će mu naškoditi klerikalizam, niti će ga sablazniti kojekakva strašila radi njegovih velikih i odvažnih misli. Dapače: one tada rađaju akcijom. Ta je raznovrsna ne samo radi ćudi i temperamenta pojedinaca nego i radi raznovrsnih potreba naroda. Ali je ta akcija, prožeta ovakovim mislima i odgojem, uvijek plodna. Plodna je ona i onda kada. marljivošću i ustrpljivošću mrava, ustraja zemljoradničke zadruge, scoske blagajne i tečajeve za analfabete, *kao i onda kada smionošću sokola poleti na opasne koncepcije i čine, pred kojima se još toliki zgražaju.* U svakom slučaju, unosi u narod snagu i vjeru, jako svjetlo i velike ideje.«[271]

Supilo je imao puno moralno opravdanje da ovako piše, jer se nikada nije dao »sablazniti« od »kojekakvih strašila«, niti je gramzio za vlašću i materijalnim koristima. Za vrijeme prve vladavine Hrvatsko-srpske koalicije (1906-1907) mogao je dobiti jedan od najvećih položaja u Hrvatskoj, ali ga nije uzeo, jer je želio ostati nezavisan, i tada, i kasnije.

Ubrzo poslije Supilova članka pojavio se u *Zori*, opet na uvodnom mjestu, Smodlakin članak,[272] koji je također bio zapažen u tadanjoj hrvatskoj, srpskoj, bugarskoj i ostaloj slavenskoj štampi. Odmah u početku svojih izlaganja Smodlaka ističe da se ne može govoriti o jednoj jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji, niti o jednoj jedinstvenoj jugoslavenskoj kulturi:

»Oko jugoslavenskih masa – miliona kulturno zaostalih ratara srodnih po jeziku i po krvi, a pocijepanih vjerom, tuđinskim utjecajima i državnim granicama — natežu se četiri glavne i još gdjekoja sporedna organizacija nacionalnoga ili narodno-vjerskoga tipa. Između tih se najistočnija (bugarska) najjače odvojila od ostalih, te se možda za uvijek otcijepila, a sve bez razlike bore se jedna s drugom, tražeći svaka porast i ojačanje u oslabljenju susjedne srodne skupine, a u istinu slabeći na taj način svaka sebe

[271] *Omladina i narod. Zora*, Beč, juni – juli 1910.

[272] *Pred jugoslovenski kongres. Zora*, Beč, oktobar 1910.

i cijeli narodni organizam. Ono malo što je jugoslavenstvo izradilo na kulturnom polju u ovom »vijeku narodnosti« sve to nosi separatističko obilježje članske anarhije... Ovo drobljenje i međusobno trvenje znak je kulturne zaostalosti, i ujedno je glavni uzrok slaboći Jugoslavenstva, koje kao takovo nema ni glasa, ni poznanstva u Evropi.«[273]

Baš zbog takvog nepovoljnog stanja stvari Smodlaka pozdravlja »najnoviji omladinski pokret, koji svaki dan stiče to veće simpatije kod pristaša kulturnog ujedinjenja Južnih Slavena«. Želeći da i sa svoje strane pridonese »da se kulturna zajednica jugoslavenska što prije i što lakše privede u djelo«, Smodlaka upućuje omladini poruke i savjete:

»Omladina, koja ozbiljno i promišljeno uzimlje u svoje ruke akciju, treba da je načistu da dosadašnje metode posve malo vrijede. Stare fraze o nuždi jugoslavenske solidarnosti, o potrebi međusobnog upoznavanja, i slične tima, koje su se dosad redovito rađale u odborima i umirale u rezolucijama, urodile su samo razočaranjem i ozlovoljenjem dobromislećih. Zato će omladina pametno uraditi ako se bude trsila da na jesenašnjem kongresu bude što realnija, što praktičnija... Ako je ova naša omladina u istini i duboko prožeta idejom kulturne zajednice Jugoslavena, te ju hoće da učini glavnim životnim zadatkom svojega pokoljenja, tad će ona moći da vrši i drugu, težu misiju koja joj je namijenjena — da podržava živ pokret u narodu, u kojemu se svaka vatra lako upali, ali još lakše i ugasne.«[274]

Smodlaka je sugerirao organizatorima omladinskog kongresa misao o slivanju posebnih literatura jugoslavenskih naroda u jednu jedinstvenu književnost:

»Svijest jugoslavenske zajednice ili jugoslavensku narodnu ideju (što je u stvari svejedno) može poroditi samo jugoslavenska knjiga. A jugoslavenske knjige još zapravo i nema... Jednom riječju, fali sve što Jugoslavenima treba da upoznadu jedni druge i da upoznadu jugoslavenstvo kao jednu kulturnu cjelinu.«[275]

Da bi se to postiglo, Smodlaka predlaže da bi trebalo da omladinski kongres potakne inicijativu za osnivanje »jednog velikog jugoslavenskog štamparsko-knjižarskog zavoda, koji bi izdavanjem dobrih, a ujedno popularnih i jeftinih književnih djela popunio kulturne praznine, koje danas zijaju sa svih strana«. Smodlaka predlaže da bi istovremeno s osnivanjem ovakvog izdavačkog zavoda trebalo odmah pristupiti formiranju »jednoga permanentnog jugoslavenskog kulturnog odbora, složenog od ponajodličnijih naših ljudi iz raznih krajeva, koji bi dogovorno imali da izrade program jugoslavenskih književnih izdanja, te da podijele rad među duševne radnike«. Smodlaka predlaže da se na kongresu kao »jedna od najprečih kulturnih potreba« postavi pitanje kako da se izradi »jedna jedinstvena stručna terminologija, kako bismo svi koji jednim jezikom govorimo jednim imenom nazivali pojmove i stvari koje nas u ovom čudnom vijeku okružuju«. Smodlaka ističe da bi baš jugoslavenska omladina na svom prvom zajedničkom kongresu trebalo da pokrene pitanje izdavanja »Jugoslavenskog rječnika XX vijeka«, s ovim obrazloženjem:

[273] Ibid. 321–322.
[274] Ibid. 322–323.
[275] Ibid. 323.

»Ako li se zbog razlike jezika ili drugih razloga ne bi dalo predobiti Bugare za ovakav zajednički rad, trebalo bi svakako da Srbi, Hrvati i Slovenci — narod od 12 miliona, koji imaju skoro isti književni jezik — skupa preduzmu kulturno djelo, koje su narodi od njih mnogo manji već davno zgotovili.«[276]

Smodlaka je sugerirao organizatorima omladinskog kongresa i međusobno upoznavanje, putovanje đačke i studentske omladine po svim jugoslavenskim zemljama, osnivanje jugoslavenskih turističkih klubova i putničkih agencija.[277] Omladina je prihvatila ovu Smodlakinu misao, samo joj je dala jače revolucionarno nacionalnooslobodilačko obilježje. Britanski historik R. W. Seton-Watson tačno je zapazio: »Ferijalni savez, koji je tada osnovan na Sušaku i kojemu je duša bio Endlicher, služio je u ono vreme istim svrhama, samo ih je prikrivao svojim programom«. Slovenac Ivan Endlicher i Bosanac Lazar Đukić »bili su naročito aktivni kao lutajući propovednici revolucije.«[278]

Raspuštanje Hrvatskog sabora i uvođenje apsolutizma u Hrvatskoj izazvalo je oštro reagiranje ne samo u Hrvatskoj nego i u ostalim jugoslavenskim zemljama. Srpska studentska omladina priređuje u Beogradu, pred spomenikom kneza Mihaila, veliki miting protiv nametnutog kraljevskog komesara Slavka Cuvaja u Hrvatskoj, 17. ožujka 1912.[279] Jedan govornik poziva omladinu da slijedi primjer Bogdana Žerajića. Mladi pjesnik Tin Ujević govori u ime hrvatske omladine, a oduševljena masa ga pozdravlja frenetičnim aplauzom i poklicima: »Živela slobodna Hrvatska! Živelo srpskohrvatsko jedinstvo!« O tome mitingu piše skoro sva hrvatska štampa.

U drugoj polovini travnja iste godine jedna velika grupa hrvatskih studenata priređuje ekskurziju u Srbiju, posjećuje Beograd, Smederevo, Kragujevac i druge gradove, svuda je dočekana s oduševljenjem, dolazi do bratimljenja sa srpskim studentima i do velikih jugoslavenskih manifestacija.

Beogradski listovi i časopisi donose tom prilikom niz članaka o hrvatskim političarima, književnicima, umjetnicima, nacionalnim borcima i narodnim preporoditeljima. Od ovih napisa svakako je najzanimljiviji članak beogradskog *Pijemonta* o Anti Starčeviću, koji se završava riječima: »Kao neustrašivi borac za slobodu Hrvatske, dela našeg naroda koji tamo živi, kao antiaustrijanac, Starčević je naš narodni borac. Slava mu i večan spomen među nama!«[280] Uz tekst *Pijemont* donosi i sliku ovog hrvatskog narodnog tribuna.

Austro-njemačka vladajuća klasa shvatila je odmah dalekosežno značenje tih susreta hrvatske i srpske omladine i osjetila opasnost koja u

[276] Ibid. 324.

[277] Ibid. 325.

[278] R. W. Seton-Watson, *Sarajevo. Studija o uzrocima svjetskog rata.* Preveo M. Ćurčin. Zagreb, 1926, 46.

[279] *Pijemont,* Beograd, br. 65, 1912.

[280] *Pijemont,* br. 69, 1912.

sve većoj mjeri prijeti Austriji od jugoslavenskog omladinskog pokreta. To jasno pokazuje povjerljivi izvjestaj vojne kancelarije Franje Ferdinanda ministru unutrašnjih poslova barunu Heinholdu, u kojem se kaze:

»Dok je prije studentska omladina razvijala svoju djelatnost samo na kulturnom i društvenom polju, sada se ona nalazi podstaknuta da prede i na političko polje. U svrhu unapredenja vlastitih političkih stremljenja, studentska omladina je osnovala tajne organizacije... po Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini... Pokret koji je izazvala napredna omladina svojim organizacijama vrlo je snazan i obuhvatio je sada skoro cjelokupnu omladinu. Težiste pokreta nalazi se u Dalmaciji, gdje su studenti ovu ideju stvarno i oživotvorili. Ideja vodilja ovoga pokreta je kulturno i nacionalno ujedinjenje Hrvata i Srba i u daljoj liniji stvaranje jedne samostalne države koja bi nastala sjedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Bosne i Dalmacije s kraljevinom Srbijom.«[281]

U ovom povjerljivom izvještaju posebno se upozoravaju odgovorni faktori na političke posljedice ekskurzije hrvatskih studenata u Beograd u drugoj polovici travnja 1912. godine:

»Od velikog značenja za jugoslavenski pokret bila je ekskurzija hrvatskih studenata u Beograd, koja je naravno lungirala kao naučna ekskurzija, ali je na koncu konca ipak nosila politički karakter. Pod ovim vidom dokumentirano je u najrječitijem obliku nacionalno jedinstvo Hrvata i Srba. I ova ekskurzija je potaknuta i izvedena od dalmatinskih studenata.«[282]

Na osnovu konfidentskih informacija dobivenih od austrijske obavještajne službe, koja je u to doba bila naročito razgranata, u izvještaju se iznose i ovakve pojedinosti:

»Među omladinom se otvoreno i bez zazora govori o predstojećem raspadu Austrije, slika kralja Petra nosi se prikriveno kod sebe, a kod mnogih obitelji nalaze se slike »jugoslavenskog cara Karadordevića«. To su plodovi studentske ekskurzije u Beograd, kojom su prilikom srpski oficiri s govorima punim mržnje protiv Austrije upirali svoje oružje na našu teritoriju. I onaj dio studentske omladine koji je sve dotle ispovijedao pravaške poglede vratio se natrag kao iredentista.«[283]

U izvještaju se ne spominju konkretni primjeri, ali se ova aluzija svakako odnosi na bratimljenje Hrvata i Srba prilikom boravka hrvatskih studenata u Beogradu, Smederevu, Kragujevcu i drugim gradovima Srbije 1912. Prilikom jednog banketa pravaški omladinac Janko Baričević veličao je Kraljevića Marka i Miloša Obilića, a Jovan Skerlić je glorificirao Antu Starčevića.[284]

Smodlakina suradnja s jugoslavenskom revolucionarnom omladinom dolazi do punog izražaja u izboru Oskara Tartalje, jednoga od vođa omladinskog pokreta, za urednika *Slobode* i *Pučke slobode*, na mjesto

[281] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva sv. 570/64. Ministar Heinhold uputio je kopiju ovoga izvještaja namjesniku Dalmacije grofu Attemsu 7. V 1913.

[282] Ibid.

[283] Ibid.

[284] Dr Janko Baričević, *Zagrebački djaci u Srbiji 1912. Riječ*, Zagreb 15. II 1930.

dotadanjeg urednika, istaknutog književnika Milana Marjanovića, koji je iz Splita prešao u Zagreb, na novu dužnost. Kao urednik Smodlakinih listova, Tartalja piše s neprikrivenim simpatijama o Luki Jukiću, atentatoru na komesara Cuvaja:

»U Zagrebu 12. avgusta 1912. pada osuda kojom se Luka Jukić osuđuje na smrt vješanjem. I ja sjutradan izdajem *Slobodu* u krvavo crvenoj boji, sa još krvavijim člankom: »U Hrvatskoj se dižu vješala«. *Sloboda* je odmah zaplijenjena. Ovaj broj *Slobode* bio je za mjesece i mjesece izložen u izlogu lista *Pijemont* u Beogradu, u najprometnijoj Knez Mihailovoj ulici. Navečer je u Splitu organizovana i priređena originalna manifestacija: hiljade omladinaca, radnika, seljaka i građana marširale su ulicama grada Splita, mučki, bez riječi, a na čelu povorke nošena su velika vješala. Na obali se manifestacija pretvorila u krvavu demonstraciju, Split je progovorio muški i dostojanstveno . . .«[285]

Kao urednik *Slobode,* Oskar Tartalja joj daje još borbenije nacionalno-revolucionarno obilježje nego njegov prethodnik Milan Marjanović. To se naročito pokazalo neposredno poslije atentata Stjepana Dojčića na kraljevskog komesara baruna Skerlecza 1913. Baš u to vrijeme u političkim krugovima u Zagrebu govorilo se da će komesarijat biti ukinut, da će ponovo biti vraćeno ustavno stanje u Hrvatskoj i da će Skerlecz biti postavljen za bana. Zbog toga je atentat izazvao uzbuđenje i različite komentare u štampi. Kao urednik *Slobode* Oskar Tartalja zauzeo je poseban stav, koji se razlikovao od oficijelnog stava stranačkog rukovodstva. Tartalja je na svoju odgovornost napisao i objavio na prvoj strani lista članak *(Zar i vi?!)* u kome je oštro napao oportunističko držanje vodstva Hrvatsko-srpske koalicije:

»Minulo je od dana atentata nepuna 3 dana i iz toga istoga Zagreba u kojem Dojčić svoj život žrtvuje za čast domovine žica nam javlja da su vođe Hrvatsko-srpske koalicije dr Ivo Lorković i dr Dušan Popović otišli Skerleczu u bolnicu i u ime naroda i Koalicije izrazili svoje ogorčenje i gnušanje nad atentatom. Mi stadosmo i zamislismo se . . . U duši očutismo stid i gnušanje nad tim ljudima, nad takovim narodnim vođama. Zabolilo nas je, duboko zabolilo, i mi, kao Cezar, ožalošćeni i čisto ne vjerujući svojim očima zapitasmo se: Zar i Vi? . . .«[286]

Odmah sutradan *Sloboda* donosi novu vijest, da je i Stjepan Radić, predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke, posjetio Skerlecza, i popraćuje tu vijest ovim komentarom:

»Cuvaj zatvara Stipicu Radića u zatvor radi političkih stvari. Cuvaj je komesar, Stipica Radić se buni i misli na osvetu. Dolazi na vladu komesar Skerlecz. Stipica Radić mu se nudi. Dojčić puca na Skerlecza. Radić ide u bolnicu ranjenom Skerleczu da izrazi svoje negodovanje i osudi atentat. Itd., itd. To isto čine: dr Dušan Popović, dr Aleksandar Horvat, dr Ivo Elegović i drugi. To isto čini: *Hrvatski pokret, Hrvatska, Hrvat, Srbobran, Obzor* i sve druge novine.«[287]

[285] Dr Oskar Tartalja, *Veleizdajnik.* Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla. Zagreb–Split, 1928, 57.

[286] *Zar i Vi?!* . . . Sloboda, 21. VIII 1913.

[287] *Sloboda,* 22. VIII 1913.

Ovi Tartaljini napisi u *Slobodi* izazvali su u Zagrebu, u krugovima rukovodstva Koalicije, oštro reagiranje. U Split dolazi dr Franjo Poljak, jedan od prvaka Koalicije, da se u ime rukovodstva potuži »na stanovište koje je list zauzeo prema Koaliciji uslijed posjeta Lorkovića, Popovića i drugova kod Skerlecza«. Poljak je napisao za *Slobodu* i poseban članak, u kome je pokušao opravdati i objasniti stav rukovodstva Koalicije prema novostvorenoj političkoj situaciji u Hrvatskoj.[288]

Međutim, nije ostalo samo na objavljivanju Poljakova članka. Redakcioni odbor *Slobode* održao je sutradan sjednicu, na kojoj je detaljnije razmotrio cijeli slučaj i donio vrlo karakterističan komunike, koji u cijelosti glasi:

»Za odsutnosti svih članova redakcionog odbora *Slobode*, a pod dojmom netačnih informacija o koracima poduzetim od vođa Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu u povodu atentata na kraljevskog komesara Skerlecza bili su isti vođi napadnuti u ovom listu na način kojim se Hrvatska pučka napredna stranka ne može nikako da istovjetuje. Ne ulazeći u meritorno ocjenjivanje postupka Hrvatsko-srpske koalicije, koje može biti različito prema tome kako tko shvata zadaću Koalicije u najnovijoj situaciji H. P. N. S. smatra vođe Koalicije, a posebno dra Lorkovića, uzvišenim nad svakom sumnjom da bi ih pri zadnjem koraku bila mogla voditi lična korist ili pohlepa za vlašću.«[289]

Prema izvjesnim indicijama sudeći, ovaj je komunike izazvao kod jednoga dijela javnosti, naročito u redovima mlađe slobodoumne inteligencije i napredne omladine, nepovoljan odjek i zato je već sutradan objavljeno još jedno karakteristično saopćenje, iz kojega se daje između redova naslutiti mnogo više nego što je u samom tekstu rečeno:

»U jučerašnjem smo broju donijeli komunike redakcionog odbora *Slobode*, koji je ujedno i glavni odbor stranke, glede pisanja *Slobode*, odnosno koraka poduzetih od vođa Hrvatsko-srpske koalicije. Članke, kojim se redakcioni odbor ne istovjetuje, napisao je naš urednik Oskar Tartalja, pak on za te članke nosi svu odgovornost pred strankom i javnošću. Inače se redakcioni odbor ne istovjetuje pisanjem ovih članaka ukoliko se odnose na osobe vođa Hrvatsko-srpske koalicije, dočim ne ulazi u meritum koraka od njih poduzetih i politike koju Hrvatsko-srpska koalicija vodi, to priznaje svakom pristaši pravo da toli o tim koracima koli o dotičnoj politici po svom osvjedočenju i mišljenju sudi.«[290]

Mnogo kasnije, pišući svoje uspomene, Oskar Tartalja se osvrnuo i na ova svoja razmimoilaženja s vodstvom stranke, i objasnio stvar ovako:

»U redakciji *Slobode* ostao sam do konca, kad je došlo do spora između mene i vođstva stranke. Ja sam napao u jednom članku Srpsko-hrvatsku koaliciju, koja je banu Skerleczu poslala deputaciju da mu čestita nad neuspjelom atentata Stjepana Dojčića na njegovu osobu. Vođstvo stranke se nije identifikovalo sa mojim člankom, te me je dezavuiralo. Ja sam na to povukao konsekvencije i otišao iz redakcije, da pokrenem svoj list, da sam budem i vlasnik i direktor i gazda i sluga.«[291]

[288] Dr Franjo Poljak, *Današnje političke prilike u Hrvatskoj. Sloboda*, 23. VIII 1913.
[289] *Sloboda*, 25. VIII 1913.
[290] *Sloboda*, 26. VIII 1913.
[291] Dr Oskar Tartalja. *Veleizdajnik*, 72.

O politici Hrvatsko-srpske koalicije uoči i za vrijeme rata postoje suprotne ocjene. Kao što je točno rečeno: »Uloga, što ju je Hrvatsko-srpska koalicija odigrala u rješavanju našeg nacionalnog pitanja ide u red najsloženijih i najzamršenijih problema, i sve dosad ona historijski nije definitivno raščišćena.«[292] Svetozar Pribićević,[293] Sava Kosanović,[294] Srđan Budisavljević,[295] Ivan Ribar,[296] Ferdo Čulinović,[297] Vasa Čubrilović,[298] Vaso Bogdanov,[299] Marko Kostrenčić,[300] Jaroslav Šidak,[301] Mirjana Gross,[302] i drugi, dali su svoje priloge – svako sa svojih pozicija – bližem razumijevanju složene historijske uloge Koalicije, ali i pored svega toga ona još uvijek čeka da bude detaljnije proučena i svestranije osvijetljena. Josip Smodlaka, kao suvremenik i aktivan sudionik u ovim krupnim društveno-političkim zbivanjima, dao je također svoj doprinos sagledavanju i analiziranju te problematike. Nekoliko mjeseci pred početak rata Smodlaka je uočio:

»Prilike u Hrvatskoj pratimo možda većim interesom nego prilike u samoj Dalmaciji. Ako i ne pišemo toliko o njima, imamo svoje razloge. Politika koja se danas vodi u Hrvatskoj i sa strane opozicije i sa strane većine toliko je komplicirana i nestalna da je veoma teško o njoj pisati pretenzijom jedne zaokružene slike ili čak tačne kritike. Osobito to vrijedi za politiku Koalicije, koja nije i ne može biti i ne smije biti jasna. Pakt koji je učinjen između nje i grofa Tisze, jedan je akt na koji su bile obje stranke prisiljene: grof Tisza od Beča, koji je ipak uvidio da se na jugu ne smije tjerati mak na konac i nametnuo Tiszi rješenje, a Koalicija opet od spoznaje da je i za nju pogibeljno tjerati mak na konac.«[303]

Mnogo kasnije, iz udaljene historijske distancije, pisao je o političkoj taktici Hrvatsko-srpske koalicije jedan od njezinih prvaka, Ivan Ribar, koji je kao aktivan političar, kao narodni zastupnik Koalicije u Hrvatskom saboru i delegat u ugarskom parlamentu imao prilike da dublje sagleda same osnovice te politike i da ukaže na »konkretne činjenice jednog izvjesnog političkog gledišta, koje su u svakoj etapi svog djelovanja nosile elemente izvjesne narodne politike«. Po Ribaru: »Ta je politika mogla da bude oportunistička, pa čak po svom naličju, subjektivno gledana, i reakcionarna, ali zato ipak u datom momentu jedino realna i pozitivna«. Pored svih svojih slabosti, ta je politika uspostavila i održala suradnju vodećih hrvatskih i srpskih stranaka, usprkos svim nastojanjima

[292] Vaso Bogdanov, *Likovi i pokreti*. Zagreb, 1957. 239.
[293] *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952. 20–35.
[294] *Misao vodilja Svetozara Pribićevića*. Predgovor knjizi: *Diktatura kralja Aleksandra*, VII–XXXVIII.
[295] *Bečki Friedjungov proces. Politika*, 14–31. XII 1959.
[296] *Iz moje političke suradnje*, 7–190.
[297] *Zadarska rezolucija*. Zbornik *Zadar*. Zagreb, 1964. 249–269.
[298] *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd, 1958. 425–440.
[299] *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958. 790–794.
[300] *O jugoslavenskoj ideji kao kohezionoj snazi ujedinjenja jugoslavenskih naroda*. op. cit. 10–12.
[301] *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata*, op. cit. 17–18.
[302] *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*. Beograd, 1960. Ista, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*. Razdoblje od 1883–1914. Zagreb, 1968.
[303] *Politika Koalicije, Sloboda*, 11. III 1914.

austro-njemačke i mađarske vladajuće klase da unese razdor i izazove bratoubilački rat između Hrvata i Srba. Politika Koalicije ostala je do kraja jugoslavenska: »Svaka politika, pa i oportunistička, ako je služila tom velikom idealu i odozdo u svijesti masa vladala, jest narodna i samo s te strane valja osmatrati i ocjenjivati politiku Koalicije, posebno za vrijeme prvog svjetskog rata.«[304]

Braneći Koaliciju od prigovora da je uoči rata i za vrijeme rata vodila pogrešnu politiku, Ribar postavlja težište na ovu osnovu:

»Da bi se spriječile teške i nedogledne posljedice pripremljenih izvanrednih mjera za vrijeme prvog svjetskog rata, koje su uporno tražile njemačka i austrijska soldateska odozgo, te organizirane i odozgo pomagane franko-furtimaške bande odozdo, u formi raseljavanja i uništenja Srba, jugoslavenskih nacionalista, kao i otvorenih borbenih pristalica Hrvatsko-srpske koalicije, nad kojom je od prvog dana rata visio Damoklov mač, ne skidan sve do pred samu kapitulaciju Austro-Ugarske, morao je saborski klub narodnih zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije voditi u ratno vrijeme oportunističku politiku na bazi postojećih temeljnih zakona, na kojima su počivali dualističko ustrojstvo Monarhije i nagodbena zajednica Hrvatske i Ugarske.«[305]

Rukovodstvo Koalicije htjelo je po svaku cijenu – pa makar i stavljajući na kocku svoju popularnost u narodnim masama – da spriječi raspuštanje Hrvatskog sabora, što bi imalo za posljedicu ponovno uvođenje apsolutizma i uspostavljanje komesarijata. Po Srđanu Budisavljeviću, vođi frankovaca, Ivica Frank i Aleksandar Horvat, u dogovoru sa šefom generalštaba Conradom von Hötzendorfom, zaista su podnijeli memorandum (24. VI 1915) bečkoj vladi, sa zahtjevom da se u Hrvatskoj raspusti Sabor, ukloni vlada, rasturi Koalicija i zavede vojni komesarijat na čelu s jednim austrijskim generalom. Međutim, zahtjevi frankovačkih vođa ipak nisu ostvareni.[306]

Ako se usporede Ribarevi argumenti sa Smodlakinim razlozima koji su ga rukovodili da se ogradi od Tartaljinih oštrih osuda oportunističke politike Koalicije u predvečerje svjetskoga rata, postaje jasno da između njihovih gledanja ima mnogo dodirnih točaka. Iako je stajao na krajnjem lijevom krilu Koalicije, i premda se nije slagao s trijalističkim koncepcijama vođa hrvatskoga dijela Koalicije i suprotstavljao se njihovim oportunističkim taktiziranjima, Ribar je ipak ostao u Koaliciji kao narodni zastupnik Hrvatskog sabora. Smodlaka je i poslije Lorkovićeve fuzije s Tuškanovim pravašima i izdvajanja svoje stranke kao samostalne političke organizacije branio osnovnu liniju Koalicije i zato se, u ime rukovodstva stranke, ogradio od Tartaljinih pretjerano oštrih napada na politiku Koalicije.

[304] Dr Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 8–9.

[305] Ibid. 9

[306] Dr Srđan Budisavljević *(Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca,* Zagreb 1958, 24–25) iznosi ove pojedinosti: »Predsjednik ugarske vlade Stjepan Tisza odlučno se usprotivio da se u Hrvatskoj uvede vojni komesarijat. Nije on bio protiv toga zbog interesa Hrvatske. Njemu zbog mađarskih političkih računa nije konvenirala da do odlučujuće riječi u Hrvatskoj dođu vojne vlasti, jer bi to značilo prestanak, odnosno slabljenje utjecaja mađarske vlade na prilike u Hrvatskoj.«

Dok su Smodlaka i Ribar branili političke stavove Koalicije kao aktivni političari, koji su i sami bili članovi i suradnici Koalicije, dotle je Vasa Čubrilović, kao historičar koji ocjenjuje politička zbivanja prema naučnim mjerilima, sagledao da su izvjesni oportunistički stavovi Koalicije bili samo neophodno potrebna maska prikrivanja pravih nacionalno-političkih ciljeva: »Srpsko-hrvatska koalicija, imajući vlast u Hrvatskoj u svojim rukama, vešto je zadržala tu vlast do posljednjeg trenutka i, kad je smatrala da je došlo vreme, skinula je masku lojalnosti i izvela tihu likvidaciju Habsburške države u Hrvatskoj i Slavoniji.«[307]

U jednom dijelu suvremene jugoslavenske historiografije ocjenjuje se vrlo složena politika Koalicije pred rat i u toku rata možda suviše strogo. Prvi od istaknutih jugoslavenskih historičara koji je izrekao oštar sud o ulozi Koalicije u političkom životu Hrvatske poslije 1910, bio je Vaso Bogdanov, autor mnogih značajnih djela iz historije jugoslavenskih naroda u XIX i XX stoljeću, posebno zapažen kao historičar četrdesetosmaške revolucije kod podunavskih naroda. Bogdanov je o ulozi Koalicije pisao u nekoliko navrata,[308] ali je svoj kritički sud sintetizirao u svojoj poznatoj *Historiji političkih stranaka u Hrvatskoj*.[309] Njegov sud glasi:

»Friedjungov proces iz 1909. godine, u kome su se habsburška dinastija i bečki i peštanski vlastodršci okomili protiv Supila smatrajući ga glavnim svojim neprijateljem — uvjerio je koalicionaške građanske političare da sa Supilom neće više moći da se domognu vlasti. To saznanje ih je navelo da učine sve kako bi se što prije riješili i njega i njegove opasne politike. Pa kad je na početku 1910. došao za predsjednika ugarske vlade bivši hrvatski ban grof Khuen, onda tu građansko-činovničku većinu u Koaliciji, nad kojom je sad već stvarno vodstvo preuzeo Svetozar Pribićević, »ni konopima ne bi više od Khuena bio otrgnuo« — i vodstvo Koalicije je odlučilo da po cijenu izdaje narodne borbe za slobodu i napuštanja politike novoga kursa dođe do vlasti u Hrvatskoj.«[310]

Izvan diskusije je da su bečki i peštanski vlastodršci smatrali Supila »glavnim svojim neprijateljem« i da su sve učinili da ga politički onemoguće, ali bez stvarnih dokaza teško da bi se mogla sva odgovornost za oportunističku politiku Koalicije poslije Supilova povlačenja pripisati isključivo Svetozaru Pribićeviću, kada je poznato da je rukovodstvo Koalicije poslije Supila sačinjavao direktorij od predstavnika sve četiri političke grupacije udružene u Koaliciju: Ivana Lorkovića, šefa Hrvatske napredne stranke, Grge Tuškana, šefa Hrvatske stranke prava, Svetozara Pribićevića, predstavnika Srpske samostalne stranke,

[307] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 254.

[308] V. Bogdanov, *Uloga Koalicije i S. Pribićevića do godine 1918*. U knjizi: *Likovi i pokreti*, Zagreb, 1957. Isti, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*. Sarajevo, 1956. Isti, *Šest decenija Regierungsfähig Politike*. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, volumen V. Zagreb, 1968.

[309] Dr Kosta Milutinović. *Dva značajna dela naše istorijske nauke*. *Dnevnik*, Novi Sad, 23. XI 1958. U svom kritičkom osvrtu na *Historiju političkih stranaka u Hrvatskoj* ja sam odao zasluženo priznanje djelu V. Bogdanova, ali sam istakao svoje neslaganje s njegovom negativnom ocjenom uloge i značaja Hrvatsko-srpske koalicije.

[310] V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 792–793.

i baruna Vladimira Nikolića-Podrinjskog, predstavnika tzv. Nezavisnog kluba, u stvari grupe bivših mađarona (»Khuenovih Srba«) koji su stupili u Koaliciju tek uoči njezina prvog dolaska na vlast (1906). Glavni protivnik političke linije Frana Supila unutar Koalicije bio je Vladimir Nikolić.[311] Činjenica je da Pribićević nije zauzimao nikakav rukovodeći položaj u Hrvatskoj, dok je Nikolić bio punih 10 godina veliki župan pod Khuenom, a zatim podban za vrijeme drugog banovanja grofa Pejačevića. Od srpskih samostalaca jedino je Bogdan Medaković bio predsjednik Hrvatskog sabora, dok ostali prvaci ove stranke nisu zauzimali rukovodeće položaje za vrijeme vladavine Koalicije.

Objektivnost zahtijeva da se spomene da su ostali članovi rukovodstva Koalicije također vodili oportunističku politiku. Ivan Lorković, pored ranije uspostavljene veze s patrom Antonom Puntigamom, ličnim ispovjednikom Franje Ferdinanda i sivom eminencijom na njegovu dvoru, dolazi u kontakt i s Josephom Baernreitherom, tajnim dvorskim savjetnikom i gorljivim propagatorom trijalističkog preuređenja Monarhije.[312] U pismu od 1. XII 1911. Smodlaka javlja R. W. Seton-Watsonu, koji je tada još vjerovao u trijalizam, da je Lorković bio kod Baernreithera i vodio s njim »politički razgovor koji je trajao dva sata«, i nastavlja: »Baernreither je pobornik Vaše politike i ima ambiciju da postane onaj austrijski državnik kome ste Vi posvetili *The Southern Slav question and the Habsburg Monarchy*.«[313] Ovo svoje djelo, objavljeno u Londonu 1911, Watson je posvetio »onom austrijskom državniku koji će imati genijalnosti i odvažnosti da riješi jugoslavensko pitanje«. Dalji razvoj događaja će uvjeriti i samoga Watsona da takav austrijski državnik ne postoji i da se jugoslavensko pitanje u austrijskim okvirima uopće ne da riješiti.

U negiranju i potcjenjivanju uloge i značenja Hrvatsko-srpske koalicije poslije Supilova povlačenja od savremenih historičara korak dalje je otišla Mirjana Gross:

»Hrvatsko-srpska koalicija uzmiče sve više pred zajedničkim austro-ugarskim pritiskom. Aktivna politika iskorištavanja teškoća Habsburške Monarhije iz razdoblja novog kursa sve više prepušta mjesto politici inertnog čekanja na raspad Monarhije, a u međuvremenu Koalicija paktira s režimom do te mjere da naposljetku prelazi onu tragičnu granicu, nakon koje pada na pozicije svoje protivnice, mađaronske Narodne stranke.«[314]

Mirjana Gross je zbog privremenih kompromisa rukovodstva Koalicije s Tomašićem i Tiszom identificirala Koaliciju s mađaronima, iako je razlika među njima očigledna. Dok su mađaroni pod Khuenom, Tomašićem i Rauchom, bili poslušni vršioci dobivenih naređenja od vla-

[311] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, 232–233.

[312] Vidi bilješku pod br. 250.

[313] Ostavština R. W. Setona-Watsona. Za prijepis ovoga pisma, kao i ostalih Smodlakinih pisama Watsonu, dugujem posebnu zahvalnost Hughu Setonu-Watsonu, profesoru Sveučilišta u Londonu.

[314] Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 227.

dajućih klasa Habsburške Monarhije, dotle je Koalicija — i pored svega svojega lavirinja — svjesno i sistematski minirala same temelje Austro-Ugarske. To se nesumnjivo vidi iz povjerljivog izvještaja Vojne kancelarije Franje Ferdinanda (1913), iz kojega izlazi da su i sami vrhovi Monarhije smatrali Koaliciju za antidržavnu, protuaustrijsku, veleizdajničku:

»Koalicija sada prikriva svoje srbofilske tendencije, da bi dospjela do vlasti. Ako se Koalicija javno i ne solidarizira s omladinskim pokretom, ona ga ipak zaštićuje svim sredstvima, Program Koalicije je nespojiv sa sadanjim državnopravnim odnosom između Hrvatske i Ugarske, jer je cilj Koalicije financijska samostalnost Hrvatske. Najsnažniji oslonac Koalicije je Srpska samostalna stranka, kojoj pripadaju skoro svi Srbi u Hrvatskoj. Ova stranka ima osim političkih i svoje privredne i kulturne organizacije...«[315]

U izvještaju se posebno ističe da »na vrhu ovoga pokreta stoji Svetozar Pribićević, brat nekadašnjeg austrijskog oficira a sadašnjeg srpskog kapetana Milana Pribićevića, organizatora »Narodnog ujedinjenja« u Beogradu. Srpskom elementu u Hrvatskoj, čija se nepouzdanost može vidjeti iz svojevremenih veleizdajničkih procesa, priključuje se sada i mladohrvatski elemenat.«[316]

Od hrvatskih stranaka unutar Koalicije u izvještaju se posebno upozorava na revolucionarne tendencije Hrvatske napredne stranke. Od naprednjaka se poimence spominje Milan Marjanović, prijašnji urednik Smodlakinih listova *Sloboda* i *Pučka sloboda*, kojega je komesar Cuvaj protjerao iz Hrvatske i koji je kao politički izgnanik našao utočište u Beogradu. U izvještaju se upozorava na istovjetnost krajnjih ciljeva tajnih organizacija napredne omladine, s jedne strane, i Hrvatsko-srpske koalicije, s druge strane: »Ove studentske organizacije su prave borbene organizacije. Tendencije tih organizacija treba da postanu i tendencije Koalicije i daleko nadilaze trijalizam, za koji se izjašnjava još samo Stranka prava«. Međutim — pretpostavlja se u izvještaju — »ako bi došlo do revolucije u Hrvatskoj u interesu Srbije, i pristaše Stranke prava priključile bi se ovom pokretu.«[317] Na kraju izvještaja se zaključuje da »najveća opasnost prijeti od omladinskog pokreta, koji na sve političke stranke vrši snažan utjecaj« i upozorava se da je raspoloženje omladine — »posljedica političkog odgoja od strane Koalicije i, u posljednje vrijeme, i od Stranke prava.«[318]

Iz ovog izvještaja jasno izlazi da je Franjo Ferdinand smatrao Hrvatsko-srpsku koaliciju kao cjelinu i sve njezine stranke i grupe napose (pa čak i Stranku prava, koja se ponajduže izjašnjavala za trijalizam)

[315] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, sv. 570/64 iz 1913. Ovaj »strogo povjerljivi« izvještaj napisao je pukovnik Karl Bardolff, šef Vojne kancelarije Franje Ferdinanda, prema njegovim direktivama; upućen je ministru unutrašnjih poslova barunu Heinholdu, a ovaj je prijepis toga izvještaja poslao namjesniku Dalmacije, grofu Attemsu s popratnim pismom, datiranim u Beču 7. V 1913.

[316] Ibid.

[317] Ibid.

[318] Ibid.

za ozbiljan politički faktor, koji odozdo minira same temelje Habsburške Monarhije i priprema teren za njezino rušenje i dijeljenje. Ona je prema datim uvjetima i trenutnim situacijama mijenjala svoju taktiku i političku strategiju, ali su njezini krajnji ciljevi bili i ostali: ujedinjenje jugoslavenskih naroda izvan austrijskih okvira.

Izlaskom Oskara Tartalje iz redakcije *Slobode* i *Pučke Slobode* ne prestaje suradnja između Smodlakine stranke i omladinskog pokreta. Dolazi samo do promjene urednika. Za novog urednika rukovodstvo stranke bira publicistu i književnika Niku Bartulovića, koji je bio umjereniji od Oskara Tartalje. Vješt novinar i okretan taktičar, Bartulović je stajao na desnom krilu omladinskog pokreta, bio je izrazit nacionalista i unitarista, bez dovoljnog razumijevanja za akutna socijalna i ekonomska pitanja.[319] Smodlaka nije bio zadovoljan Bartulovićevim načinom uređivanja stranačkih listova, ali je većina članova rukovodstva stranke smatrala da je u tadašnjim teškim političkim prilikama, kada je cenzura postajala sve stroža i bezobzirnija, potreban takav urednik kakav je Bartulović, koji je znao pisati spretnije nego Tartalja i na taj način uspijevao da izbjegne sve češće zapljene *Slobode*, čiji je opstanak zbog toga bio doveden u pitanje.

Smodlakina suradnja s omladinskim pokretom imala je svoj epilog na sudu u početku rata. Na optuženičkoj klupi našli su se, među prvima, urednici i suradnici *Slobode* i *Pučke Slobode*. Najteža optužba podignuta je protiv Oskara Tartalje. Glavni državni odvjetnik Marolli u svojoj optužnici, datiranoj u Splitu 21. IV 1915, inkriminira niz Tartaljinih članaka, objavljenih na uvodnom mjestu u *Slobodi*, »koja je već bila iz početka udarila protudržavnim pravcem«, i tereti ga da je ovaj list »stavio u službu jugoslavenskog nacionalno-revolucionarnog pokreta«. Marolli tereti Tartalju da je donio u *Slobodi* (br. 64 iz 1912) program »Narodnog ujedinjenja«, sastavljen u Beogradu; da je u *Slobodi* (br. 66 iz 1912), koji je »tiskan crvenom bojom«, priopćio »rezultat parnice proti Luki Jukiću i drugovima, kličući ujedinjenju i oslobođenju Jugoslavena«; da je u *Slobodi* (br. 72 iz 1912) propagirao ideju »da prava čestita hrvatska nacionalna politika mora da bude identična sa srpskom nacionalnom politikom, tj. cijelom snagom predana nacionalnom idealu, koji nije ni nagodbenjački tužni ideal Srpsko-hrvatske koalicije, ni trijalistički žalosni ideal pravaških frakcija...«; da je u *Slobodi* (br. 95 iz 1912) donio »uvodnik o austrijskoj vanjskoj politici, kojom upozoruje talijansku vladu, saveznicu Monarhije, da se kani ove i da se združi sa Južnim Slavenima...«; da je ustajao u obranu uhapšenih omladinaca i da »kuje u zvijezde druge atentatore po stopama Jukića«.[320] Glavni državni odvjetnik Marolli prelazi zatim na Tartaljine članke, publicirane u splitskoj *Zastavi*, koju je ovaj izdavao i uređivao poslije svoga izlaska iz redakcije *Slobode*, i dolazi do ovih zaključaka:

[319] Niko Bartulović, *Od Revolucionarne omladine do Orjune*. Split, 1925, 8.
[320] Dr Oskar Tartalja, *Veleizdajnik*, 100–101.

»Opisana izvjesna i neizvjesna djelatnost svih današnjih okrivljenika mora se nedvojbeno smatrati cjelinom u iste svrhe, a poticala je očito na mržnju protiv vlastite države, protiv Vladara i članova vladajuće kuće, kao i protiv drugih narodnosti u Monarhiji, pa, protivno, oduševljavala za kraljevinu Srbiju i njezinog vladara te za državnu zajednicu koja bi imala nastati iz ujedinjenih zemalja pripadajućih Monarhiji, a u kojima Jugoslaveni žive, sa onim krajevima Srbije, a sve pod žezlom dinastije Karađorđevića. Isto je tako očito da je spomenuta djelatnost smjerala da zavede druge na otrgnuće zemalja u kojima žive Južnoslaveni od jedinstvenog državnog sklopa Monarhije i na pobunu u istoj.«[321]

Tretirajući Tartalju kao odgovornog urednika *Slobode, Pučke slobode* i *Zastave,* kao autora inkriminiranih članaka objavljenih u tim listovima i kao jednog od nosilaca »protudržavne djelatnosti«, državni odvjetnik optužio je Tartalju da je počinio »zločin veleizdaje«, predviđen paragrafima 58 i 59 Krivičnog zakona, i »zločin uvrijede članova Cesarske kuće«, predviđen paragrafom 64 Krivičnog zakona, i na osnovu toga zahtijevao kaznu teške tamnice od 10 do 20 godina. Sud je Tartalju proglasio krivim i osudio na pet godina teške tamnice.[322]

Niko Bartulović, koji je uređivao *Slobodu* i *Pučku slobodu* poslije Tartalje (od 23. IX 1913. do 25.VII 1914, kada je izašao zadnji broj *Slobode),* također je izveden pred optuženičku klupu i osuđen na tri godine teške tamnice. Od omladinaca, Smodlakinih suradnika, bili su hapšeni i zatvarani: Antonije Filipić, Ante Ćurin, Dušan Milaš, Ivan Alfirević, Špiro Čakić, i drugi. Filipić i Ćurin aktivno su sudjelovali u pripremanju atentata na kraljevskog komesara Cuvaja (1912), bili su uhapšeni i istjerani iz svih škola u Austro-Ugarskoj, a zatim protjerani. Zahvaljujući Smodlakinoj preporuci, Filipić je završio gimnaziju i maturirao u Beogradu, ali se vratio u Dalmaciju, pretpostavljajući da je stvar zastarjela i bačena u zaborav; međutim bio je ponovo uhapšen i odmah na početku rata deportiran u Maribor, zajedno s drugim istaknutim omladincima iz Dalmacije. Zatvor u Mariboru bio je stjecište mnogih opozicionih političara i javnih radnika koji nisu uspjeli da se pravovremeno sklone u inozemstvo. Tu, u mariborskom zatvoru, omladinci su zatekli Josipa Smodlaku, koji je među prvima bio uhapšen i deportiran u Maribor. Filipić piše: »Svi mi omladinci koji smo bili u zatvoru smatrali smo dra Josipa Smodlaku svojim duhovnim ocem i vođom.«[323]

Mogao bi se navesti još čitav niz primjera Smodlakine suradnje s omladincima iz Dalmacije i iz drugih jugoslavenskih zemalja, ali se već iz navedenoga može dovoljno jasno uvidjeti da je on bio — pored Frana Supila — jedan od onih, vrlo rijetkih, hrvatskih građanskih političara koji je umio da uspostavi direktan kontakt s omladinom, da znatan dio omladine okupi oko sebe i aktivizira u borbi za zajedničke narodne ideale. Zahvaljujući svojoj dosljednoj borbi protiv klerikalizma, pro-

[321] Ibid. 104.

[322] Ibid. 109.

[323] Pismo dra A. Filipića od 5. II 1969. autoru ove studije.

tiv Austrije i protiv »Bečana«, kojih je bilo u većoj ili u manjoj mjeri u svima građanskim strankama u jugoslavenskim zemljama, Smodlaka je našao zajednički jezik s generacijama koje dolaze.

Ostali građanski političari u Dalmaciji, pa ni protagonisti politike »novoga kursa«, nisu uspjeli da se približe nacionalno-revolucionarnoj omladini, koja je bila duboko nezadovoljna nesuvremenim programima tadanjih građanskih političkih stranaka, u kojima nije bila zastupljena socijalna i ekonomska problematika novoga doba. Ni narodnjaci, ni pravaši, da o frankovcima i ne govorimo, nisu obraćali pažnju akutnim socijalnim i ekonomskim pitanjima, koja su se svom svojom ozbiljnošću i težinom postavljala i zahtijevala odgovarajuća rješenja. Od tadanjih građanskih stranaka u Dalmaciji jedino je Smodlakina Hrvatska pučka napredna stranka imala svoj razrađeni i — za ono doba —vrlo suvremeni socijalni i ekonomski program, koji je bio blizak novim generacijama. Ostale građanske stranke u Dalmaciji bile su konzervativne, legitimističke, manje ili više klerikalne i lojalne prema Monarhiji i dinastiji, bez razumijevanja akutnih društvenih i privrednih pitanja, vodile su uglavnom oportunističku politiku i nisu mogle da nađu zajednički jezik s omladinom, koja je išla sve više u lijevo i pokazivala sve izrazitije revolucionarne tendencije. Od hrvatskih građanskih političara izvan stranaka jedino je Fran Supilo, svojim zapaženim člancima u *Riječkom novom listu* i svojim značajnim govorima u Hrvatskom saboru i u ugarskom parlamentu, uspio zatalasati omladinu i naći zajednički jezik s novim generacijama. Zato su Supilo i Smodlaka bili izloženi najoštrijim napadajima režimske štampe, a njihovi listovi strogo cenzurirani i zabranjivani od pretjerano revnosnih čuvara postojećeg društvenog poretka. Koliko je pritisak vladajućih klasa postajao sve jači i bezobzirniji, toliko je njihova popularnost među omladinom sve više rasla.

VI Predstavnik Dalmacije u austrijskom parlamentu

Josip Smodlaka izabran je prvi put za narodnog zastupnika austrijskog parlamenta u splitskom izbornom kotaru 4. VII 1910. Toga dana nisu vršeni izbori u cijeloj Dalmaciji kao 1907, nego samo u splitskom kotaru, zato što je dotadanji zastupnik don Frane Bulić podnio ostavku na mandat, pa su raspisani naknadni izbori samo za ovu izbornu jedinicu.

Predsjednik austrijske vlade barun Bienerth pokušao je i ovom prilikom da spriječi Smodlakin izbor i tražio je od Namjesništva da mu se suprotstavi kao zajednički kandidat ostalih stranaka splitski gradonačelnik Vicko Mihaljević. Međutim, namjesnik Nardelli odgovorio je barunu Bienerthu da ni jedan od eventualnih protukandidata (ni Vicko Mihaljević, ni dvorski savjetnik Hieronim Tommaseo) »nemaju nikakvih izgleda da budu izabrani.«[324] Hrvatska stranka uopće nije postavila svoga kandidata, zato što se nijedan od njezinih prvaka nije htio izložiti

[324] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, br. 567/61 od 16. III 1910.

sigurnom porazu. Tako je Smodlaka ostavši bez ozbiljnog protukandidata, izabran s preko 4000 glasova, dok su ostala tri kandidata zajedno dobila jedva 1000 glasova.

Po izbornom zakonu Dalmacija je birala 11 narodnih zastupnika za austrijski parlamenat. Od njih su sedmorica bili članovi Dalmatinskog kluba, dok su ostali (»Bečani«) bili članovi Luegerove Kršćansko-socijalne (klerikalne) stranke. Ušavši u parlamenat Smodlaka postaje član Dalmatinskog kluba, u kome su bili učlanjeni zastupnici Hrvatske stranke i Srpske stranke na Primorju. Tu je on zatekao stare poznanike: Jurja Biankinija, Melka Čingriju, Antu Tresića-Pavičića, Dušana Baljaka, i druge. Smodlaka ovako objašnjava politički položaj i taktiku članova Dalmatinskog kluba:

»Dužnosti zastupnika u parlamentu — prema ovakovom sistemu i vladi — jasne su i određene; osobito za dalmatinske zastupnike. Njihovo je mjesto u opoziciji protiv vlade, u odrešitoj i odlučnoj oporbi. Naš Dalmatinski klub, nas 7 na broju, to i činimo — kako vlada s narodom našim postupa, onako i mi s njome ... Opozicija Dalmatinskog kluba nije iz obijesti ... Naše držanje nije izliv mržnje, već glas protesta i nezadovoljstva proti nepravdama što se našem narodu čine. Naš Dalmatinski klub ne vodi trgovinu za sebe, ni za naše stranke. Zato nas ni jedna vlada ne može dobiti sredstvima kojima se drugi hvataju.«[325]

Imperijalistička politika vladajuće klase u Habsburškoj Monarhiji izazvala je jačanje agresivnih militarističkih struja u Beču, ubrzano naoružanje i korjenite reforme u vojsci i mornarici. Smodlaka ovako objašnjava oštar istup dalmatinskih zastupnika protiv predloženog nacrta o novom vojnom zakonu:

»Proti tom zakonu digli smo solidarno glas sa socijalistima i češkim radikalima. Iscrpli smo sredstva oporbe i išli smo pače i dalje od socijalista te pokušali opstrukciju u vojnom odboru. Vlada je od nas tražila i pismeni odgovor glede našeg držanja prema vojnoj reformi, i mi smo joj unaprijed taj odgovor dali: glasovat ćemo proti vojnoj reformi – i glasovali smo.«[326]

Uoči samoga glasanja bečka vlada pokušava da izvrši direktan pritisak. Smodlaka o tome iznosi pojedinosti: »Prigodom glasovanja došli su ministri moliti članove Dalmatinskog kluba, da barem jedan zastupnik Hrvat ili Srbin glasuje za vojni zakon, jer da na visokom mjestu uvelike to zamjeraju. Svi ti nagovori ostadoše uzaludni. Ako ministre boli glasovanje hrvatskih i srpskih zastupnika, nas još više boli što se čini od našega naroda.«[327]

Kao što nije vjerovao u obećanja bečke vlade, Smodlaka isto tako nije imao iluzija ni o intervencijama parlamenta: »Od bečkog parlamenta nemamo nade – mi smo zastupnici tamo samo da protestiramo, da se

[325] *Austrijski parlamentarizam.* Iz govora dra J. Smodlake o njegovu radu u parlamentu i o političkom položaju. *Sloboda.* 17. VII 1912.

[326] Ibid.

[327] Ibid.

čuje da smo živi i da se ne damo satrijeti.«[328] Smodlaka se nije povukao s političke arene kao njegov prethodnik don Frano Bulić, nego je ostao u parlamentu sve do raspada Habsburške Monarhije (1918), smatrajući govorničku tribinu jednoga od najvećih parlamenata u tadašnjoj Evropi za pogodno uporište s kojega će obavještavati svjetsku javnost o trulosti jedne velike carevine, koja više nije imala osnovnih uvjeta za dalji opstanak.

Nijedan od predstavnika Dalmacije nije tako oštro i nepoštedno napadao ne samo režim tadašnjeg predsjednika austrijske vlade baruna Richarda Bienertha (i njegova ministra financija Leona von Bilinskog) nego i cijeli politički sistem i društveni poredak u Habsburškoj Monarhiji. Dovoljno je spomenuti, primjera radi, samo najvažnije Smodlakine govore pa da se vidi kako je on s govorničke tribine bečkoga parlamenta sistematski minirao same temelje postojećeg poretka u dotrajaloj Austro-Ugarskoj Monarhiji. U svom prvom velikom govoru o političkom i društveno-ekonomskom položaju Dalmacije, održanom na sjednici parlamenta 3. XII 1910, Smodlaka, s obiljem provjerenih činjenica i statističkih podataka, ukazuje na »zapostavljanje Dalmacije od strane svih austrijskih vlada, uključujući i ovu današnju« i na »ignorisanje vitalnih potreba« njegove pokrajine: »Meni će se moći reći da su i druge pokrajine uskraćene, da će i druge krunske zemlje, prema predračunu g. Bilinskog, manje dobiti. Ali na to ja odgovaram: nijedna druga pokrajina ne nalazi se u takvom položaju kao Dalmacija. Drugim krunskim zemljama nedostaje mnogo, ali nama nedostaje sve . . .«[329] Odgovarajući na upadicu jednog narodnog zastupnika da u njegovoj pokrajini nema krumpira, Smodlaka veli: »Ja vas pozivam da dođete u Split i vi ćete se osvjedočiti, dragi gospodine kolega, da mi nemamo nikakvog mesa, nikakovih krumpira i nikakovog kruha . . . Ali, ni ne samo da nemamo kruha nego ni pijaće vode: od 600 dalmatinskih sela više od polovine nema pijaće vode. Ljudi piju tako reći blato. Zemlja je danas — ja se stidim to da priznam, ali to je žalosna istina — postala zemlja prosjaka, bez svoje krivnje.«[330]

Smodlaka upozorava parlamenat da je Dalmacija »kroz stoljeća i stoljeća sistematski pustošena i eksploatirana, kako od Turaka tako i od Mlečana«, ali da joj nikada nije bilo gore nego pod Habsburškom Monarhijom. Žaleći se na lošu administraciju i grabljivu birokraciju, Smodlaka s govorničke tribine bečkog parlamenta ljutito dobacuje prema ministarskim foteljama: »Dajte nam jednoga čovjeka od najboljih koje imate, jednog sposobnog, modernog, energičnog čovjeka . . . bez obzira na narodnost, nama je to svejedno . . .Dajte nam ono što je veliki Napoleon dao zemlji, jednoga Dandola, koji je za 5 godina više učinio za zemlju nego Austrija za 105 godina . . .«[331]

[328] Ibid.
[329] *Stenographische Protokolle des Österreichischen Reichsrates im Jahre 1910.* XX Session, Band IV. Wien, 1910.
[330] Ibid.
[331] Ibid.

Naravno, ove riječi nisu našle odjeka kod baruna Bienertha, Bilinskog i ostalih nosilaca vladajuće klase u Austriji, ali su zabilježene od Wickhama Steeda, tadašnjeg bečkog dopisnika londonskog *Timesa,* koji im je dao široki publicitet preko najuglednijeg dnevnika Velike Britanije. Osim toga, taj govor donio je u izvodu, u svom znamenitom djelu o jugoslavenskom pitanju, R. W. Seton-Watson, koji je u svom komentaru rekao da je Smodlaka »jedan od najsposobnijih i najsimpatičnijih jugoslavenskih političara i, što je još važnije, jedan modernista u sredini srednjovjekovnih odnosa.«[332]

Povodom svog prvog govora u parlamentu Smodlaka je dobio masu telegrama i pisama od svojih birača, prijatelja i poštovalaca. Od tih pozdrava svakako najveću vrijednost predstavlja priznanje Natka Nodila, koji je nekada kumovao osnivanju Smodlakine stranke i s velikim simpatijama pratio njegovu političku borbu i njegove uspjehe. Nodilo (8. I 1911) piše Smodlaki:

»Ovih sam dana čitao prvi Vaš govor u Reichsratu. Nije mi navada da laskam, ali se meni čini da još nitko od naših zastupnika nije u Beču govorio o potrebama i zapuštenosti Dalmacije opsežnijom spremom nego što Vi to učiniste. A čestitam govorniku, koji no bijaše, što bi Nijemci rekli, svedjer »schlagfertig«, pa i bez suhih floskula prazne retorike.«[333]

Vlada baruna Bienertha nije imala sigurnu većinu u parlamentu i raspisala je nove izbore prije isteka šestogodišnjeg redovnog roka, pretpostavljajući da će na novim izborima, zakazanim za lipanj 1911, dobiti sigurniju većinu, potrebnu za svoj opstanak. Da bi to postigao. Bienerth je zatražio izvještaje o političkoj situaciji u pojedinim zemljama i pokrajinama koje su slale svoje predstavnike u austrijski parlamenat.

Namjesnik Dalmacije Nardelli podnio je vrlo umjeren izvještaj, pokušavajući da umanji značenje utjecaja opozicionih stranaka i grupa na narodne mase. Govoreći o Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci, Nardelli izvještava Bienertha da glavnu snagu stranke čine »seljaci iz okoline Splita i jedan dio mlađe intelegencije Šibenika, Splita i Dubrovnika, ali da se utjecaj stranke nalazi u opadanju.«[334] Nardelli kaže za samoga Smodlaku, »koji je vodio najradikalniju borbu protiv vlade«, da je u posljednje vrijeme »promijenio i ublažio svoju politiku prema vladi i da je njegov utjecaj znatno opao.«[335]

Međutim, izborni rezultati su pokazali da su Nardellijeva predviđanja bila sasvim proizvoljna. Kandidati Napredne stranke dobili su još veći broj glasova nego na prošlim izborima. U splitskom izbornom kotaru Smodlaka je dobio 4467 glasova, kandidat talijanaša 538 glasova, a socijaldemokratski kandidat 295 glasova.

[332] R. W. Seton-Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche.* Berlin. 1913, 547.

[333] Smodlakina ostavština. Dodatak I.

[334] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, fascikl 568 62. Nardellijev izvještaj br. 13 od 4. IV 1911.

[335] Ibid.

Očekivanja baruna Bienertha da će pojačati svoju većinu u parlamentu nisu se ostvarila. I pored svih napora reakcionarnih snaga, socijalisti su uglavnom zadržali svoje pozicije, a konzervativne stranke nisu postigle potrebnu većinu, iako su osvojile još nekoliko mandata. Poslije duge i teške unutrašnje krize baruna je Bienertha zamijenio grof Karl Stürgh, »stari Koerberov učenik, koji je slijedio, za vanjski svijet jedva prikrivenu, misao vodilju da proces diskreditiranja parlamenta mirno pusti da ide kako ide i da uz pomoć paragrafa koji se odnosi na diktaturu ozakoni takozvane državne potrebe.«[336]

Ušavši ponovo u austrijski parlamenat, Smodlaka je nastavio započetu borbu protiv režima i čitava postojećeg poretka u državi. U svom velikom govoru o željezničkoj vezi Dalmacije, na plenarnoj sjednici parlamenta 13. X 1911, Smodlaka je upozorio na ove činjenice:

»Ovo što se sa Dalmacijom *čini, pravi je zločin i najveća sramota ovoga stoljeća.* Željeznička veza, koju tražimo, nije milostinja, nije pomilovanje, nije nikakva privilegija, već je to naše životno pravo prema ovoj državi, koja je dužna da i nama dade ono što je dala svima drugim pokrajinama. To što su učinile sve prosvjećene države za svoje najneznatnije pokrajine, pa čak i za svoje najudaljenije kolonije, to imamo pravo i mi da tražimo od Austrije.«[337]

U prikazivanju pravoga stanja stvari u Dalmaciji Smodlaka je dopunio svoja ranija izlaganja, iznesena u svom prvom govoru u parlamentu (3. XII 1910), novim karakterističnim pojedinostima:

»Kaznena kolonija, najstrožije čuvana od doticaja sa svijetom — kojom vladaju onamo dolje komandirani grofovi i baruni — eto, to vam je današnja austrijska Dalmacija... U tom policajnom zatvoru, u kojem nas drže, narod, dotjeran do očaja, osjeća samo jednu želju: da pobjegne iz zatvora... Cijela sela, skoro cijele općine već su se iselile... Prema broju od 600.000 stanovnika u domovini, imamo već 100.000 Dalmatinaca u inozemstvu...«[338]

Smodlaka ističe da se narod iseljava ne samo u Ameriku i Australiju nego i u – Tursku! Na koncu svoga govora Smodlaka s govorničke tribine austrijskog parlamenta upućuje vladajućim klasama u Beču i Pešti upozorenje:

»Danas postoji i izvan ovoga parlamenta jedan forum, pred koji i možemo i hoćemo da pozovemo na odgovornost i odgovorne i neodgovorne režisere naše nesreće. Taj je forum *internacionalno javno mnjenje*... Uzročnike naše propasti *ćemo tužiti* svima zemljama i na svima evropskim jezicima... Jedno ćemo sigurno postići: da će ova sramota Austro-Ugarske da postane internacionalnom sramotom!«[339]

Već ovaj prvi Smodlakin govor poslije njegova ponovnog izbora u parlamenat jasno pokazuje svu proizvoljnost tvrđenja namjesnika Nardellija da je Smodlaka — »promijenio i ublažio svoju politiku prema vladi...«

[336] Joseph Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich*. Berlin, 1929, 439–440.
[337] Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1911. XXI Session. Band I. Wien, 1911.
[338] Ibid. Band I. Wien, 1911.
[339] Ibid. Band I. Wien, 1911.

Klub narodnih zastupnika talijanske narodnosti u austrijskom parlamentu podnio je prijedlog da se osnuje talijanski pravni fakultet u Trstu. Tim povodom Smodlaka je održao značajan govor o nacionalnoj ravnopravnosti u Austriji na plenarnoj sjednici parlamenta 24. X 1911. Govoreći u ime Dalmatinskog kluba Smodlaka je izjavio da će glasati »za pravedne zahtjeve naših zemljaka talijanskog jezika« i ovako obrazložio odluku svoga kluba:

»Glavni uzrok ove naše odluke nisu ni stranački obziri, ni razlozi vanjske politike, već načelo da svim narodima ove države pripada jednako pravo na potpuni nacionalni razvoj i na cjeloviti odgoj u materinjskom jeziku.«[340]

Ova odluka Dalmatinskog kluba i Smodlakin govor o potrebi osiguranja pune nacionalne ravnopravnosti svim narodima i narodnostima u Habsburškoj Monarhiji odjeknuli su vrlo povoljno u javnosti svih podjarmljenih naroda, a talijanska štampa, bez razlike na političku opredijeljenost, posebno je pozdravila Smodlakin govor.

Velike pobjede balkanskih saveznika u prvom balkanskom ratu (1912) izazvale su razumljivo oduševljenje svih balkanskih naroda. U okviru budžetske debate u austrijskom parlamentu Smodlaka je 30. X 1912. održao važan govor, u kojem je tražio da bečka vlada prestane s tradicionalnom turkofilskom politikom i zauzme sasvim drugi stav prema balkanskim državama i izjavio »da zastupnicima Hrvata i Srba izgleda nemoguće da će se Austro-Ugarska i sada postaviti na stranu Turske, te oni očekuju od vlade umirujući odgovor, barem utoliko da će Monarhija kod rješenja balkanskog pitanja postupati sporazumno sa svim ostalim velesilama«. Smodlaka izjavljuje:

»Zastupnici hrvatskog i srpskog naroda ne mogu imati povjerenja ni u jednu vladu koja dozvoljava nasilje i diktaturu u Hrvatskoj, koja osporava narodima u Bosni i Hercegovini sva politička prava i koja dopušta da u Dalmaciji umjesto zakona vlada policija. Sa Hrvatima i Srbima u Austro-Ugarskoj postupa se kao sa neprijateljskim narodima . . .«[341]

Na kraju svoga govora Smodlaka, u ime Dalmatinskog kluba, postavlja ove minimalne zahtjeve:

»Monarhija mora, napokon, da se odluči i na zadovoljenje svojih naroda na Jugu. Zato je neophodno u prvom redu ispuniti ekonomske zahtjeve Dalmacije. Zemlji je nužno potrebna željeznica, u prvom redu ona preko doline Une, i jedna velika transfersalna jadranska željeznica od Splita preko Bosne do Beograda . . . Balkan balkanskim narodima, a i Dalmacija je komad Balkana i u geografskom i u nacionalnom pravcu!«[342]

Smodlakin govor burno je pozdravljen od predstavnika ugnjetavanih naroda u austrijskom parlamentu, ali je izazvao oštre upadice vla-

[340] Ibid. Band I. Wien, 1911.
[341] Ibid. Band II. Wien, 1912.
[342] Ibid. Band II. Wien, 1912.

dinih zastupnika, a režimska štampa (naročito *Reichspost* i *Neue Freie Presse)* strahovito ga je napadala. Međutim, Smodlaka uporno nastavlja borbu protiv vladine politike.

Na istoj sjednici parlamenta objavljen je i izbor članova austrijske delegacije iz svih pokrajina zastupljenih u Reichsratu. Za delegata Dalmacije izabran je Smodlaka, a za njegova zamjenika Božidar Vukotić, zastupnik Boke Kotorske.[343] Kao delegat Dalmacije Smodlaka prvi put uzima riječ na plenarnoj sjednici austrijske delegacije u Budimpešti 16. XI 1912. Odmah u početku on oštro protestira što su jugoslavenski narodi zastupljeni u delegacijama samo s jednim članom:

»Već je istaknuto u ovoj raspravi da u sadašnjem važnom času Bosna i Hercegovina nisu zastupane u delegacijama. K tomu moram nadodati da ni jedna druga velika jugoslavenska zemlja ove Monarhije, naime kraljevina Hrvatska, nije u ovom znamenitom času zakonito zastupana u delegacijama... Na taj način, moja gospodo, jedan narod koji u ovoj Monarhiji broji šest i po milijuna, a to je narod srpsko-hrvatski, zastupan je u ovom važnom momentu po jednom jedinom delegatu... I budući da ja, jedini Srbohrvat u ovoj delegaciji, nisam bio izabran u odbor za vanjske poslove, tako se tek danas, nakon dvije nedjelje od otvaranja delegacija, može čuti srpskohrvatski glas u jednom pitanju, koje je za Monarhiju vrlo važno, a za naš narod upravo životno.«[344]

To životno pitanje je jugoslavensko pitanje. Smodlaku su naročito zabrinjavale vijesti koje su dopirale iz bečkih militarističkih krugova o nužnosti preventivnog rata protiv Srbije. On dokazuje da nema nikakova razloga za takav rat i izjavljuje: »To bi bio, tako reći, rat protiv plebiscita svih naroda Monarhije... Očito se ne radi o samoj Srbiji, već o cijelom balkanskom savezu, a može se uzeti kao sigurno da ni ostala Evropa ne bi dopustila da se satre nezavisnost Srbije.«[345]

U tom svom govoru Smodlaka se osvrnuo i na albansko pitanje, koje je već u toku prvog balkanskog rata postalo aktuelno i o kojem se počelo pisati i govoriti u evropskoj javnosti. Dok je austro-njemačka vladajuća klasa stavljala interese Albanije ispred interesa jugoslavenskih naroda i forsirala stvaranje Velike Albanije na račun Srbije i Crne Gore, dotle Smodlaka rezonira ovako:

»Mi iskreno želimo da svaki narod bude gospodar u svojoj kući, ali to želimo ne samo Arbanasima već svima podjarmljenim narodima, kao na primjer našim Slovacima i Rumunjima, kulturnim narodima, kojima su nasilno oduzeta sredstva za kulturu, koji s nama žive u jednoj državnoj zajednici i kojima će svako priznati da su zreliji za narodnu slobodu nego li Arbanasi, koje mi niti preziremo, niti mrzimo... Mi želimo Arbanasima da što prije dozriju za slobodu i državnu samostalnost. Srpskohrvatskoj naciji ne treba ni stopa albanske zemlje, ni dijelić albanskog mora, jer mi imamo naše prostrano primorje.«[346]

[343] *Dr. Josip Smodlaka delegat Dalmacije. Sloboda*, 30. X 1912.

[344] Stenographische Protokolle der österreichischen Delegation im Jahre 1912. Band I, Wien, 1912.

[345] Ibid.

[346] Ibid.

Smodlaka, nekadanji vatreni zagovornik jugoslavensko-mađarske suradnje u doba Riječke i Zadarske rezolucije, sada ogorčeno ustaje protiv velikomađarske vladajuće klase i njezine turkofilske politike prema balkanskim saveznicima:

»Uvijek kada pomislim na trijalizam — ja nikad nisam bio za nj oduševljen — padnu mi na pamet nesuđene reforme u Makedoniji. Kao što su dobri prijatelji Turske uvijek govorili Turcima: »Uvedite reforme u Makedoniji, to će biti veoma korisno za Tursku« — tako sada često slušamo kako dobri prijatelji ove Monarhije, iako ne baš svi, savjetuju da se uvede trijalizam, te da se Hrvatima i Srbima dadu njihova prava, da bi se stvorili snošljiviji odnosi na Jugu. Ovi su dobri savjeti i tamo i ovdje ostali bez uspjeha. Kao što se nisu mogle provesti reforme u Makedoniji, tako se ni naša Makedonija nije mogla reformirati. Zašto? Uzroci su isti. Kao što je Turska imala i drugu vladajuću naciju, Arbanase, koji su u Otomanskoj imperiji imali velik utjecaj, možda još veći nego li same Osmanlije, a uvijek su bili odlučno protivni uvođenju reforama u Makedoniji, tako imamo i mi u ovoj Monarhiji naše Arbanase, koji se bune već i na samu pomisao da bi se Hrvate i Srbe moralo zadovoljiti, tako da bi prestala mađarska hegemonija nad tuđim zemljama... Mi ne tražimo da se od Mađara oduzme ono što je njihovo. Svaki narod neka je gospodar u svojoj zemlji, pa ćemo onda svi moći sretno da živimo u savezu.«[347]

Ovaj Smodlakin govor ostavio je dvojak utisak: dok su mu češki i poljski predstavnici (Masaryk, Kramarž, Leo) čestitali, dotle su mu pripadnici vladajućih klasa oštro upadali u riječ i proturječili. Ovoga puta reagirala je ne samo bečka režimska štampa nego istovremeno i mađarska službena, poluslužbena i »neutralna« štampa *(Budapesti Hirlap, Egyet értés, Pester Lloyd, Budapester Tagblatt)* i osula žestoku paljbu na »srbofila i panslavistu« Smodlaku, »predvoditelja antidržavnih elemenata«, »vođu prikrivenih veleizdajnika« itd., itd. Mađarska vladajuća klasa bila je naročito pogođena što je Smodlaka usporedio Ugarsku s Makedonijom a Mađare sa — Arbanasima! Čak ni *Népszava*, glavni organ Socijaldemokratske partije Ugarske, koji je prije pisao o Smodlaki s visokim priznanjem, ovoga puta nije ga uzeo u obranu od agresivnih napada velikomađarskih ultranacionalističkih i šovinističkih listova.

Smodlaka aktivno djeluje i u debati o stanju državnih financija na plenarnoj sjednici austrijskog parlamenta 12. VI 1913. U svom govoru, u kojem je podvrgao oštroj kritičkoj analizi cjelokupnu financijsku i ekonomsku politiku bečke vlade u toku posljednjih godina, Smodlaka iznosi ove pojedinosti:

»Zaista je žalosna slika koju u ovaj čas pokazuje ekonomsko stanje ove države i njezinih naroda. Dok su ostale evropske države ovih zadnjih godina popravile svoje financije, austrijske su iz dana u dan u sve gorem stanju... Upadajući svake godine u stotine miliona novih dugova, napokon je spala na to da više ne može da nađe ni zajma. Posljednji zajam sklopljen je u Americi uz takove uvjete da je list pariške burze mogao pisati: »Ubuduće Austrija može dobiti zajam jedino uz onakove uvjete pod kojima se daje zajam Kini, a to znači još gore nego Turskoj...«[348]

[347] Ibid.

[348] Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1913. Band IV. Wien, 1913.

Govoreći o ekonomskom stanju naroda u Habsburškoj Monarhiji, Smodlaka kaže:

Trgovini su zatvorena vrata na istok, industrija stagnira, stotine hiljada ljudi ne može da nađe zarade... Dodajte k tomu nesnosnu skupoću živežnih namirnica, najveću u Evropi, pa ćete dobiti... sliku države koja je prema privrednoj snazi svojih državljana najzaduženija na svijetu, a u kojoj su narodi najviše zaostali u svakom pogledu.«[349]

Prelazeći na položaj jugoslavenskih naroda unutar Habsburške Monarhije Smodlaka upozorava parlamenat na ove činjenice:

»Nijedan narod u Evropi nije tako pocijepan kao što je ova Monarhija pocijepala naš narod... Nijedan narod nije ovako umjetno podijeljen, ovako zapušten, ovako izrabljivan, ovako progonjen kao što smo mi. Između evropskih naroda Hrvati i Srbi, austro-ugarski podanici, imaju maksimum titularnih kraljevina, maksimum sabora, koji su normalno zatvoreni, maksimum analfabeta, maksimum emigracije, maksimum malarije, maksimum detektiva, maksimum političkih procesa – osnovanih na laži – i minimum političkih i ljudskih prava.«[350]

Smodlaka se osvrnuo i na najosjetljivije pitanje, koje je u tom trenutku najteže pogađalo narod njegove domovine, pitanje mobilizacije rezervista:

»Neću dirati u ljute rane moga užeg zavičaja, nesretne Dalmacije... Samo ću spomenuti — jer moram — najnoviju tešku nepravdu njoj nanešenu. To je opća mobilizacija... Već 7 mjeseci stoje pod oružjem svi dalmatinski rezervisti... Siromašnoj zemlji, koja je već toliko oslabila uslijed emigracije, nanesena je neprocjenjiva šteta... Veliki broj zanatlija, obrtnika, trgovaca sasvim je propao, a vinogradi su u najkritičnije vrijeme, kad ih treba braniti od peronospore, ostali potpuno zapušteni. Ogroman broj đaka izgubio je školsku godinu, a veliki dio osnovnih škola je od početka godine zatvoren, jer i učitelji moraju da nose puške. Kod nas su sve pozvali pod oružje, pa čak i posljednje razrede naknadne rezerve, jedince sinove i jedine hranitelje obitelji. Nije se razdijelio teret srazmjerno među sve zemlje — kao što se moglo i moralo učiniti — već se našoj teško iskušanoj zemlji natovario na leđa i ovaj najteži teret.«[351]

Smodlaka i njegovi drugovi iz Dalmatinskog kluba ponijeli su interpelaciju ministru vojske, feldmaršalu Alexanderu von Krobatinu, postavljajući mu pitanje: da li mu je poznato kakvim su »neopisivim tjelesnim patnjama i moralnim poniženjima« izloženi vojni obveznici iz Dalmacije i šta misli poduzeti da se s takvim nedopuštenim postupcima već jednaput prestane? Smodlaka izjavljuje: »Mi čekamo kako će g. ministar opravdati to nečuveno mučenje naših vojnika...« U tom svom govoru Smodlaka je upozorio i na izjavu njemačkog ministra vanjskih poslova Gottlieba von Jagowa »da je zadatak Austrije da suzbija Južne Slavene«, i upućuje austro-njemačkoj vladajućoj klasi ove smjele riječi:

[349] Ibid.
[350] Ibid.
[351] Ibid.

»Ne samo što u mjerodavnim austrijskim krugovima nitko ne suzbija tu politiku građanskog rata koja se Austriji diktira iz Berlina, već mi možemo čitati svaki dan kako se u novinama, u brošurama, u knjigama i na političkim banketima otvoreno propagira... ideja pangermanskog saveza od Nord-Kapa do Jadrana, koji bi imao da uguši Južne Slavene, koji se proglašavaju neprijateljima Monarhije.«[352]

Suprotstavljajući se svim prijetnjama njemačkih i austrijskih državnika, poimence Jagowa i Berchtolda, i svim oružanim pripremama bečkih militarističkih krugova, na čelu s feldmaršalima Conradom von Hötzendorfom i Alexanderom von Krobatinom, Smodlaka izjavljuje:

»Samo austrijski vlastodršci ne mogu da sagledaju snagu nacionalne ideje na Jugu. Samo oni mogu pretpostavljati da se ta ideja može silom ugušiti. Tu je svaka sila uzaludna. Ma šta se dogodilo, mi ćemo ostati odani svojoj narodnosti i vjerni narodnim idealima, koji su modernom čovjeku najveća svetinja, i nema sile koja će nam te ideale iščupati iz srca, u kojemu živi duboka vjera u ljepšu i sretniju budućnost našega naroda.«[353]

Odmah u početku rata Franjo Josip, na prijedlog vlade grofa Stürgkha, raspustio je austrijski parlamenat i – na osnovu ranije donešenog paragrafa o uvođenju diktature u slučaju opasnosti za postojeći društveni poredak – dao je diktatorska ovlašćenja Stürgkhu, koji je zaveo režim sličan Bachovu apsolutizmu: »Ovaj apsolutizam našao je protivnike ne samo u socijaldemokratskim krugovima nego su i buržoaske stranke, pa čak i Gornji dom, zahtijevali obnovu ustavnog režima«.[354] Ali, Stürgkh neće ni da čuje o sazivanju parlamenta, bojeći se odgovornosti. To izaziva opće ogorčenje širom zemlje. Friedrich Adler, sin šefa Socijaldemokratske partije Viktora Adlera, ubija Stürgkha usred Beča, 21. X 1916. Austrijski marksistički historičar Eva Priester piše:

»Atentat je djelovao kao udarac groma. Friedrich Adler izrazio je svojim hicem samo jedan individualan protest i njegov korak nije pokazao radništvu nikakav izlazak iz rata, ali je predočio ljudima u čitavoj Austriji da je mir, koji je vladao u Austriji, bio samo prividan mir i da se ispod površine »dvorskog mira« počinje razvijati spremnost za otpor. Austrijska – a uostalom i njemačka socijaldemokracija predstavila je prvobitno Adlerov korak kao djelo jednoga luđaka, ali radnici se nisu dali prevariti. Za vrijeme Adlerove rasprave bilo je štrajkova i protestnih demonstracija, a poslije saopćenja osude zaorili su se u sudnici poklici Adleru i radničkoj Internacionali: premda su u sudnici i na ulici poduzeta hapšenja, demonstracije su trajale još satima.«[355]

Silno uplašen da je revolucija već na pragu, Franjo Josip odmah poslije Stürgkhovog ubijstva ponovo povjerava predsjedništvo vlade i ministarstvo policije Ernestu von Körberu, iskusnom političaru »jake ruke«, vjerujući da će on spasiti Monarhiju i dinastiju od uništenja.

Mjesec dana kasnije umire stari car. Na prijestolje stupa posljednji austrijski car Karlo I (1916–1918), koji pokušava s reformama, otpu-

[352] Ibid.
[353] Ibid.
[354] Hugo Hantsch, *Geschichte Österreichs*, II, 529.
[355] Ewa Priester, *Kurze Geschichte Österreichs*. Wien, 1949, 581.

šta Körberovu vladu i povjerava kormilo grofu Heinrichu Clam-Martinicu, prijatelju Franje Ferdinanda. Stega popušta i ponovo se saziva parlamenat, izabran još 1911, jer se u tadašnjim burnim ratnim vremenima vladajuća klasa nije usudila raspisati nove izbore, na kojima bi svakako pobijedili socijalisti. Tada je dozvoljeno i onim opozicionim političarima koji su već u početku rata bili internirani da dođu u Beč i sudjeluju u radu parlamenta. Među njima se nalazio i Josip Smodlaka. Iako nakon dugoga zatvora i internacije oronula zdravlja, Smodlaka ne gubi odvažnost i nastavlja započetu borbu protiv Austrije, vodeći računa o izmijenjenim prilikama i datim mogućnostima.

S obzirom da je dalmatinskih zastupnika u bečkom parlamentu bilo malo, to dolazi do fuzije između Dalmatinskog kluba, s jedne strane, i Slovenskog kluba, s druge strane, u zajednički Jugoslavenski klub, koji je brojao 33 zastupnika, koji su predstavljali Sloveniju, Goricu, Trst, Istru, Dalmaciju. Po narodnosti bilo je među njima: 20 Slovenaca, 11 Hrvata i 2 Srbina.[356] Smodlaka također postaje član Jugoslavenskog kluba i na plenarnim sjednicama parlamenta govori u ime kluba. Najviše Smodlakinim zalaganjem uspostavlja se uska suradnja između jugoslavenskih i češkim zastupnika u zajedničkoj borbi protiv velikonjemačkog imperijalizma. O formiranju Jugoslavenskog kluba Smodlaka, u svojim uspomenama, iznosi ove pojedinosti:

»Kad je posljednji austrijski car Karlo sazvao rastureni austrijski parlamenat na novo zasjedanje, aprila 1917. godine, svi zastupnici Južnih Slavena združili su se u jednu grupu pod imenom »Jugoslavenski klub«. Inicijativu za to dao je dr Janez Krek, vođa Slovenske ljudske stranke, i najjača politička ličnost među ondašnjim našim političarima u Austriji. Njegovu pozivu da stvorimo zajednički klub odazvao sam se i ja, koji sam bio zastupnik Splita u Reichsratu, postavivši dva uslova, na koja je Krek rado pristao. Klub je trebalo da se izjavi za nezavisnost Južnih Slavena od svakog tuđeg gospodstva, i da uzme naziv »Jugoslavenski klub«. Ovo posljednje smatrao sam potrebnim, da bi se makar kako istakla solidarnost s Jugoslavenskim odborom u inostranstvu.«[357]

Na prvoj sjednici austrijskog parlamenta – poslije trogodišnjeg neustavnog režima – održanoj 30. V 1917, pročitao je Anton Korošec, predsjednik Jugoslavenskog kluba, poznatu Majsku deklaraciju, u kojoj se zahtijeva »ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-Lorenske dinastije . . .«[358]

[356] Po Hermannu Wendelu *(Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit,* 736) bilo je svega 30 Jugoslavena: 17 Slovenaca, 11 Hrvata i 2 Srbina. Ovo je vjerojatno omaška, koja se slučajno potkrala Wendelu. Prema političkoj opredijeljenosti bilo je: 18 slovenskih klerikalaca, 2 slovenska liberala, 2 hrvatska narodnjaka iz Istre, 7 članova Dalmatinskog kluba i 4 dalmatinska pravaša. (Bernard Stulli, *Od Majske deklaracije do januarskog memoranduma Jugoslavenskog kluba, Pregled,* Sarajevo, br. 9, 1958.)

[357] Dr J. Smodlaka, *Krekova »klin-čorba«.* Neobjavljen rukopis. Smodlakina ostavština, fascikl br. 2.

[358] Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Zagreb, 1920, 94.

S prihvaćanjem Majske deklaracije nije išlo ni lako ni brzo. Jedan od onih koji su se najviše bunili protiv spominjanja »žezla« bio je Smodlaka. Sjećajući se Krekove uloge u pripremanju Deklaracije, Smodlaka piše:

»O odnošaju prema Monarhiji i dinastiji Habsburga nije bilo među nama govora sve do onog časa kad je izglasana Majska deklaracija. U nju je ušla klauzula »pod žezlom Habsburške dinastije«, protiv volje nekolicine nas, koji smo se ipak morali pokoriti većini, jer se inače ne bi bila postigla nužna jednodušnost. Tu klauzulu uostalom nije predložio dr Krek, niti ijedan njegov pristaša. To je učinio zastupnik Trsta dr Otokar Ribarž, ali mislim da je to učinio sigurno u sporazumu sa drom Krekom . . .«[359]

Iako su se nalazili u protivničkim političkim taborima i zastupali suprotne stavove prema rješavanju jugoslavenskog pitanja, Smodlaka je ostao na visini i s potrebnom objektivnošću odbacio prigovore da je Krek bio samo instrument u rukama bečke kamarile:

»Pogrešno je mišljenje da je Majska deklaracija podmetnuta Jugoslavenskom klubu od bečkih dvorskih krugova preko dra Kreka. Ideja Deklaracije rodila se među našim zastupnicima, koji su htjeli da ona bude pandan Krfskoj deklaraciji. Kazao sam kako je u nju umetnuto »žezlo Habzburgovaca«. Ali, pored toga dodatka, dvorski krugovi nisu nikako željeli da naša Deklaracija izađe u maju. Ona im je kvarila račune u tajnim pregovorima koje je onda vodio Sixt Bourbonski. Jedan visoki austrijski dostojanstvenik, prijatelj zastupnika Jurja Biankinija, saletio je ovoga još u posljednji čas prije nego se pročitala Majska deklaracija u parlamentu, te ga je molio i kumio u ime cara Karla da odgodimo stvar za kasnije doba, obećavajući nam po običaju zlatna brda i doline.«[360]

Međutim, donošenje Deklaracije ipak nije odloženo i među potpisnicima se nalazio i Juraj Biankini, zajedno sa svim ostalim članovima Jugoslavenskog kluba. Nije tačno tvrđenje Srđana Budisavljevića: »Srbi poslanici u bečkom parlamentu, dr Dušan Baljak i dr Božo Vukotić, nisu potpisali Deklaraciju od 30. maja 1917.«[361] Budisavljević nije bio zastupnik u austrijskom parlamentu, i zato mu nije moglo biti poznato da su i Baljak i Vukotić naknadno potpisali Majsku deklaraciju. Sam Vukotić, u svom pismu od 22. X 1948, javlja Smodlaki o tome kako su on i Baljak naknadno bili primorani da potpišu Deklaraciju:

»Kad smo stupili u Jugoslavenski klub, društvo je bilo daleko šarenije, a program nam je bio Majska deklaracija. Kad se je ona sastavljala i u Parlamentu pročitala, ja sam se nalazio još u Mađarskoj. A kad sam, poslije nekoliko dana, došao i ja u Beč, teško mi je pao sadržaj Deklaracije, tako da sam zadugo oklijevao da je potpišem.

[359] Dr J. Smodlaka, op. cit.

[360] Taj »visoki austrijski dostojanstvenik« bio je sam predsjednik vlade, kad je doznao da će jugoslavenski i češki predstavnici u parlamentu dati svoje izjave. Vladimir Ravnihar, jedan od potpisnika Deklaracije, piše: »Vlada je bila konsternirana in ministarski predsednik Clam-Martinic nas je skušal pregovoriti.« (Dr V. Ravnihar, *30. majnika 1917. Slovenski narod*, br. 121, 1920). Sam Korošec je također tvrdio u jednom svom predavanju o stvaranju Jugoslavije (1925) da ga je Clam-Martinic uoči 30. svibnja nagovarao da Jugoslavenski klub ne daje nikakovu deklaraciju. (L. Ude *Zgodovinski časopis*, XIV, 1960.)

[361] Dr Srđan Budisavljević, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, 33.

Tek kad je Baljak stigao u Beč i potpisao je, a meni Korošec ultimativno kazao da nije spojivo biti član kluba, a ne prihvatiti Deklaraciju, potpisao sam je i ja. (U jubilarnom izdanju *Obzora* Deklaracija ne nosi ni moj, ni Baljakov potpis iz gore navedenog razloga.) Svi naši drugovi, izuzev nas 4–5 (ubrajam i Ravnihara), držali su Majsku deklaraciju kao perjanicu za kalpakom. A Ribarž je jednom u klupskoj diskusiji prigovorio da su neki članovi kluba potpisali Majsku deklaraciju cum riservatio mentalis. Dakle tako, ne samo Prodan i njegovi, nego i Ribarž. Ti znaš koliko smo bili napadani sa izvjesnih strana zbog te Deklaracije.«[362]

Majska deklaracija pozitivno je ocijenjena i prihvaćena od političkih stranaka i grupa u jugoslavenskim zemljama Habsburške Monarhije. Prva stranka koja je pozdravila donošenje Deklaracije bila je Starčevićeva Hrvatska stranka prava: predsjednik njezina zastupničkog kluba dr Ante Pavelić, u ime svoje i svih članova kluba, pročitao je na sjednici Hrvatskoga sabora od 5. VI 1917, izjavu u kojoj – »stojeći na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba« – poziva »naročito Srbe, državljane kraljevine Hrvatske, da se po primjeru Jugoslavenskog kluba priključe njezinu stanovištu . . .«[363] Na poziv predsjednika kluba Starčevićeve stranke odgovorio je Srđan Budisavljević, koji je, u ime svoje i u ime Valerijana Pribićevića, na sjednici Hrvatskog sabora od 13. VII 1917, pročitao izjavu kojom se solidarizira s Majskom deklaracijom. Budisavljević piše: »Izjava Valerijana Pribićevića i Srđana Budisavljevića koju su dali u Hrvatskom saboru naišla je na veliko interesovanje, pa je u dobrom dijelu jugoslavenske štampe njihov korak prikazan kao krupan politički događaj.«[364] Zatim su slijedile: rezolucija slovenske Narodne stranke (donesena na zboru u Mariboru 13. I 1918); izjava Srpske radikalne stranke, datirana u Srijemskim Karlovcima 27. I 1918, s izvjesnim malim rezervama, ali s uvjeravanjem da »u stvaranju jugoslavenske zajednice neće biti posljednja«[365]; izjava hrvatskih i srpskih zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru od 14. IV 1918,[366] itd.

U jugoslavenskoj historiografiji postoje različite ocjene Majske deklaracije. Milko Kos smatra da je Deklaracija »i propaganda koja je od jeseni 1917. stajala s njom u vezi u najvećoj mjeri pripremila široke narodne mase u jugoslavenskim zemljama Monarhije za oslobođenje, naročito među Slovencima. Klauzula »pod žezlom Habsburško-Lorenske dinastije« bila je onda potrebna iz taktičkih razloga.«[367] Prema mišljenju Josipa Horvata, ova je klauzula za sve potpisnike bila »samo smokvin list, sigurnosna rezerva, shvatljiva s obzirom na postojeće zakone«.[368] Istoga je mišljenja i Hermann Wendel, koji smatra da je ova

[362] Smodlakina ostavština. Fascikl 2.
[363] Ferdo Šišić, op. cit. 95.
[364] Dr Srđan Budisavljević, op. cit. 33.
[365] Ferdo Šišić, op. cit. 117.
[366] Ibid. 128–129.
[367] M. Kos, *Majska deklaracija. Narodna enciklopedija*. II, 630.
[368] Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*. Zagreb, 1936, 480.

klauzula unesena samo »kao neki sporedni ukras, ubačen da prevari jedino državne tužioce, koji su svuda tražili veleizdaju.«[369] Međutim, Viktor Novak je diferencirao među potpisnicima Deklaracije dvije grupe sa suprotnim političkim tendencijama:

»Nema sumnje da je za jedan dio potpisnika fraza »pod žezlom Habsburško-Lorenske dinastije« bila samo formula koja je morala da se spomene kako bi se moglo s tom rezolucijom agitirati u širokim masama bez protivljenja vlasti. Svakako to važi recimo za Vj. Špinčića ili don J. Biankinija, dva prava narodna svećenika, ili za političare dra O. Rybarža, dra V. Ravnihara ili dra J. Smodlaku. Ali to ne može da važi za sve ostale, a naročito ne za začetnike i tvorce te deklaracije, za Šušteršića i dra Korošca.«[370]

Ovakvo diferenciranje i svrstavanje potpisnika Majske deklaracije u dvije kategorije akceptirao je i Ante Mandić:

»Koliko je god sigurno da je mnogima i mnogima od potpisnika Deklaracije legalitarizam bio zaista tek krinka pod kojom su skrivali svoju revolucionarnost, danas je izvan svake sumnje da je »revolucionarna« Majska deklaracija pripadala odavno u politički inventar nadvojvode Franje Ferdinanda, koji je još 1909. godine o tome raspravljao s klerikalcem Šušteršićem, a ovaj preuzeo njene principe u svoj program.«[371]

Anton Korošec u svome austrofilstvu nije nimalo zaostajao za Ivanom Šušteršićem. Koncem siječnja 1917, dakle svega par mjeseci pred donošenje Majske deklaracije, Korošec je pisao predsjedniku austrijske vlade grofu Heinrichu Clam-Martinicu »da je licemjerna briga Entente radi oslobođenja Slavena u Austriji izazvala kod Južnih Slavena samo ogorčenje, jer je hrvatsko-slovenski narod, kao uvijek tako i sada, čvrsto odlučan da u nevolji i smrti bude vjeran i odan Monarhiji i uzvišenom domu Habsburga . . .«[372]

Međutim, i pored sve lojalnosti glavnih inicijatora i sastavljača Majske deklaracije, ovaj politički program Jugoslavenskog kluba nije naišao na dobar prijem u krugovima vladajućih klasa, ni u Beču ni u Pešti. Dragovan Šepić ovako objašnjava razloge otpora prema novom programu:

»Ali je on ipak značio nešto gotovo revolucionarno za austrijske prilike. Udarao je na temelje na kojima je Monarhija počivala poslije Nagodbe od 1867. i rušio dualizam, koji je osiguravao prevlast Nijemaca u austrijskoj polu Monarhije (Cislajtaniji), a Mađara u zemljama krune sv. Stjepana (Translajtaniji). Stoga je naišao na žestok otpor njemačkih i mađarskih vladajućih krugova, koji su nastojali da sačuvaju svoj privilegirani položaj i spriječe tako temeljitu reorganizaciju Monarhije, kakvu je tražio Jugoslavenski klub.«[373]

[369] Hermann Wendel, op. cit. 737.
[370] Viktor Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj.* Zagreb. 1948, 50.
[371] Dr Ante Mandić, *Fragmenti za historiju Ujedinjenja.* Zagreb, 1956, 58–59.
[372] Edmund von Glaise – Horstenau, *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Österreich-Ungars und das Werden der Nachfolgestaaten.* Wien. 1929, 103.
[373] Dragovan Šepić, *Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917–1918. Historijski zbornik,* Zagreb, 1958–1959, XI–XII, 8.

U suvremenoj historiografiji postoje suprotne ocjene o tome da li je Majska deklaracija predstavljala napredak ili nazadak u razvoju jugoslavenskog pokreta u Habsburškoj Monarhiji. Dragoslav Janković postavlja problem ovako:

»Majska deklaracija – kada se posmatra u sklopu tadašnjih nacionalno-političkih kretanja i kada se imaju u vidu tadašnje političke snage koje su stajale na čelu jugoslavenskog nacionalnog pokreta, kao i njihovi dotadašnji politički programi — predstavlja izvestan napredak. Ako se ima u vidu političko mrtvilo u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske koje joj je prethodilo i ako se uporedi sa ranijim nacionalno-političkim programima u tim zemljama, posebno s adresom Hrvatskog sabora datom samo dva meseca pre toga, onda se Deklaracija mora oceniti kao određeni korak napred. Dok se u ranijim programima u Hrvatskoj tražilo samo ujedinjenje hrvatskog naroda, sada se prvi put u Majskoj deklaraciji traži, a od izvesnih političkih stranaka i prihvata, ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu samostalnu, slobodnu i demokratsku državu, mada »pod žezlom Habsburške dinastije.«[374]

Ferdo Čulinović, međutim, upozorava na teške unutrašnje proturječnosti, koje se ukrštavaju i međusobno isprepliću u dijametralno suprotnim komponentama koje sačinjavaju idejne osnove Majske deklaracije:

»Ona je u stvari bila promašeni taktički potez političara, koji su stvar jugoslavenskog ujedinjenja povezivali s dinastičkim interesima, a jedan od motiva za to vjerojatno je tu bio i interes katoličke crkve da okupi u to »jedno državno tijelo« katoličke jugoslavenske elemente razdvojivši ih od »ortodoksnih« u Srbiji i Crnoj Gori. Sve to pokazuje da je to bio i politički manevar bečkoga dvora sa željom da se zbog interesa tih vrhova usklade dvije međusobno neodržive stvari: oslobođenje naroda jugoslavenskih zemalja i ugnjetački režim Habsburgovaca.«[375]

Promatrajući događaje i ljude iz historijske perspektive, u složenom kompleksu svjetsko-historijskih zbivanja, i ocjenjući ih sa suvremenih marksističkih pozicija, Edvard Kardelj dao je o Majskoj deklaraciji ovaj kritički sud:

»Godine 1917. se kod centralnih sila počeo da opaža umor od rata. Sem toga je već početak revolucije u Rusiji uticao na raspoloženje vojske. Precizna mašina pruskog militarizma počela je ozbiljno da škripi, a vera u pobedu centralnih sila bila je poljuljana. U narodnim masama je počelo burno vrenje. U Sloveniji se sve narodno nezadovoljstvo slilo u jedan talas nacionalnog pokreta, u koji su radne mase unosile svoje radikalne socijalnorevolucionarne težnje. U takvim okolnostima nastala je Majska deklaracija. Nju je iznudio pokret narodnih masa ali ona nosi na sebi još sve znakove stare političke orijentacije. Iako zahteva ujedinjenje Južnih Slavena, ona zadržava austrijski okvir i habsburšku dinastiju.«[376]

Istoga dana kada je predsjednik Jugoslavenskog kluba pročitao na plenarnoj sjednici austrijskog parlamenta Majsku deklaraciju, pročitao je predsjednik Češkoga kluba deklaraciju čeških predstavnika u istom

[374] Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine.* Beograd, 1967, 129.

[375] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata.* I. Zagreb, 1961, 28.

[376] Edvard Kardelj Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1960. 365.

parlamentu. Zajedničko im je to što obje priznaju »žezlo Habsburško-Lorenske dinastije«, ali dok Majska deklaracija govori samo o ujedinjenju jugoslavenskih naroda, dotle češka deklaracija propagira ideju pretvaranja dualističke Austro-Ugarske u federaciju potpuno autonomnih zemalja unutar Monarhije. I češka deklaracija izazvala je otpor na mnogim stranama, a naročito u redovima mađarske vladajuće klase, kojoj je dualizam bio najpogodniji oblik da bi i nadalje zadržala svoje privilegije nad svima nemađarskim narodima u Ugarskoj.

Ravno 20 godina poslije donošenja Majske deklaracije pokušao je jedan od njezinih inicijatora i sastavljača, Anton Korošec, proglasiti ovaj dokumenat za kamen temeljac jugoslavenske države. Tim povodom je ljubljanski *Slovenac*, organ Koroščeve Slovenske ljudske stranke, donio karakterističan članak, u kome je Šušteršića, Kreka i Korošca prikazao maltene kao tvorce Jugoslavije:

»U velikoj je dvorani Uniona voda slovenskog naroda iznio historijsku istinu na koju smo dosada polagali premalo važnosti. Dr Korošec je naime kazao da bi bez Majske deklaracije historija vjerojatno pošla drugim putem ... Bez toga bi sva krv prolivena *za slobodu, sva stradanja učinjena za slobodnu domovinu, sve pobjede savezničkog oružja*, sva divljenja slovenskim borcima bila uzaludna ... I ispred te očite historijske istine za slovenski narod postavlja se samo još jedno pitanje: tko je bio taj koji je Austro-Ugarsku monarhiju iznutra rastrojio i na vrijeme raskomadao, tako da su se toj činjenici morale pokloniti i velike sile i dati joj međunarodno priznanje? ... Zar to nije bila Majska deklaracija? ... Zar to nije ova smjela izjava slavenskih vođa, koju su narodi odmah pravilno razumjeli, pa su na njezin prvi zvuk zasukali rukave i pošli — bez obzira na životne opasnosti — da razaraju temelje Habsburške Monarhije? Zar nije majska riječ bila onaj snažni poklič koji je probudio volju slavenskih naroda da sami uzmu svoju slobodu? ... A ako je to tako, zašto da mi danas sakrivamo lice kad govorimo o Majskoj deklaraciji – kao da nije u prvom redu zasluga njezina i onih rastrojnih snaga koje je ona izazvala da danas imamo u Srednjoj Evropi sadašnje granice?«[377]

Već je tadašnja opoziciona štampa s razlogom upozorila da takvo pisanje »predstavlja najproizvoljnije falsifikovanje istorijskih činjenica i ujedno uvredu za slobodarsku volju naših naroda.«[378] Dvije godine kasnije, Edvard Kardelj je u prvom izdanju svoje značajne knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana, 1939) s marksističkih pozicija podvrgao oštroj kritici Majsku deklaraciju i njezine inicijatore i došao do sasvim drugih zaključaka nego Anton Korošec i njegovi admiratori i panegiričari. Danas, tri decenije nakon pojave prvog izdanja Kardeljeve knjige, može se bez pretjerivanja utvrditi da su nova historijska istraživanja konačno odbacila Koroščeva prepotentna samohvalisanja i akceptirala pravilo postavljeni i obrazloženi Kardeljev sud.

Oktobarska socijalistička revolucija zatresla je do dna dotrajale temelje Habsburške Monarhije. Stoljećima ugnjetavani narodi osjetili su oštri dah Oktobra i podigli glave. Na plenarnim sjednicama austrijskog parlamenta predstavnici podjarmljenih naroda drže govore koji izazi-

[377] *Slovenec*, Ljubljana, 1. VI 1937.
[378] *Javnost*. Beograd, 12. VI 1937.

vaju frenetičan aplauz na galerijama i pred zgradom parlamenta i o kojima piše sva evropska štampa. Jedan od najborbenijih govora održao je Smodlaka, na plenarnoj sjednici od 18. VII 1918. Tu je on oštro napao predsjednika nove austrijske vlade Ernesta von Seidlera, koji je »istupio kao njemački Michel« i načinio se – »pod pritiskom fanatičkih njemačkih šovinista« – »pobornikom pangermanizma«. U svom govoru Smodlaka se oštro okomio ne samo na vladajuću klasu nego i na austrijsku socijalnu demokraciju i njihove odavno nadvladane teorije o »kulturnoj autonomiji« ugnjetavanih naroda:

»Vi vidite kako se gospoda na ljevici svađaju. Ali, radi li se o tom da se masni jugoslavenski zalogaj i dalje zadrži, odmah su svi oni složni, od pangermaniste pa do socijaldemokrate i do gospode njemačkih socijaldemokrata, koji hoće da nam otrgnu naše luke... To se najbolje vidi po tomu što nam se s te strane pruža vrlo mnogo jezične i takozvane kulturne autonomije, vrlo lijep nacionalni katastar i idealne podjele na okruge, ali o ekonomskoj samostalnosti ni govora.«[379]

S govorničke tribine austrijskog parlamenta Smodlaka je izgovorio ove velike riječi:

»Kako su snažne ove veze koje je priroda stvorila, najbolje pokazuju nedavni događaji u Rusiji. Za vrijeme apsolutizma htjeli su svi podjarmljeni narodi da se otcijepe od Rusije, dok sada, nakon sloma carizma, traže da se opet zajedno okupe i žele ako svi znaci ne varaju, savez država – ne saveznu državu – u kojem će prije ili poslije uskrsnuti nova, snažna Rusija.«[380]

Ni jedan predstavnik ugnjetavanih naroda u austrijskom parlamentu nije imao hrabrosti da ovako prkosno veliča Oktobarsku revoluciju. Ni Karl Renner, ni Viktor Adler, pa čak ni Otto Bauer, koji je od svih tadašnjih austrijskih socijaldemokrata bio ponajrevolucionarniji, nije imao smjelosti da ovako odvažno govori o novoj Rusiji, u kojoj su tada vođene ogorčene borbe između Crvene armije i bjelogardejaca. Otto Bauer je u nekoliko navrata pravio aluzije i nagovještaje, ali je ipak zaostajao za Smodlakom.

Na kraju svoga govora Smodlaka je očitao bečkoj vladi i predstavnicima vladajuće klase u parlamentu takvu gorku lekciju, kakvu im od predstavnika podjarmljenih naroda nitko nikada nije očitao:

»Što li sve nije naš narod pretrpio i u ovom ratu? Za srazmjerno kratko vrijeme on je doživio ponavljanje svih grozota prošlih stoljeća. Bude li se jednom pisala povijest tih grozota, ona će pokazati kako je nepravedno i licemjerno bilo zgražanje mnogih historičara iz takozvanih »kulturnih naroda« Evrope nad grozotom takozvanih azijatskih barbara. Ne, ne, ni Huni, ni Avari, ni Mongoli, ni Tatari, ni Turci, nisu nikada tako bjesnili kao što su to činili, na početku XX stoljeća, takozvani Evropejci, sjajno naoružani i majstorski izvježbani za znanstveno umorstvo – i baš na obalama ovog plavog Dunava, danas krvavog Dunava, koji bi imao da nas spoji.«[381]

[379] *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1918.* Band II. Wien, 1918.

[380] Ibid.

[381] Ibid.

Svoj posljednji govor u posljednjem parlamentu dotrajale Habsburške Monarhije, koja se tresla iz temelja, Smodlaka završava ovim značajnim rječima:

»Ovaj martirij bijaše najbolja propaganda za našu narodnu samostalnost... Hvala ovom tlačenju danas je sav naš narod čvrsto odlučio da se oslobodi od tuđeg jarma... Pa kako je našem narodu kroz stoljeća uspjelo da se održi i protiv najmoćnijih carstava na zemlji, i franačkog, i istočno-rimskog, i turskog, tako će on i iz ove najnovije strahovite kušnje izići kao slobodan, ujedinjen, sretan narod. Najplemenitija stranica u njegovoj knjizi slave biti će ta da on u ovom razbojničkom svijetu niti je tražio, niti je prisvojio ništa tuđega.«[382]

Kao narodni zastupnik u austrijskom parlamentu Smodlaka je bio ne samo predstavnik splitskog izbornog kotara, nego istovremeno i predstavnik čitave Dalmacije, za čije se interese zalagao tako hrabro i požrtvovno kao da ga je birao narod cijele Dalmacije.

VII. Protivnik trijalizma

Kroz veliki dio suvremene jugoslavenske historiografije provlači se kao crvena nit tendencija da se gotovo svi hrvatski građanski političari s kraja XIX i početka XX stoljeća (osim Frana Supila) prikažu kao trijalisti ili, u najmanju ruku, da nisu protivnici eventualnog trijalističkog preuređenja Habsburške Monarhije. Pokušava se i Josip Smodlaka prikazati kao političar koji je u izvjesnim trenucima bio sklon da prihvati trijalističko riješenje jugoslavenskog pitanja. Takvo prikazivanje Smodlakinih političkih stavova nema realne osnove, jer je on bio odlučan protivnik trijalizma.

Smodlaka je već na sjednici Dalmatinskog sabora 7. XI 1903, kada je Ante Trumbić rekao da će hrvatski narod koji je živio prije Habsburške Monarhije živjeti i poslije nje, dobacio poznate riječi: »I van nje i izvan nje!«[383] Toj izjavi ostao je vjeran do kraja. Nakon donošenja Riječke i Zadarske rezolucije, kada je austro-njemačka vladajuća klasa pokušala da pridobije jugoslavenske narode u Monarhiji za svoju politiku i kao mamac ubacila ideju o trijalizmu, Smodlaka je otvoreno ustao protiv te koncepcije. Austrijski političar i publicist barun Leopold von Chlumecky, lični prijatelj i politički povjerenik Franje Ferdinanda, inače autor nekoliko propagandističko-polemičkih knjiga i brošura, suradnik vodećih bečkih režimskih listova *(Neue Freie Presse, Reichspost)*, napisao je u bečkom časopisu *Österreichische Rundschau* (Band XI, 1907) članak u kojem upozorava da bečka vlada ne vodi jedinstvenu politiku prema jugoslavenskim narodima u Monarhiji (da se jedna politika vodi prema Hrvatskoj, druga prema Dalmaciji, a treća prema Bosni), traži da se ubuduće vodi jedinstvena politika i zastupa mišljenje da bi trijalističko preuređenje Monarhije bilo najbolje rješenje po-

[382] Ibid.
[383] *Brzopisna izvješća XXXVIII zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskoga od dneva 19. oktobra do dneva 12. novembra 1903.* Zadar, 1903, 657.

stojeće krize. Ovaj članak izazvao je odobravanje u frankovačkim redovima, o čemu govore članci Josipa Franka i Izidora Kršnjavoga u njihovu organu *Hrvatsko pravo* (krajem ožujka i početkom svibnja 1907). Međutim, Smodlaka je oštro kritizirao članak baruna Chlumeckoga:

»Austrijski aristokrata Chlumecky pisao je nešto o austrijskoj balkanskoj politici i o odnosima između Austro-Ugarske i Italije.[384] Tu je, onako usput, progovorio i nekoliko lijepih riječi i o Hrvatskoj i preporučio da se iz hrvatskih, odnosno jugoslavenskih zemalja, stvori protuteža Ugarskoi. Ovi bi Chlumeckyjevi izvodi ostali nezapaženi da se nisu banovinski »starčevićanci« (Frank i Kršnjavi) silno oduševili za njih i shvatili ih tako kao da Beč hoće stvoriti Veliku Hrvatsku. Čudnovato! ... Oni isti ljudi koji predbacuju hrvatskoj koaliciji da se svezala s Mađarima — premda joj ovi nisu dali nikakvih pismenih garancija da će svoja obećanja održati — viču Beču hosana radi jednog članka u *Österreichische Rundschau!* ... Chlumecky će stvoriti Veliku Hrvatsku!«[385]

Kriza dualizma u Austro-Ugarskoj izaziva oštre diskusije i polemike o unutrašnjem preuređenju Habsburške Monarhije na federalističkim osnovama. U tim polemikama *Hrvatsko pravo* i *Hrvatstvo* pripisuju Smodlaki »antidržavne tendencije«. Braneći se od takvih optužbi, koje su imale očitu namjeru da ga politički onemoguće, Smodlaka frankovačkoj tezi o Velikoj Hrvatskoj u okviru Velike Austrije suprotstavlja svoje koncepcije, koje su bile sve drugo samo ne trijalizam:

»Ugarska i Hrvatska, tražeći raskid realne veze, prirodno teže da se oslobode germanizatorskih i reakcionarnih utjecaja, kojima je od iskona leglom Beč ... Mnogo bi ljepše, istina, godile rodoljubivom srcu potpuno nezavisna Češka i Hrvatska, ali one iste prilike koje ne dopuštaju Mađarima da se zanašaju za iluzijama samo mađarskoga i ničega drugoga nego mađarskog kralja, sile Čehe i neoslobođene Južne Slavene da se prilagode situaciji u kojoj ipak mogu da igraju časnu i dostojnu ulogu. Zato politika, koja kao škola krute realnosti ne trpi iluzija, nagoni Hrvate da iskreno pristanu uz misao državne zajednice ugarsko-hrvatske, a Česima i Slovencima s druge strane svjetuje da traže zaklonište svojoj narodnosti ne u Velikoj Austriji, koje neće nikada biti, već u maloj ali snažnoj austro-češkoj državi ...«[386]

Ovaj Smodlakin uvodnik zapažen je i u češkoj javnosti i izaziva živo reagiranje češke štampe. Praški *Narodni listy* posvećuju mu poseban članak, u kome se kaže:

»Pod ovim naslovom raspravlja mladi, talentirani hrvatski političar dr Josip Smodlaka, u splitskoj *Slobodi* o uspostavljanju personalne unije između Austrije i Ugarske. Dr Smodlaka, koji je oduševljeni pristaša hrvatsko-mađarskog sporazuma, također je čvrsto uvjeren da dugogodišnja borba Ugarske s Bečom mora dovesti do odvajanja Ugarske od Austrije i do formiranja dviju međusobno nezavisnih država, koje će imati samo zajedničkog vladara. Ali, kao dobar Slaven, postavlja sam sebi pitanje: da li Hrvati, pomažući Mađarima da sagrade samostalnu mađarsku državu, ne izlažu time Čehe i Slovence kobnoj opasnosti da skupa sa zapadnom Austrijom budu progutani od velike Germanije u čijem bi zagrljaju morali izdahnuti.«[387]

[384] Smodlaka ovdje misli na njegovu knjigu: *Österreich-Ungarn und Italien. Das westbalkanische Problem und Italiens Kampf um die Vorherrschaft in der Adria.* Leipzig – Wien, 1907.

[385] *Chlumeckyjev trijalizam. Sloboda.* 13. IV 1907.

[386] *Austrijski problem. Sloboda,* 12. I 1907.

[387] *Narodni listy,* Praha, 16. I 1907.

Suprotno tvrđenjima da se Smodlaka poslije aneksione krize i veleizdajničkih procesa (konkretno oko 1910) tobože i sam opredijelio za trijalizam, stoji činjenica da je on, preko svojih članaka, dosljedno otvarao oči narodu da je trijalizam pusta fikcija, koja nikada neće postati stvarnost. U jednome od svojih članaka Smodlaka jasno i otvoreno kaže:

»Ima kod nas političara koji još i danas vjeruju u trijalizam. Ima ih koji sasma lakoumno i naivno ovom frazom zavaravaju našu javnost. Ima ih, napokon, koji tvrde da je trijalizam najveći cilj i najveća težnja prestolonasljednika, koji u njemu nazrijeva spas Monarhije. Frank u Hrvatskoj, a don Virgilije Perić u Dalmaciji oba znamenita radi njihovih tobožnjih sveza i doticaja sa najuplivnijim i najvećim krugovima u Monarhiji, donašali su odmah poslije aneksije našem narodu trijalizam na tanjuru. Jednom ga obećaše Lueger i Liechtenstein, drugome prestolonasljednik.«[388]

To izričito pozivanje Franka i Perića na navodna obećanja Karla Luegera, narodnog zastupnika u austrijskom parlamentu, gradskog načelnika Beča i šefa Kršćansko-socijalne stranke, na prinča Aloisa Liechtensteina, landmaršala Donje Austrije i istaknutog člana austrijskog parlamenta, pa čak i na samoga prestolonasljednika Franca Ferdinanda, primana su u redovima široke neobaviještene publike za gotov novac: »Bijaše naivnika i lakovjernika koji su, kao uvijek tako i sada, vjerovali Franku i Periću, čineći već razne osnove i planove, trasirajući geografske karte i narodnosne statistike, sastavljajući nacrte za nove nagodbe i ustave, pripravljajući uopće čitav potrebni materijal za – trijalizam«.[389]

Suprotno pričanjima Josipa Franka i Virgilija Perića, Smodlaka upozorava na činjenicu da je ta »papirnata zgrada dobivala udarac za udarcem«, jer su u posljednje vrijeme pale takve izjave »koje su zgradu trijalizma podpunoma demolirale za vijeke vjekova . . .« Prva je izjava pala u Bosanskom saboru, u kojem su politički predstavnici bosansko-hercegovačkih Srba izjavili »da će se oni uvijek boriti proti svim trijalističkim težnjama i osnovama . . .« Drugi još jači udarci protiv trijalističkih planova došli su od vladajućih krugova Beča i Pešte. Smodlaka citira izjave predsjednika austrijske vlade baruna Bienertha, i predsjednika austrijskog parlamenta baruna Pattaija, s jedne strane, i izjave predsjednika mađarske vlade grofa Khuena-Hedérvárya i mađarskog narodnog zastupnika Geze Polonya, s druge strane, koji otvoreno negiraju i sam pojam hrvatskog državljanstva. Smodlaka, na osnovu svega toga, dolazi do ovog zaključka: »Ma koliko žalosne po nas bile sve ove izjave, one nam bjelodano dokazuju da se u ovoj Monarhiji ne može uopće ni govoriti o hrvatskom državljanstvu, koje je ipak jedan preduvjet trijalizmu, a kamoli na trijalizam misliti . . .«[390]

[388] *Pripreme za trijalizam. Sloboda*, 1. III 1911.

[389] Ibid.

[390] Ibid.

Pristaše trijalizma u Dalmaciji i Istri postaju sve aktivniji i u Trstu pokreću svoj časopis *Trijalizam* (1912), s očiglednom namjerom da popularizira ideju o trijalističkom preuređenju Habsburške Monarhije. Taj časopis stajao je u vezi s austrijskim klerikalcima i bečkim militarističkim krugovima, koji su priželjkivali da dualističku Austro-Ugarsku pretvore u Veliku Austriju. Smodlaka je pokretanje tog novog časopisa dočekao ovom kritikom:

»*Trijalizam*, tako se zove nova smotra za politiku, književnost, trgovinu, obrt i financije. Program joj je: »Mi Južni Slaveni moramo svi u jedno kolo, da zažareni plamenom neodvisnosti Domovine pod vladajućim Domom, u tom Idealu pobjedu slavimo«. Prvi broj nijesmo primili, a drugi preveć zaudara po pokojnoj smotri popa Vusia *La Monarchia*.[391] Odgovorni urednik joj je neki Ivan Rosmann, a ko se iza njega krije ne zna se. Ugledni slovenski list *Edinost* doznaje da su izdavači i pokretači smotre *Trijalizam* pomognuti i dobili novac od vojne mornarice ... Izdavači bi najbolje učinili kada bi pred javnost izašli sa svojim imenima i opovrgli tvrdnje uglednog lista *Edinost*, jer inače naša javnost ima pravo da misli e je tršćanska smotra *Trijalizam* filijala sarajevske *Jugoslavenske smotre*[392] i Vusiove *La Monarchie*.«[393]

Smodlaka se ne ograničava samo na pisanje članaka nego istovremeno pojačava i svoju političku aktivnost. Na općinskim izborima, u kolovozu 1911, za gradskog načelnika izabran je Vicko Katalinić, a za prvog potpredsjednika općine Josip Smodlaka. U jednom svom povjerljivom retrospektivnom izvještaju predsjedniku vlade grofu Stürgkhu, namjesnik Dalmacije grof Attems javlja da je Smodlaka, u svojstvu prvog potpredsjednika splitske općine, »pored politički sasvim beznačajnog gradskog načelnika Katalinića potpuno preuzeo u svoje ruke rukovođenje općinom i da je, radi jačanja svojih pozicija, privukao na svoju stranu radikalne elemente Narodne stranke i vođe jugoslavenskog omladinskog pokreta ...«[394]

Antiaustrijska orijentacija Smodlake i njegove stranke došla je do punoga izražaja u toku apsolutističkog režima komesara Čuvaja u Hrvatskoj i, u još većoj mjeri, za vrijeme balkanskih ratova. U Splitu,

[391] Časopis *La Monarchia* izlazio je u Beču kao organ jedne grupe ekstremnih monarhista i klerikalaca, u redakciji don Eugenia Vusia autora knjiga *Pravo podignuće Dalmacije* (Beč, 1904) i *Le piaghe della Dalmazia* (Vienna, 1907). Vusio je već 1904. propagirao ideju da se izvrši sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Dalmacijom, ali bez Hrvatske. Vrlo je vjerojatna pretpostavka M. Gross *(Uladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 98) da je Vusio »glavni informator velikoaustrijskih krugova u Beču« i autor jednog nepotpisanog memoranduma o Dalmaciji 1906. U ovom memorandumu se oštro napada Josip Smodlaka i njegova stranka, koja se sumnjiči da prima novčanu pomoć iz inozemstva. (Haus- Hof und Staatsarchiv Wien, Nachlass Franz Ferdinand Band V.)

[392] *Jugoslavenska smotra* bila je organ bosanske vlade kao što je *Smotra dalmatinska* bila organ Namjesništva u Zadru. *La Monarchia* pisala je u istom duhu kao *Reichspost*, a Eugenio Vusio mislio je isto kao Friedrich Funder; obojica su pripadali istoj Luegerovoj klerikalnoj stranci.

[393] *Sloboda*, 21. VIII 1912.

[394] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva. Dr. Smodlaka und die Entwicklung der Demokratenpartei in Spalato. Situation in Spalato, Jänner 1913. G. A. 1913. Heft 570/64.

Šibeniku, Dubrovniku i u drugim gradovima Dalmacije dolazi do masovnih demonstracija protiv Austrije, a do spontanih manifestacija za balkanske saveznike. Smodlaka odmah na početku prvog balkanskog rata pretvara *Slobodu* u dnevnik, prvi u Dalmaciji, donosi svakodnevne izvještaje s balkanskih ratišta i potiče i raspaljuje antiaustrijsko raspoloženje u narodnim masama. Ne samo u Splitu, njegovim predgrađima i okolnim selima, nego širom Dalmacije orila se slobodarska pjesma Josipa Smodlake:

Padaj silo i nepravdo,
narod ti je sudit zvan!
Bježʼte od nas noćne tmine,
svanuo je i naš dan!

Naše pravo ugrabljeno
amo natrag dajte nam!
Nećete li, ne molimo,
dobit će ga narod sam![395]

Isto tako popularna postala je za vrijeme balkanskih ratova i pjesma crnogorskog kralja Nikole I Petrovića-Njegoša *Onamo, ʼnamo*. Pišući o antiaustrijskim demonstracijama u Dubrovniku, Milan Živanović iznosi ove pojedinosti:

»Tu je pesmu omladina pevala na svim demonstracijama, ne samo u Dubrovniku već u celoj Dalmaciji; pevali su je i Hrvati i Srbi, i stoga su vlasti, nemoćne da spreče pevanje, zabranjivale muzikama da je sviraju... Ova pesma ne samo da se orila na sve strane nego je i njen sadržaj bio parafraziran. Dr Miloš Škarica, danas lekar u Zadru, zapamtio je i saopštio nam, na žalost samo jedan, prvi parafrazirani stih te pesme, koju je i on s drugovima, počev od oktobra 1912, kao gimnazijalac pevao iz dana u dan po splitskoj rivi i ulicama.«[396]

Prva strofa glasi:

Ovamo, ʼvamo na naše more
u brda naša braća će doć,
ustanka krijesom plamtit će gore
na dušmanina s nama će poć...[397]

Takva izrazito antiaustrijska psihoza nije mogla ostati nezapažena. Namjesnik Attems okrivio je za sve to Smodlaku, smatrajući ga za glavnog podstrekača tog antiaustrijskog raspoloženja. U svom povjerljivom izvještaju predsjedniku bečke vlade Attems javlja:

»Iako se dr Smodlaka na izgled držao po strani od ovih događaja, ipak je činjenica da je suverena vlast baš ove demokratske stranke u općinskom predstavništvu Splita bitno pridonijela što su široke mase gradskog stanovništva postepeno sve više obuzete od one struje koja je u toku protekle godine došla do izražaja u poznatim pojavama u Splitu, koje su za žaljenje. Razne subverzivne manifestacije koje su, u vezi događaja

[395] Ova Smodlakina pjesma ponovo je postala aktuelna u toku naše narodnooslobodilačke borbe i pjevala se ne samo po Dalmaciji nego i u ostalim jugoslavenskim zemljama kao neka vrsta partizanske himne.

[396] Milan Ž. Živanović, *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908–1918*, 276–277.

[397] Ibid. 277.

na Balkanu, pored ostalih izašle na vidjelo i u Splitu, sigurno se nisu desile protiv Smodlakine volje... Ne može se negirati da su sredstva kojima se za svoju politiku služi u posljednje vrijeme često neprijateljska po državu, a isto tako je sigurno da se ne može tolerirati primjena takvih sredstava u interesu državnog autoriteta. Tačno i brižljivo ispitivanje prilika dovodi me do uvjerenja da ovi radikalni političari u Dalmaciji isključivo iz tog razloga pribjegavaju tako smjelim sredstvima, jer dobro znaju da time vladi pričinjavaju velike nezgode, a istovremeno se nadaju da će je time zaplašiti i učiniti popustljivijom za svoje vlastite aspiracije, bile one opravdane ili ne. Abnormalne prilike u Hrvatskoj u posljednje vrijeme, veliki preokreti na Balkanu, koji imaju za posljedicu neslućenu ekspanziju jugoslavenske nacionalne ideje, olakšale su Smodlaki i drugovima da vrše utjecaj na široke mase u Splitu, kako bi njihovo držanje postalo vladi što neugodnije. To im, na žalost, i suviše dobro uspijeva... Smodlaka bez ikakvih skrupula dozvoljava, agitacijom svojih pristaša, da masa na ulicama Splita kliče slavenskim dinastijama i uzvikuje pogrdne uzvike protiv Monarhije, kao što možda nalazi i posebnu draž u tome da s Beogradom stoji u direktnim vezama. Sve su to za njega interesantni politički eksperimenti, koje on već prema situaciji i raspoloženju upotrebljava protiv vlade.

Kao zastupnik Reichsrata i zemaljskog sabora on se osjeća, oslanjajući se na svoj nepogrešivi utjecaj na narodne mase, sasvim slobodan od svake stege političke kurtoazije... Tu taktiku, koju dr Smodlaka na spretan način već dugo koristi, sada prenosi i na svoje prijatelje... Ovoj kuli demokracije ne može se doskočiti policijskim mjerama, ni eventualnim izbornim manevrima.«[398]

U vladajućim krugovima u Dalmaciji postojala su krupna razmimoilaženja u ocjeni tadanje situacije i u izboru sredstava koje bi trebalo upotrijebiti protiv inicijatora i podstrekača antiaustrijskih demonstracija. Kotarski predstojnik u Splitu i savjetnik Namjesništva Stephan (Ištvan) Szilva von Szilvás predlagao je »primjenu krajnjih sredstava državne sile«. Međutim, namjesnik Attems smatrao je da bi u tom slučaju »nastupile prilike koje bi bile ravne kraljevskom komesarijatu u Hrvatskoj«. Izvještavajući o tim neslaganjima predsjednika bečke vlade, Attems mu javlja:

»Štetno djelovanje takvih mjera na cjelokupnu jugoslavensku politiku ove polovice Monarhije mislim da ne moram bliže da naglasim. Na žalost, moram reći da sadašnji kotarski predstojnik u Splitu... nije htio usvojiti moje mišljenje, koje vodi računa o gore navedenim faktičnim prilikama kao i o interesima vlade. Već duže vremena zapažam da navedeni funkcioner vidi svoj zadatak u Splitu samo u tome da Demokratsku stranku nasilnim potezom dovede do uništenja.«[399]

Namjesnik Attems iznosi pojedinosti o sukobu između splitske općine i kotarskog predstojnika Szilve, koji je tom prilikom telegrafski tražio raspuštanje splitske općine i postavljanje komesarske uprave. Attems na ovaj zahtjev nije odmah pristao, jer je »stekao utisak da je Szilva svoj prijedlog za raspuštanje općine prvenstveno zato tako energično forsirao, jer se nadao da će na taj način ukloniti Demokratsku stranku s vlasti u općini«. Štaviše, Attems pretpostavlja da je Szilva »ovo svoje iz čisto ličnih razloga tako oštro zastupano stanovište pokušao da sugerira i visokim vojnim krugovima.«

[398] Vidi bilješku br. 381.

[399] Ibid.

Attems u svom povjerljivom izvještaju sumnja da li je Szilva u svom upornom insistiranju na raspuštanju splitske općine bio dovoljno objektivan. Ali, iako je odbio prvi Szilvin zahtjev, Attems osuđuje Smodlakinu političku orijentaciju, koju i on smatra antidržavnom i antiaustrijskom:

»Na kraju neka mi bude dozvoljeno da izjavim da ni u kom slučaju i ne pomišljam na to da bi takvu politiku, kakvu vode dr Smodlaka i drugovi, označio ma u kom pogledu pogodnom za ovu krunsku zemlju. Štaviše, ja stojim na stanovištu da samo konzervativni pravac, koji dijelom zastupa Hrvatska stranka prava i donekle stara tradicija Narodne stranke, odgovara interesima države i vlade u ovoj tako eksponiranoj i važnoj krunskoj zemlji. Ništa manje mišljenja sam da se javni život samo postepeno, smišljenim upravljanjem i unapređivanjem ekonomskih odnosa, može usmjeriti u mirne tokove, a ne pretjerano smjelim eksperimentima, čiji sumnjivi ishod može vladu samo kompromitirati i koji političke aspiracije ovog nacionalno tako preosjetljivog elementa, baš u sadašnjim teškim vremenima, lako mogu upraviti na jednu tačku izvan granica Monarhije.«[400]

Na ovaj način Attems je ne samo skinuo sa sebe odgovornost za vrlo nepopularne mjere raspuštanja splitske općine nego ju je prebacio na Szilvu, koji je naročito insistirao na primjeni strogih administrativnih mjera protiv »subverzivnih« političkih snaga, koje drže vlast u najvećem gradu Dalmacije.

Za prilike u Splitu zainteresirao se, vjerojatno potaknut od Szilve, i armijski inspektor (k. u k. Armee Inspektor) u Sarajevu i podnio iscrpan povjerljivi izvještaj ministru rata feldmaršalu Alexandru von Krobatinu, s konkretnim prijedlogom da se, radi sređivanja prilika i stišavanja zaoštrenih odnosa u Splitu, postavi jedan izvanredan vladin komesar, a da se općinski izbori odlože za pola godine – »dok se ukaže mogućnost da se načini kraj dosadanjoj prevlasti Demokratske stranke, koja stoji pod sumnjivim vodstvom panslavističkog i prema religiji neprijateljskog agitatora Smodlake, poznatog zastupnika u pokrajinskom Saboru i u Reichsratu.«[401]

Nove masovne antiaustrijske demonstracije u Splitu prelomile su obazrivog namjesnika Attemsa da usvoji ponovni zahtjev splitskog kotarskog predstojnika Szilve da raspusti splitsku općinsku upravu, na čelu s Katalinićem i Smodlakom, i da postavi komesarijat. Za vladina komesara postavljen je Theodor Sporn, kotarski komesar.[402] Čim je primio odluku Namjesništva (18. XI 1912) Szilva je zatražio od Općinskog vijeća da preda dužnost komesaru Spornu i napusti općinsku zgradu. Vijeće je odbilo predaju koju nije odobrio Zemaljski odbor i izjavilo da će samo pred silom napustiti zgradu. Szilva je pozvao policijskog komesara Alfreda Peršića da upotrijebi silu, i tek kada je on upao sa žandarima, Vijeće se udaljilo iz zgrade. Ogromna masa naroda dočekala je raspuštenu općinsku upravu, na čelu s Katalinićem i Smodla-

[400] Ibid.
[401] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, G. A. 1913, Heft 570/64.
[402] *Hof- und Staats- Handbuch der Österreich-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1913.* Wien, 1913, 1044–1045.

kom, pred zgradom i priredila im oduševljene ovacije, koje su se pretvorile u demonstracije protiv Austrije. Istovremeno Namjesništvo je raspustilo i općinu u Šibeniku i tamo postavilo komesara. Tim povodom Smodlaka je napisao jedan od svojih najduhovitijih članaka, pod karakterističnim naslovom *Živila Austrija!* Tu se isprepliće fina ironija s ljutim sarkazmom, koji ujeda i udara svom snagom po nadmoćnom protivniku:

»Neka živi sistem koji nam je poslao Hedérvárya i Cuvaja; neka živi sistem koji nam je poslao Handela i Attemsa, jer nam je taj sistem tek otvorio oči i uskrsnuo nas na nov život, jer nam je dao nove snage i jer nas je ujedinio«[403]

Taj Smodlakin članak mnogo je pridonio akciji za okupljanje narodnih snaga, bez obzira na stranačku opredijeljenost. Prema prethodnom dogovoru, narodni zastupnici u Dalmatinskom saboru i u austrijskom parlamentu i predstavnici hrvatskih i srpskih općina iz cijele Dalmacije priredili su veliki narodni zbor u Zadru 24. XI 1912. Od 88 općina u Dalmaciji bile su zastupljene 63 općine, a skoro sve ostale općine su se telegrafski solidarizirale s donesenom rezolucijom. Ukupno je sudjelovalo 500 predstavnika političkog života Dalmacije.[404] Na zboru su govorili predstavnici gotovo svih političkih stranaka i grupa. Najveće oduševljenje izazvali su govori predsjednika i potpredsjednika raspuštene splitske općine, Vicka Katalinića i Josipa Smodlake. Reagirajući na raspuštanje općina u Dalmaciji, Smodlaka je rekao:

»Htjeli su ubiti u narodu duh koji je sada zavladao, nu on se je naprotiv još više raspalmsao. Raja je kriva što je živa... Naša je snaga u slozi, ovdje u Dalmaciji i svugdje gdje naš narod prebiva. Mjesto da naše energije trošimo u našim međusobnim borbama, upravimo sve naše sile prema onom jednom cilju koji nam je sada pred očima. Veliki rat za oslobođenje na Balkanu nije nam ulio samo ponosa i jakosti, već nam je dao i velik pouk... Iako je Kosovo osvećeno, još nije osvećen Petrov Gvozd«.[405]

Na kraju zbora donesena je rezolucija, koja je s razlogom obilježena kao »druga zadarska rezolucija«. Dok su »prvu zadarsku rezoluciju« donijeli samo predstavnici srpskih stranaka, ovu drugu su donijeli predstavnici i hrvatskih i srpskih stranaka. U rezoluciji se, s sjedne strane, izražavaju simpatije balkanskim narodima, a s druge se strane osuđuje »protunarodni policijski sustav, koji nalazi izražaja: u Dalmaciji u samovoljnom raspuštanju općinskih zastupstava; u Bosni u kraćenju najvažnijih ustavnih prava; u Hrvatskoj uvođenjem i podržavanjem komesarijata, kojom se jednoj od najstarijih ustavnih kraljevina Evrope stoljetna zakonom zajamčena samostalnost oduzimlje...«[406] Jedan od sastavljača te rezolucije bio je Josip Smodlaka.

[403] *Živila Austrija! Sloboda,* 20. XI 1912.
[404] Dr Kosta Milutinović, *Zadar pred prvi svjetski rat. Zadarska revija,* br. 6, 1964
[405] *Veliki narodni zbor u Zadru. Sloboda,* 25. XI 1912.
[406] *Narodni list,* Zadar, 27. XI 1912.

Komesarijat u Splitu nije bio duga trajanja. Nezadovoljstvo narodnih masa ne samo da nije oslabilo nego je još više pojačano. Antiaustrijske demonstracije postajale su sve češće i masovnije, a intervencija policije i žandarmerije još više je razdražila ogorčene mase. Novi općinski izbori u Splitu, obavljeni početkom veljače 1913, donijeli su veliku pobjedu Smodlakinoj stranci, koja je osvojila 21 mjesto u Općinskom vijeću, dok je Hrvatska stranka dobila svega 15 mjesta. Za gradskog načelnika izabran je ponovo Vicko Katalinić, a za potpredsjednike općine Smodlaka i Trumbić. Isto se dogodilo i u Šibeniku, gdje je ponovo izabran za gradskog načelnika Ivan Krstelj.

Ponovni izbor raspuštenih općinskih uprava u Splitu i Šibeniku izazvao je oštro reagiranje ne samo kod austrijskih vojnih i civilnih vlasti nego i na samom dvoru, a naročito od strane prestolonasljednika Franje Ferdinanda. Prema naređenju, njegov ađutant i šef njegove vojne kancelarije pukovnik Karl Bardolff uputio je 10. IV 1913. povjerljivo pismo namjesniku Attemsu, u kojem mu je stavio do znanja da je poslije ovih »ostentativnih ponovnih izbora« raspuštenih općina i novih demonstracija prestolonasljednik stekao još dublje uvjerenje »da tamo pokrenuta velikojugoslavenska agitacija dalje napreduje«. Na osnovu dobivenih informacija »Njegovo Carsko Visočanstvo zaključuje, s jedne strane, da činovništvo u nemalom dijelu stoji u neprijateljskom taboru prema Monarhiji i vladi, a s druge strane izgleda da je dalmatinska omladina u vrlo znatnoj mjeri zaražena antiaustrijskim raspoloženjem«. Zbog toga on smatra za potrebno da se hitno poduzmu energične mjere protiv »žarišta agitacije«, jer se samo tako može suprotstaviti »daljem širenju antiaustrijske propagande uopće, a napose njezinu prelaženju u unutrašnjost zemlje.«[407] Iako se u cijelom saopćenju nigdje konkretno ne ukazuje na sama »žarišta agitacije«, ipak je dovoljno jasno na koga se misli kada se upozorava na okolnost da antiaustrijska propaganda »najvidnije i najsnažnije dolazi do izražaja u Splitu«.

Velike pobjede balkanskih saveznika u prvom balkanskom ratu ponovo su postavile na dnevni red jugoslavensko pitanje. Ne samo štampa podjarmljenih naroda unutar Habsburške Monarhije nego i velika zapadnoevropska publicistika ponovo se počela baviti jugoslavenskim pitanjem. Sasvim je razumljivo da je austrijska, njemačka i mađarska štampa zastupala misao da se jugoslavensko pitanje može riješiti samo u okviru granica Habsburške Monarhije, ali je bilo i stranih, naročito francuskih i engleskih listova, inače raspoloženih prema nacionalnim stremljenjima jugoslavenskih naroda, koji su se zalagali za rješenje jugoslavenskog pitanja unutar austrijskih granica. Od tih listova naročito su se isticali pariški *Journal* i časopis *Les Annales des Nacionalités*, koji su polagali nade u planirane reforme Franca Ferdinanda, o kojima se mnogo pisalo ne samo u austrijskoj i mađarskoj nego i u stranoj štampi. To je potaklo Smodlaku da uzme u pretres to pitanje sa šireg aspekta, suprotnog onom oficijelnom:

[407] Historijski arhiv u Zadru. Tajni spisi Namjesništva, G. A. 1913. Heft 570/64.

»Balkanskim ratom biti će konačno riješen onaj dio jugoslavenskog pitanja koje se odnašalo na jugoslavenski narod, što obitava zemlje bivše Turske... Preostaje prema tome još samo rješenje drugoga dijela jugoslavenskog pitanja — austrougarskog... Radi toga je danas jugoslavensko pitanje u ovoj Monarhiji, ne samo za nju već i za cijelu Evropu, najaktuelnije pitanje... Najbolji dokaz tome pruža tvrdnja pariškog *Journala* i *Les Annales des Nacionalités*, po kojoj bi prestolonasljednik Franjo Ferdinand imao čvrstu odluku da čim stupi na prestolje preustroji Austro-Ugarsku Monarhiju u saveznu državu na nacionalnom načelu. Da li je ova tvrdnja istinita ili ne, ne znamo, jedno je ipak sigurno, a to je da je jugoslavensko pitanje u Monarhiji postalo tako goruće da ga se mora riješiti.«[408]

Ne mogavši se zbog cenzure suprotstaviti ni trijalističkom, ni velikoaustrijskom rješenju jugoslavenskog pitanja, Smodlaka piše ezopovskim jezikom:

»Sasma je shvatljivo da će na mjerodavnom mjestu nastojati to pitanje riješiti po svom ćefu. Nama Jugoslavenima, o čijoj će se koži raditi, ne može pak da bude svejedno kako će se ono rješavati. I zato je neophodno nužno da svi budemo na svome mjestu, pripravni i oboružani za sve eventualnosti u času kad se bude odlučivalo o našoj budućnosti i o našoj sudbini. Moramo se stoga pripraviti za velike događaje, koji se sigurno moraju u nedalekoj budućnosti zbiti.«[409]

Ove dvosmislene aluzije Smodlaka je namjerno tako stilizirao da bi ih prokrijumčario kroz cenzuru, koja je poslije pobjeda balkanskih saveznika postajala sve rigoroznija. Nagovještavajući »velike događaje« Smodlaka je vjerojatno mislio na budući evropski konflikt, ali se zbog razumljivih razloga, morao ograničiti samo na isticanje nužnosti pripremanja i prikupljanja. Međutim, inicijativa za koncentraciju svih progresivnih snaga kod jugoslavenskih naroda u Monarhiji ovoga puta nije potekla iz Dalmacije, kao što je to bio slučaj 1903. i 1905, nego iz Slovenije. Ljubljanski *Slovenski narod* uputio je poziv svim progresivnim jugoslavenskim strankama i grupama za povezivanjem i zajedničkom akcijom:

»1) da sve napredne slovenske, hrvatske i srpske stranke na austrougarskom Slavenskom Jugu stupe u što užu međusobnu svezu; 2) da se čim prije u Ljubljani, Trstu ili drugdje sazove sastanak političara i javnih ličnosti gorespomenutih stranaka; 3) da se na tom sastanku svestrano i iscrpno povede rasprava o jugoslavenskom pitanju i zatim precizira stanovište što ga prema istome uzimlju napredne jugoslavenske stranke; 4) da sastanak sazovu dalmatinski političari, koji u jugoslavenskom pitanju nesumnjivo igraju vodeću ulogu«.[410]

Međutim, ni među dalmatinskim, kao ni među ostalim jugoslavenskim političarima nije bilo jednog jedinstvenog istovjetnog gledanja na rješenje jugoslavenskog pitanja. Svi su se manje ili više slagali u tome da je pitanje zrelo za rješavanje, ali su postojala krupna razmimoilaženja u osnovnom problemu: u kakvim okvirima? Da li u austrijskim okvirima ili izvan njih? Iako je Smodlaka preko svojih listova već

[408] *Jugoslavensko pitanje i austrijski Jugoslaveni. Sloboda*, 25. I 1913.
[409] Ibid.
[410] Ibid.

odavna dokazivao da su ideje o trijalističkom preuređenju Habsburške Monarhije neostvarljive i da su ih odbacili čak i vladajući krugovi i u Beču i u Pešti, ipak je među dalmatinskim političarima bilo dosta ljudi koji su se još uvijek zanosili trijalističkim utopijama. Isto tako bilo je pristaša trijalizma u Hrvatskoj i Sloveniji. Imajući u vidu to činjenično stanje, Smodlaka je s razlogom konstatirao: »Svaka stranka ide svojim putem i tjera svoju politiku, pak je shvatljivo da se narodne i napredne stranke na našem Jugu ne slažu ni u kardinalnim tačkama svojih programa. Posljedica toga jeste da kod nas Jugoslavena ne može biti ni govora o jedinstvenom naziranju na jugoslavensko pitanje.«[411]

Do planiranog sastanka jugoslavenskih političara nije došlo, iako je Vladimir Ravnihar, zastupnik grada Ljubljane u austrijskom parlamentu, insistirao na sazivanju sastanka, pretpostavljajući da će se u zajedničkoj diskusiji možda približiti suprotna gledišta.[412] Ali, Supilo, Smodlaka, Čingrija i ostali političari »novoga kursa« u Dalmaciji, koji su svakako bili najpozvaniji da budu inicijatori i sazivači takvoga savjetovanja, nisu to učinili, vjerojatno zato što su predviđali da između pristaša i protivnika trijalizma ne može biti kompromisa. Sazivanje takvoga sastanka, kako je to predlagala redakcija *Slovenskog naroda*, ne samo da ne bi približilo suprotna gledišta o rješenju jugoslavenskog pitanja nego bi samo još više zaoštrilo postojeće suprotnosti. Zato do sastanka nije došlo.

Jačanje antiaustrijskih raspoloženja, s jedne strane, i oduševljenje narodnih masa u Dalmaciji za pobjede balkanskih saveznika, s druge strane, ozbiljno je zabrinulo bečku vladajuću klasu. Iz povjerljivih izvještaja obavještajne službe bečka vlada je bila tačno informirana da konzervativne stranke naglo gube teren u narodu, dok opozicione stranke stalno jačaju i hvataju sve dublji korijen u masama. Ministar unutrašnjih poslova, barun Heinhold, u svojim povjerljivim direktivama, datiranim u Beču 13. III 1913, upozorava namjesnika Attemsa na potrebu planske borbe protiv daljeg širenja utjecaja opozicionih stranaka na narodne mase u Dalmaciji:

»U svakom slučaju morat će se, prema mogućnostima, onim elementima koji direktno gravitiraju prema inozemstvu ili se inače trude da stanovništvu otuđe austrijsku državnu misao, izvući ispod nogu pogodno tlo za njihovu agitaciju i predočiti stanovništvu da mu ovi elementi ne mogu donijeti prednosti ni u materijalnom, ni u kulturnom pogledu. Bilo bi stoga preporučljivo da se, s jedne strane, ovim državi neprijateljskim elementima dade energično osjetiti državna moć, a s druge strane da se jednim zajedničkim zaključkom lojalnima pruži poticaj i po mogućnosti ukaže pomoć. Naročito bi bilo poželjno da se oslabi utjecaj Smodlakine partije.«[413]

Kao što se iz ovoga jasno vidi, bečka vlada je od svih opozicionih stranaka i grupa u Dalmaciji smatrala za najopasniju po austrijske državne interese – Smodlakinu partiju!

[411] Ibid.

[412] Ibid.

[413] Vidi bilješku br. 394.

U svom povjerljivom izvještaju od 29. III 1913. o situaciji u Dalmaciji s obzirom na događaje na Balkanu, namjesnik Attems javlja bečkoj vladi da u novoj koaliciji Narodne stranke, Smodlakine Demokratske stranke i Srpske stranke prevladava pravac Smodlakine stranke: opozicioni stav prema vladi, ogorčena borba protiv klerikala i klera i izričito naglašavanje općejugoslavenske ideje. U izvještaju se potcrtava da Smodlaka među zastupnicima nema suparnika i da ima mnogobrojne pristaše među inteligencijom, djelomično među činovnicima, a naročito među studentskom omladinom. Smodlakin utjecaj stalno raste. Attems ističe da Smodlaka ima utjecaja ne samo na narodnjake nego i na pravaše, naročito na šibensku grupu Krstelj-Drinković, koja surađuje s Vickom Iljadicom, prvakom šibenskih demokrata. Prelazeći na opozicionu štampu u Dalmaciji u izvještaju se poimence spominju Smodlakina *Sloboda*, šibenska *Hrvatska riječ* i organ napredne omladine *Naprednjak* kao listovi koji zauzimaju izrazito neprijateljski stav prema Austriji. Upozorava se da Smodlaka ima veliki utjecaj na naprednu omladinu, koja se okuplja oko njega.[414]

Za vrijeme skadarske krize Namjesništvo je uputilo 4. IV 1913. specijalna povjerljiva naređenja svima kotarskim predstojnicima u Dalmaciji o zabrani »političkih demonstracija«, pa čak i svih javnih zborova i skupština, i da treba za svaku eventualnost već unaprijed predvidjeti »koncentraciju oružništva«.[415] Nekoliko dana kasnije (8. IV 1913) Namjesništvo je uputilo kotarskim predstojnicima novo, još oštrije naređenje za slučaj narodnih manifestacija prilikom eventualnog pada Skadra: »U tu će svrhu i u tom smislu Vaše Gospodstvo postupati najvećom energijom i eventualne krivce bezobzirno pozvati na odgovornost.«[416] Ministar unutrašnjih poslova barun Heinhold otišao je još dalje od namjesnika Attemsa: naredio je da se zabrani čak i osvjetljavanje prozora na privatnim kućama ako bi došlo do crnogorskog osvajanja Skadra.[417]

Srbofilske manifestacije, s jedne, i antiaustrijske demonstracije, s druge strane, izazivaju ozbiljnu zabrinutost i u samim vrhovima Monarhije. Pukovnik Karl Bardolff, načelnik Vojne kancelarije Franje Ferdinanda, prema njegovu naređenju, na osnovi povjerljivih izvještaja obavještajne službe sastavio je memorandum o političkim prilikama u jugoslavenskim zemljama Monarhije. Taj memorandum dostavljen je svima namjesnicima u dotičnim zemljama. U popratnom pismu (datiranom u Beču 7. V 1913), Bardolff upozorava namjesnika Attemsa na važnost ovoga memoranduma. Iz njega se jasno vidi da se u Belvederu osjetila opasnost od povezivanja i udruživanja jugoslavenskih stranaka u borbi protiv Monarhije. Tu se izričito upozorava na revolucionarno djelovanje jugoslavenske ideje:

[414] Ibid.
[415] *Historijski arhiv u Zadru*. G. A. 1913. Heft 570/64.
[416] Ibid.
[417] Haus- Hof und Staats Archiv, Wien. Der K. K. Minister des Innern. Wien, 6. IV 1913. Zl. 4000.

»Jugoslavenska ideja, odnosno ideja srpsko-hrvatskog bratstva, koja je posljednjih godina, naročito od vladavine Koalicije na ovamo, uhvatila dublji korijen sada je došla do pune prevlasti i postala je krilatica svih narodnih slojeva, ne samo u političkim nego i u kulturnim i privrednim odnosima. To važi ne samo za Hrvatsku i Slavoniju nego i za Bosnu i Hercegovinu, a naročito za Dalmaciju, gdje je direktno uhvatio terena revolucionaran, antimonarhistički duh.«[418]

Srbofilske manifestacije i antiaustrijske demonstracije u Splitu i Šibeniku Vojna kancelarija Franje Ferdinanda proglašava za planski pripremljeni i organizirani veleizdajnički pokret:

»U Dalmaciji je uslijed popustljivosti vlade da poduzme korake došlo do veleizdajničkog pokreta. Srbofilske manifestacije općinskih predstavnika Splita i Šibenika, čije su primjere slijedile ne samo mnoge dalmatinske općine nego čak i sam Zemaljski odbor, najbolje svjedoče kakva raspoloženja danas prevladavaju kod Jugoslavena. Što do sada još nije došlo do sličnih pojava i u Hrvatskoj, ima se pripisati u zaslugu samo držanju vlasti, koje su svaki antidinastički, antimilitaristički i veleizdajnički pokret ugušile u samom začetku.«[419]

Iz ovoga se jasno vidi da je Franjo Ferdinand ne samo odobravao uvođenje komesarijata u Hrvatskoj i u Splitu i Šibeniku nego da je bio energičan pobornik primjene strogih administrativnih mjera radi suzbijanja jugoslavenskog pokreta. On je bio glavni nosilac »austrijske državne ideje«, ne birajući sredstva i ne zaziruć ni od primjene oružane sile.

Drugi balkanski rat izazvao je podvojenost i u javnom mnjenju Dalmacije. Dok su konzervativno orijentirani listovi odmah stali na stranu Bugarske, koja je istupila iz Balkanskog saveza i ponovo povela austrofilsku politiku, dotle je štampa naprednih građanskih stranaka i socijalistička štampa izražavala svoje simpatije Srbiji i Crnoj Gori. Među prvima su se opredijelili listovi Smodlakine stranke. *Pučka sloboda* piše:

»Bugari su krivi što je došlo do ovog oružanog krvoprolića među braćom i saveznicima. Oni su prvi digli oružje na braću i saveznike, oni su prvi stupili u rat, a da ga nisu ni objavili... Zaludu je bilo svako nastojanje Srbije, Grčke i Crne Gore da se spor mirnim putem riješi... zaludu sve molbe i preklinjanja cijelog slavenskog svijeta. — Bugari ne htjedoše popustiti već zagazište u rat.«[420]

Žaleći što je došlo do raskida Balkanskog saveza, Smodlaka odlučno ustaje protiv hegemonističkih tendencija velikobugarskih, velikosrpskih i velikogrčkih šovinista i pledira za formiranje jedne velike balkanske konfederacije na osnovama jednakosti i ravnopravnosti:

»U takvim prilikama ludo je govoriti o hegemoniji jednoga od balkanskih naroda. Ne hegemonija, ni bugarska, ni srpska, niti ičija... već konfederacija, koja će sve te skupine ostaviti u potpunoj ravnoteži i da se potpuno samostalno razvijaju, a koja će ih svezati u čvrstu jedinicu prema eventualnim zavojevačkim zahtjevima trećega. U tome pogledu Balkan je zbilja jedinica sa zajedničkim balkanskim interesom održanja Balkana balkanskim narodima.«[421]

[418] Vidi bilješku broj 402.
[419] Ibid.
[420] *Opet rat na Balkanu. Pučka sloboda,* 2. VII 1913.
[421] *Balkanski savez. Sloboda,* 14. VII 1913.

Iz toga članka se jasno vidi da je Smodlaka bio odlučan protivnik bilo kakve i bilo čije hegemonije na Balkanu i da je stajao na pozicijama Mihaila Polita-Desančića[422] i Svetozara Miletića[423] o organskom rješenju istočnog pitanja u okviru južnoslavenske federacije i balkanske konfederacije.[424]

Smodlakina politička i publicistička djelatnost uoči prvog svjetskog rata u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji prikazana je nepotpuno:

»U Dalmaciji se, kao i u Hrvatskoj, poslije balkanskih ratova ponavlja proces koji nam je poznat iz postaneksionog razdoblja... Kao i poslije aneksione krize, Smodlaka se približava umjerenom taboru. Zbog uspješnije suradnje s Hrvatskom strankom naprednjaci, štaviše, revidiraju svoj program te izbacuju iz njega zahtjev za rastavom crkve od države i uvođenjem civilnog braka, a sam Smodlaka predlaže iz oportunističkih razloga izbornu reformu za Dalmatinski sabor bez općeg prava glasa, tog osnovnog zahtjeva svih demokratskih struja.«[425]

Međutim, na posljednjoj skupštini Hrvatske pučke napredne stranke u Splitu (21. VI 1914), Smodlaka – govoreći o reviziji programa – »tumači kako se stranka ne odriče nikakve tačke svojega narodnog i slobodarskog programa, već uređuje program prema narodnim potrebama i savremenim prilikama«. U vjerskim pitanjima »pristašama ostaje potpuna sloboda uvjerenja.«[426] U trećoj tački tog stranačkog programa, istina, ne govori se o rastavi crkve i države – kao u prijašnjim programima – ali se otvoreno ustaje protiv svakog klerikalizma: »Držeći da je u narodu koji slijedi tri vjerozakona za narodnu misao ubitačna svaka politika koja se istovjetuje s jednom vjerom ili crkvom, stranka će se boriti protiv svakog političkog izrabljivanja vjere u separatističke, protunarodne svrhe, šireći u narodu misao vjerske snošljivosti i uzajamnog poštivanja vjerskih svetinja.«[427]

Tvrđenje da »sam Smodlaka predlaže iz oportunističkih razloga izbornu reformu za Dalmatinski sabor bez općeg prava glasa«, ne stoji. Sedma tačka novog stranačkog programa glasi: »Vođena načelom potpune građanske ravnopravnosti, radit će za što veću i pospješniju demokratizaciju saborskoga i općinskoga izbornog reda, težeći za uvođenjem općega, jednakog, izravnog i tajnog prava glasa.«[428]

U svojem govoru na posljednjoj skupštini stranke, Smodlaka je jasno rekao da stranka ostaje na svojim pozicijama:

[422] Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung.* Wien, 1862.

[423] *Istočno pitanje. Srbski dnevnik,* Novi Sad. br. 174, 176–177, 179–180, 182, 184–185, 188, 1863.

[424] Kosta Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena.* Rad JAZU, 1962, 330, 99–116.

[425] Mirjana Gross, *Hrvatsko-srpska koalicija pri vlasti.* U knjizi: *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914,* 292.

[426] *Skupština Hrvatske pučke napredne stranke. Sloboda,* 23. VI 1914.

[427] *Program Hrvatske pučke napredne stranke. Sloboda,* 22. VI 1914.

[428] Ibid.

»Naša stranka je stranka borbâ uvijek bila, pa će to i ostati. Misli koje su je vodile do sada vodit će ih i odslije. Isti ciljevi, iste želje. Imali smo proti sebi sve što drži vlast, upliv i bogatstvo, i sve druge stranke, pa smo svejedno uspjeli, kolikogod se moglo uspjeti u ovom kratkom razmaku vremena.«[429]

Naglo jačanje Smodlakine stranke ne samo po gradovima nego i po selima Dalmacije imalo je za posljedicu oštro reagiranje i udruživanje konzervativnih snaga za obranu postojećeg poretka. Početkom 1914. godine jedna grupa austrofila, pristaša trijalizma, na čelu sa zadarskim advokatom drom Josipom Ljubićem (koji je prije toga objavio nekoliko publicističkih brošura pod pseudonimom Ild Bogdanov), nabavlja u Beču štampariju, prenosi je u Zadar i tu pokreće »hrvatski demokratski list« pod naslovom *Mlada Dalmacija*. Prvi broj izašao je iz štampe 2. V 1914. U prvom broju vlasnik, izdavač, urednik i glavni suradnik *Mlade Dalmacije* Josip Ljubić obraća se omladini ovim apelom:

»Ništa glavom o zid! Ništa proti zakonu! Ne dajte se, mladići, regimentovati u današnje stranke! Ko od vas to učini, taj je sam sebe zakopao. Rušite današnje stranke, rušite ih bez pardona, jer su sve redom do korijena gnjile. Stvorite novu regimentu, vašu!«[430]

Već u prvom broju *Mlada Dalmacija* objavljuje rat Smodlaki i njegovu pokretu: »U Dalmaciji nema smisla klerikalizam, ali je u Dalmaciji nemoguć antiklerikalizam. Onoga dana kad je Spljet navijestio rat popovima, kompromitovao je hrvatsku demokraciju na Jadranu.«[431]

Smodlaka pozdravlja pokretanje novoga lista ovom duhovitom dobrodošlicom:

»U Zadru je počeo izlaziti list *Mlada Dalmacija*, pod uredništvom nekog Zvonimira Rakvina. Prvi broj je veoma šarolik, pa iako ne piše u ime koga govori, po konfuziji se to može lako pogoditi. Na nj ćemo se osvrnuti, a već sada upozoravamo sve narodno u Dalmaciji da ga se može povratiti na adresu: C. K. Namjesništvo – Zadar.«[432]

Ovaj savjet poslušali su mnogi koji su dobili prvi broj *Mlade Dalmacije* na ugled, s pozivom da se pretplate, i oni su ga zaista vratili na adresu: *Carsko-Kraljevsko Namjesništvo – Zadar.* To je zabilježeno, s ljutitim komentarom, u drugom broju *Mlade Dalmacije,* koja je osula žestoku paljbu na Smodlaku i njegovu stranku, smatrajući je za glavnog protivnika trijalističke orijentacije. *Mlada Dalmacija* piše:

»Otvoreni smo, iskreni protivnici Smodlake... Spljetski eksperimenat je njegovo djelo. Djelo neuspjelo, djelo mrtvorođeno... Smodlaka, stvarajući tobožnju demokratsku stranku, nije dobro promislio što je demokratizam uopće, nije vidio da u demokratizmu dalmatinskom glavni, temeljni su kulturni faktori: pop i učitelj. Bez popova i bez učitelja ne može biti dalmatinske hrvatske demokracije... Takozvana demokratska spljetska stranka bez pravoga razloga preveć je takla u živac popovski i tim samim činom sebi i demokraciji hrvatskoj u Dalmaciji odrezala žile.«[433]

[429] *Sloboda,* 23. VI 1914.
[430] *Omladina. Mlada Dalmacija,* 2. V 1914.
[431] *Srce i glava. Mlada Dalmacija,* 2. V 1914.
[432] *Novi list. Sloboda,* 5. V 1914.
[433] *Spljetski eksperimenat. Mlada Dalmacija,* 23. V 1914.

Iz broja u broj *Mlada Dalmacija* donosi sve žešće napade protiv Smodlake i njegove stranke. Tako, na primjer, ona piše: »Djelovanje pseudo-demokratske stranke spljetske pogubno je za svu Dalmaciju, a pogubno je i za nas Hrvate u Zadru, kako će to Dalmacija u najkraće vrijeme vidjeti . . .«[434]

U prvim brojevima dalmatinski trijalisti, pod vodstvom Josipa Ljubića, nisu izašli s otvorenim kartama, nego su samo nagovještavali svoju opredijeljenost za trijalizam, ali već poslije kratkog vremena oni izlaze pred javnost bez maske na licu:

»Nova Jugoslavija ima ići zatim da u Ljubljani, Zagrebu, Trstu, Rijeci, Zadru, Spljetu, Dubrovniku, Kotoru, Mostaru i Sarajevu izazove jedinstvenu narodnu jugoslavensku stranku koja, uz geslo »Dinastija i narod«, ima zakonitim putem da provede narodno i političko ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u Monarhiji.«[435]

Da ne bi bilo nikakve sumnje o čemu se radi, vođa dalmatinskih trijalista Josip Ljubić objavio je u svom organu posebne »direktive za sve Habsburške Jugoslavene«. Četvrta direktiva glasi: »Čitava Habsburška Jugoslavija, svi Slovenci, Hrvati i Srbi Monarhije treba da se obrate Dvoru i okupe oko Dvora, da sve bude jedan glas, jedna molba, jedna vjekovna vjera. Ovo je put, drugoga puta nema!«[436] Iz broja u broj *Mlada Dalmacija* objavljuje »geslo novoga pokreta« koje glasi: »Dinastija i narod, Habsburg i Jugoslavija!«

Neće biti bez interesa spomenuti da je Josip Ljubić započeo svoju akciju za stvaranje »Habsburške Jugoslavije« još 8 godina prije pokretanja *Mlade Dalmacije*. Tako, među ostalim, on je podnio prestolonasljedniku Franji Ferdinandu i nadvojvodama Franji Salvatoru i Leopoldu Salvatoru poseban memorandum, u kojem im je izložio svoj plan o formiranju »Habsburške Jugoslavije.«[437] Memorandum je bio ukoričen i obrubljen crno-žutom trobojnicom. Obersthofmeister dvora Franje Ferdinanda, pukovnik Rumerskirch, zahvalio se, u ime prestolonasljednika na poslanom memorandumu Ljubiću, a on je smatrao potrebnim da to pismo objavi sa svojim komentarom.[438]

Istovremeno s *Mladom Dalmacijom* dalmatinski trijalisti pokreću i humoristično-satirički list *Šaljiva Dalmacija*, u istoj redakciji i s istim suradnicima. I u tom listu prvi na nišanu bio je Josip Smodlaka. Međutim, Smodlaka na ove napade nije uopće reagirao, ali je dozvolio da na stupcima *Slobode* vođi trijalističke grupe odgovori daroviti mladi hrvatski pjesnik Tin Ujević, jedan od prvaka nacionalno-revolucionarnog omladinskog pokreta u Dalmaciji. Ujević piše:

[434] *Pseudo-demokratska stranka spljetska. Mlada Dalmacija,* 27. VI 1914.
[435] *Nova Jugoslavija. Trializam. Mlada Dalmacija,* 4. VII 1914.
[436] *Direktive za sve Habsburške Jugoslavene. Mlada Dalmacija,* 4. VII 1914.
[437] Dr Josip Ljubić (Ild Bogdanov), *Die Neue Jugoslavia – Grundlage für eine den Habsburgischen Interessen entsprechende politische Aktion im Süden der Monarchie.* Zara, 1906.
[438] *Nadvojvoda Franjo Ferdinand i Nova Jugoslavija. Mlada Dalmacija,* 4. VII 1914.

»U svoje vrijeme, Kvaternikovo i Starčevićevo pravaštvo bilo je opasno zbog svojega nezadovoljnoga duha; vlast je našla velikohrvate, koji su bili »najhrvatskiji«, deset puta vatreniji Hrvati od osnivalaca stranke, i pomoću njih je ukrotila buntovne stekliše... Do sada smo imali velikohrvatske lojalce, sada imamo velikojugoslavenske unitarce. Dosta je pročitati objavu Nove Jugoslavije pa da se uvidi cilj za kojim idu ovi pokušaji Austrije. Jugoslavenstvo g. Ljubića ide čak dotle da se nada da će »Carevina«, njegovom pomoću, da postane »samostalno i jako središte vaskolike Evrope«: ništa manje! To jugoslavenstvo ima tako visoke svrhe i toliko sliči austrijskom imperijalizmu, da bi valjalo i parišku štampu upozoriti na tendencije g. Ljubića i na to »središte« u nadvojvodini donjoj Austriji, koja se sprema da privuče i Petrograd i Pariz i London!«[439]

Još oštrije istupio je protiv Ljubićeve trijalističke družine Oskar Tartalja, prijašnji urednik *Slobode*, a tadašnji urednik splitske *Zastave*, neslužbenog organa omladinskog pokreta. Tartalja iznosi niz nepoznatih pojedinosti o Ljubiću i obilježava njegovo »južnoslavenstvo« kao – »carsko-kraljevsko južnoslavenstvo!« Govoreći o Ljubićevu memorandumu upućenom prestolonasljedniku i nadvojvodama, Tartalja piše:

»Memorandum je sadržavao slijedeći program nove jugoslavenske stranke: 1) Jugoslaveni van Monarhije neka gravitiraju prema Monarhiji (centripetalna politika); 2) sredstvo propagande On (dr Ljubić), i to u svrhu: a) da bude izvanredno imenovan savjetnikom; b) da mu se dade 1 ili 2 godine dopusta, i to u svrhu da proputuje jugoslavenske zemlje, tobože radi proučavanja pravnih ustanova, a u zbilji radi propagande.«[440]

Ljubićevi uvjeti, istina, u Beču nisu prihvaćeni, ali je dobio penziju, omogućeno mu je da nabavi štampariju i poslan je u Zadar da »pokreće listove i osniva novu jugoslavensku stranku«. Tartalja zaključuje:

»Treba li da nastavimo? Ne! Mi smo samo ovo iznijeli radi naše javnosti, da ju upozorimo na novi c. k. južnoslavenski pokret, koji dr Ljubić propagira pod okriljem bečke vlade... Iznijeli smo ovo da upozorimo našu javnost da ne nasjedne, već da glasno, svjesno, ponosno i gromko dovikne tim lažnim apostolima lažnog jugoslavenstva da mi nećemo u njihov tor.«[441]

Sarajevski atentat zaoštrio je u još većoj mjeri suprotnosti između dva tabora: austrofilskog, trijalističkog, s jedne strane, i protuaustrijskog, srbofilskog, s druge strane. Te protivnosti se najoštrije uočavaju ako se prati pisanje Smodlakine *Slobode* i Ljubićeve *Mlade Dalmacije* nakon ubistva Franje Ferdinanda. *Sloboda* donosi niz napisa u kojima se osuđuju frankovački pogromi protiv Srba.[442] *Sloboda* oštro osuđuje izazivačko pisanje austrijskih i mađarskih režimskih listova.[443] List isto tako osuđuje i antisrpske demonstracije slovenskih klerikalaca.[444] Ilu-

[439] Tin Ujević, *Šaljiva Dalmacija. Sloboda*, 18. VI 1914.
[440] *C. K. Južnoslavenstvo. Zastava, Split*, 24. VI 1914.
[441] Ibid.
[442] *Protusrpski izgredi. Izgredi u Sarajevu. Frankovci profaniraju. Frankovački skandali u Saboru. Frankovačka kultura. Sloboda*, 1. VII i 7. VII 1914.
[443] *Besmislice budimpeštanskih i bečkih listova. Protusrpska haranga u Beču. Židovske senzacije. Izmišljotine. Sloboda*, 3. VII 1914.
[444] *Šušteršić harangira. Sloboda*, 7. VII 1914.

stracije radi, dovoljno je citirati samo dva napisa iz Smodlakinih listova, da bi se pokazalo na koji je on način nastojao spriječiti austrijsku namjeru da izazove bratoubilački rat:

»Neki naši nazovi-pravaši htjeli su da i u nas u Dalmaciji nešto zamute proti bratskoj slozi u ovim danima tuge i žalosti... Ni oni ne vjeruju što pišu, ali pišu tako ne bi li se opet povratila mržnja između katolika i pravoslavnih, pa da onda oni, tobože u ime katoličke vjere, zavladaju u puku. Ali, bistra pamet našega puka pomest će im i ovaj put račun.«[445]

Neposredno poslije sarajevskog atentata frankovci su doveli u Split grupu od oko 100 seljaka, koja je imala – piše *Sloboda* – »da maskira tobožnju mržnju hrvatskog Splita protiv srpskog dijela našega naroda...« Člankopisac *Slobode* zaključuje: »O čeljadi koja je u ovoj protusrpskoj hajci odigrala doznačenu joj ulogu ne vrijedi govoriti. Frankovluk je već odavna prestao da bude predmet diskusije ostavši samo predmetom prezira za svakoga Hrvata dostojna tog imena.«[446]

Sasvim drukčije pisao je vođa dalmatinskih trijalista Josip Ljubić. On šalje preko *Mlade Dalmacije* ovu poruku *Jugoslavenima u Monarhiji:* »Hrvati, Slovenci i Srbi Monarhije, u danima iskušenja ne dajte se zavoditi iz vana od onih koji na vašu zemlju pritežu ropstvo, već pristupite složno izgradnji vaše kuće pod geslom: »Habsburg i Jugoslavija!«[447]

U istom broju *Mlada Dalmacija* donosi i Ljubićeve telegrafske izjave sućuti Franji Josipu i – »Feldzeigmeisteru Oskaru Potioreku, poglavaru Bosne i nadzorniku dalmatinske vojske u Sarajevu«. U istom broju objavljen je i telegram Danila Dimovića – »vođe bosanskih Srba koji su za Habsburšku Jugoslaviju.«[448]

Osim Smodlakinih članaka i govora postoji i nekoliko njegovih pisama, koja također jasno svjedoče u kojoj je on mjeri bio i do kraja ostao nepomirljiv protivnik trijalizma. Od posebnog je značenja jedno njegovo pismo Setonu – Watsonu, datirano 19. I 1913. Watson je sve do početka prvog svjetskog rata bio pobornik trijalističkog preuređenja Habsburške Monarhije, o čemu govore mnoge njegove knjige i brošure. Smodlaka je to znao, ali je ipak pokušavao, na vrlo korektan način, da ga uvjeri da je trijalizam neostvarljiv. U svom pismu Smodlaka suprotstavlja Watsonovim trijalističkim koncepcijama ove svoje protuargumente:

[445] *Krvava nedjelja u Sarajevu. Pučka sloboda,* 4. VII 1914.
[446] *Protusrpski iskazi. Sloboda,* 7. VII 1914.
[447] *Jugoslavenima u Monarhiji. Mlada Dalmacija,* 4. VII 1914.
[448] U svom telegramu, poslije izjave saučešća, Dimović moli Franju Josipa »da se radi ovog podlog atentata nevinom srpskom narodu ne oduzme milost Vašeg Veličanstva« *(Mlada Dalmacija,* 4. VII 1914). Dimović je bio jedan od onih srpskih političara koji su akceptirali trijalizam, formirao je svoju političku grupu koja je vodila austrofilsku politiku, uređivao i izdavao politički list *Istina* (1913–1915), u kojem je pokušavao da objasni i brani svoju političku orijentaciju, bio je biran za narodnog zastupnika i imenovan za predsjednika Bosanskog sabora. U svojim uspomenama evocirao je svoje susrete i razgovore s Franjom Ferdinandom, carom Karlom i austrijskim i mađarskim političarima.

»Vi pokušavate da pomirite interese austrijske države s nacionalnim interesima Srbohrvata... Vaši prijedlozi su nešto najbolje što bi Austrija mogla prihvatiti za jačanje i očuvanje Monarhije... Ali... sada dolazimo do prepreke koja se čini nepremostivom. Mogu li se uopće pomiriti austro-ugarski državni interesi s nacionalnim aspiracijama Srbohrvata? Sve leži u tome da li se Srbohrvati mogu pomiriti s tim da i dalje ostanu nacija drugoga reda — kako bi se svidalo, na primjer, Hodži i Vajdi[449] — ili pak teže da postanu nacije u pravom smislu riječi, tj. potpuno slobodni, apsolutni gospodari svoje vlastite zemlje i svojih vlastitih sudbina?«[450]

Smodlaka u svom pismu Watsonu iznosi ove razloge protiv prihvaćanja trijalističkog rješavanja jugoslavenskog pitanja:

»Kaže se — ja mislim s pravom — da trijalizam može biti nametnut samo silom... Dilema je: ili podjarmljeni ili slobodni? Tertium non datur! Zato je trijalizam — bilo u kakvu obliku — fantazija. To je opće mišljenje koje danas prevladava u našim nacionalnim krugovima. Naglašava se nužnost potpune nezavisnosti s obzirom na ekonomske interese i na geografski položaj. Naša zemlja je »vrata k moru« austrijskih Nijemaca, Čeha, Mađara i ostalih naroda Monarhije. Dok će vlast biti u ruci federacije (nazovimo je tako) mi i naša zemlja služit ćemo interesima drugih, bit ćemo sluge... Naša ekonomska i trgovinska emancipacija učinila bi da se preporode ove zemlje, koje su nekada cvjetale...«[451]

Odgovarajući na Watsonovo pitanje da li bi više konvenirala interesima jugoslavenskih naroda realna ili personalna unija, Smodlaka reagira ovako: »U svakoj realnoj uniji naša bi nacija bila žrtvovana interesima drugih i oštećena u njenim najvitalnijim interesima. Na neku personalnu uniju pak ne može se ni misliti. Ona je neostvarljiva. Onda se vraćamo na dilemu: ili potpuna nezavisnost ili potčinjenost? Evolucija u trijalističkom pravcu je moguća, ali ne predstavlja definitivno rješenje problema, nego samo provizorij... «[452]

Watsonovim koncepcijama o trijalističkoj Austriji Smodlaka suprotstavlja viziju buduće velike Jugoslavije, od Jadranskog do Crnog mora, izvan austrijskih okvira: »Ono što je još jučer bila utopija, danas već predstavlja velik, ozbiljan, veličanstven ideal. Zajedno s Bugarskom Srbi i Hrvati mogu već u nedalekoj budućnosti stvoriti Jugoslaviju, silu prvoga reda. Ovaj očaravajući ideal već danas utječe na duhove svojom neodoljivom privlačnošću.«[453]

Ovo je Smodlakino pismo još jedan značajan dokaz više da je on bio izrazit protivnik trijalizma. Iako je visoko cijenio Watsona – o kome je u nekoliko mahova pisao sa zasluženim priznanjima – Smodlaka se odlučno suprotstavio njegovim trijalističkim koncepcijama o državno-

[449] Milan Hodža, zastupnik Slovačke narodne stranke u ugarskom parlamentu, i Aleksandar Vajda-Voevod, zastupnik Rumunjske narodne stranke iz Erdelja u ugarskom parlamentu, bili su pobornici trijalističkog preuređenja Monarhije i pristajali su — barem privremeno i prelazno — na hegemoniju austro-njemačke vladajuće nacije.

[450] Pismo J. Smodlake (na talijanskom jeziku) od 19. I 1913. Ostavština R. W. Setona-Watsona u Londonu.

[451] Ibid.

[452] Ibid.

[453] Ibid.

pravnom preuređenju Habsburške Monarhije i pokušavao mu dokazati da se jugoslavensko pitanje može riješiti samo izvan preživljelih austrijskih okvira. Što je i sam Watson već na početku rata došao do iste spoznaje, vrlo je vjerojatno da je u mnogome i Smodlakina zasluga.

Prema svjedočanstvu Nikole Stojanovića, Smodlaka je bio jedan od prvih koji je došao na ideju da za slučaj rata što veći broj jugoslavenskih političara i javnih radnika iz Austro-Ugarske treba da emigrira i da u inozemstvu organizira sistematsku akciju za stvaranje Jugoslavije izvan austrijskih okvira. Stojanović iznosi ove pojedinosti:

»Inicijativom dra Joze Smodlake održana je u Splitu, u januaru 1913, jedna mala konferencija dalmatinskih i bosanskih političara. Prisustvovali su: dr A. Trumbić, dr J. Smodlaka, Atanasije Šola i ja. Na toj konferenciji je utvrđeno: 1) da je dužnost svih Srba i Hrvata, da rade na oslobođenju Jugoslovena od Austro-Ugarske; 2) da je pitanje jugoslovenskog ujedinjenja, iza uspjeha balkanskih država u vojni protiv Turske, postavljeno već na dnevni red; da Srbija igra ulogu jugoslovenskog Pijemonta, ali da i mi treba da je pomognemo organizacijama svih vrsta, ukoliko ne budemo sprečavani od austrougarskih vlasti i ako nam bude ostavljeno dosta vremena za organiziranje boraca; 3) da je specijalna zadaća bosansko-hercegovačkih Srba i dalmatinskih Hrvata da u tom pravcu budu što aktivniji, jer bi njihovo jedinstveno delovanje dovelo do efektivnog jedinstva u akciji svih Srba i Hrvata pod Austro-Ugarskom. Predviđena je tom prilikom mogućnost da Austro-Ugarska zarati i pre nego što mi uspemo da za ovo veliko delo organizujemo narod. Za taj slučaj je zaključeno da što veći broj predstavnika Srba i Hrvata u Austro-Ugarskoj izađe u inostranstvo i povede političku akciju za oslobođenje i ujedinjenje svih Južnih Slovena.«[454]

Hermann Wendel također spominje taj sastanak i dogovor u Splitu: »Naziruć na horizontu promjenu vremena u Evropi, sporazumjeli su se, već u siječnju 1913, dr Trumbić i dr Smodlaka iz Dalmacije i dr Nikola Stojanović iz Sarajeva, ako izbije rat da rade u inozemstvu za narodno jedinstvo. U smislu toga dogovora već u zimu 1914. Hrvatski odbor u Rimu istupio je pred javnost s jednom svojom izjavom, a 1. svibnja 1915. osnovan je i Jugoslavenski odbor u Londonu, pod predsjedništvom dra Ante Trumbića.«[455]

Smodlaka, međutim, nije uspio skloniti se u inozemstvo, kao što je to pošlo za rukom Trumbiću. Pretjerano revnosna policija komesara Peršića u Splitu pratila je svaki korak Smodlakin i zato on nije mogao emigrirati u inozemstvo i sudjelovati u osnivanju i radu Jugoslavenskog odbora.[456]

Ostavši u Splitu, pod strogom policijskom prismotrom, Smodlaka se nalazio u kućnom pritvoru sve do 30. VII 1914, kada su ga organi Kotarskog poglavarstva uhapsili i zatvorili u sudske tamnice u Splitu, iako

[454] Dr Nikola Stojanović, *Jugoslavenski odbor,* Zagreb, 1927, 9.

[455] Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freihet und Einheit,* 726.

[456] Ivan Meštrović (*Uspomene na političke ljude i događaje,* Buenos Aires, 1961, 41) opisujući psihozu u Splitu nakon Sarajevskog atentata iznosi ove detalje: »Smodlakina kuća je bila opsjednuta od detektiva. Grisogonova isto. Njega sam sreo na trgu, pa mi je samo rekao prolazeći mimo: »Praćen sam, razumijem našu situaciju«. K Trumbiću sam uspio ući u stan i porazgovarati, te ga upozoriti, da se odaleči iz Splita i upozori još i druge da budu na oprezu«.

ga je štitio dvostruki imunitet narodnog zastupnika (Dalmatinskog sabora i austrijskog parlamenta). Deset dana kasnije prebačen je, s još 20 uhapšenih, u sudsku tamnicu u Šibeniku. Odatle je, s velikom grupom političkih krivaca i talaca, preko Zagreba i Budimpešte, pod vojničkom pratnjom, deportiran u Maribor. Sjećajući se tih teških dana, Smodlaka piše: »Treći dan po uhapšenju dobih tešku živčanu bolest, koja mi je trajala više godina... Od toga dana pa do mojega dolaska u Maribor, tj. u 18 dana izgubio sam 20 kilograma težine (od 83 bio sam pao na 63). Za više od tri mjeseca nisam bio u stanju ni da čitam, ni da razgovaram.«[457]

Protiv Smodlake vođena je istraga »zbog zločina veleizdaje« uslijed čega je u sudskoj tamnici u Mariboru ostao do 29. III 1915. Budući da mu se »zločin« nije mogao dokazati, upućen je na prisilni boravak prvo u gradić Mondsee, a zatim u Linz, gdje je ostao konfiniran sve do konca siječnja 1916. Iako još uvijek bolestan, proglašen je sposobnim za vojsku i kao »politički sumnjiv« (P. V.) upućen njemačko-austrijskoj regimenti Landwehra u Hüttendorfu, gdje je služio kao običan vojnik, a zatim u dopunski bataljon, gdje je vršio službu ordonanca. Smodlaka piše: »Ukupno sam bio u ropstvu 2 godine i 9 mjeseci, tj. 8 mjeseci u tamnici, 9 u zatočenju i 15 u vojničkoj službi, koja je u mnogom pogledu bila gora od tamnice.«[458] Za to vrijeme Smodlaka je imao prilike iskusiti sve blagodati austrijskih tamnica i kasarni, protiv kojih je godinama ustajao s govorničkih tribina Dalmatinskog sabora i austrijskog parlamenta.

Smodlaka je pušten iz kasarne tek 1. svibnja 1917, kada je car Karlo sazvao na zasjedanje posljednji austrijski parlamenat. Februarska revolucija i pad carizma u Rusiji snažno su odjeknuli u cijelom svijetu, a naročito u Habsburškoj Monarhiji, koja se približavala svojemu kraju. Tada je Smodlaka dobio dopust, da bi kao narodni zastupnik mogao doći u Beč. Tako je on sudjelovao u miniranju temelja dotrajale carevine s govorničke tribine njezina posljednjeg parlamenta.

Ako se baci retrospektivan pogled na Smodlakinu borbu protiv Austrije od njegovih studentskih dana, kada je organizirao demonstracije na bečkom kolodvoru protiv onih koji su izglasali budžete za austrijsko tlačenje Bosne i Hercegovine, pa sve do njegovih zadnjih govora u posljednjem austrijskom parlamentu, postaje jasno da je on istrajao na svojem borbenom putu do kraja. Iako je i on morao staviti potpis na Majsku deklaraciju, koju su potpisali bez iznimke svi slovenski, hrvatski i srpski zastupnici u austrijskom parlamentu, ostaje nesumnjivo da je on to učinio samo iz nužde.

Iz svega izloženoga jasno izlazi da nisu u pravu oni suvremeni jugoslavenski historičari koji su – na osnovu nekoliko članaka izdvojenih iz cjelokupnog Smodlakina publicističkog i političkog opusa – pokušavali dokazati da je i on u nekoliko navrata bio oportunista, da je napuštao

[457] Pismo J. Smodlake od 23. VIII 1920. Dušanu Mangjeru, Smodlakina ostavština, fascikl br. 12.
[458] Ibid.

svoj politički program, da je pravio kompromise s vladajućim klasama i da je prihvaćao trijalističke koncepcije, koje je bečki dvor s vremena na vrijeme vješto ubacivao među jugoslavenske političare kao pogodno sredstvo da zastraši mađarsku vladajuću klasu i da je učini umjerenijom u njezinim državnopravnim aspiracijama. Smodlaka je bio izvanredno složena ličnost, koja se mora promatrati cjelovito i pri tom oštro razlikovati njegova privremena politička taktika i stranačka strategija – uvjetovana postojećim konstelacijama i odgovarajućim potrebama trenutka – od njegovih krajnjih ciljeva, kojima je on dosljedno težio i od kojih nije odstupao. Isto kao i kod svih jugoslavenskih građanskih političara i kod Smodlake je bilo određenih unutrašnjih proturječnosti, neizbježivih kod klase kojoj je pripadao i u vremenu na prekretnici, u kome je živio i razvijao svoju političku djelatnost.

Promatrana u cjelini, sva njegova dugogodišnja borba protiv bečke politike i austro-njemačke vladajuće klase jasno pokazuje da je Josip Smodlaka – pored Frana Supila – bio i do kraja ostao jedan od najdosljednijih boraca protiv Austrije među hrvatskim građanskim političarima svoga doba. Njegova borba protiv velikonjemačkog imperijalizma neće se prekinuti ni u razdoblju između dva rata, a doći će do punoga izražaja, u izmijenjenim prilikama, u borbi protiv fašizma u toku drugoga svjetskoga rata i odvest će ga, u 74. godini života, u narodnooslobodilačku borbu, u ZAVNOH i AVNOJ, u Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, u kojem će vršiti odgovornu funkciju povjerenika za vanjske poslove, kao jedan od bliskih suradnika maršala Tita.

Ivan Očak

KAKO SU SE U SOVJETSKOJ RUSIJI PRIPREMALI ZA POVRATAK U DOMOVINU BIVŠI JUGOSLAVENSKI RATNI ZAROBLJENICI (1917–1921)

UVOD

Velika Oktobarska socijalistička revolucija otvorila je ne samo novu eru u historiji čovječanstva već je riješila i sudbinu velike mase inozemnih ratnih zarobljenika, koji su se našli u Rusiji u tijeku prvog svjetskog rata.[1]

Nastale promjene u Rusiji poslije oktobarske revolucije – stvaranje radničko-seljačke vlade prve u svijetu, proglašenje prvih dekreta o miru, o sovjetskoj vlasti, o zemlji, imali su za ratne zarobljenike odlučujuće značenje. Ne samo da su oni uvidjeli čovječja prava i slobodu nego su im događaji u Rusiji otvarali oči, utjecali na svijest i stavili pred njih takve zadaće o kojima oni prije niti sanjali nisu. Za većinu ratnih zarobljenika započela je nova stranica života. U vezi s tim svakako će biti važno razmotriti pitanje položaja bivših ratnih zarobljenika, a također i organizacije njihova vraćanja u domovinu.

Prvom pitanju – tj. položaju zarobljenika, sovjetska je historiografija već posvećivala pažnju.[2] Što se tiče drugoga pitanja, u sovjetskoj i jugoslavenskoj historiografiji o njima se govorilo fragmentarno i uz put.

[1] U početku 1917. godine u Rusiji je bilo, prema podacima ruske statistike 1,885.595 vojnika i 77.146 oficira ratnih zarobljenika. To su bili Nijemci – 143.602, austrougarski vojnici i oficiri 1,606.808, Turci – 63.363 i Bugari – 665 vojnika i oficira (Россия в мировой воине 1914–1918 гг. Москва 1925, str. 41). Među austrougarskim zarobljenicima bilo je do trista tisuća Jugoslavena – Hrvata, Slovenaca i Srba.

[2] Vidi: В. И. Ананьев. Положение иностранных военнопленных и их участие в революционном движении в России. сб. „Некоторые вопросы всеобщеи истории, выпуск I. Челябинск, 1965; И. Д. Очак. Югославянские интернационалисти в борбе за победу Советскои власти в Росии 1917-1921 гг., Москва, 1966; А. Мальков. Деятельность партииных и советских органов Поволжья среди военнопленных после заключения Брестского мира. „Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьскои революции. Москва. 1967. г.

Međutim, za postavljanje i proučavanje i jednog i drugog pitanja postoji dosta velik broj izvora u sovjetskim arhivima, kao i u memoarnoj literaturi. Autor ovog rada koristio se dokumentarnim materijalima iz slijedećih sovjetskih arhiva: Centralnog partijskog arhiva marksizma-lenjinizma (ЦПА ИМЛ), Centralnog državnog arhiva oktobarske revolucije (ЦГАОР), Centralnog državnog arhiva Sovjetske armije (ЦГАСА), Centralnog vojno-historijskog arhiva (ЦГВИА), itd., a korištena je i objavljena građa i štampa.

Zadaća je ovog rada da prouči glavne momente organizacije povratka bivših jugoslavenskih zarobljenika iz Sovjetske Rusije u domovinu u razdoblju od 1917. do 1921. godine.

Za mladu sovjetsku državu, koja se u to vrijeme nalazila u izvanredno teškoj ekonomskoj i političkoj situaciji zbog građanskog rata, blokade, intervencije i ratnih razaranja, rješavanje pitanja zarobljenika bilo je neobično kompliciranо. Unatoč svemu, mlada je država radnika i seljaka poduzimala sve moguće, pa i nemoguće, da bi omogućila što brži povratak četvorogodišnjim ratom izmučenih ljudi u svoju zemlju. Ali kompliciranost toga pitanja nije bila samo zbog nastale situacije u Rusiji nego i zbog nezainteresiranosti za sudbinu zarobljenika, austrougarskih građana, u Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao i poslije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

To se je pitanje kompliciralo i zbog političkih uvjerenja ratnih zarobljenika. Stvar je u tome da je dio jugoslavenskih ratnih zarobljenika sudjelovao u građanskom ratu na strani boljševika. Ali bilo je i takvih koji su ratovali na strani kontrarevolucije. Na kraju, velika većina njih bili su samo svjedoci i neutralni promatrači oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji. Naravno da je sve to zahtijevalo poseban odnos prema tom problemu i sa strane sovjetske vlade i sa strane raznih jugoslavenskih organizacija u Rusiji – jugoslavenskih komunističkih grupa, Ruske komunističke partije (boljševika) RKP(b), kao i jugoslavenskog Sovjeta radničkih i seljačkih poslanika a također i sa strane pojedinačnih zainteresiranih osoba.

1. Sovjetska vlast i povratak bivših jugoslavenskih ratnih zarobljenika u zemlju

Sovjetska je vlada odmah poslije zaključenja mira s Centralnim državama predložila uzajamno poboljšanje života ratnih zarobljenika, ali su se tome suprotstavile Austro-Ugarska i Njemačka. Tada je sovjetska vlada pošla na jednostrano poboljšavanje životnih uvjeta.[3] U odluci Sovjeta narodnih komesara (SNK) od 15/28. prosinca 1917. godine isticalo se: »Vlada radnika i vojnika, u želji da ispravi sve nedaće učinje-

[3] Početkom 1918. godine nalazilo se je samo u nekim logorima – u Saratovu, Kazanju, Srednjem Povolžju 275.018 vojnika i oficira.

ne imperijalističkim klanjem i vrati milijunskim masama pogažena čovječja prava, proglašuje sve građane zemalja koje su ratovale s Rusijom – civilne kao i ratne zarobljenike – slobodnima i daje im prava građana neutralnih zemalja.«[4]

Bivši su zarobljenici, specijalnim dekretom SNK bili oslobođeni od zatvorskog i logorskog režima i dobili su slobodu kretanja. U dekretu se je isticalo da radničko-seljačka Rusija, koja je »digla zastavu borbe, mira i bratstva« mora skinuti »okove nevolje i sa zarobljenika svih kategorija.«[5]

Bivši zarobljenici su dobili ne samo građanska prava i postali ravnopravni građani nego su se mogli i politički organizirati.

U siječnju 1918. godine, po inicijativi V. I. Lenjina, počela je organizaciona djelatnost ratnih zarobljenika. U sastavu Vojnog odjela Sveruskog centralnog izvršnog komiteta (VCIK) organiziran je »Sveruski biro zarobljenika« čija je zadaća bila da se brine o ratnim zarobljenicima. Za predsjednika toga biroa bio je imenovan I. I. Uljanov, koji je bio inače član VCIK-a.

Nešto kasnije – 25. travnja 1918. godine – narodni komesar vanjskih poslova G. V. Čičerin javio je u noti ministru inozemnih poslova Austro-Ugarske da su bivši austrougarski ratni zarobljenici »... dobili u Rusiji takvu slobodu kakvu nikad nisu imali ruski zarobljenici u Austriji.«[6]

Iste godine, 27. travnja, V. I. Lenjin je potpisao dekret o organizaciji Centralne komisije za ratne zarobljenike i izbjeglice (Centroplenbež).[7] Zadatak je te organizacije bio da se brine za bivše ratne zarobljenike i da ih sprema za odlazak u domovinu. Pored toga, ta je komisija bila organizirana s ciljem »da koordinira djelatnost svih ustanova i organizacija koje se bave ratnim zarobljenicima, taocima i izbjeglicama«. Njoj je dano »izvanredno ovlašćenje u svim pitanjima koja ničU u vezi s rukovođenjem ljudi navedenih kategorija.«[8]

Poslije pojave Centroplenbeža počele su nicati mjesne organizacije, koje su se trebale brinuti o vojnim zarobljenicima u provinciji. Tako je 31. svibnja u Kazanu bio organiziran Gubernijski kolegij ratnih zarobljenika i izbjeglica, a 26. lipnja, odlukom Kazanskog gubernijskog sovjeta, osnovan je okružni kolegij. Njegova osnovna zadaća bila je evakuacija ratnih zarobljenika u domovinu. Do svibnja 1918. godine Povolški gubernijski kolegij evakuirao je u domovinu 93.327 ljudi.[9]

[4] Центральныи государственныи военно-историческии архив (ЦГВИА), ф. 2000, оп. I, д. 1259, л. 7

[5] „Правда", 27 декабря 1917

[6] Документы внешнеи политики СССР, т. I, Москва, 1957, стр. 264

[7] ЦГВИА, Ф. 13554, оп. II, д. 75, л. 11, И. Ульянов. Октябрьская революция и военнопленные „Пролетерская революция", Кн. 7, 1928, стр. 97.

[8] ЦГВИА, ф. 13554, оп. IV, д. 104, л. 132.

[9] А. Мальков. Деятельность партиских и советских организации Поволжья среди военнопленных после заключения Брестского мира. „Участие трудящихся зарубежных стран в борбе за победу Советскои власти". М. 16967. стр. 272

Poslije primljenih odluka i dekreta o ratnim zarobljenicima započela je njihova široka organizaciona djelatnost. U historiografiji su poznati fakti te organizacije.[10]

Ovdje je potrebno istaknuti slijedeću važnu činjenicu. Na kongresu ratnih zarobljenika u Moskvi u travnju 1918. g. između ostalih dokumenata bio je primljen manifest »Ratnih zarobljenika radnika i seljaka koji se vraćaju kući«. U njemu se ističe i ovo »... Ratni zarobljenici radnici i seljaci koji se vraćaju kući, budite pioniri internacionalne socijalističke revolucije proletarijata.«[11]

Potrebno je naglasiti još jedno. U svim organizacijama ratnih zarobljenika u Rusiji uz ostale sudjelovali su i Hrvati, Srbi i Slovenci. Za njih su isto tako bili značajni zaključci kongresa ratnih zarobljenika.

Za povratak zarobljenika Jugoslavena velik je značaj imala propast austro-ugarskog imperija u koji su oni ulazili. U studenom 1918. godine Austro-Ugarska prestala je da postoji. Taj događaj se je vrlo brzo pročuo među Jugoslavenima i izazvao još veću želju za povratkom. Vlada Sovjetske Rusije činila je sve da bi se želje ratnih zarobljenika što prije ostvarile. U tom pogledu vrlo je karakteristična molba grupe Jugoslavena neposredno sovjetskoj vladi.

U vezi s revolucijom u Austriji obratio se D. Dimitrijević, konzul srpskog poslanstva u Moskvi, 18. novembra 1918. g. Vojnom odjelu CIK. On je pisao: »Grupa Srba – 235 ljudi, uglavnom radnici i seljaci koji se nalaze ovdje kao ratni zarobljenici bivše austrougarske armije i koji nisu htjeli da se vrate u domovinu dok tamo ne bukne revolucija, sad žele da se vrate kući što prije i da tamo sudjeluju u revolucionarnom pokretu...«[12] Kao što se vidi, grupa Srba shvatila je da je u njihovoj zemlji započela revolucija. D. Dimitrijević saopćava da su se grupi pridružile srpske izbjeglice – žene i djeca, invalidi srpske divizije koja se tukla u Dobrudži 1916. godine, a koji su zbog odlaska u zemlju stigli u Moskvu. On moli VCIK vagone i nastavlja: »S obzirom na to da su ovi ljudi bili svjedoci ruske revolucije, potrebno je da se oni što prije vrate u domovinu, pa zbog toga molim Predsjedništvo da im udovolji molbi i ispuni želju.

Ja sam se dogovorio s drugom Lenjinom i molio ga da se dopusti svim tim ljudima nesmetani povratak, bez ikakvih poteškoća. Da bi se izbjegao na putu svaki nesporazum, molim da nam se dodijeli do granice pratilac, kao predstavnik sovjetske vlasti...«[13]

[10] Vidi posljednji zbornik: „Интернационалисты", Москва, 1967, стр. 148-154

[11] „Известия Народного комиссариата по военным делам" № I, 23 апреля 1918.

[12] Центральныи государственныи архив Октябрьскои революции (ЦГА ОР), ф. 1235, оп. 93, д. 104, л. 134 об

[13] Центральныи государственныи архив Октябрьскои революции (ЦГА ОР), ф. 1235, оп. 93, д. 104, л. 134 об

D. Dimitrijević na kraju izjavljuje da on i M. Radošević[14] garantiraju političku privrženost zarobljenika Sovjetima i njihov povratak u domovinu, gdje su oni vrlo potrebni. D. Dimitrijević je sastavio spisak i zamolio da ga sovjetske vlasti odobre. Tog je istog dana VCIK uputio spisak Dimitrijevića u Svesaveznu izvanrednu (črezvičajnu) komisiju (VČK), F. E. Djeržinskom. U uputnici se ističe: »Šaljemo vam na uvid spisak Srba koji se vraćaju u domovinu, a koji nam je predstavio Dimitrijević. Molimo vas da nam ga hitno vratite, s vašom primjedbom da li se dozvoljava svima povratak«.[15]

Na spisku se nalazi zaključak suradnika VČK-e, od 18. XI, da zadržanih nema. Ovdje je i zaključak Djeržinskog: »Hitno da se pošalje drugu Jenukidzeu (Kremlj, soba br. 37) s potrebnim pismom, jer s naše strane nema zapreka. F. D. 18. XI.«[16]

Slijedeći dan poslala je VČK odgovor u VCIK, iz kojeg se vidi da sa strane VČK-e nema zapreke za odlazak.[17] A 22. XI. 1918. godine predsjednik VCIK-a J. M. Svrdlov osobno je uputio pismo u Moskovski željeznički okrug, u kojem moli da se srpskim ratnim zarobljenicima dodijeli 5 općih vagona s grijanjem i jedan klasni vagon.[18]

To dopisivanje pokazuje s jedne strane na dosta kompliciran proces davanja dozvole ratnim zarobljenicima za povratak kućama, ali s druge strane potvrđuje iskrenu želju i pomoć sovjetskih organa vlasti Jugoslavenima u povratku.

Međutim, pitanje povratka ratnih zarobljenika bilo je komplicirano ne samo objektivno nego i subjektivno. U tom pogledu značajnu ulogu igrao je klasni, nacionalni i politički sastav ljudi koje je trebalo evakuirati. U mnogim dokumentima o tome se govori otvoreno.

Posebnu brigu vodila je sovjetska vlada o onim zarobljenicima koji su se nalazili u Crvenoj armiji i borili se na frontama građanskog rata. Najbolji je dokaz tomu naređenje Revolucionarnog vojnog sovjeta broj 3 od 3. siječnja 1919. godine o otpuštanju iz Crvene armije bivših ratnih zarobljenika koji žele da se vrate u domovinu. U tom važnom naređenju rečeno je: »Oni ratni zarobljenici – inozemni građani koji se žele vratiti u domovinu, a ušli su u Crvenu armiju dobrovoljno, mogu biti otpušteni poslije završetka roka po Ugovoru ili ako su odslužili u Crvenoj armiji šest mjeseci.«[19]

Polazeći od toga naređenja neki su štabovi donijeli vlastite odluke da se crvenoarmejci-internacionalisti puste kući. Tako je postupila komanda 10. Crvene armije na Caricinskom frontu.

[14] Dr Mijo Radošević bio je u to vrijeme član Hrvatsko-slovenske socijaldemokratske partije i zauzimao je socijal-patriotski stav za vrijeme rata. Poslije povratka iz Sovjetske Rusije ostao je na poziciji II Internacionale i postao renegat i neprijatelj SSSR-a i Komunističke partije Jugoslavije.

[15] ЦГАОР, ф. 1235, оп. 93, д. 104, л. 137

[16] ЦГАОР, ф. 1235, оп. 93, д. 104, л. 137

[17] Isto, л. 137

[18] Isto, л. 137

[19] Собрание узаконении и распоражении Рабочего и крестянского правительства, 1919 г., № 30

Na osnovi tog naređenja vojni komandant Internacionalnih jedinica Crvene armije Jaroslav Častek razradio je specijalnu instrukciju, koju je razaslao u sve partijske organizacije i svim internacionalnim jedinicama Crvene armije.[20] Sadržaj ove instrukcije isti je kao i naređenje. I druge su kasnije mjere izlazile iz naređenja broj 3. Veliko značenje imala je Međunarodna konferencija inozemnih komunista, koja je zasjedala 3. i 4. ožujka 1919. godine u Moskvi. Na njoj su razmotrena najbitnija pitanja internacionalista. Glavno mjesto zauzimalo je pitanje internacionalnih jedinica Crvene armije u vezi s revolucionarnim događajima na zapadu. U zaključku koji se odnosio na internacionaliste u redovima Crvene armije naglašavalo se: »a) zaustaviti u Rusiji sva dalja formiranja internacionalnih jedinica od ratnih zarobljenika; b) među zarobljenicima voditi samo političku i prosovjetnu propagandu (agitaciju) i poduzimati sve za njihov odlazak u domovinu; c) tim internacionalistima, koji žele da se vrate u domovinu, na osnovi naređenja od 3. siječnja, ne činiti u tom pogledu nikakve zapreke.«[21]

U Centroplenbež stizale su sistematski molbe od austrougarskih građana za evakuaciju kući. U jednom pismu Revolucionarnog vojnog savjeta u Centroplenbež, u prosincu 1919. godine, postavljeno je pitanje o mogućnosti evakuacije tih ratnih zarobljenika, koji su se koncentrirali u zoni fronte. Revolucionarni vojni savjet ujedno ističe da s njihove strane »ne postoje nikakovi razlozi zbog kojih ne bi bilo moguće vraćati bivše ratne zarobljenike, osobito proleterskog podrijetla«.[22]

Bile su, međutim, periode kada je bilo nemoguće, s objektivnih razloga, vršiti evakuaciju bivših ratnih zarobljenika. Tako je bilo u vezi s pobjedom kontrarevolucije u Mađarskoj, kao i sa zabranom bjelogardijskog komandiranja Zapadnog fronta od 13. kolovoza 1919. godine da se propuštaju kući austrijski ratni zarobljenici. U vezi s nastalom situacijom predsjednik Centroplenbeža obratio se Lenjinu telegramom u kojem izvještava o zabrani evakuacije i predlaže da se organiziraju novi odredi Crvene armije od bivših austrougarskih ratnih zarobljenika. Tu se također predlagalo i stvaranje radničkih odreda »... da bi se iskoristili u poljoprivredi za sjetvu preko mjesnih komiteta za sabiranje životnih namirnica«.[23]

Ali sve su to bile privremene mjere.

Centroplenbežu je 1919. godine mnogo pomogao, u organizacionom i političkom smislu, osobito u provinciji, Jugoslavenski sovjet radničkih i seljačkih deputata.[24]

[20] Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма (ЦПА ИМЛ), ф. 17, оп. 1, д. 424, л. 114

[21] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 9, д. 3, л. 17

[22] ЦГВИА, ф. 13554, оп. IV, д. 104, л. 132

[23] ЦГАОР, ф. 130, оп. 3, д. 584/22, л. 134

[24] O djelatnosti Jugoslavenskog sovjeta vidi: И. Д. Очак. Югославянские Советы в России в 1918-1921 годах. „Вопросы истории", 1966, № 6; Богумил Храбак - Југословенски Совети у Русији и Украјини 1919-1921. године, „Токови револуције", II, 1967.

Kasnije je (23. kolovoza 1921. godine) rukovodstvo Jugoslavenskog sovjeta radničkih i seljačkih deputata za Rusiju i Ukrajinu razradilo specijalnu instrukciju za evakuaciju u domovinu bivših ratnih zarobljenika (kao i civila i srpskih i crnogorskih podanika).[25] Ta je instrukcija imala dva dijela: u prvom je dijelu određeno koga obuhvaća evakuacija, a u drugom dijelu – komu se zabranjuje povratak. U prvom se dijelu nabrajaju svi bivši radnici, seljaci i službenici, koji su u stanju da dokumentirano dokažu svoju lojalnost prema sovjetskoj vlasti od oktobarske revolucije do povratka.[26] U drugom se dijelu nabrajaju poimenično svi oni kojima se ne dozvoljava povratak, a to su bivši štapski oficiri austrougarske i srpske vojske i dobrovoljačkih armija, svi tvornički, spahije, aristokrati, vlasnici raznih radnji i svi opasni elementi.[27]

Službenici su morali donijeti potvrdu u kojoj se vidi da su radili fizički i da im je dana »oficijalna preporuka sa strane sovjetskih organizacija ili vojnih ustanova da je dotični u političkom smislu ispravan ili, ako je on u službi, neka mu se dade specijalna potvrda (preporuka) iz koje će se vidjeti kako je vršio službu.«[28]

Ovi uvjeti, makar su u nekoj mjeri ograničavali pravo na povratak određenim kategorijama zarobljenika, stvarno su prosijavali one koji su mogli biti opasni za revolucionarni pokret u jugoslavenskim zemljama. To je objektivno pomagalo evakuaciju proletarskih elemenata i, naravno, time u cjelini i revolucionarni pokret na zapadu.

Ipak te mjere nisu imale baš veliki efekat, osobito u času masovne evakuacije. To se može vidjeti iz jednog dokumenta Centralnog jugoslavenskog biroa (CJB) pri CK Ruske komunističke partije (boljševika) RKP(b) u kojem CJB moli CK RKP(b) da se hitno zaustavi evakuacija oficira Srba, Hrvata i Slovenaca, da se ti oficiri koncentriraju u jedan logor, gdje će biti pod strogom kontrolom. U tom se dokumentu također traži da se pitanje o evakuaciji s teritorija Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR) prodiskutira prije svega s Jugoslavenskim sovjetom koji dobro poznaje sve Jugoslavene u Sovjetskoj Rusiji, a osobito one koji su služili u bijeloj armiji Kolčaka.[29]

Prema tomu, priprema bivših jugoslavenskih ratnih zarobljenika i njihova evakuacija u domovinu bila je komplicirana. Ona je zahtijevala vrlo mnogo pažnje i opreznosti pri provjeravanju ratnih zarobljenika.

Za ratne zarobljenike interesirali su se također i poluslužbeni predstavnici srpskih vlasti u Rusiji. Jedan je od njih bio činovnik srpskog poslanstva Radoslav Jovanović,[30] koji je bio oficijalni historičar, a ujedno i jedan od rukovodilaca »Jugoslavenske revolucionarne federacije« u

[25] Центральныи государственныи архив Советскои Армии (ЦГАСА), ф. 13554, оп. III, д. 413, л. 112

[26] Ibidem

[27] Ibidem

[28] ЦГАСА. ф. 13554, оп. III, д. 413, л. 12

[29] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 512, л. 29

[30] Vidi o njemu: Dr Bogumil Hrabak, Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji Dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije »Arhivski almanah«,

Rusiji. Ljeti 1919. godine Radoslav Jovanović je razradio program evakuacije Jugoslavena, koji je predložio narodnom komesaru inozemnih poslova G. V. Čičerinu. U tom je programu predlagao evakuaciju iz Rusije »svih koji dobrovoljno izraze želju za povratak, tj. svih Srba, Slovenaca i Hrvata, nezavisno od njihovih političkih uvjerenja i njihove prošlosti...«[31] Kao što se vidi, program R. Jovanovića imao je neutralni, nepolitički karakter. Po njegovu programu svi su jugoslavenski zarobljenici bili razdijeljeni na četiri grupe: vojnici – koji su pripadali crvenim i bijelim jedinicama, bivši vojnici austrougarske armije, koji su se u zarobljeništvu bavili ili poštenim ili nepoštenim radom; politički i kulturni radnici, koji su dospjeli u Rusiju još uoči rata sa zadaćom da svoj narod upoznaju s ruskim narodom, da rade na proširenju i produbljivanju veza i solidarnosti; studenti iz Srbije i Crne Gore, kao i drugi građani koji su živjeli u Rusiji nezavisno od njihove profesije i položaja.[32]

U osnovi toga programa bio je besklasni princip. Pored toga u njemu se isticalo »nemiješanje u ruske stvari.«

R. Jovanović je tražio da »... evakuacija treba da obuhvati i naše ešalone s murmanske pruge, ukoliko to već nije učinjeno«.[33] Riječ je bila o Jugoslavenima koji su se borili protiv sovjetske vlasti na sjeveru Rusije.

Naravno da takav plan nije mogao zadovoljiti sve Jugoslavene. Isto tako on nije bio u cjelini prihvatljiv ni za predstavnike sovjetske vlasti. Međutim, iz dokumenata se ne vidi kako je na njega reagirao Čičerin. Najvjerojatnije da ga on nije ni primio.

Najkompliciranije je bilo evakuirati u domovinu bivše ratne zarobljenike koji su u Rusiji postali članovi komunističke partije ili su se borili u redovima Crvene armije, osobito ako su bili komandanti i komesari.

S njihovom evakuacijom bavila se specijalno Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b). To se vidi iz mnogih partijskih izvještaja. Na primjer, iz izvještaja Jugoslavenske komunističke grupe u CK RKP(b) za studeni 1918. godine vidi se da se među Jugoslavenima vodila energična agitacija za povratak u domovinu.[34] Nerijetka je bila pojava da se Centralni jugoslavenski biro obraćao Centralnom komitetu RKP(b) s molbom da nekoga od bivših jugoslavenskih zarobljenika pusti iz jedinica Crvene armije ili iz VČK-e. Takav je bio slučaj sa članom samarske ČK-e Slavkom Lazarevićem i crvenoarmejcem Antonom Klepcem.[35]

I, Beograd, 1958; И. Д. Очак. Югославянские интернационалисти..., стр. 72, 77, 89-90, 96, 113-117 итд.

[31] Архив Внешнеи политики России (АВПР), ф. Р. С. Иованович д. 4, л. 180

[32] Ibidem

[33] АВРП, ф. Р. С. Иованович, д. 4, л. 180

[34] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 355

[35] Ibidem

Da se organizira repatrijacija komunista crvenarmejaca, bili su poslani iz Moskve u razne gradove partijski agitatori. Tako su u Samaru bili poslani Cukić i Govedarica, u Caricin, Astrahan i Saratov – Mihajlović i Tabalović.[36]

Bilo je slučajeva, i to ne pojedinačnih, da su sami članovi partije tražili da ih se pošalje na rad u domovinu. Tako je komunist Stevan Despotović pisao početkom 1919. godine iz Harkova rukovodstvu Jugoslavenske komunističke grupe: »Budući da se mnogo ratnih zarobljenika vraća kući kroz Kijev u domovinu, potrebno je da smo i mi svi tamo.«[37]

Iz toga i drugih primjera bilo je jasno da su komunisti smatrali da su potrebni u domovini. Ali njihove se želje nisu uvijek ispunjavale. Takav je slučaj bio s komunistom Konstantinom Ranisavljevićem. On je zamolio CJB pri CK RKP(b) da mu dozvoli povratak u domovinu. Evo što su mu na to odgovorili: »Kako je drug Ranisavljević potreban u Kazanu, a zamjena je nemoguća, to za sada njegovu molbu nismo u stanju ispuniti. Do daljnjeg je potrebno da se gore imenovani drug zadrži u svojoj partijskoj sekciji.«[38] K. Ranisavljević se obraćao s molbom još nekoliko puta. Napokon, 20. rujna 1920. g., CJB je ispunio njegovu molbu i donio je na svojoj sjednici odluku: »... službeno poslati dotičnog u nadležnost Registracijske uprave štaba Revolucionarnog vojnog savjeta republike da ga se pošalje u neprijateljsku pozadinu u svojstvu organizatora tajne obavještajne službe.«[39] Time je bila molba K. Ranisavljevića ispunjena. Na isti su se način s molbama neposredno obraćali Centralnom komitetu RKP(b) i CJB Jugoslaveni koji su služili u Crvenoj armiji. Evo što je pisao u veljači 1921. godine sa Zapadne fronte komesar 22. etapnog bataljona, Hrvat Stjepan Ištvanek: »... u vezi s događajima u Jugoslaviji i, točnije, u Kroaciji imam vruću želju da se vratim u domovinu i da tamo poradim u korist sovjetske revolucije ...«[40] U svojoj molbi on je naveo da je član komunističke partije, da je bio dva puta ranjen i prema tome »zaslužuje potpuno povjerenje«. Crvenoarmejac 2. bataljona 3. brigade 44. pješačke divizije Josip Kan, član RKP(b) moli da ga pošalju na ilegalni rad u Bosnu.[41]

Milivoj Strižić, kandidat partije, tečajac partijske škole u Moskvi, primio je od Jugoslavenskog sovjeta radničkih i seljačkih poslanika 5.000 rubalja (nikolajevskog novca) i vratio se u domovinu.[42]

Partijski radnik Milan Valađija,[43] koji je bio načelnik evakuacionoga punkta u gradu Tatarsku, 21. ožujka 1921. godine napisao je CJB-u ovu molbu: »Smatram da je zločinstvo da sjedim u Komitetu u vrijeme kada se u inozemstvu buržoazija surovo obračunava s našim drugovima. Zbog toga molim da vi zatražite od Kominterne da me pošalje na ilegalni rad

[36] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 415, л. 14 об
[37] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 221, л. 2
[38] Исто, д. 530, л. 5
[39] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 530, л. 5
[40] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 530, л. 5
[41] Исто, ф. 17, оп. 1, д. 500, л. 41
[42] Исто, ф. 549, оп. 6, д. 578, л. л. 22, 25 (M. Strižić sada živi u Zagrebu).
[43] Milan Valađija umro je 1967. g. u Zagrebu (vidi: »Borba« od 2. XII. 1967.).

u Jugoslaviju, gdje sam potrebniji. Znaju me stotine drugova radnika u Sibiru kao ilegalca. Mislim da ću moći biti još korisniji za našu partiju u sredini koju dobro poznajem.«[44] Ali CJB nije ispunio molbu Valađije, nego ga je preporučio u CK RKP(b) da se iskoristi kao predavač.

Bilo je slučajeva kad je CJB tražio za pojedine članove partije da se pošalju u domovinu, ali ih nisu puštale mjesne organizacije. Takav je bio slučaj s Mihajlom Grbanovim iz Vojvodine, koji je u to vrijeme radio kao istražitelj ČK-e u Čeljabinsku. 2. svibnja 1920. g. on je dobio od CJB slijedeći telegram: »Javite da li ste za odlazak u Jugoslaviju na partijski rad ili ostajete na partijskom radu u Rusiji.«[45] Evo što je odgovorio Grbanov: »Slažem se s vašim prijedlogom da odem u Jugoslaviju, ali se slažem također da ostanem ovdje u Rusiji. U stvari mi se ne sviđa neodlučnost Centralnog partijskog rukovodstva i smatram suvišnim pitanje »hoćeš li ili nećeš putovati u Jugoslaviju«. Bez svake je sumnje da se, ako to interes RKP i proletarijata traži, ne treba pitati člana partije, nego treba da mu se naredi: Ti moraš otputovati i – točka. Prema tomu, ja se slažem s vašim prijedlogom da putujem u Jugoslaviju . . .«[46] Iz svega bilo je jasno da će Grbanov otići u Jugoslaviju. Međutim, to se nije ostvarilo. Kad je M. Grbanov pokazao telegram svojem načelniku, on mu je zabranio da putuje. Grbanov, koji se sa stavom načelnika nije složio, saopćio je to CJB-u. Uskoro su ponovo iz Moskve zatražili da se Grbanov uputi u domovinu. Ali je njegov načelnik opet odbio da ga pusti. I opet se Grbanov obratio s molbom za odlazak, ali ga njegov načelnik nije pustio.[47]

U jesen 1920. godine M. Grbanov je herojski poginuo u neravnom boju s bjelogardijskim bandama u uralskom mjestancu Breda.[48]

Prema tomu, mjesne su vlasti činile ponekad smetnje u organizaciji vraćanja pojedinih Jugoslavena u domovinu.

Iako su molbe bile masovne, još je dosta Jugoslavena u početku 1921. godine ostalo u jedinicama Crvene armije. Zato je bila razumljiva i opravdana molba CJB pri CK RKP(b) Revolucionarnom vojnom sovjetu Republike u siječnju 1921. da se iz Crvene armije i vojnih organizacija demobiliziraju svi Jugoslaveni – Srbi, Hrvati i Slovenci. U molbi se isticalo da Jugoslaveni u Rusiji nisu sada nezamjenjivi i da će oni sada biti mnogo potrebniji u domovini, gdje će moći prenijeti širokim masama sve što su vidjeli u Rusiji, da im svojom revolucionarnom propagandom ispričaju o heroizmu ruskih radnika i seljaka i da ih svojom agitacijom pridobiju za ostvarenje sovjetske vlasti u svojoj zemlji i u drugim zemljama.[49] CJB je tražio da se svi demobilizirani upućuju u Jugoslavenski sovjet radničkih i seljačkih poslanika u Moskvi, Saljanka br. 4/6.

[44] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 182
[45] Исто, ф. 17, оп. 1, д. 498, л. 6
[46] Исто, л. 7
[47] ЦПА ИМЛ, бр. 17, оп. 1, д. 498, л. 8
[48] Vasilije Ivanović Ananjev, Mihajlo Grbanov – aktivni borac za delo revolucije. »Prilozi za istoriju socijalizma«. br. 5. Beograd, 1968, str. 597.
[49] ЦГВИА. бр. 13554, оп. III, д. 305, л. 9

Unatoč zauzimanju sovjetskih organa vlasti, Jugoslavenskog sovjeta i Jugoslavenske komunističke organizacije RKP(b), veliki dio crvenoarmejaca-internacionalista, osobito komunisti, imali su svoje mnijenje o vraćanju zarobljenika crvenoarmejaca u domovinu.

Karakterističan je u tom pogledu bio stav jedne od najkrupnijih inozemnih komunističkih organizacija – Caricinske federacije inozemnih komunista. Na njezinoj sjednici od 3. prosinca 1918. godine donesen je zaključak, koji se je razlikovao od službenog stava. Naime, Federacija se drugi dan poslije sjednice obratila predsjedniku Caricinskoga gubernijskoga kolegija ratnih zarobljenika i izbjeglica i Revolucionarnom vojnom sovjetu 10. armije.[50] U pismu Federacije ističe se da su događaji koji su se zbili u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj dužni ujediniti internacionaliste. Ali »... uzevši u obzir važnu zadaću kojom je sudbina nagradila baš ruski odred međunarodnog proletarijata, mi želimo da se sada nijedan naoružani inozemni vojnik iz redova Crvene armije ne vrati u domovinu praznih ruku...«[51] Sad je, kao nikada prije, »sveti dug svakog inozemnog radnika koji se nalazi na teritoriju Sovjetske Rusije da iskoristi priliku da se naoruža i da pomogne udarni odred svjetske revolucije – rusku radničko-seljačku Crvenu armiju...«[52] Federacija je obratila pažnju na »žalosnu činjenicu, u posljednje vrijeme, preuveličavanja dolaska u Caricin internacionalista koji žele da se vrate u domovinu. U toj je činjenici Federacija vidjela »... namjernu zločinačku agitaciju provokatorskih elemenata« i zatražila da se zaustavi davanje atestacija i propusnica za povratak u domovinu crvenoarmejcima-internacionalistima. Federacija je, naravno, znala za direktivu štaba 10. Crvene armije, koja je djelovala baš na ovom teritoriju, i za druge odluke koje su se ticale povratka internacionalista u domovinu, i baš zbog toga je još jače naglašavala: »... Pošteni radnici se mogu vraćati u domovinu jedino *s oružjem u ruci, organiziranim putem, s jedinicama Crvene armije*«[53] (istaknuto u originalu – I. O.). Nema sumnje da se Federacija rukovodila u ovom slučaju poznatom parolom »svjetske revolucije«, jer je duboko bila uvjerena da će poslije učvršćenja radničko-seljačke vlasti u Sovjetskoj Rusiji, Crvena armija krenuti na zapad da oslobodi proletarijat drugih zemalja, a među njima i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali zbog toga je potrebna najprije pobjeda u Rusiji. U toj pobjedi značajnu ulogu, po mnjenju Federacije, imaju internacionalisti.

Ali to nije bio jedini primjer. Slično su pisale novine »III Internacionala« – organ Politodjela Revolucionarnog vojnog sovjeta 4. armije Istočne fronte. U prosincu 1918. novine su se obraćale Jugoslavenima: »Ne slušajte kontrarevolucionere, koji vam govore da bacite oružje i da se vratite kući. Tako vam mogu govoriti samo izdajice i neprijatelji radničke klase, koji *žele oslabiti frontu, ubiti naš borbeni duh*, da bi nas

[50] ЦПА ИМЛ. бр. 549, оп. 6, д. 80, л. л. 138, 139
[51] Исто, л. 138
[52] Исто, л. 138
[53] ЦПА ИМЛ. ф. 549, оп. 1, д. 80, л. 138 об

lakše mogli uništiti i likvidirati narodnu slobodu. Oni žale što mi nismo pali u ruke kontrarevolucionera, raznim grofovima i socijal-izdajicama, kako bi nas iskoristili protiv revolucije. I ako ćete im se pokoriti, oni će vas baciti natrag u hladne barake, koje se čuvaju i što je nemoguće za nas. Time bi oni htjeli da nas izoliraju od vaših rukovodilaca, žena i djece«.[54] Na kraju novine još jednom pozivaju na oprez i zaključuju da je »... spas samo u Sovjetskoj Rusiji, koja će osloboditi sve radnike i seljake od ropstva kapitala i buržoazije.«[55]

Kao što se odatle vidi, dio komunista je oštro napadao one koji su drugačije govorili. Takav je stav stvarao dojam dubokih protirječnosti između internacionalista i sovjetskih službenih organa. U stvari, radilo se samo o načinu shvaćanja vlastitog internacionalnog duga, što u biti nije bilo suprotno shvaćanju najsvjesnijeg dijela bivših ratnih zarobljenika.

Citirani dokumenti pokazuju također da je dio bivših ratnih zarobljenika, koji su se nalazili u redovima Crvene armije, shvaćao kao glavnu svoju zadaću – pomoć ruskom proletarijatu i tek poslije njegove pobjede moglo se misliti na vraćanje u domovinu. Prema tomu, tvrdnja nekih povjesničara[56] da su bivši ratni zarobljenici mislili samo o povratku u domovinu nije sasvim točna.

Bili su i drugi razlozi zbog kojih se dio bivših zarobljenika nije vraćao. O tomu nam svjedoči slijedeća izjava Informacionog biroa Centroplenbeža od 19. kolovoza 1918. godine: »... Među austrougarskim ratnim zarobljenicima, koji se vraćaju iz Kurska, Orla i Voronježa u domovinu, primjećuje se silno previranje. Mnogi bježe iz ešalona, drugi naprosto odlaze u selo na posao, jer ne žele otići iz Rusije. Svi složno izjavljuju da ne žele ići na Zapadnu frontu... Tek u Rusiji su oni progledali i shvatili u čijem se interesu vodi svjetski rat i kako treba da se bore protiv njega.«[57]

Osim straha od Zapadne fronte postojao je i opravdani strah zbog represija u domovini izazvanih učešćem u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu. Pored toga, dio zarobljenika prosto je želio da živi u novoj sovjetskoj državi radnika i seljaka. Njima je ona više imponirala nego Austro-Ugarska Monarhija ili Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

[54] „III Интернационал", № 1. 22 декабря 1919 г., стр. 5

[55] „III Интернационал", № 1, 22 декабря 1919 г., стр. 5

Slični su pozivi da se ostane u Crvenoj armiji bili naštampani i u drugim člancima ovih novina (Vidi: „III Интернационал" No 5, 19. I. 1919 г.)

[56] Н. Попович. Югославянские коммунисти в Советской России и их подготовка к революционной деятельности на родине в 1918-1921 годах. Москва, 1967 (на правах рукописи)

[57] Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917-1922), Москва, 1957, стр. 109

B. Hrabak[58] je izrazio mnjenje da je broj onih koji su se vraćali iz Rusije (internacionalista) mogao biti veći da su »... sovjetske vlasti dozvoljavale odlazak crvenoarmejcima-internacionalistima, koji su izrazili veliku želju da se vrate.«[59]

Navedene činjenice svjedoče da je pitanje povratka bilo mnogo kompliciranije nego što to vidi Hrabak. Kao što je pokazano, sovjetska je vlast, i u prvom redu njezini rukovodeći faktori, poduzimala sve moguće, čak i nemoguće, da bi pomogla bivšim ratnim zarobljenicima u smislu poboljšanja njihova položaja i da bi ubrzala njihov povratak u domovinu. O tome svjedoče i dekreti i odluke koje su primili najviši forumi sovjetske države. Navedene činjenice svjedoče o pozitivnim subjektivnim i objektivnim uvjetima rješavanja toga pitanja.

U prilog tvrdnje o pozitivnom odnosu najviših sovjetskih organa, i uopće rukovodstva u Sovjetskoj Rusiji, može se navesti i odluka Organizacionog biroa CK RKP(b) od 21. travnja 1921. godine, u kojoj je rečeno: »Slušali: 4) O evakuaciji Jugoslavena... Odlučili: 4a) Predložiti Jugoslavenskom sovjetu da poduzme sve neophodne korake za što bržu evakuaciju Jugoslavena iz Rusije; b) Predložiti VČK-i da ne čini zapreke pojedinim jugoslavenskim građanima, uz suglasnost Jugoslavenskog sovjeta i predstavnika Komunističke partije Jugoslavije i Izvršnog komiteta Kominterne.«[60]

Sporna je i druga tvrdnja Hrabaka. Govoreći o ulozi povratnika, o njihovu sudjelovanju u revolucionarnom pokretu u zemlji, Hrabak je iznio misao da bi njihova pomoć i uloga u tom pokretu bile mnogo veće da se jugoslavenski partijski rukovodioci u Sovjetskoj Rusiji nisu »birokratizirali« i da nisu istaknuli parole da se ne treba vraćati kući, jer je potrebno još mnogo učiniti za obranu države velikog Lenjina i da je potrebno štedjeti najbolje ljude.[61] Nije jasno na što Hrabak misli kad govori o »birokratizaciji«. Što se tiče tendencije »štedjeti najbolje ljude« – kao što piše Hrabak, ni to nije jasno i čudno je praviti takav zaključak kad se znade da su baš najbolji jugoslavenski komunisti u Rusiji vodili agitaciju među zarobljenicima u logorima, da su se baš oni borili u redovima Crvene armije, gdje je bilo najteže, i umirali za sovjetsku vlast. Na kraju »najbolji ljudi«? Tko su oni? To su sigurno rukovodioci Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b). Ali poznato je da su baš oni – V. Ćopić (sekretar komunističke grupe), N. Kovačević (sekretar Jugoslavenske komgrupe), L. Vukićević (član rukovodstva), N. Grulović (član rukovodstva), F. Drobni (blagajnik komunističke partije SHS(k) i mnogi, mnogi drugi po odluci partije među prvima otputovali u zemlju krajem 1918. i početkom 1919. godine. Osim toga, baš su ti

[58] Dr Bogumil Hrabak. Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918–1919. godine »Zbornik Historijskog instituta Slavonije« No 4, 1966.

[59] Ibidem, str. 277.

[60] ЦГАОР, ф. 13554, оп. III, д. 413, л. 3

[61] Dr Bogumil Hrabak, v. cit. str. 277.

»najbolji ljudi«, kao rukovodioci CJB-a urgirali pred VČK-om, pred komandom Crvene armije, kao što je to ranije bilo pokazano, povratak u zemlju.

Nisu bili baš tako rijetki slučajevi da se pojedini komunisti nisu mogli probiti u domovinu zbog neprijateljskih ofenziva. Takav je bio slučaj s jugoslavenskim komunistom Jovićem i Cvijićem. Trećeg ožujka 1919. godine oni su saopćili iz Harkova u Moskvu da ne mogu izaći iz grada, jer je naokolo pokidana željeznička mreža. Obojica su se odmah uključili u partijski rad.[62] Uostalom, partijska organizacija Jugoslavena u Harkovu bila je sastavljena uglavnom iz komunista koji se nisu mogli vratiti u domovinu.

Sve to svjedoči o tome da je pitanje evakuacije bilo vrlo kompliciрano.

Naravno da su oni koji su se bavili evakuacijom poznavali sve te okolnosti i da su računali s njima.

Još je postojala jedna ozbiljna poteškoća u evakuaciji. Stvar je u tome da se službene jugoslavenske vlasti uopće nisu brinule o bivšim ratnim zarobljenicima i o njihovu vraćanju. Međutim, točnije će biti ako se kaže da se je kraljevska vlada interesirala samo za one bivše ratne zarobljenike koji su mrzili Sovjetsku Rusiju.

Da bi olakšao evakuaciju bivših jugoslavenskih ratnih zarobljenika, Jugoslavenski sovjet se dva put službeno obraćao vladi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Beograd. Ali ona je ostala gluha na molbu Jugoslavenskog sovjeta. I ne samo to, ona je odlučila da neće imati nikakvih veza i dodira sa »sinovima Lenjina« kako je nazivala te Jugoslavene koji su se nalazili u Sovjetskoj Rusiji.[63]

Kad su o svemu tome saznali ratni zarobljenici, poslali su u »Pravdu« protestno pismo, u kojem su pisali: »Mi tražimo da novoobrazovana vlada bivše Austro-ugarske Imperije poduzme korake da nas oslobodi iz sadašnjeg položaja. Ako to vlada ne učini, mi, ratni zarobljenici, skupit ćemo se na granici te ćemo biti prisiljeni da silom probijemo sebi put.«[64]

Ipak, poslije nekoliko pregovora u proljeće 1919. godine, kraljevska je vlada odlučila da pošalje u Odesu takozvanu »Humanitarnu misiju«. Ali ta se misija bavila u prvom redu bivšim oficirima i bliskim joj ljudima.[65] Pored toga, misija je pozivala bivše ratne zarobljenike u armiju savezničkih intervenata. O tome je javio u Moskvu predsjednik Jugoslavenskog sovjeta u Odesi Nikola Hlavati.[66]

[62] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 500, л. 31

[63] »Crveni barjak« (Taškent), 15. kolovoza 1920.

[64] „Правда", 13 ноября 1918 г.

[65] Rukovodioci te misije bili su bivši oficiri Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Odesi Banić i Kolumbatović. Misiju su interesirali samo bjelogardijski raspoloženi oficiri.

[66] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 30

U toku 1918. godine Jugoslavenski sovjet evakuirao je oko 200.000 bivših ratnih zarobljenika, a »Humanitarna misija« svega 23.000.

Poslije dolaska »Humanitarne misije« iz Kraljevstva SHS Ukrajinska sovjetska vlada postavila je pitanje o slanju analogne sovjetske misije u Kraljevstvo SHS.[67] Ali na to kraljevska vlada nije odgovorila.

S obzirom da »Humanitarna misija« nije mnogo uradila na evakuaciji bivših ratnih zarobljenika bilo joj je predloženo da potpiše dogovor prema kojem će samo Jugoslavenski sovjet imati pravo na evakuaciju jugoslavenskih ratnih zarobljenika. Međutim »Humanitarna misija« nije htjela da potpiše takav dogovor. Tada je Jugoslavenski sovjet zatražio od Ukrajinske vlade da se »Humanitarnoj misiji« zabrani daljni rad na sovjetskoj teritoriji.[68]

Uz ovu misiju postojala je i Austrougarska misija koja se također trebala baviti pitanjima evakuacije svojih građana. Međutim, i ta je misija iskoristila svoj položaj za druge svrhe. Kako se vidi iz protestnih pisama bivših ratnih zarobljenika, ni Srpska misija se nije bavila svojim zarobljenicima. Iz pisama bivših ratni zarobljenika u misiju vidljivo je da se misija nije htjela baviti onim zarobljenicima koji su se borili u Crvenoj armiji. Čak im je prijetila, jer da su svojevremeno pobjegli iz Srpskog dobrovoljačkog korpusa.[69]

Srpska vojna misija i druge srpske organizacije uvjerile su se da je Oktobarska socijalistička revolucija duboko utjecala na Jugoslavene, pa su zbog toga poduzimali sve moguće mjere da bi okrenuli Jugoslavene u tabor kontrarevolucije. Time bi oslobodili Kraljevstvo SHS od komunističkog utjecaja, od »boljševičke zaraze«, koje se je bojala jugoslavenska buržoazija.

Kad su jugoslavenski ratni zarobljenici saznali da im je kraljevska vlada odbila pomoć u evakuaciji, obratili su se protestom štampi. Oni su razobličili i osudili postupak kraljevske vlade.

Serija protesta zarobljenika započela je još ranije, ali je osobito oštra bila u proljeće 1921. godine. U rezoluciji Jugoslavena skupljenih u Moskvi tražilo se da Jugoslavenski sovjet obavijesti pučanstvo Kraljevstva SHS i čitav svijet »... o nečovječnom odnosu kapitalističke vlade prema podanicima u inozemstvu.«[70]

U rezoluciji se osobito ističe ovaj odlomak: »Mi, jugoslavenski podanici koji se nalazimo u Moskvi, u ime tisuća jugoslavenskih podanika, koji žive u RSFSR i koji se žele vratiti kući, zahtijevamo da se poduzme sve za našu hitnu evakuaciju u domovinu. Mi znamo iz iskustva da vlada ni ovaj put neće odgovoriti, stoga se eksterno obraćamo jugoslavenskom parlamentu s molbom da utječe na vladu i vrati nas kući. Molimo da se o ovom obavijeste široke mase i u Jugoslaviji i u svijetu.«[71]

[67] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 24 об
[68] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 443, л. 38 об.
[69] Исто, д. 422, л. 92
[70] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 513, л. 44
[71] Ibidem

Jugoslavenski sovjet je krajem 1921. godine još jednom, posljednji put, zatražio od vlade Kraljevine SHS da se zauzme za svoje zarobljenike.[72] U pismu koje je bilo upućeno u Beograd i koje je potpisao predsjednik Jugoslavenskog sovjeta D. Sadura i sekretar D. Georgijević stvar je postavljena šire nego obično. Jugoslavenski sovjet tražio je odgovor na proteste, pored toga zahtijevao je da se uspostavi kontakt s RSFSR zbog zamjene ratnih zarobljenika i izbjeglica. Ako kraljevska vlada neće na ovo odgovoriti, onda će Jugoslavenski sovjet biti primoran obustaviti svaku evakuaciju jugoslavenskih građana iz Sovjetske Rusije.

Na kraju je pisma rečeno: »Jugoslavenski sovjet se nada da će pitanja koja su u pismu dodirnuta biti primljena s humanog stanovišta, a ne sa stanovišta klasnih interesa i da će vlada započeti odmah pregovore sa RSFSR zbog zamjene ispaćenih, izmučenih ljudi, koji su preživjeli krvavi rat i sad su željni svoje domovine.[73]

Međutim, ni ovo pismo nije naišlo na razumijevanje. Kraljevina SHS zauzela je negativan stav prema Sovjetskoj Rusiji, a time i prema masama svojih ljudi koji su čekali zamjenu i povratak. Prema tome, glavna briga za bivše ratne zarobljenike, za njihovu što bržu repatrijaciju i povratak pala je na leđa sovjetske vlade. Ne obazirući se na mnoge zapreke subjektivnog i objektivnog karaktera, ona je iskreno bila zainteresirana da ratom izmučene inozemne radnike i seljake vrati u njihovu domovinu. Sovjetska je vlada činila sve da se bivši ratni zarobljenici – i oni koji su sudjelovali u građanskom ratu i oni koji nisu – vrate svojim kućama i ispričaju sve to što su vidjeli i naučili u Sovjetskoj Rusiji.

2. *Politička priprema povratnika za rad u domovini*

Vrlo važnu ulogu u pripremi bivših ratnih zarobljenika za povratak u domovinu imala je u Sovjetskoj Rusiji revolucionarna propaganda, objašnjavanje položaja Sovjetske Rusije i upoznavanje sa zadaćama koje će oni morati rješavati kad se vrate kući.

Kad je u pitanju revolucionaran ideološki rad s povratnicima, onda je potrebno uzeti u obzir situaciju u Rusiji poslije pobjede velike oktobarske socijalističke revolucije, spomenuti prije svega nastupanje unutrašnje i vanjske intervencije, kao i izvanredne poteškoće kojima se sovjetska vlast svakodnevno susretala. Ali, zbog točnosti, moglo bi se istaknuti da su postojale dvije periode u organiziranom ideološkom radu sa zarobljenicima. Prva za vrijeme velike oktobarske socijalističke revolucije, kada su ruski boljševici neposredno uspostavljali veze s ratnim zarobljenicima, prije svega lijevim socijaldemokratima. Te su veze pomogle bivšim ratnim zarobljenicima da shvate što se dogodilo u Rusiji, kakvi su zadaci boljševika, kakve su im revolucionarne parole.

[72] Ленинградскии Партииныи Архив (ЛПА) ф. 16, оп. 12, св. 1443, д. 12532, л. л. 91-92

[73] Л. П. А. ф. 16, оп. 12, св. 1443, д. 12532, л. л. 91-92

Druga perioda, koja je imala niz etapa, započela je poslije velike oktobarske socijalističke revolucije. Za to su vrijeme propagandu među zarobljenicima i dalje vršili boljševici, ali sad već uz pomoć najprogresivnijih zarobljenika i lijevih socijaldemokrata. Tek poslije oktobarske revolucije ili, točnije poslije formiranja Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b) u svibnju 1918. godine, započinje organizirani ideološki rad među bivšim ratnim zarobljenicima. Mladi jugoslavenski komunisti, učeći se na primjeru ruskih boljševika, istovremeno su učili i svoje sunarodnike. Prema tomu, komunistički raspoloženi jugoslavenski ratni zarobljenici-internacionalisti, koji su primili ideje oktobarske revolucije i V. I. Lenjina, zajedno s ruskim boljševicima vršili su ideološku i revolucionarnu propagandu među ratnim zarobljenicima.

U literaturi, kao i u izvorima, rijetko se susreću podaci o ideološkom radu prve periode. Susreću se tek podaci o vezama jugoslavenskih ratnih zarobljenika i vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa u Odesi s ruskim boljševicima.[74] Zanimljiv je primjer jednog Makedonca, liječnika Gavrila Konstantinovića, koji je, nalazeći se u Srpskom dobrovoljačkom korpusu, bio član Ruske socijaldemokratske stranke.[75] Liječnik – Crnogorac – Vukašin Marković, kao član RSDRP od 1903. godine za vrijeme rata radio je, po zadatku boljševika, među zarobljenicima u logorima. Oni su još od oktobarske revolucije zajedno s boljševicima propagirali ideje pretvaranja imperijalističkog rata u građanski i vodili antiratnu propagandu. O vezama s boljševicima govorio je također u svojim memoarima Nikola Grulović.[76]

Prve vijesti o stvaranju jugoslavenske socijaldemokratske grupe u Moskvi izazvale su vrlo živ interes među ratnim zarobljenicima. Tako je Srbin Zdravko Granić[77] saznao iz novina »Jutro Rusije« od 30. prosinca 1917. g. da se u Moskvi organizira socijaldemokratska stranka, čiji je cilj »širiti revolucionarnu propagandu«. On je, kao bivši socijaldemokrata i član internacionalnih sindikata, odmah ponudio svoje usluge. Ž. Granić je uskoro obavijestio Moskvu da se u njihovu logoru u Dankovu (Rezanska gubernija) nalazi oko dvjesta ratnih zarobljenika raznih nacionalnosti i moli za njih literaturu.[78]

[74] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 3, д. 893, л. 54; И. Д. Очак, Югославянские интернационалисти . . ., стр. 34, 54

[75] ЦГВИА, ф. 2000, оп. V, д. 418; Данчо Зографски. Развојниот пат и участво Македонецот др. Гаврило Константиновиќа во Октомвриската революција. „Гласник", ИНИМ, бр. 2, декабри 1957.

[76] Nikola Grulović, Jugosloveni u ratu u oktobarskoj revoluciji. Beograd, 1962, str. 131.

[77] Zdravko Granić je postao član RKP(b) u srpnju 1918. godine. Do ožujka 1919. godine borio se u sastavu Crvene armije protiv bjelogardejaca. Iste se godine vratio u domovinu.

[78] Početkom 1918. g. Komitet socijaldemokrata ratnih zarobljenika Moskovskog vojnog okruga izdavao je agitatorima – internacionalistima legitimaciju slijedećeg sadržaja: ». . . Izdano ratnom zarobljeniku, drugu . . . agitatoru M. V. O., s time da mu se dozvoljava slobodno putovanje željeznicom, a također i slobodan ulaz u logore i druga mjesta gdje se nalaze ratni zarobljenici, sa zadatkom da vodi socijalističku propagandu i agitaciju za ulazak u Crvenu armiju . . .

U arhivskim se dokumentima može naći dosta sličnih podataka o dodirima ruskih boljševika s ratnim zarobljenicima, naročito molbe da im se šalje literatura.

O utjecaju boljševičkih propagandista u logorima ratnih zarobljenika svjedoči dokumenat u kojem je rečeno: »U logore ratnih zarobljenika, u kojima se već godinama nije čuo referat na nacionalnom jeziku, poslali su agitatore. Vojnici upijaju boljševičke ideje s takvom žeđom kao što turkestanski pijesak upija prve kaplje kiše . . .«[79]

Poslije formiranja komunističke grupe RKP(b) u agitaciju su se uključili komunisti. Jugoslavenski komunisti su se, kako se to vidi iz dokumenata, u svojoj propagandi pridržavali »principa naučnog socijalizma i III Internacionale, kao i taktike Sveruske komunističke partije . . .«[80] Polazeći od tih principa, jugoslavenska je komunistička grupa definirala svoje zadaće: 1) proširiti marksističku nauku među Jugoslavene; 2) pripremati se za slučaj revolucije u Austro-Ugarskoj; 4) povezati se s jugoslavenskim proletarijatom; 5) ostvariti veze s mađarskim i njemačkim proletarijatom.[81]

Propaganda se sustavno vršila živom riječju – usmeno. Počelo se antiratnom propagandom i značenjem revolucije, pa se onda prelazilo na objašnjavanje značenja uloge proletarijata. U izlaganjima se isticala nužnost veze s jugoslavenskim proletarijatom u zemlji, što je bilo neobično važno sa stanovišta buduće revolucije.

Sekretar Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b) Vladimir Ćopić konkretizirao je zadatke komunista ovako: »Rad grupe sastojao se u propagandi boljševičkih ideja među ratnim zarobljenicima, propagiranju njihova ulaska u Crvenu armiju i dezorganizacije imperijalističkih armija.«[82] I mjesne su se organizacije rukovodile ovim zadaćama. Tako je caricinska jugoslavenska organizacija odredila na slijedeći način svoje zadaće: »Propaganda komunističkih ideja među jugoslavenskim emigrantima i ratnim zarobljenicima. U tu je svrhu potrebno uputiti sposobne članove partije na agitatorske i predavačke tečajeve i držati postojanu vezu s Centralnim komitetom komunističke grupe u Moskvi, od kojeg će se dobivati novine, brošure i druga literatura. Osim toga organizacija će spremati mitinge i predavanja na kojima će se Južni Slaveni upoznavati s komunističkom propagandom i time uključivati u redove boraca za socijalnu revoluciju.«[83]

Tu je zadaću imalo i izdanje Programa RKP(b) s komentarom L. Vukičevića. Prema tomu, osnovna je bila zadaća – politički prosvijetiti mase bivših ratnih zarobljenika i time ih pripremiti za odlazak u domovinu.

[79] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 3, д. 466, л. 5

[80] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 414, л. 1

[81] Исто, д. 418, л. 97

[82] См. „Советское славяноведение" № 2, 1967, стр. 67

[83] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 418, л. 42

Poslije velike oktobarske socijalističke revolucije jednim od najjačih sredstava propagande među bivšim ratnim zarobljenicima bila je štampa – novine, leci i literatura na nacionalnim jezicima. Nisu, naravno, značenje izgubila ni usmena sredstva – mitinzi, predavanja, razgovori, tečajevi, škole.

Od početka 1918. do kraja 1921. godine izlazile su slijedeće novine na jezicima naroda Jugoslavije: »Zemlja i sloboda« u Petrogradu, »Revolucija« i »Всемирная революция – Svjetska revolucija« u Moskvi, »Crveni barjak« u Taškentu, «Komuna« u Irkutsku.[84]

Prve novine na hrvatsko-srpskom jeziku bile su »Zemlja i sloboda«. Te su novine izlazile od siječnja do ožujka 1918. godine kao organ Narodnog komesarijata inozemnih poslova. Glavni urednik novina bio je desni socijaldemokrat Mija Radošević, a njegovim je zamjenikom bio lijevi socijaldemokrat a kasnije komunist Uroš Čonkić.[85] U prvom broju tih novina bili su objavljeni i djelomično prokomentirani dekreti sovjetske vlade. Tu su bile proglašene parole: »Sva vlast narodu, sva zemlja i bogatstvo radnicima i seljacima. Živjela sloboda!«[86] U drugom broju novine su preštampale Deklaraciju prava trudbeničkih masa i eksploatiranog naroda.[87] Od vanjsko-političkih pitanja novine je interesirao mir u Brest-Litovsku, revolucionarni pokret u Austriji i Njemačkoj, itd. Posebno su mjesto zauzimala pitanja unutrašnjeg položaja u jugoslavenskim zemljama. Novine su se osvrnule na jedno od najaktuelnijih pitanja povezanih s ujedinjenjem jugoslavenskih naroda – Krfsku deklaraciju, koja je bila primljena 20. srpnja 1917. godine. U toj deklaraciji okarakterizirana je buduća jugoslavenska ujedinjena država. U novinama se ta deklaracija podvrgla kritičkoj analizi.[88] Članci u novinama nisu se potpisivali, prema tomu njihovi su autori bili, očigledno, članovi uredništva. Novine su odražavale politiku sovjetske vlade.

[84] Program Ruske komunističke partije (boljševika). Moskva, 1919. Osim tih komunističkih novina, na srpskohrvatskom i slovenskom jeziku izlazile su i druge novine, koje su polazile od drugih političkih pozicija. Takve su bile: „Югославянскии революционар", koji je izlazio u Kijevu, „Югославия" u Petrogradu, »Sloboda« u Moskvi, „Славенски Југ" u Odesi, „Југославянин" u Jekaterinburgu, »Naš list« u Krasnojarsku, »Ujedinjenje« u Nižnjem Udinsku. O štampi jugoslavenskih internacionalista vidi članak А. К. Стрижкова. „Печать иностранных интернационалистов в Советскои России 1917-1920 гг". (сб. „Интернационалисти в боях за власть Советов." Москва, 1965). Međutim, autor spomenutog članka pogrešno je neke novine nazvao internacionalističkim (na primjer: »Naš list«). Osim toga u članku se daje pogrešna transkripcija nekim novinama. Na primjer »Rewolucija«, »Crveni barjak« itd. Ovdje se napominju samo oni listovi koje je autor vidio. Spisak jugoslavenske štampe koja je izlazila na hrvatskosrpskom – dao je također B. Hrabak (Vidi: Богумил Храбак. Пропаганда путем штампе Југословена Комуниста у Совјетској републици 1918-1921 г., „Историјски записи", год XX, књ. XXIV, бр. 4, Титоград, 1967, стр. 667-689).

[85] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 11, д. 3, л. 4. U jednom je dokumentu rečeno da su novine prestale izlaziti zbog kontrarevolucionarnih uvjerenja njezina glavnog urednika Mije Radoševića (Isto, on. I, g. 457).

[86] »Zemlja i sloboda« br. 1, 27. siječnja 1918. N. 277.

[87] Ibidem, № 2, 5. veljače 1918. (po novom stilu).

[88] Ibidem, № 4, 2. veljače 1918. (po starom stilu).

Novine jugoslavenskih internacionalista[89] čitale su se u mnogim dijelovima zemlje. Po arhivskim podacima list »Revolucija« slao se u 120 rajona. Za pretplatu su dolazila pisma u Moskvu svakog dana.

U kolovozu 1920. godine Prezidijum CJB donio je zaključak da će mjesto lista »Crveni barjak« (koji je izlazio u Taškentu) početi izlaziti novine »Radnik i seljak«, koje će biti organ CJB pri CK RKP (b).[90] Ali taj list nije mogao izići, jer su osnovni kadrovi otišli u domovinu.

Osim navedenih novina, koje su izlazile kao organ Jugoslavenske komunističke grupe, materijali na jezicima naroda Jugoslavije štampali su se u specijalnim dijelovima listova koji su izlazili na ruskom jeziku. Tako je u listu »Komuna«, koji je izlazio u Petrogradu kao organ Federacije inozemnih komunističkih grupa, bila specijalna rubrika »Srpski odio«, u kojem su se štampali materijali na srpskom jeziku.

Ljeti 1918. caricinska Federacija inozemnih komunističkih grupa RKP(b) izdavala je dva lista. Prvi od njih zvao se »Internacionalist« (uređivao ga je Srbin Lazar Vukićević), izlazio je dva puta tjedno, na njemačkom, mađarskom i hrvatsko-srpskom jeziku.[91] Drugi se zvao »Luč« (bilten), a izlazio je jedanput nedeljno.

U Samari je Politodjel Revolucionarnog ratnog sovjeta 4. Armije Istočne fronte izdavao nedjeljni list »III Internacionala«. U tim je novinama također postojao »Srpski odio«, u kojem su surađivali jugoslavenski komunisti. U uredništvu je od Jugoslavena bio Dobić. Na kraju, u Taškentu je u tijeku 1918–1919. godine izlazio list Pokrajinskog komiteta inozemnih komunista u Turkestanu »Свобода народа«. U tim novinama također je postojala specijalna stranica na kojoj su se štampali materijali na hrvatsko-srpskom i slovenskom jeziku.

Osim jugoslavenske komunističke štampe postojala je i napredna štampa, koja je isto vršila pozitivnu propagandnu ulogu. Tako je u Jugoslavenskom puku »Matija Gubec« (koji je iz početka bio u sastavu Čehoslovačkog kontrarevolucionarnog korpusa, a poslije je prešao na stranu Crvene armije) izlazio »Naš list«, u kojem su surađivali progresivni oficiri puka. List je vršio određenu pozitivnu propagandu među Jugoslavenima. Uredništvo je svoj program definiralo ovako: »... ne baviti se ni kolčakovskom, ni eserovskom, ni bilo kojom drugom politikom osim svoje, čiji je cilj planski napredovati na istok«.[92]

To je značilo: ne miješati se u unutrašnje ruske stvari i što prije se vratiti u domovinu. Radilo se naprosto o repatrijaciji. Novine su isticale što treba da rade oni koji se vrate kući: »Došavši u domovinu, nećemo zaboraviti izvijestiti naš narod o svim mukama i žrtvama koje ruski narod dobrovoljno podnosi samo da sačuva onu slobodu koju je poslije dugotrajnog ropstva junački izvojevao.«[93]

[89] O sadržaju novina vidi: И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты . . ., стр. 91, 92. 100, 107, 108 итд.

[90] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 467, л. 216

[91] U redakciji je radio također Srbin Lazar Rajković.

[92] „Наш лист" № 25, 29. XII 1919. г.

[93] „Наш лист" бр. 26 од 11. I 1920.

U tim su se novinama pojavljivali članci iz kojih se vidjelo da mnogi u puku jasno vide i razumiju položaj Sovjetske Rusije. Tako se u članku oficira Branka Šicla »Pred novom epohom« ističe da je ruska revolucija uzrok raspada Austro-Ugarske Monarhije i starog aparata u Bugarskoj. On vidi da se u Rusiji razbuktala »krvava klasna borba«, koja je, kao i francuska revolucija pred 130 godina, podigla crvenu zastavu sa strašnim riječima: »Sloboda, ravnopravnost i bratstvo«, i koja znači uništenje mrskog imperijalizma i narodnu vlast, na principu samoopredjeljenja naroda.«[94] Šicl je, kako se vidi, polazio od općedemokratskih principa, ali su njegove simpatije nedvojbeno na strani Sovjetske Rusije. O tome svjedoči i posljednji zaključak članka: ». .. Na razvalinama starih načela rađa se nova era u historijskom životu čovječanstva.«[95] Prema tomu, pored ostalog[96] i novinski materijali svjedoče da su u puku postojala napredna shvaćanja, koja su konačno i dovela veliku većinu vojnika i oficira puka, a među njima i B. Šicla, u redove Crvene Armije. B. Šicl je kao i mnogi drugi iz puka postao početkom 1920. g. član RKP(b).

*
* *

Jugoslavenski komunisti morali su u vezi s povratkom ratnih zarobljenika u domovinu rješavati mnoge organizacione i političke probleme.

Prvi od njih bilo je stvaranje komunističkih i drugih organizacija koje bi se bavile revolucionarnom agitacijom i propagandom u svim rajonima gdje su živjeli zarobljenici. Da bi se to postiglo, bilo je potrebno najprije objasniti ratnim zarobljenicima što je to socijalizam i komunizam, što je to diktatura proletarijata. Na ta pitanja sistematski su odgovarali listovi »Revolucija i »Всемирная Революция«.

Već u prvom broju lista »Всемирная Революция«[97] bilo je postavljeno pitanje o organizaciji partije koja bi se borila za diktaturu proletarijata. Tom pitanju posvetio je urednik lista »Всемирная Революция«, član CK Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b) Ivan Ferenčak, specijalni članak »Proleterska revolucija i socijaldemokracija«.[98] U članku se govori o odnosu komunista prema socijaldemokratskoj partiji: ». . . Mi ne osuđujemo općenito svu socijaldemokraciju. Neki od nas, koji su ostali vjerni proletarijatu, davno su se ogradili od socijal-izdajnika. Lijevi su socijaldemokrati ostali vjerni nauci Marksa, oni su pošli s proletarijatom na barikade za pobjedu komunističke revolucije. Oni su pružili ruku Ruskoj komunističkoj partiji kao vojnici svjetske revolucije.«[99]

[94] Ibidem, br. 11 od 11. IX 1919.
[95] Ibidem.
[96] И. Д. Очак, „Югославянские интернационалисти . . .", стр. 294, 295.
[97] „Всемирная Революция", № 1 8. lipnja 1918.
[98] Isto № 23 od 9. listopada 1918.
[99] Ibidem.

Poslije analize djelatnosti socijaldemokracije I. Ferenčak je došao do slijedećeg zaključka: »Komunistička partija jedina je stvarna partija trudbeničkih masa. Ona ne samo riječima nego i djelom gradi novi socijalistički svijet jednakosti i pravednosti.« Ta će partija ne samo jugoslavenski nego i svjetski proletarijat povesti po komunističkom putu.[100]

Ilija Milkić, stari srpski socijaldemokrat, član RKP(b) od 1919. g. i član rukovodstva Jugoslavenske komunističke grupe, u članku »Diktatura proletarijata« objasnio je da je diktatura proletarijata taj osnovni princip za koji se bori socijalistička revolucija.[101]

Ferenčak i Milkić ne upuštaju se u teoretsko razmatranje suštine diktature proletarijata, ne daju definicije, vjerojatno smatrajući da je stvar jasna na primjeru Sovjetske Rusije. Istovremeno njih više interesira socijal-demokracija i njezina izdajnička uloga.

Član rukovodstva Jugoslavenske komunističke grupe D. Godina napisao je »Memorandum« rukovodstvu inozemnim komunističkim grupama[102] početkom 1919. g. i u njemu analizirao razloge utjecaja buržoaskih nacionalističkih organizacija i partija na jugoslavenski proletarijat. Njegov je zaključak da su glavni razlog tome politika i ideje starih socijaldemokratskih partija Njemačke, Austro-Ugarske i Italije, koje su se smatrale internacionalističkim na riječima, a u praksi, kako su pokazali rat i revolucija – bili su nacionalističke i šovinističke. Zbog toga Godina traži od komunista da u praksi dokažu da su stvarni zaštitnici proletarijata.[103] Autor upozorava na opasnost od nacionalizma, koji se je prije izražavao u mržnji Jugoslavena prema Nijemcima, Mađarima i Talijanima. Za širenje šovinizma u tim zemljama bili su krivi ne narodi nego buržoazija. Godina poziva komuniste da podu s klasnih a ne nacionalističkih pozicija i da traže prijateljstvo s proletarijatom tih zemalja u općoj borbi protiv buržoazije.[104] Takvo postavljanje stvari bilo je aktualno ne samo za jugoslavenski proletarijat u zemlji nego i za proleterske mase ratnih zarobljenika u Rusiji.

S obzirom na to da su mnogi jugoslavenski komunisti prije bili socijaldemokrati, bilo je neophodno raščistiti njihov stav prema III Internacionali. U članku »Dvije konferencije«[104] dana je analiza ideoloških pozicija II Internacionale, njezinih socijal-šovinističkih pozicija i njihove pomoći vladama imperijalističkih zemalja.

I Milkić, koji je postao članom Izvršnoga komiteta Kominterne, a kasnije bio predstavnik KPJ u njemu, pozdravio je na stranicama lista »Всемирная Революция« u ime jugoslavenskoga proletarijata organizaciju novog štaba Međunarodnog radničkog pokreta – III Internacionalu. Isti dan kad je bio organiziran, Kominternin list je u svojem prilogu objavio »Manifest Komunističke internacionale proletarijata čitavog svijeta.«[105]

[100] „Всемирная Революция", № 23 od 9. listopada 1918.
[101] »Svjetska revolucija«, № 10, 5. ožujka 1919.
[102] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 67.
[103] „Всемирная Революция", № 23, 9. listopada 1918.
[104] »Svjetska revolucija«, № 6, 5. veljače 1919.
[105] Ibidem, № 11, 12. ožujka 1919.

Tim i drugim svojim člancima list je odredio svoju poziciju u vezi s organizacijom Kominterne.

Nešto kasnije, urednik lista »Komuna« Jozo Pavišić (Verin) pisao je o razlozima likvidacije II internacionale i stvaranja III komunističke internacionale kao »glavnog štaba svjetske proleterske armije«, koja će pod njegovim rukovodstvom porušiti stari svijet i dovesti čovječanstvo k meti – k pobjedi slobode.[106]

U listovima jugoslavenskih internacionalista tih vremena često se je susretala parola »svjetske revolucije«. Jugoslavenski proletarijat, kao i proletarijat drugih zemalja, vjerovao je u svjetski revolucionarni proces, u pobjedu revolucije u svim zemljama. Jedino se s ovog stanovišta mogu razumjeti pozivi jugoslavenskih komunista Crvenoj armiji, koja će po njihovom uvjerenju osloboditi njemački, austrijski i balkanski proletarijat.

Ali u vezi s tom parolom CK RKP(b) je upozoravao na moguće greške. U cirkularnom pismu CK RKP(b) br. 3, upućenom svim sekcijama RKP(b) (lipanj 1920. godine) CK je upozorio inozemne komuniste na štetnost nekih parola. U pismu je bilo konkretno rečeno: »Ne smije se upotrebljavati u podizanju masa ovakva parola: »S oružjem u ruci na Zapad, da se oslobode naša braća u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj . . .«. Takva je agitacija štetna. Crvena armija nema zadaću da prijeđe na tuđi teritorij, ona mora čekati da se u tim zemljama vlastitim snagama izvrši prevrat i da oni sami organiziraju sovjetsku državu. U dokumentu se ističe: »Naša je glavna zadaća pripremiti situaciju koja će ubrzati revolucionarnu eksploziju na Zapadu . . .«[107]

Slična upozorenja CK RKP(b) bila su česta. To svjedoči da je rukovodstvo partije jasno shvaćalo politički nivo bivših ratnih zarobljenika. I što je najglavnije, ono je vidjelo u njima potencijalnu silu i brinulo se je o njihovoj teoretskoj spremi. Iz cirkularnog se pisma vidi i drugo – opreznost CK RKP(b) u pitanju prenošenja iskustva ruske revolucije u druge zemlje.

Kada je u Moskvi bila organizirana Komunistička partija Srba, Hrvata i Slovenaca (boljševika), u studenom 1918. g., njezino se rukovodstvo počelo zemljacima obraćati pismima[108] i pozivati ih da se vrate u domovinu, jer je smatralo da je glavni cilj jugoslavenskih komunista stvaranje Komunističke partije u domovini. U vezi s tim zaključkom, većina članova rukovodstva KP SHS(b), kako je već rečeno, prvi su otputovali iz Sovjetske Rusije.[109]

[106] »Komuna«, № 6, 5. V 1920.

[107] ЦПА ИМЛ, № 6, 5. svibnja 1920.

[108] ЦПА ИМЛ, br. 17, 1 d., str. 420.

[109] Nisu svi rukovodioci Jugoslavenske komunističke grupe 1918. g. smatrali da je potrebno organizirati Komunističku partiju u domovini. Jedan od rukovodilaca Jugoslavenske komunističke grupe – Vukašin Marković, u članku »Balkanska federacija« („Всемирная Революция", № 19, 25. rujna 1918. g.), nije smatrao da je na Balkanu potrebno organizirati Komunističku partiju nego je pretpostavljao da će poslije revolucije u Rusiji buknuti revolucija na Balkanu (gdje su narodi patili od dvojnog ugnjetavanja), a zatim u Austro-Ugarskoj. To će biti u stvari svjetska revolucija, a rukovodiocem će joj biti, sudeći po svemu, RKP(b). Takva prognoza nije izražavala stvarnost, nego želju.

Za stvaranje Komunističke partije u zemlji bilo je potrebno da se shvate i prouče osnovna teoretska pitanja.

Za jugoslavenske komuniste, i ne samo komuniste, glavnim mjerilom komunističke zrelosti bio je odnos prema RKP(b) i prema Sovjetskoj Rusiji, čiji je primjer za ratne zarobljenike nosio principijelni karakter. Nije slučajno to bila glavna tema listova jugoslavenskih komunista. U listovima internacionalista bili su naštampani svi dekreti mlade sovjetske države – o zemlji i miru, o vlasti i pravima građana. Ti su se materijali široko komentirali. Važno je mjesto među njima zauzimalo agrarno pitanje, o kojem je list »Всемирная Революция« 1918–1919. često pisao. Jugoslavenski su komunisti s interesom proučavali agrarno pitanje u Rusiji i seljačke komune.[110] Bili su objavljeni svi programski materijali RKP(b) o agrarnom pitanju. List je preporučio jugoslavenskim seljacima (zarobljenicima) da ulaze u te komune, kako bi ih, kad se vrate u domovinu, mogli organizirati i sami.[111] Svojim čitaocima novine su objašnjavale: »Komunistička je partija zaštitnik seoske sirotinje. U Rusiji je ona dala svu svoju zemlju seoskim komunama i radničkim kooperativima i svestrano im pomaže.«[112]

U svojim su člancima jugoslavenski komunisti isticali da su »ruski primjer«, »rusko iskustvo« najbolja škola za jugoslavenski proletarijat.

V. Marković je u rujnu 1918. g., u članku »Rusija i revolucija«, pisao: »Ruski proletarijat je sada velika škola za proletarijat... svega svijeta.«[113]

Veliku ideološku pomoć imali su jugoslavenski komunisti od ruske sovjetske partijske štampe: »Правда«, »Известия«, »Жизнь национальностей«, kao i vojni listovi periodički su informirali javnost o djelatnosti jugoslavenskih komunista u Rusiji: komunističke grupe, Jugoslavenskog sovjeta, a također i o stanju u Kraljevini SHS. Oni su provodili direktive Kominterne i s tih su pozicija osuđivali suradnju bivših lidera nekih jugoslavenskih partija s buržoazijom. Takvi lideri, kao što su V. Korać, V. Bugšeg, A. Kristan i drugi koji su ušli u kraljevsku vladu, bili su osuđeni na stranicama listova jugoslavenskih internacionalista.

Značajniju ulogu u propagandi među ratnim zarobljenicima igrali su leci koje su osim sovjetskih organizacija štampali i jugoslavenski komunisti.[114] Doduše, do danas još nisu pronađeni svi leci koje su u Rusiji

[110] „Всемирная Революция", N-No 8, 16, 22 od 1918., N-No 31, 35, 36 iz 1919.

[111] Ibidem, № 6. 13.

[112] Ibidem, № 31, 21.

[113] „Всемирная Революция", № 19, 25. rujna 1918.

[114] Detaljnije o lecima i njihovoj tiraži bilo je već riječi u literaturi (Vidi I. D. Očak, „Югословянские интернационалисти...", str. 102, a također: Bogumil Hrabak, »Propaganda putem štampe Jugoslavena komunista u Sovjetskoj republici 1918–1921. g.«, obj. u „Историски записи". god. XX, knj. XXIV, br. 4, Titograd, 1967, str. 663–667.).

i Ukrajini izdavali jugoslavenski komunisti,[115] ali je i to što je pronađeno bilo izvanredno oružje agitacije i propagande u masama bivših ratnih zarobljenika koji su se vraćali kućama. U telegrafski kratkim tekstovima letaka bile su definirane zadaće koje su stajale pred komunistima.

Prvi leci zvali su vojnike njemačke i austrougarske armije u Ukrajini da se predaju. U lecima »Prijedlog za mir njemačkoj i austrougarskoj armiji od ukrajinskih radnika i seljaka« CK KP Ukrajine predlaže da se završi besmisleni rat. Dva takva letka puštena su u kolovozu 1918. g.[116] U to vrijeme izašao je još jedan letak u Petrogradu, pod naslovom: »Svima srpskim, hrvatskim i slovenskim ratnim zarobljenicima«.[117] Letak je nosio antiratni karakter i zvao je zarobljenike da se vrate kućama i bore za mir.

Niz letaka »Srpskim vojnicima u Rusiji«, »Srpskim vojnicima u Murmansku«, »Zaustavimo prevareni proletarijat« itd.[118] bio je namijenjen srpskim vojnicima koji su se borili zajedno s engleskim interventima protiv Sovjetske Rusije.

U tim se je lecima raskrinkavala velikosrpska vlada, koja je gurala u borbu jugoslavenske radnike i seljake protiv ruskog proletarijata.[119]

Letak: »Jugoslaveni, drugovi, i braćo vojnici!«, koji je štampan 1920. godine, obraćao se onim ratnim zarobljenicima koji su bili na strani ruskih kontrarevolucionera. U letku je bilo rečeno što oni treba da rade. Letak je završavao pozivom: »... Idite kući! Put u domovinu vodi vas preko Sovjetske Rusije. Bacajte oružje i predajte se Crvenoj armiji, koja vam neće skinuti ni vlasi s glave. Ona će vas susretati drugarski i omogućit će vam odlazak kući. To vam garantira pošteno srce ruskih radnika i seljaka. Mi vam to obećavamo i mi ćemo izvršiti svoju dužnost! Sada je vaš red!«[120]

Pojedini leci bili su upućeni neposredno bivšim ratnim zarobljenicima koji su se vraćali u domovinu.[121]

Leci su štampani, za ona vremena u velikoj nakladi, u 10–15 tisuća primjeraka svaki.

[115] Po nekim podacima (ЦПА ИМЛ, br. 17, op. 1, d. 518, Bogumil Hrabak, »Пропаганда ..., str. 664) od ožujka 1918. do 1. svibnja 1921. godine jugoslavenska komunistička organizacija u Moskvi odštampala je 16 letaka u golemoj nakladi od 302.000 primjeraka. Od toga je bilo 9 na srpskom, 4 na hrvatskom, 2 na slovenskom i jedan na talijanskom jeziku.

Ovdje se navode samo ti leci koji se nalaze u kolekciji Muzeja oktobarske revolucije u Lenjingradu, kao i oni koji su u Centralnoj partijskoj arhivi. Osim toga ovdje se obraća pažnja prvenstveno na one letke koji su zvali bivše ratne zarobljenike da se vrate u domovinu.

[116] „Государственный музей Великой Октябрской социалистической революций в г. Ленинград", Инв. № П-10478.

[117] Ibidem, Инв. № П-10493.

[118] „Пролетерская солидарность трудящихся в борбе за мир" (1917-1924). Москва, стр. 75.

[119] ЦПА ИМЛ, br. 17, op. 1, d. 422, l. 18.

[120] Музей Великой Октябрской социалистической революций в Ленинграде. *Листовка* № 10494.

[121] ЦПА ИМЛ, br. 17, op. 1, d. 415, l. 1 ob., 11, 17.

Često su i novine objavljivale pojedine pozive ratnim zarobljenicima. List »Всемирная Революция« obraćao se zalutalim radnicima i seljacima, srpskim vojnicima u Rusiji,[122] neka bace oružje i neka se prestanu boriti protiv svoje braće ruskih radnika i seljaka, neka se vrate u domovinu, jer se tamo sada rješava sudbina zemlje.

U »Правди« 12. studenoga 1918. g. javljalo se da Srbi u Murmansku »ne žele ratovati, i traže da im se dozvoli vraćanje u domovinu«.[123]

Veliku teoretsku pomoć jugoslavenski su komunisti našli u redovima klasika marksizma-lenjinizma[124] kao i u člancima i radovima rukovodilaca RKP(b) i radnika međunarodnog radničkog pokreta. Već 1918–1919. bili su prevedeni i izdani na srpskohrvatskom jeziku slijedeći radovi: K. Marks: »Najamni rad«, »Građanski rat u Francuskoj«, K. Marks i F. Engels: »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«, V. I. Lenjin: »Proleterska revolucija i renegat Kaucki«, »Pismo amerikanskim radnicima, 20 augusta 1918. g.«, »Država i revolucija«,[125] »Referat o međunarodnom položaju i osnovnim zadaćama Komunističke Internacionale 19. jula«,[126] »Pismo o taktici«, »Političke partije u Rusiji i zadaci proletarijata«. »Istupanje na prvom Sveruskom kongresu radnica 19. novembra 1918. g.«, »Da li će boljševici sačuvati državnu vlast?«, »Što je to sovjetska vlast?«, »Narodna zadaća sovjetske vlasti«, »Imperijalizam kao viši stadij kapitalizma«, »Agrarni program socijaldemokrata u prvoj ruskoj revoluciji 1905–1907. godine«, »O sindikatima, o sadašnjoj situaciji i o greškama Trockog«, »O prehrambenom porezu – 21. aprila 1921. godine«. Na slovenskom su bili objavljeni ovi radovi V. I. Lenjina: »Država i revolucija«, »Naredni zadaci sovjetske vlasti«, »Imperijalizam i empiriokriticizam«, »Agrarni program socijal-demokracije u prvoj ruskoj revoluciji 1905–1907. godine«, »O sindikatima, o sadašnjoj situaciji i o greškama Trockog«, »O prehrambenom porezu od 21. aprila 1921. godine«, a također i »Bibliografija V. I. Lenjina«.

Ovi prijevodi svjedoče o tome da su jugoslavenski komunisti i jugoslavenska grupa mnogo pažnje posvećivali širokoj propagandi marksizma-lenjinizma među bivšim ratnim zarobljenicima.

Što se tiče djela poznatih radnika međunarodnog radničkog pokreta, bili su prevedeni i objavljeni: P. Lafarg: »Vjera u boga«; K. Liebknecht: »Revolucija u Parizu 1848. g.«; K. Cetkin: »Borba za slobodu i mir u Rusiji«; Bela Kun: »Komu pripada zemlja«. Pored toga bili su prevede-

[122] „Всемирная революция", № 32 od 28. studenog 1918. g.

[123] „Пролетарская солидарность трудящихся в борбе за мир" (1917-1924), Москва, стр. 75.

[124] V. И. Д. Очак, „Югославянские интернационалисти...", str. 101-102.

[125] Sačuvao se je pismeni prijedlog člana CK Jugoslavenske komunističke grupe I. Vuka od 11. XII 1919. g., u kojem se traži da se prevede na slovenski rad V. I. Lenjina »Država i revolucija«, jer na slovenskom skoro i nema prevedene socijalističke literature (ЦПА ИМЛ, br. 17, op. 1. d. 422. l. 59).

[126] U partijskim izvještajima navedeni su još »Istupanje Lenjina na 2. kongresu Kominterne«, i dva rada za koja se tvrdi da su pripadali Lenjinu. To je »Što je dala revolucija narodu?« i »Što se je dogodilo u Rusiji«? Kao što se moglo ustanoviti, posljednji rad pripadao je ne Lenjinu nego I. Uljanovu.

ni: »Konstitucija Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike«; brošure: »Tko je vojnik Crvene armije?«; L. Petrovića: »Proleteri sviju zemalja, ujedinite se!«; letak: »Zapamti druže!« i dr.

Prevodioci te literature na hrvatskosrpski i slovenski bili su jugoslavenski komunisti-internacionalisti: V. Čopić, M. Kodrnja, I. Šmolčić, I. Vuk, J. Pavišić (Verin), B. Šicl, M. Panić, P. Dragović, V. Ribar, P. Golia, C. Cirman, I. Veljnar, I. Preželj, A. Sedej i dr.

Prijevodi radova klasika marksizma-lenjinizma, i radnika međunarodnog radničkog pokreta, izdavali su se u velikoj nakladi. Istina, mnogi se primjerci nisu sačuvali. Ali mi o njima znademo iz raznih objava, iz novinske reklame i iz spiskova izdanih radova u ediciji »Komunistička biblioteka«, koju je izdala Jugoslavenska komunistička grupa na teritoriju Sovjetske Rusije. Unatoč svemu, izdanje prijevoda krupnog filozofskog djela V. I. Lenjina: »Materijalizam i empiriokriticizam« izaziva sumnju.

Mnogi radovi V. I. Lenjina štampali su se u dnevnoj štampi. Tako je u listu »Svjetska revolucija« naštampan članak V. I. Lenjina: »Pozdrav mađarskim radnicima«,[127] a u listu »Komuna« štampan je njegov govor na VII Sveruskom kongresu Sovjeta.[128]

Štampanje članaka i govora V. I. Lenjina u novinama jugoslavenskih internacionalista svjedoči da su ga jugoslavenski komunisti i bivši ratni zarobljenici dobro poznavali, da su slušali njegove savjete i široko ih propagirali.

O značenju tih prijevoda izjavio je sekretar CJB M. Tomac na Sveruskoj konferenciji Jugoslavena komunista u Moskvi 8. listopada 1920. godine: »Delegatima je naše konferencije poznato da u domovini naši drugovi oskudijevaju u papiru i nekim slovima u srpskoj tipografiji, kao i u slagarima. Mi smo ipak uspjeli da u toku sedam mjeseci prevedemo s ruskog na jugoslavenske jezike i objavimo slijedeće brošure: »Azbuka komunizma« (na srpski i hrvatski); »Kultura i sovjetska vlast«, (na hrvatski); »Imperijalizam i Balkanska republika« (na hrvatski); »Vladimir Iljić Lenjin – Uljanov« (na hrvatski); »Zaključci i perspektive« (na hrvatski).[129]

U vezi s 50-godišnjicom rođenja V. I. Lenjina »Komuna« je donijela njegovu biografiju i okarakterizirala ga kao vođu sovjetskog proletarijata.[130]

Nema sumnje da je ta literatura učinila vrlo mnogo za širenje marksističko-lenjinističke teorije među bivšim ratnim zarobljenicima.

*
* *

Za agitaciono-propagandistički rad jugoslavenskih komunista veliko je značenje imala moralna i materijalna pomoć RKP(b). Važno je bilo pitanje financiranja propagande. Još je 1918. godine V. I. Lenjin u vezi

[127] »Svjetska revolucija«, № 21, od 4. lipnja 1919.
[128] »Komuna«. № 2. od 24. III. 1920.
[129] ЦПА ИМЛ, br. 17, op. 1, d. 442, l. 26.
[130] Ibidem, № 5, 16. IV. 1920.

s pitanjem financiranja propagande izjavio: »Mi ne ćemo žaliti stotine tisuća rubalja za agitaciju. Tražite novac hitno od Centralnog izvršnog komiteta. Novci izostati neće . . .«.[131] Naravno da se je to ticalo i jugoslavenskih komunista. CK RKP(b), koji je inače rukovodio radom bivših ratnih zarobljenika, odobrio je inicijativu jugoslavenskih komunista i organizirao u kolovozu 1918. g., u sastavu Komesarijata nacionalnosti, »Južnoslavenski odjel« u kojem bi bila kulturno-prosvjetna sekcija,[132] a s ciljem da djeluje među vanpartijskim masama. Ta je sekcija imala organizirati biblioteku i čitaonicu, tečajeve za nepismene i za lektore, izdavati časopise, brošure i knjige znanstvenoga karaktera, originalne i prijevodne, sa srpskog, hrvatskog, slovenskog i bugarskog; da organizira proleterske radničke škole za djecu, da se brine za spremanje dobrih učitelja itd.

Za rukovođenje kulturno-prosvjetnim i agitacionim radom u internacionalnim jedinicama, prema tome i u jugoslavenskim, bio je organiziran 19. studenog 1919. g. takozvani Kultprosvjet u sastavu Vojne komisije Federacije inostranih komunističkih grupa.[133]

Kultprosvjet je imao svoje odjele: agitacioni (koji se bavio organizacijom škola političke obuke, mitinga, širenjem agitacione literature, plakata i letaka na frontu); kazališno-glazbeni (koji je organizirao koncerte i predstave na ruskom i drugim jezicima); klupski (za sportske igre i predavanja uz naplatu, od kojih su novci upotrebljeni za obnovu klubova i bifea). U klubovima su radile biblioteke s knjižnim fondom na ruskom i drugim jezicima.[134]

Osim toga, Kultprosvjet je organizirao kulturno-prosvjetne sekcije koje su specijalno radile u internacionalnim jedinicama Crvene armije na frontama, a uz to su organizirani pokretni klubovi u vagonima za predstave. Naređenjem Revolucionarnog vojnog savjeta Republike (RVSR) od 16. X 1919. godine bila je utvrđena pokretna sekcija od 32 ljudi,[135] koji su znali mađarski, njemački, češki, hrvatskosrpski i slovenski. Zadaća im je bila kulturno-prosvjetno djelovanje u internacionalnim jedinicama i propaganda principa sovjetske vlasti u logorima bivših ratnih zarobljenika. Djelovala je ta sekcija u jedinicama Crvene armije, a od siječnja 1920. u logorima bivših ratnih zarobljenika u Kazanju, Čeljabinsku, Omsku, Tomsku i drugim gradovima.

Ljeti 1920. godine jugoslavenske i mađarske sekcije Kazanskog gubernijskog komiteta RKP(b), zajedno s Polit-odjelom armije organizirale su u Kazanju gradski klub internacionalista, koji se je zvao »Karlo Liebknecht«. Taj je klub radio na kulturno-prosvjetnom polju među partijskim i vanpartijskim masama crvenoarmejaca.[136]

[131] В. И. Ленин. Пол. сабр. соч. - 50. стр. 149.
[132] ЦГАОР, ф. 1318, оп. 1, д. 38, л. 8. об - 9.
[133] ЦГАСА, ф. 803/19, оп. 1, д. 20, л. 74.
[134] CJB pri CK RKP(b) u Moskvi je imao biblioteku u kojoj je bilo 850 knjiga (ЦПА ИМЛ ф. 17, оп. 1, л. 442, л. 29).
[135] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 474, л. 3 об.
[136] Н. Субаев. „Инностранные интернационалисти в Тагарий". св. „Интернационалисти в боя за власт советов", Москва, 1965., стр. 359.

Zahvaljujući velikoj pomoći RKP(b), na VIII kongresu RKP(b) 1919. godine donesen je specijalni »Ustav za agitaciono-propagandističke odjele RKP(b) koji rade među nacionalnim manjinama na teritoriju RSFSR«.[137] U tom je ustavu najveći dio točaka posvećen organizaciji agitacije i propagande. Za uspješnije vođenje propagande, kao što se vidi iz njegova prvog dijela – u rajonima gdje je bilo proletera koji su govorili hrvatsko-srpski i slovenski, u sastavu mjesnih komiteta RKP(b) organizirali su se Jugoslavenski odjeli. Dozvolu za organizaciju tih odjela davali su gubernijski komiteti i Centralni odio CK RKP(b). Ti su odjeli, zajedno sa RKP(b) poučavali mase kako će se boriti za konačnu pobjedu socijalne revolucije.[138] Specijalna 2. točka ustava (2. dio) davala je pravo mjesnim jugoslavenskim odjelima izdavanja novina, letaka i drugog agitaciono-propagandističkog materijala na jezicima jugoslavenskih naroda. I opet, to se je moglo realizirati samo s dozvolom mjesnih komiteta RKP(b) i Centralnog odjela RKP(b), koji su ujedno pronalazili i određivali rukovodstva i tehnički kadar za taj posao. Što se tiče izdanja pojedinih listova (kao što su »Nedjelja fronta«, »Dan crvenoarmejca« itd.), bila je potrebna specijalna dozvola mjesnih komiteta RKP(b). Dva primjerka svakog broja novina i svakog letka moralo se slati u Centralni odjel CK RKP(b).

S dozvolom tih ustanova mjesni jugoslavenski odjeli mogli su imati svoje agitatore i organizatore i stvarati manje agitatorske kružoke.

Veliko značenje u ideološkom pripremanju ratnih zarobljenika imale su vojne i partijske škole i tečajevi.[139] Kroz njih je prošlo desetke bivših jugoslavenskih zarobljenika, radnika i seljaka. Jugoslavenska je komunistička grupa pridavala veliko značenje organizacijama takvih škola i tečajeva.

U jednom dokumentu Prezidiuma CJB bilo je rečeno da je dobivena dozvola od CK RKP(b) da se svi Jugoslaveni, koji se nalaze u vojnim jedinicama Crvene armije, oslobode i pošalju na partijske tečajeve.[140] U pismu koje je bilo poslano rukovodstvu Jugoslavenske komunističke grupe u Samaru, u prosincu 1918. g., rečeno je: »Svi drugovi koji se nalaze u Samari moraju biti poslani u Moskvu na razne tečajeve . . .«[141] Predviđalo se slanje ne samo na agitatorske tečajeve nego i na tečajeve za organizatore Komiteta bijednih.

Na vojno-agitatorskim tečajevima, koji su bili organizirani 1919, u Moskvi, predavani su slijedeći predmeti: »Ustav«, »I, II i III Internacionala«, »Program komunista«, »Socijalizam«, »Kapitalizam«, »Klasna borba«, »Imperijalizam«, »Buržoazija«, »Religija«, »Nacionalizam«, »Međunarodni položaj«, »Socijalno osiguranje«, »Stara i nova armija«. Predavači na tim kursevima bili su članovi rukovodstva Jugoslavenskog

[137] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 250, a također ф. 17, оп. 1, д. 207. л. 12
[138] ЦПА ИМЛ. ф. 17. оп. 1, д. 207. л. 12.
[139] Konkretnije i detaljnije se ta pitanja razmatraju u jugoslavenskoj historiografiji. (Vidi: Dr Bogumil Hrabak: Jugoslavenski agitaciono-partijski kursevi . . .).
[140] ЦПА ИМЛ. ф. 17, оп. 1. д. 538, л. 37 об.
[141] Ibidem, д. 420, л. 23

sovjeta radničko-seljačkih deputata: Milkić, Pavić, Vuk, Olrom, Kodrnja, Sadura i Drobni.[142] Osim njih predavali su članovi CK Jugoslavenske komunističke grupe: V. Čopić (na temu: »Revolucija i južnoslavensko pitanje«), A. Šarčev (na temu: »III Internacionala«), F. Drobni (na temu: »Imperijalistički rat i ruska revolucija«), L. Vukičević (na temu: »Balkansko-dunavska federacija«), D. Godina (na temu: »Nacionalizam i socijalizam«), I. Byk (na temu: »Klerikalizam i socijalizam«).[143] Odatle se vidi da je CK RKP(b) organizirao proučavanje najaktualnijih političkih suvremenih problema.[144] Pokraj ovih, proučavali su se i problemi marksističke teorije.

U ožujku 1920. godine CJB pri CK RKP(b) organizirao je za Jugoslavene specijalnu Centralnu partijsku školu. Obuka je u njoj trajala šest tjedana. Za nju su se specijalno izabirali komunisti. Rad je u toj školi bio vrlo intenzivan – svakodnevno su se držala po šest sati predavanja. Osim teoretskog bila je i praktična obuka: nastup na općim sastancima i predavanje raznih tema, organiziranje općih sastanaka, zborova, sjednica, providijuma; sudjelovanje u izborima komiteta, biroa, kolegija itd.; protokoliranje, proučavanje kancelarijsko-tehničkog rada u partijskim i sovjetskim ustanovama.[145] Program Centralne partijske škole usklađivao se s Gubernijskim partijskim školama RKP(b). Pored toga oni su imali još neke specijalne predmete, kao što su bila predavanja o ekonomskom i političkom položaju u Kraljevini SHS i na Balkanu.

U razdoblju od ožujka 1920. do siječnja 1921. Centralnu partijsku školu završilo je sedam ciklusa partijskih radnika.[146]

Evo podataka za raspored 246 partijskih radnika, koji su završili Centralnu partijsku školu: 176, tj. velika većina, bilo je poslano u Jugoslaviju; 16 poslano u školu vojnih komandanta na jezicima naroda Jugoslavije; 5 je poslano u više partijske škole; 3 u raspored Moskovske jugoslavenske komunističke sekcije; 2 mobilizirana na Zapadnu frontu; 8 je poslano u CJB; na partijski rad u Petrograd 2; u GUfu – 1; u Omsk –2; u Samaru – 1; u Odesu – 1; po specijalnosti je poslano: u Jekaterinoslav –1; u Odesu – 1; u Taškent – 5; u Harkov –1; u Tomsk – 3; u Omsk – 2; u Moskvu – 16 komunista.[147]

[142] Ibidem, д. 422, л. 41

[143] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 434, л. 24.

[144] Kako se može vidjeti iz dokumenata, tečajcima je bio osiguran stan, besplatno pranje rublja, crvenoarmejska opskrba hranom i novci – dobivali su 600 rubalja mjesečno. (ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 434, л. 64).

[145] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 434, л. 64.

[146] Prva grupa (od 25. III do 1. V 1920), završilo 16 ljudi
druga „ (od 10. V do 10. VI 1920), „ 34 „
treća „ (od 10. VI do 20. VII 1920), „ 50 „
četvrta „ (od 20. VII do 27. VIII 1920), „ 20 „
peta „ (od 20. IX do 30. X 1920), „ 50 „
šesta „ (od 1. XI do 10. XII 1920), „ 36 „
sedma „ (od 10. XII do 10. I 1921), „ 40 „
Od 10. II 1921. godine počeo je dvomjesečni tečaj, na kojem se učilo 45 Jugoslavena.

[147] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 534, л. 11.

Najviša škola političkih nauka bila je Komunističko sveučilište, koje je nosilo ime Svrdlova. 1921. godine u Sveučilištu je bila grupa Jugoslavena, njih 50, koji su imali svoju sekciju.[148]

Od vojnih tečajeva u kojima je bilo Jugoslavena najveći su bili takozvani »Drugi moskovski pješadijski tečajevi« za komandante. U sastavu tih tečajeva obuhvaćeno je bilo 150 Jugoslavena.[149]

Za njih je CJB pri CK RKP(b) organizirao specijalnu Jugoslavensku sekciju. Načelnikom te sekcije bio je Hrvat Robert Valdgoni, politički rukovodilac – Slovenac Ernest Pertot, a predavači su bili: Milan Čopić i Pajo Gregorić.

Oni koji su završavali partijske i vojne tečajeve upućivali su se po čitavoj Rusiji, a djelomično i u domovinu. Onima koji su upućivani na propagandistički rad među ratne zarobljenike, davani su specijalni mandati, koji su im davali vrlo široka prava.

Na fronte su kao agitatori upućivani u prvom redu komunisti. Tako je komunista – Srbina Mihajla Grbanova poslala Samarska partijska organizacija na frontu, gdje je bio agitator u jugoslavenskim jedinicama.[150] 15. rujna 1919. CK Jugoslavenske komunističke grupe izdao je mandat Hrvatu Emilu Čopu. Kako se vidi iz njegova mandata, obaveza mu je bila da organizira partijski rad među bivšim ratnim zarobljenicima Srbima, Hrvatima i Slovencima na području Urala i Sibira. Za stalno njegovo boravište odakle će djelovati određen je Čeljabinsk ili Jekoterinburg. Upravo, on je sam mogao odrediti gdje će mu biti baza, pa se odlučio za Čeljabinsk.

Evo kakve su mu bile obaveze: 1) da vodi među bivšim ratnim zarobljenicima široku agitaciju i propagandu, u formi mitinga, sastanaka itd.; 2) da organizira komunističke ćelije na terenu, kao što je to predviđeno uputama Centralne federacije inostranih grupa RKP(b); 3) da rasturi organizacije bivših ratnih zarobljenika, koje nisu na platformi programa Komunističke partije.[151]

Slične mandate dobivali su deseci i stotine jugoslavenskih partijskih radnika. U mandatu se isticalo da se mole sve partijske, sovjetske i vojne organizacije, kao i ustanove, da »pomognu imenovanom u svakom pogledu kako bi njegova zadaća bila što uspješnije izvršena«.[152]

Rezultati revolucionarne agitacije i propagande, kao i način njihova rada, vide se najbolje iz izvještaja pojedinih jugoslavenskih komunističkih grupa. Evo što je u tom smislu rečeno u izvještaju za rujan 1919. godine poslanom rukovodstvu Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b): »Među bivše ratne zarobljenike koji su došli iz Sibira, kao i među one

[148] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 8, д. 110, л. 198. B. Hrabak koji je pisao detaljno o tečajevima i školama jugoslavenskih internacionalista u Sovjetskoj Rusiji, o komunističkom sveučilištu »Svrdlova« ovo ne spominje. On tvrdi da je na moskovskom sveučilištu studirao Slovenac Joža Srebrnić. (Dr Bogumil Hrabak, Oper. cit., str. 38–39). Međutim, iz njegova teksta nije jasno o kakvom se sveučilištu radi.

[149] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 458, л. 10.

[150] Isto, д. 502, л. 61.

[151] Ibidem, д. 502, л. 61.

[152] ЦГАоР, ф. 1235, оп. 79, д. 15, л. 22.

koji su prešli iz jedinica Kolčakovske armije – poslano je šest drugova da djeluju kao agitatori: u Ufu – jedan, zajedno s komisijom; u Čeljabinsk i Jekaterinoslav po dvojicu, u Sizranj – jedan. Jedan je drug poslan s takozvanom letećom komisijom u sastav Crvene armije koja napreduje u dubinu Zapadnog Sibira. Svi oni obvezatni su da snabdijevaju literaturom, dobivenom iz ekspedicionog odjela Komunističke Internacionale, štabove armije u kojoj se nalaze Jugoslaveni. U logorima ratnih zarobljenika u Kožuhovu, kao i u drugim logorima Centroplenbeža gdje ima Jugoslavena, vodi se agitacija i propaganda preko političkih tema, a isto tako i agitacija za prijelaz u internacionalnu Crvenu armiju. Ta je agitacija dala već i određene rezultate. Tako se, na primjer, u logoru u Kožuhovu od 126 Jugoslavena zapisalo 69 u Crvenu armiju . . .«[153]

Agitacija i propaganda po sadržaju su bile ispravne, ali metode i način kako su se provodile izazivali su kritičke primjedbe. Tako su V. Čopić i M. Guju, koji su bili poslani u inspekciju u mjesta gdje su bili koncentrirani jugoslavenski internacionalisti kasnije u svom izvještaju kritizirali način agitacije i metode obuke samih agitatora. Prema njima, glavni je nedostatak bio u tom, što su se za agitaciju suviše često upotrebljavali mitinzi. Međutim, agitatori su najčešće bili slabi govornici i nastupivši jednoć iscrpli bi svoj repertoar i počeli se ponavljati što je, naravno, auditorij odmah shvatio i od njih se odbijao. Zbog toga su V. Čopić i M. Guju predlagali da se uvedu i druge metode, kao na primjer diskusije s grupama od 10 do 15 ljudi.[154]

Veliko značenje u radu s ratnim zarobljenicima, osobito s onima koji su se vraćali kući, imalo je širenje literature na jugoslavenskim jezicima. Na tomu je mnogo radila Jugoslavenska komunistička grupa. Ona je već 4. studenog 1918. uputila specijalno pismo svojim zemljacima, u prvom redu komunistima, u kojem traži da učine sve ». . . da bi naša literatura došla u ruke širokim masama našeg naroda, koje su razbacane po čitavoj Rusiji i koje su bez veze s centrom. Sada kad se naši radnici i seljaci sa svih strana Rusije vraćaju u valovima kući, potrebno je da im se omogući upoznavanje s našom literaturom.«[155] U tom je pogledu bilo učinjeno mnogo. Zbog njih se je štampala sva literatura, novine i leci. Zbog njih su bili organizirani kursevi i škole.

*
* *

Listovi jugoslavenskih komunista štampali su već u prvim brojevima članke u kojima su postavljena pitanja repatrijacije ratnih zarobljenika u domovinu.[156] U listu »Revolucija« br. 4, od 29. travnja 1918. iza-

[153] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 41.
[154] ЦГАоР, ф. 1235, оп. 79, д. 15, л. 22.
[155] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 420, л. 13.
[156] O propagandi putem štampe vidi: И. Д. Очак, „Югославянские интернационалисти . . .", str. 90, 91, 92, 99, 108, 111, i dr., kao i Bogumil Hrabak, „Пропа-

šao je članak pod naslovom: »Kada ćemo se mi vratiti kući«. Autor članka »M. M.« piše u ime onih koji se još nisu vratili kući. On smatra da dan odlaska nije daleko, s dva razloga: prvo, zbog toga što imperijalističke države Austro-Ugarska i Njemačka moraju uskoro propasti, i drugo: zbog toga jer je proletarijat svagdje naoružan, a vlast i sva sredstva za proizvodnju nalaze se još u rukama države. Oružanom proletarijatu preostaje da zauzme političku vlast i socijalistička će revolucija buknuti. Eto, u takvu će se slučaju svi vratiti i donijeti slobodu, sreću i bolju budućnost svom narodu.[157]

Prvi je razlog, bez sumnje, točno definiran. Već u studenom 1918. Austro-Ugarska se stvarno raspala. Ali što se tiče drugog razloga, on je rezultirao ne iz stvarne analize nego iz poznate parole »svjetske revolucije«. A sa stanovišta te parole pobjeda socijalističke revolucije u drugim zemljama, pa i u jugoslavenskim zemljama, bila je na dohvatu. Ovdje je potrebno primijetiti još nešto – iz takva gledanja vidi se primitivno shvaćanje marksističke teorije revolucije. Po mnjenju autora članka sve su velike imperijalističke države sazrele za socijalističku revoluciju zato što se sva sredstva za proizvodnju, tvornice, banke, nalaze u rukama države, pa proletarijatu preostaje jedino da u svoje ruke zgrabi političku vlast i sve će biti njegovo. Međutim, taj proces, kako je praksa pokazala i pokazuje, mnogo je duži i puno kompliciraniji.

Kasnije je komunistička štampa rješavala pitanje agitacije realnije. Ona je komunistima koji su se vraćali kući postavljala konkretne zadaće. List »Crveni barjak«, objavio je 15. kolovoza 1920. g. specijalni poziv Jugoslavenskog pokrajinskog komiteta KP u Taškentu »Jugoslavenskim radnicima i seljacima, koji se vraćaju kući«.[158]

U tom se pozivu ističe značenje oktobarske revolucije – ne samo za narode Evrope, Amerike nego i Afrike i Azije. Međutim, svjetska buržoazija pokušava zaustaviti historijski razvoj, napredovanje proleterske revolucije. Zbog toga pred jugoslavenskim radnicima i seljacima koji se nalaze u Rusiji stoji specijalna zadaća – oni su pozvani da prenesu u domovinu svoje iskustvo stečeno ovdje, svojim drugovima, koji ga tamo s nestrpljenjem očekuju. Jugoslavenski komunisti ne sumnjaju u to da se ni članovi partije ni nepartijci kad se vrate kući neće odreći revolucionarnog rada. U pozivu se upozoravaju seljaci, radnici i inteligencija da će u domovini naći praznu kuću, opustošenu zemlju, da će im nagrnuti općinski činovnici i policija, koja će od njih zatražiti porez za čitavo vrijeme njihova izbivanja. Prema tomu, izlaz je iz tog položaja samo jedan: »... S puškom u ruci istjerati sve one koji su se obogatili za vrijeme dok smo se mi nalazili na fronti«.[159] U pozivu se pita: što očekuje one radnike koji u Rusiji ni čuti nisu htjeli o proleterskoj revoluciji? I njih isto očekuje policijska istraga, besposlica. Što da se radi? Treba da

ганда путем штампе Југословена комуниста у Совјетској републици 1918-1921. г.", objavljeno u časopisu „Историјски записи", Титоград, 1967. год. XX, књ. XXIV., број 4.

[157] »Revolucija« br. 4, 29. travnja 1918.

[158] »Crveni barjak«, Taškent, br. 8. od 15. kolovoza 1920

[159] Ibidem.

uzmu »... tvornice u svoje ruke da ne umru od gladi.« Život će prisiliti povratnike da drukčije gledaju oko sebe. I tada će se oni uvjeriti da se ne može biti neutralnim. Jer tko nije s proletarijatom, protiv njega je. Prema tomu, »radnici, seljaci, sluge, radna inteligencija treba da se ujedine, i da zajedno stupe u borbu protiv zajedničkog neprijatelja – jugoslavenske buržoazije«.[160]

Kako se vidi, poziv je pozivao one koji se vraćaju da se zamisle, da se odluče za borbu koja ih čeka u domovini, za borbu po primjeru ruskog proletarijata.

Karakterističan je u tom smislu i zaključak koji je donesen na Sveruskoj jugoslavenskoj partijskoj konferenciji u listopadu 1920. godine. Naime, istaknuto je da Jugoslaveni koji se nalaze u Sovjetskoj Rusiji imaju jedinu želju da se što prije vrate kući. Baš je u vezi s tim zanimljiva pojava slabog ulaženja Jugoslavena u redove Komunističke partije. Iz početka su se nepismene i neprosvijećene mase Jugoslavena negativno odnosile prema Komunističkoj partiji. Čak što više, taj je dio zarobljenika *optuživao Komunističku partiju* da ona smeta vraćanju kući. Tako je bilo u Taškantu i u Omsku. Kasnije su baš te mase počele slušati agitatore i postepeno im vjerovati. To je vidljivo, na primjer, u činjenici sve brojnijega posjećivanja zborova i sastanaka. U Taškentu Jugoslaveni prije ne samo što nisu htjeli posjećivati sastanke koje je organizirala jugoslavenska komunistička sekcija, nego se nisu htjeli ni registrirati i, čak, nisu htjeli priznavati da su Jugoslaveni. Sada, međutim, oni posjećuju sastanke, slušaju predavanja i, čak, čitaju komunističku štampu. Slična je slika i u drugim gradovima.[161]

I u Sibiru se također vršila sistematska priprema jugoslavenskih ratnih zarobljenika za povratak. O tom je rečeno u partijskom izvještaju u Moskvi: »Jugoslavenski oblasni biro upozorava na revolucionarni pokret, koji se širi u Zapadnoj Evropi pa prema tome i u Jugoslaviji. U vezi s tim treba da se obrati pažnja na preko 1000 Jugoslavena koji se nalaze u Krasnojarsku. Naše je mnjenje da ih treba odatle izvući i prekovati ih u svjesne proletere, pa će time jugoslavenski proletarijat dobiti iskusne drugove koji će mu pomoći u njegovoj borbi protiv kapitala, a kad se vrate u zemlju oni će u Jugoslaviji raspiriti plamen komunističke revolucije . . .«[162]

Dobivajući takve direktive, partijska je štampa postavila u vezi s repatrijacijom ratnih zarobljenika konkretne zadaće. Tako je organ sibirske grupe jugoslavenskih komunista »Komuna« shvatio da je 1. internacionalna komunistička divizija, kojom je rukovodio Hrvat Vilko Marion, bila organizirana baš s ciljem da maršira na Zapad. U prvom broju lista »Komune« pozivali su se Jugoslaveni: »Stupite u redove crvenih boraca, da pod zastavom Moskovske Internacionale, pomoću ruskih drugova, nanesemo posljednji udarac međunarodnom kapitalu!«[163]

[160] Ibidem.
[161] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 22
[162] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 418, л. 169
[163] »Komuna«, Irkutsk, 2. ožujka 1920.

U vezi s uspješnim napredovanjem Crvene armije u Sibiru i s obzirom na parolu »svjetske revolucije« stvarao se među zarobljenicima dojam da je momenat pobjedonosnog marša na Zapad već došao.

Međutim, kao što je poznato, u to je vrijeme situacija na Zapadu bila već kompliciranija.

U duhu brze pobjede svjetske revolucije bile su inspirirane mnoge izjave jugoslavenskih komunista u Rusiji. Tako su na jednom mitingu u Moskvi, početkom svibnja 1921. godine, tj. u vrijeme kada je u Jugoslaviji poslije »Obznane« reakcija najžešće udarila po KPJ, jugoslavenski komunisti u svojoj rezoluciji izrazili punu podršku KPJ: »Mi svečano obećajemo preko predstavnika KPJ da ćemo na prvi poziv KPJ popuniti njezine redove i da ćemo poći u otvorenu borbu s buržoazijom. Mi ćemo poći za stopama naših ruskih drugova, potaknuti njihovim ratnim podvizima koje je realizirala RKP(b).«[164]

Sličnih izjava bilo je u to vrijeme mnogo. Bez obzira na to što te izjave često nisu odgovarale situaciji u zemlji, one su izražavale entuzijazam, koji je u to vrijeme bio potreban širokim masama bivših ratnih zarobljenika. Sve to ujedno potvrđuje da su jugoslavenske mase bile nadahnute ruskom proleterskom revolucijom, i željele da njezin primjer prenesu u svoju zemlju.

Nadahnut ruskim primjerom, list »Revolucija« još je 1918. godine učio povratnike: »... Uzmite vlast u svoje ruke. Proglasite diktaturu proletarijata ... Vaša će biti zemlja, vode, život, sreća i mir. Samo oružani ustanak, samo socijalistička revolucija dovest će vas tom cilju.«[165]

*
* *

Mnogobrojni arhivski dokumenti svjedoče da su partijske organizacije vidjele u povratnicima – bivšim ratnim zarobljenicima most preko kojeg će istina o Sovjetskoj Rusiji doći u redove jugoslavenskog proletarijata u domovini. Baš zbog toga je CJB pri CK RKP(b) razradio specijalni program za agitacioni rad među zarobljenicima – povratnicima. Taj je program trebalo realizirati u punktovima preko kojih su se ratni zarobljenici vraćali u domovinu. Repatrijacija se vršila preko Odese, Jamburga i drugih mjesta. Preko Petrograda svakodnevno je prolazilo 300–400 Jugoslavena bivših ratnih zarobljenika.[166] Iz partijskog izvještaja mjesnih organizacija u CJB za siječanj 1921. godine vidljivo je da je kroz Jamburg prošlo 5 vlakova repatriraca.[167] Baš zbog toga su u Odesi, Petrogradu, Jambolu i u drugim gradovima organizirani specijalni agitacijski pododjeli, koji su radili, u tijeku 1920. i 1921. godine. Evo kakva je bila zadaća Petrogradskog agitacionog pododjela: organizacija

[164] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 513, л. 45
[165] »Revolucija«, № 20, od 28. svibnja 1918.
[166] ЛПА, ф. 16, оп. 12, 1921, св. 1298, д. 10669, л. 5.
[167] Ibidem, св. 1443, д. 12529, л. 1.

mitinga; predavanja i diskusije o partijskom radu; širenje partijske literature na jugoslavenskim jezicima među ratne zarobljenike-povratnike; stroga kontrola nad onima koji se vraćaju, osobito nad onima koji nemaju dozvolu od sovjetskih organa.[168]

Naročitu pažnju CJB posvećivao je Petrogradskom agitacijskom pododjelu. To se vidi, među ostalim, i iz pisma sekretara CJB Mihajla Tomca, koji je u veljači 1921. o tome pisao agitacijskom pododjelu: »Vaša točka je za nas posebno značajna i, mogu reći, najglavnija... Od vas zavisi s kakvim će se stavom vratiti u domovinu naši radnici i seljaci. Starajte se da ih uvjerite da za njihovu patnju u Rusiji nije bilo krivo gladovanje, da za trogodišnji građanski rat koji je sve razrušio nije kriva sovjetska vlast, partija, nego je za sve to kriva međunarodna buržoazija, koja do dana današnjeg ne ostavlja na miru sovjetsku vlast nego joj želi smrt...«[169]

Jedan od najuobičajnijih oblika rada s ratnim zarobljenicima bili su masovni mitinzi. Svake nedelje bi se organizirala po dva mitinga. Usmena agitacija i diskusija primjenjivale su se kad je god bilo moguće.

Agitacijski punkt Petrogradskog gubernijskog komiteta partije organizirao je u kolovozu 1920. g. u sastavu Jamburskog komiteta Jugoslavenski pododjel za agitaciju i propagandu za rad s povratnicima. Kako se iz izvještaja vidi, pododjel je od 24. kolovoza, tj. od početka svoga rada, do 30. rujna 1920. organizirao devet mitinga, održao deset predavanja o raznim temama; osim toga provodio je usmenu agitaciju svaki dan.[170] U izvještaju petrogradskog pododjela ističe se da su oni »organizirali koncerte – mitinge, držali predavanja itd.« Ali se u njemu govori i o drugim oblicima rada, kao o poteškoćama: »Na koncerte – mitinge pozivani su glumci iz raznih kazališta, ali je za organizaciju takvih koncerata bila potrebna određena količina hrane, kojom naša sekcija ne raspolaže. Da bi kulturno-prosvjetni rad bio uspješniji i privlačniji bilo bi potrebno organizirati kinematograf i klub, koji bi se potčinjavao nama. Kao što je poznato, cilj je našeg rada ... da od ratnih zarobljenika pripremimo političke radnike, koji će u radničko-seljačkom pokretu na Zapadu biti u avangardi toga pokreta...«[171]

Na mitinzima se govorilo povratnicima o solidarnosti međunarodnog proletarijata sa Sovjetskom Rusijom, a ujedno su ih upoznavali s pitanjima sovjetske izgradnje i s programom RKP(b).[172] Na kolodvorima su ih dočekivali agitatori i informirali o imperijalističkom ratu, komunističkom pokretu i o položaju u domovini.[173] U travnju i svibnju 1921. održano je 13 predavanja i tri mitinga. Evo tema predavanja: »Program RKP(b)«, »Organizacija sovjetske vlasti u naseljima«, »Jedinstvene trudbeničke škole«, »O porezu na namirnice«, »Agrarno pitanje«, »Par-

[168] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 533, л. 39.
[169] ЛПА, ф. 16, оп. 12, 1921, св. 1443, д. 12532, л. 22.
[170] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 533, л. 39.
[171] ЛПА, ф. 16, оп. 12, 1921, св. 1443, л. 12532, л. 106.
[172] Ibidem, св. 1248, д. 10669, л. 6.
[173] ЛПА, д. 16, оп. 12, 1921, св. 1248, д. 10669, л. 15.

lament i sovjetski aparat«. Teme mitinga: »Politički položaj u Jugoslaviji«, »Imperijalistički rat i zadaće proletarijata«, »Sadašnja situacija«.[174]

Jugoslavenski komunisti slali su preko povratnika u domovinu raznu propagandističku literaturu, smatrajući da je ona vrlo potrebna jugoslavenskom proletarijatu. Evo jedan primjer. Rukovodilac jugoslavenskih komunista u Odesi Laza Ranković žalio se u Moskvu na Milkićev izbor literature koja se slala u domovinu: »... Drug Milkić ... svoju beletristiku ... šalje u velikim količinama ... Za revolucionarni pokret sad su važniji svi zaključci, ili novi materijali, Kominterne, ali su bez značenja, na primjer, ‚Izabrana djela' Puškina, ‚Braća Karamazovi', Krilov itd. Smatram da je zločin slanje takve Milkićeve literature u zemlju u vrijeme kad se bilo koja naučna brošura vrlo teško prebacuje u zemlju i kad se znade da se ona tamo cijeni kao zlato. Zar nije bolje slati ‚Azbuku' (misli se na ‚Azbuku komunizma' – I. O.), ‚Politekonomiju'? Ja ne smatram da je Milkićeva literatura beskorisna, ali je, bez dvojbe, sada za radnika interesantnije da sazna kakve metode borbe primjenjuje sada ruski radnik – njegov glavni štab, sa svojim drugovima i rukovodiocima u borbi s poteškoćama...«[175]

Jugoslavenski su komunisti primili boljševičke parole i propagirali su ih među svojom braćom – bivšim ratnim zarobljenicima. Te su parole bile jednostavne i pristupačne: za sovjetsku vlast, za radničko-seljačku vladu, za III internacionalu, na čijem se čelu nalazi V. I. Lenjin. Jugoslavenski su se komunisti starali da te parole što prije dođu u njihovu domovinu i da budu primljene.

Bogato revolucionarno iskustvo RKP(b), kao i sovjetska stvarnost pomagali su da povratnici – bivši radnici i seljaci uđu u suštinu stvari, da shvate događaje koji su im bili pred očima. Tomu je također pridonijela komunistička štampa na jugoslavenskim jezicima, kao i prevedena literatura. Tomu je služila i djelatnost mnogih ustanova i armija agitatora.

Ruska revolucionarna praksa izazivala je kod bivših ratnih zarobljenika, u prvom redu komunista, interes za teoretske probleme. Oni su sve aktivnije proučavali program boljševika i bit pojava kao što su diktatura proletarijata, socijalizam, komunizam, sovjeti itd. Sve im je to trebalo poslužiti sutra u domovini.

Osvrćući se na zadaće koje su bile pred komunistima koji su se vraćali kući, komunist – agitator Srbin Ljubomir Mojin pisao je uoči povratka u listopadu 1918. godine CJB-u pri KP RKP(b): »Ja ne poričem da smo mi mnogo uradili za rusku revoluciju... Ali to nije dosta, mi moramo to isto učiniti i kod nas ako hoćemo da se smatramo revolucionerima...«[176]

[174] Ibidem, св. 1443, д. 12529, л. 11.

[175] ЦПА ИМЛ, д. 549, оп. 6, д. 104, л. 306.

[176] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 307, л. 8.

Ali uz boljševičku postojala je i druga – antiboljševička propaganda. Njom su se bavili oficiri i činovnici Srpske misije u Rusiji. Oni su sebe zvali »zaštitnicima naroda« i vodili su otvorenu propagandu da nijedan Jugoslaven – Srbin, Hrvat ili Slovenac ne prolije »bratsku« krv na frontovima Rusije.[177] Međutim to se je ticalo samo onih Jugoslavena, koji su se borili u redovima Crvene armije protiv bjelogardejaca.

Osim toga, u Moskvi su agenti Srpske misije tajno sakupljali podatke o revolucionarnom radu Jugoslavena u Sovjetskoj Rusiji. Oni su skupljali fotografije i druge podatke, osobito o Jugoslavenima komunistima. Zbog toga nije bilo nimalo slučajno kad su na granici Sovjetske Rusije bila uhvaćena 100 agitatora Srpske vojne misije, koji su bili poslani u jugoslavenske zemlje s određenim zadatkom. Mnogi od njih uhapšeni su i vraćeni natrag u Rusiju.[178]

* * *

Prema tome, može se zaključiti da su RKP(b) i Jugoslavenska komunistička grupa, kao i CJB pri CK RKP(b) činili mnogo da se povisi politička svijest među ratnim zarobljenicima – preko štampe, partijske škole i tečajeva, mitinga, predavanja i sastanaka. Ideološki rad imao je za cilj da pripremi internacionaliste-povratnike da moralno-politički shvate i osmisle sve ono što su vidjeli u Sovjetskoj Rusiji, da ih uvjeri kako je u domovini jedini mogući put u bolji život proleterska revolucija po primjeru ruskog proletarijata i oktobarske revolucije.

3. Plan revolucionarnog rada komunista-povratnika u domovini

Uoči masovnog povratka u zemlju krajem 1918. godine jugoslavenski su komunisti u Sovjetskoj Rusiji saznali da se socijaldemokratske stranke jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije slabo orijentiraju u nastaloj revolucionarnoj situaciji u zemlji, da mnogi od njih stoje na raznim, kao i za vrijeme rata, oportunističkim pozicijama. Oni su saznali da rukovodioci hrvatske i slovenske Socijaldemokratske stranke ne samo što ne vode borbu protiv buržoazije koja je pokušala da iskoristi revolucionarnu situaciju nego da joj i pomažu u borbi protiv proletarijata. Tako su na socijaldemokratskoj konferenciji u Zagrebu 6. listopada 1918. godine socijaldemokrati odlučili da surađuju s buržoaskim strankama i da pošalju svoje predstavnike u buržujsko Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.[179] Na osnovi te odluke socijaldemokratskih stranaka ušli su u narodno vijeće i vladu. Prema tomu, lider HSSDS Vitomir Kovač i drugi postali su ministri u buržoaskoj vladi.[180]

[177] Ibidem, ф. 17, оп. 1, д. 433, л. 38.
[178] Ibidem, ф. 549, оп. 6, д. 28, л. 20.
[179] Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije, Beograd 1963, str. 29.
[180] V. Kovač i drugi socijaldemokrati koji su ušli u vladu prezirno su nazvani u masama »ministerijali«.

U momentu kada su se jugoslavenski komunisti vraćali u domovinu tamo nije postojala stranka koja bi stala na čelo revolucionarno raspoloženih masa. Baš je to bio razlog da su jugoslavenski komunisti još u Rusiji poradili na stvaranju revolucionarne organizacije u domovini.

Takav zaključak bio je donesen na izvanrednoj konferenciji jugoslavenskih komunista 20. listopada 1918. godine. Prema tom zaključku jugoslavenska je komunistička grupa dijelila svoje članove na tri djela: prvi dio – oni koji se moraju vratiti na Balkan radi revolucionarnog rada; drugi dio – oni koji će se baviti organizacijom transporta i vezom; treći dio – oni koji će ostati u Sovjetskoj Rusiji radi izdavačke djelatnosti i rukovođenja jugoslavenskim odjelom.[181]

U zaključku je istaknuto da je princip vraćanja u zemlju dobrovoljan, ali da će se u slučaju malog broja dobrovoljaca upotrijebiti princip revolucionarne discipline.[182] U stvari je to bio zaključak da se u domovinu pošalje potreban broj komunista na revolucionaran rad.

Poznato je da je u tom smislu bila organizirana, 5. studenoga 1918. godine, Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca[183] [KP (b) SHS], čiji su članovi rukovodstva bili poslani odmah na organizacioni rad u zemlju.

U članku »Naš zadatak«, koji je bio objavljen u listu »Всемирная Революция« u vezi s organizacijom KP (b) SHS rečeno je: »Zaštita oktobarske revolucije naš je glavni zadatak, a zatim stvaranje na Balkanu i Austro-Ugarskoj naše partije, pri čemu se treba koristiti historijskim iskustvom klasne borbe . . .«[184]

Na sjednici CK KP (b) SHS 7. studenog bila je organizirana specijalna komisija, čiji je zadatak bio da šalje komuniste u zemlju. U tu su komisiju ušli V. Čopić, N. Kovačević, a njihovi su zamjenici bili Matuzović i Drobni.[185] Prema tomu, KP (b) SHS i njezino rukovodstvo pravilno su odredili svoj glavni zadatak – vraćanje komunista u domovinu.

Uzimajući u obzir tu zadaću i položaj u zemlji, bio je razrađen specijalni plan, na osnovi kojega su trebali djelovati komunisti kad se vrate u zemlju.

Plan, ili, točnije, projekt plana o kojem je riječ, bio je izložen u specijalnom pismu koje su jugoslavenski komunisti uputili u Komesarijat za nacionalne poslove,[186] tj. vladinom organu. U tom se planu najprije analizira međunarodna politička situacija – zatim se konkretno govori o raspadu Austro-Ugarske Monarhije, o Vladojskom ustanku u Bugar-

[181] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 27, kao i ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 415, л. 13.

[182] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 434, л. 30.

[183] Vidi I. D. Očak, „Югославенские интернационалисти . . .", str. 35, kao i Bogumil Hrabak, Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, »Jugoslavenski istorijski časopis«, br. 1–2, 1969.

[184] „Всемирная революция", № 31 od 21. studenog 1918.

[185] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 27.

[186] Ibidem, л. л. 41–41 об. Taj plan spominje i jugoslavenski historičar B. Hrabak (Vidi: Bogumil Hrabak, Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, »Jugoslovenski istorijski časopis«, Br. 1–2, 1969, str. 415).

skoj, kao i o pokušaju buržoazije da uguši revolucionarni pokret mase pomoću vojske. Na osnovi tih činjenica u dokumentu se ističe zaključak da je »u pokretu radničkih masa, i to konkretno u Austro-Ugarskoj i u Njemačkoj proizišao zaokret u lijevo«.[187] Što se tiče jugoslavenskih komunista u Moskvi, bazirajući se na iskustvu revolucije 1848. godine – ističe se u dokumentu – oni su došli do zaključka da je sazreo »momenat za revoluciju«. Međutim, socijaldemokratske partije u Austriji, Mađarskoj i jugoslavenskim krajevima nisu se izmijenile. Zbog toga je u dokumentu napravljen ovaj zaključak: »U Austro-Ugarskoj gospoduje nacionalni šovinizam, što potvrđuju i posljednje rezolucije austrijske, mađarske i jugoslavenske socijaldemokratske stranke, a sve to potvrđuje da mi treba da započnemo izpočetka«. To jest, revolucionarni rad mora početi s novim snagama jer će spomenute socijaldemokratske stranke »samo smetati proletarijatu.«[188]

Jugoslavenski komunisti, smatra se u spomenutim dokumentima, morat će u uvjetima buržoaske diktature koja vlada u jugoslavenskim zemljama voditi ilegalnu borbu. U Planu je o tome rečeno: »Historija borbe proletarijata naučila nas je da u zemljama u kojima vlada diktatura kapitala neće biti moguće voditi legalnu borbu s protivnikom. A kad je to tako, mi ćemo morati sistematski pripremiti organizaciju komunističke partije Južnih Slavena (boljševika) na teritoriju Austro-Ugarske i Balkana. Posljednji događaji na zapadu ne dozvoljavaju da se organiziranje ilegalnog rada dalje odgađa. Bez obzira na to što nismo brojčano veliki mi smatramo svojim dugom da damo zadatak najboljim našim drugovima da organiziraju ilegalni rad u zemlji.«[189] Na teritoriju Jugoslavije organizirat će se ilegalna organizacija. Evo što je u planu o tome rečeno: »Ilegalna organizacija RKP (boljševika) bila bi organizirana u 40 rajona: u Brodu n/S, Novom Sadu, Zagrebu, Križevcima, Varaždinu, Rijeci, Trstu, Splitu, Zadru, Dubrovniku, Cetinju, Nikšiću, Pljevljima, Skadru, Metkoviću, Mostaru, Sarajevu, Zenici, Tuzli, Banjaluci, Ljubljani, Subotici, Celju, Mariboru, Zemunu, Rumi, Pančevu, Velikom Bečkereku, Oršavi, Somboru, Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Smederevu, Mitrovici, Šapcu, Loznici, Kumanovu, Skoplju, Manastirima, Velesu, Prizrenu, Draču, Senju, Gospiću, Kotoru i dr. Osim toga predviđa se 15 stalnih punktova, dvije tipografije i dva centra, da bi u slučaju otkrivanja jednog drugi mogao produžiti posao.«[190]

To je najvažniji dio plana, ali neka njegova mjesta bez komentara su nejasna. Prije svega važno je istaknuti da se u dokumentu buduća ilegalna organizacija naziva RKP (b), a ne Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ). Na početku teksta traži se organiziranje »komunističke partije Južnih Slavena«, a zatim RKP (b). Kako da se to objasni? Izgleda da je takav zaključak bio donesen na osnovi analize stanja u zemlji. KPJ još

[187] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 41-41 об.

[188] Ibidem.

[189] Ibidem.

[190] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 41 об.

u zemlji nije postojala, a u Sovjetskoj Rusiji je djelovala Jugoslavenska komunistička grupa pri RKP (b). Pored toga, iz teksta se vidi da i KP (b) SHS još nije postojala. Na kraju, nije isključeno da se s time htio istaknuti autoritet partije i misao da će se jedino pomoću RKP(b) moći stvoriti ilegalna revolucionarna organizacija u jugoslavenskim zemljama.

Drugo na što je potrebno obratiti pažnju u tom dokumentu jest nabrajanje većih gradova u svim jugoslavenskim, i ne samo jugoslavenskim krajevima, koji su krajem 1918. godine, u vrijeme razrade ovog plana, pripadali i Austro-Ugarskoj Monarhiji, i Kraljevini Srbiji i Crnoj Gori, tj. popis gradova obuhvaća sav teritorij jugoslavenskih zemalja – Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu i Makedoniju. Interesantno je i to da u planu nije označen centar iz kojeg bi se trebalo rukovoditi poslom, iako je navedeno da će biti 15 punktova.

Istina, u dokumentu je rečeno da je to projekt i da će praksa najbolje pokazati što treba raditi. U stvari, to je bio plan rada i ticao se početnog perioda.

Za ilegalni rad bila je određena specijalna grupa takozvanih »opunomoćenih«. To su bili komunisti Franjo Drobni, Nikola Kovačević i Ljubomir Mojin. Njihov je zadatak »da rukovode organizacijom do prve ilegalne konferencije.« Oni su trebali započeti radom.

Dokumenat se završava slijedećom molbom RKP (b)-u: »Braćo ruski komunisti, molimo vas kao stare iskusne revolucionare da nam pomognete u ovom teškom času vašim drugarskim savjetom, iskustvom i sredstvima.

Naše su stare vođe prešle u neprijateljski tabor,[191] no mi vjerujemo da ćemo moći dovesti do pobjede stvar našeg velikog učitelja. Ali, mi smo neiskusni. Budućnost nosi pobjedu trudbenicima. U stanju smo žrtvovati naše mlade živote, pa ni na trenutak ne sumnjamo u vašu drugarsku pomoć. Završavamo: ‚Neka živi III komunistička internacionala!'«[192] Te su riječi zvučale ne samo kao molba nego i kao zakletva.

Dokument su potpisali članovi rukovodstva »Južnoslavenske grupe RKP(b)« Vladimir Čopić (predsjednik), Franjo Drobni, Ivan Vuk (sekretar), Ivan Matuzović, Lazar Vukičević, Robert Šarša. Svi su oni, s izuzetkom I. Vuka, kasnije postali članovi KPJ (b).

Pod dokumentom nema datuma. Međutim, događaji o kojima se govori u planu, konkretno raspad Austro-Ugarske, omogućuju pretpostavku da je dokumenat bio sastavljen u listopadu ili studenomu 1918, točnije – između izvanredne konferencije Jugoslavenske komunističke grupe RKP (b), koja se održala 20. listopada, i druge izvanredne konferencije na kojoj je bila organizirana KP (b) SHS,[193] 5. studenoga.

[191] Misli se na izdaju lidera hrvatske i slovenske Socijaldemokratske stranke.

[192] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 41 об.

[193] B. Hrabak također ne daje točan datum. On pretpostavlja da je dokumenat sastavljen onih dana kada je bila organizirana KP(b) SHS. (Vidi: Dr Bogumil Hrabak, op. cit., str. 17).

Postoji još jedna činjenica koja može pomoći u određivanju datuma sastavljanja dokumenta. To je izjava Vukašina Markovića, koji je sudjelovao na prvoj izvanrednoj konferenciji: »Konferencija je donijela odluku – piše on – prema kojoj su svi spremni za odlazak na Balkan... Istovremeno je konferencija izabrala komisiju od sedmorice. Među njima izabran sam i ja (V. Marković – I. O.). Konferencija nam je dala u zadatak da sastavimo projekt i *plan* (podvukao sam ja – I. O.)... koje ćemo predložiti na slijedećoj konferenciji na diskusiju...«[194] Vjerojatno se ovdje radi o spomenutom projektu plana. Konferencija koju spominje V. Marković bila je 20. listopada. Prema tomu, taj je dokumenat bio sastavljen poslije spomenute konferencije, ali Marković u njegovu sastavljanju nije sudjelovao.[195]

Daljnja sudbina toga plana nepoznata je. Ne zna se je li plan bio primljen i je li ga tko potvrdio. Međutim, živi svjedoci tvrde da se je ispunjavao.[196] O njegovoj realizaciji govori i plansko vraćanje jugoslavenskih komunista u domovinu.

U centralnoj partijskoj arhivi u Moskvi nađen je »tajni spisak emisara poslanih u Srbiju, Crnu Goru i novostvorenu Jugoslaviju.«[197] U tom je spisku imenovano 47 ljudi. Taj se isti spisak ponavlja i u izvještaju Jugoslavenske komunističke grupe za studeni 1918. godine. U njemu su točno označeni punktovi na koje se šalju emisari na partijski rad:[198]

U Zagreb:
Filip Rupčić, Jović, Franc Brkić, Kovačević;

U Karlovac:
Ivan Ferenčak;

U Novi Sad:
Šipoš, Mijatov,[199] Stojadinović;

U Sarajevo (Bosna):
Pavlović, Žalica, Vitas, Ostojić;

U Vršac (Banat):
Mojin;

U Dalmaciju:
Čopić;

[194] ЦГАоР, ф. 1318, оп. -, д. 38, л. 41 об.

[195] V. Marković brka datume. On je svoju izjavu (u kojoj o ovom govori) potpisao pogrešno 11. X, konferencija je, međutim, bila 20. X. Pa ipak njemu se može vjerovati baš zato što je pisao neposredno poslije samih događaja. (Ibidem, 11, л. л. 14 об.–15).

[196] Nikola Kovačević je izjavio autoru ovih redaka, da je on s drugovima, prije odlaska, razradio plan revolucionarnog rada u domovini.

[197] Radi se, očevidno, o (stvorenoj u listopadu 1918. god. u Zagrebu) novoj Državi SHS, predstavljenoj Narodnim vijećem Slovenaca, Hrvata i Srba.

[198] Premda je spisak dan u izvještaju za studeni, na njemu je datum 1. XII 1918. g.

[199] U tekstu je pogrešno napisano Mlatov.

U Banju Luku (Bosna):
Matuzović;

U Osijek (Slavonija):
Drobni, Tabaković;

U Sombor:
Lazić;

U Daruvar:
Držorić;

U Mostar (Hercegovina):
Skert;

U Tuzlu:
Petar Pavlović, Nosić;

U Suboticu (Bačka):
Pupavac;

U Bečej (Banat):
Gajić;

U Mitrovicu (Srijem):
Adjanski;

U Požegu (Hrvatska):
Švrljuga;[200]

U Kragujevac (Srbija):
Perišić;

U Brod (Slavonija):
Meštrović;

U Gospić (Lika):
Bosnić.

U sela Banata, Bačke i Srijema upućeni su: Tucaković, Finzan, Jefta, Ivić, Kranjec, Šigrov, Radanov, Gavrilović, Tomin, Kalčić, Miškov, Bartulov, Jenep, Bodin, Aćimov, Posuljski, Govorčin, Mađarević.

Ta je grupa otputovala u domovinu, kako se je isticalo u dokumentu, sa zadatkom da osnuje Komunističku partiju u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji.[201]

Kako se vidi iz prosinačkog izvještaja, s ovom je grupom ustanovljena »burna veza«.[202]

U prosincu 1918. g. u jugoslavenske je zemlje upućena na partijski rad nova grupa komunista:[203]

[200] U tekstu je napisano pogrešno Sverijuga.
[201] ЦПА ИМЛ, ф. 549, оп. 6, д. 307, л. 27.
[202] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 416, л. 415 об.
[203] Ibidem, d. 415, l. 18. U izvještaju je datum 31. XII 1918.

U Novi Sad: Ilija Miletić;
U Niš (Srbija): Lazar Protić;
U Mostar: Bogdan Burdalj;
U Zagreb: Ilija Hranilović, Petar Mihelčić;
U Tuzlu:[204] Ilija Filipović;
U Bečkerek: Lazar Radočić;
U Srijem:[205] Stanko Popović;
U Karlovac: Robert Šarša, Ljubica Zahlanović;[206]
U Sarajevo: Edhem Bul-Bulatović;
U Split: Bogdan Matić;
U Brod (Bosna): Jevrem Kordić;
U Ljubljanu: Vid Pančuh;
U Trst: Franc Korošec:
U Dubrovnik: Milan Govedarica;
U Osijek: Nikola Radojević;
U Zemun: Jefta Stamček:
U Beograd: Toma Gobdarić, Jefta Zorić;
U Kikindu: Dušan Nedeljnov;
U Pančevo: Stevo Zorić;
U Vršac: Milan Živković;
U Suboticu: Juco Prodanović;
U Sombor: Živo Kuzmanović.

U siječnju 1919. godine poslani su u domovinu slijedeći komunisti:[207]

U Bosnu: Spasoje Stejčić, Erdeljan Mita;
U Srijem: Marin Pravda;
U Slavoniju: Stevo Gucman;
U Trst: Leonid Pertot;
U Bačku: Stevo[208] Supanc, Spasoje Bunčić;
Na otok Krk: Anton Mraković;
U Dalmaciju: Toma Pelivan;
U Sarajevo: Nikola Grulović;
U Banat: Krasoje Natroš, Nedeljkov Svetoslav;
U Pančevo (Banat): Mihail Toman:
U Beograd: Lazar Vukičević, Lazar Manojlović, Ivan Arčić;
U Novi Sad: Risto Jović:
U Hrvatsku: Todor Cvijić.

[204] U tekstu je »Tuzla« precrtano.

[205] U tekstu – Serem.

[206] U tekstu – Caklanović.

[207] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 13.

[208] Pravo mu je ime Stjepan. V. Horvat smatra pogrešno da se S. Supanc vratio krajem 1918. (Vidi: Vlado Horvat: Životni i revolucionarni rad Stjepana Supanca, objavljeno u »Zborniku Historijskog instituta Slavonije«, br. 3, 1965.)

U veljači 1919. poslani su

U Novi Sad: Josip Sorić
U Srbiju: Mihajlo Keljački;
U Zagreb: Ivan Brkić, Nikola Hlavata.[209]

Prema izvještaju Jugoslavenske komunističke grupe od studenoga 1918. do veljače 1919. godine bilo je poslano u jugoslavenske zemlje 95 komunista.[210] Osim toga u svibnju 1919. g. iz Kijeva je poslano 11 komunista agitatora i 2 kurira.[211] U toku 1919. g. poslano je u domovinu 54 komunista i 1 u Italiju.[212] Prema tomu, od studenog 1918. do prosinca 1919. godine u jugoslavenske zemlje bilo je poslano 160 komunista. Osim toga, bilo je dosta onih komunista koji su se vraćali u domovinu bez specijalne upute.[213] Želja da se pošalje u domovinu što više komunista, bila je razumljiva. To su tražile i prilike u zemlji. Jugoslavensko partijsko rukovodstvo u Moskvi znalo je o tim prilikama, osobito poslije Drugog kongresa KPJ, te je zbog toga i istaknulo u svojem protokolu 27. prosinca 1920. godine slijedeće: »imaju se poslati svi jugoslavenski komunisti u jugoslavenske zemlje, jer se prema podacima, tamo razbuktala žestoka partijska borba«.

Ali se svi komunisti nisu uspjeli probiti u domovinu. Na primjer, u spisku je naveden Nikola Hlavati, koji se vraćao preko Odese. Ali iz Odese nije mogao izaći, uključio se tamo u partijski rad, no bio je ubijen od srpskih bjelogardijaca. Drugi su, kao što je slučaj s Ivanom Matuzovićem i Lazarom Vukićevićem, bili zadržani na partijskom radu u Mađarskoj. Neki su bili uhapšeni na granici i protjerani u zavičaj, itd.

U čemu je značaj ovih spiskova ako se uzme u obzir navedeni plan za revolucionarni rad u domovini?

Prvo u tome što je većina gradova označenih u planu bila obuhvaćena u spiskovima; drugo – spiskovi, kao i Plan, obuhvaćali su sva nacionalna područja Kraljevine SHS: Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu, Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju; treće – u spiskovima su navedena sva ta imena kao i u Planu. Istina, spiskovi su širi, ali to je izazvano masovnim povratkom jugoslavenskih građana, a među njima i ko-

[209] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 13.

[210] U studenom je otputovalo 48, u prosincu 25, u siječnju 18, u veljači – 4 komunista. U izvještaju Jugoslavenske komunističke grupe od 20. XII 1918. u Narodnom komesarijatu za inozemne poslove zapisano je da je »do sada poslano u inozemstvo 114 ljudi.« (ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 415, л. 10).

[211] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 11.

[212] Ibidem, д. 474, л. 2.

[213] U srpnju 1921. g. poslana je u Jugoslaviju preko Petrograda slijedeća grupa koja je završila tečajeve za komandante: Dušan Buača, Marko Kevčić, Aleksandar Grinbaum, Tobija Horvat, Josip Hunjadi, Anton Jaić, Pavel Kukac, Stjepan Kamenščak (?), Eduard Kučko, Matija Laudanović, Ljubomir Livrić, Georgije Oreški, Ernest Piskarnik, Georg Puškarić, Miloš Stanković, Ivan Šrodl, Eduard Vuković, Teodor Sirjanović, Ivan Zajc, Jovan Kapraljević, Martin Tominec, Matija Sigorić, Filip Koni, Anton Ivaša. Svega 27 ljudi. (ПАА, ф. 16, оп. 12, 1921, св. 1443, д. 12532, л. 82).

munista krajem 1918. i početkom 1919. godine. Ako se pogleda na spisak sa stanovišta tko je kuda poslan, onda se teško može shvatiti taj princip. Bilo bi logično, kao što se planom predviđalo, da se pošalju ljudi u one krajeve koje su dobro poznavali, gdje su i njih eventualno poznavali. U praksi je bilo drugačije. Nije jasno zbog čega. Možda i zbog konspiracije.

Pa ipak, ako se promatraju spiskovi sa stanovišta Plana, onda nije teško uočiti da su se jugoslavenski komunisti u Sovjetskoj Rusiji pri sastavljanju spiskova ipak pridržavali plana i slali, uglavnom, komuniste kamo je bilo najpotrebnije. To se, na primjer, tiče prije svega onih koji su slani u Srbiju ili u Makedoniju, pa i u Crnu Goru, odakle je bilo najmanje predstavnika u Sovjetskoj Rusiji.

U pojedinim izvještajima Jugoslavenske komunističke grupe, koja je produžavala, iako u manjem broju, svoj rad u Sovjetskoj Rusiji, susrećemo se prve vijesti o onima koji su poslani ili su se vraćali u domovinu. Tako u veljačkom izvještaju CK RKP (b)-u spominju se dvije interesantne činjenice. Prva – da u Ukrajini, konkretno u Odesi, bjelogardejci love bivše ratne zarobljenike koji se vraćaju kući i nasilno ih šalju u jedinice da se bore protiv sovjetske vlasti.[214] Druga činjenica bazira se na pismu iz Budimpešte sekretaru Jugoslavenske komunističke grupe. Tu se saopćava da je iz Budimpešte stigao kurir Mikloši, koji javlja da je u Budimpeštu doputovao Stejić, koji je produžio put u domovinu.[215]

O svom povratku u domovinu pisao je kasnije član rukovodstva KP (b) SHS – Nikola Kovačević: »Poslije novembarske revolucije u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj, ja sam, zajedno s Vladimirom Ćopićem, bio poslan u domovinu po partijskom rješenju, tj. poslao me Lenjin (kojega sam osobno dva put vidio) s određenom zadaćom – da širimo revolucionarni pokret i ubrzamo osnivanje Komunističke partije Jugoslavije.[216]

Kasnije su neki povratnici – komunisti pokušali ocijeniti ulogu Rusije i pojedinih jugoslavenskih komunista uoči njihova povratka. Evo što je o tome pisao 1934. godine[217] Nikola Kovačević: »Bilo bi pogrešno smatrati da se politička baza KPJ nalazila ovdje u Rusiji, ali srž, njegovi najbolji elementi u masama bivših ratnih zarobljenika zaista su bili ovdje; ovdje su se oni odgajali, boljševizirali, kalili i postajali revolucionarni marksisti. To je bilo tako bez svake sumnje.[218]

N. Kovačević ima pravo kad govori o odgoju bivših ratnih zarobljenika u Sovjetskoj Rusiji, o njihovu značenju u političkoj pripremi jugoslavenskih kadrova za budući partijski rad u zemlji, ali teško se s njim složiti kad kaže da su oni bili »najbolji elementi«, »srž« revolucionarnog pokreta. Ne sumnjajući u kvalitete komunista koji su bili u Sovjet-

[214] ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 1, д. 422, л. 14 об.
[215] Ibidem.
[216] Autobiografski podaci Nikole Kovačevića. Rukopis. Kolekcija autora, str. 4.
[217] N. Kovačević je ovo pisao kad se nalazio kao politički emigrant u SSSR-u.
[218] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 3, д. 902, л. 8.

skoj Rusiji kao organizatori komunističkih grupa, prevodioci marksističko-lenjinske literature, ipak neće biti točno govoriti o njima kao o glavnoj snazi, jer su glavne snage bile tada u zemlji.

O zadaćama komunista koji su se vraćali u zemlju govori i Ivan Matuzović. On smatra da je na sjednici jugoslavenskih komunista uoči odlaska (on misli na izvanrednu konferenciju 5. XI 1918. g.) bila postavljena zadaća da se u jugoslavenskim zemljama stvori takozvani Akcioni komitet, koji treba da organizira radnički pokret,[219] tj. komunističku partiju.

Kad su se jugoslavenski komunisti odlučili na povratak sa zadaćom da realiziraju primljeni plan, svakako su se rukovodili mnjenjem V. I. Lenjina, izrečenim 27. lipnja 1918. na IV konferenciji Sindikata fabričkih i tvorničkih komiteta u Moskvi, a objavljenim u »Pravdi«: »... oslobođenje trudbenika od ugnjetavanja ne može biti doneseno izvana; oni sami moraju svojom borbom, svojim pokretom, svojom agitacijom naučiti da rješavaju novu historijsku zadaću i što je ona teža, što veća i što odgovornija, to više treba da se ljudi angažiraju, milijuni koji će samostalno sudjelovati u rješavanju njezinih zadaća.«[220]

Ove su riječi V. I. Lenjina duboko ušle u dušu jugoslavenskih komunista u Rusiji. O njima su oni pisali u vezi s organiziranjem KP (b) SHS. Njima su se rukovodili kad su se vraćali u domovinu.

Bazirajući se na toj lenjinskoj uputi i znajući kakvo je stanje u zemlji, rukovodioci KP (b) SHS odlučili su da se vrate u zemlju i da tamo nastave organizacijski i politički rad.

Analiza navedenog Plana o revolucionarnom radu u domovini svjedoči da su jugoslavenski komunisti bili nadahnuti ne samo internacionalizmom nego i patriotizmom, jer su imali namjeru da prenesu svoje iskustvo i iskustvo ruskog revolucionarnog pokreta u vlastitu zemlju i da ga primijene u revolucionarnom pokretu.

Prema tome, vraćajući se kući, jugoslavenski su komunisti tvrdo odlučili da zajedno s revolucionarnim silama u zemlji, radničkom klasom, provedu organizaciju KPJ.

*
* *

Analiza arhivskih i drugih dokumenata i izvora pokazala je da se u mladoj radničkoj i seljačkoj državi – Sovjetskoj Rusiji – radilo mnogo i svestrano ne samo na organizaciji povratka u zemlju bivših ratnih zarobljenika nego i o moralno-političkoj pripremi zarobljenika. Bilo je potrebno sumirati sve ono što su bivši ratni zarobljenici vidjeli, naučili i proživjeli u Rusiji, osobito za vrijeme Oktobra.

[219] ЦГАСА, ф. 28361, оп. 3, д. 902, л. 8.
[220] Ibidem.

Dok je Jugoslavenski savjet radničko-seljačkih deputata pomagao sovjetskim vlastima u organiziranju bivših ratnih zarobljenika i njihovu transportiranju, dotle su partijske organizacije pod rukovodstvom RKP (b) vršile partijsko-prosvjetni rad u radničko-seljačkim masama ratnih zarobljenika. U stvari, to je bilo političko osmišljavanje problema s kojima su se susretali bivši ratni zarobljenici u vezi s povratkom u domovinu. Jugoslavenskim masama u Rusiji bilo je potrebno objasniti zašto, na primjer, jugoslavenske vlasti u zemlji ne žele njihov povratak, što ih očekuje kad se vrate kući. Osobitu je pažnju ratnim zarobljenicima posvećivao V. I. Lenjin. On je vidio u tim masama »bakteriju boljševizma« i zbog toga je nastojao da se politički i ideološki pripreme pred polazak. Od tih priprema zavisila je u određenoj mjeri propaganda »ruskog revolucionarnog iskustva« na Zapadu, sudba »sovjetske revolucije«. Baš toj zadaći trebalo je da posluže partijski tečajevi i prijevodi djela klasika marksizma-lenjinizma.

Najsvjesniji dio ratnih zarobljenika, oni zarobljenici koji su postali u Sovjetskoj Rusiji članovi Komunističke partije spremali su se za povratak u zemlju i stavili pred sebe konkretne revolucionarne i organizacijske zadatke.

Nadahnuti revolucionarnim entuzijazmom, velikom oktobarskom socijalističkom revolucijom i idejama svjetske revolucije, jugoslavenski su komunisti bili uvjereni da će, kad se vrate u zemlju, uspjeti, možda i vrlo brzo, podići mase u revolucionarnu borbu i proglasiti u svojoj zemlji sovjetsku vlast. Iako nisu imali jasne predodžbe o onom što ih očekuje u zemlji, s kakvim revolucionarnim silama mogu računati, oni su ipak pravilno shvatili ono najbitnije: potrebu da se što prije vrate kući i da tamo revolucionarno rade, neophodnost da baš tamo organiziraju komunističku partiju Jugoslavije, koja će povesti mase u borbu za sovjetsku vlast i za socijalizam.

Zagreb, kolovoz 1968.

SADRŽAJ

Vaso Bogdanov

Razvoj nacionalnog pitanja u Ugarskoj 5

Juraj Andrassy

Priznanje novih država i vlada u praksi dubrovačke diplomacije . . 73

Josip Lučić

Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu u XIII stoljeću . 133

Kosta Milutinović

Josip Smodlaka i jugoslavensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji . . 163

Ivan Očak

Kako su se u Sovjetskoj Rusiji pripremali za povratak u domovinu bivši jugoslavenski ratni zarobljenici (1917–1921) 289